

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी १९९४-९५

ECONOMIC SURVEY OF MAHARASHTRA 1994-95

अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, नियोजन विभाग,
महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

DIRECTORATE OF ECONOMICS & STATISTICS, PLANNING DEPARTMENT,
GOVERNMENT OF MAHARASHTRA, BOMBAY.

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी

१९९४-९५

ECONOMIC SURVEY

OF

MAHARASHTRA

1994-95

LIBRARY & DOCUMENTATION Centre
National Institute of Educational
Planning and Administration,
17-A, Sri Aurobindo Marg,
New Delhi-110016
Doc. No. D-8584
Date 05-05-95

प्रस्तावना

“महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी, १९९४-९५” हा या मालिकेतील ३४ वा अंक असून तो मराठी व इंग्रजी असा संयुक्त करण्यात आला आहे.

२. महाराष्ट्र राज्याच्या अर्थव्यवस्थेची ठळक वैशिष्ट्ये प्रकाशनाच्या पहिल्या भागात दिली असून दुसऱ्या भागात निरनिराळ्या विषयांवरील सांख्यिकीय तक्ते सादर केले आहेत. आलेखांचा समावेश संबंधित प्रकरणात केला आहे.

३. या प्रकाशनात अद्ययावत माहिती देण्याच्या प्रयत्नात बऱ्याच ठिकाणी अस्थायी स्वरूपाची आकडेवारी देण्यात आली आहे. पूर्ण माहिती मिळाल्यावर अशा माहितीमध्ये बदल होण्याची शक्यता आहे.

मुंबई
दिनांक २० मार्च, १९९५.

व. भा. मुजूमदार
अर्थ व सांख्यिकी संचालक
नियोजन विभाग
मुंबई.

PREFACE

This is the 34th issue of the “Economic Survey of Maharashtra 1994-95”, which is prepared in combined form in Marathi and English.

2. The salient features of the State’s Economy are given in Part-I of this issue, while statistical tables on various subjects are presented in Part-II. Graphs and Charts are given in respective chapters.

3. In attempting to give up-to-date information in this publication, provisional figures have been included at a number of places and they are likely to be revised after full data become available.

Bombay

Dated 20th March, 1995.

V. B. Mujumdar
Director of Economics & Statistics
Planning Department
Bombay.

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	Subject
दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र	ix	Maharashtra at a glance
महाराष्ट्राची आणि भारताची तुलनात्मक माहिती ..	xii	Maharashtra's comparison with India
भारतातील निरनिराळ्या राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक	xiv	Selected socio-economic indicators of different States in India.
भाग एक—पाहणी		PART I—SURVEY
1. स्थूल आढावा	1	General appraisal
2. लोकसंख्या	7	Population
3. राज्य उत्पन्न	11	State income
4. राज्यातील किमतीविषयक स्थिती	15	Price situation in the State
5. रोजगार	20	Employment
6. कृषि व संलग्न व्यवसाय—	30	Agriculture and allied activities—
(1) कृषि		Agriculture
(2) फलोद्यान		Horticulture
(3) जलसिंचन		Irrigation
(4) वने व सामाजिक वनीकरण		Forests and social forestry
(5) मत्स्यव्यवसाय		Fisheries
(6) पशुसंवर्धन		Animal husbandry
(7) दुग्धव्यवसाय		Dairy development
7. सहकार	48	Co-operation
8. ऊर्जा	54	Energy
9. उद्योग	59	Industries
10. वाहतूक व दळणवळण	80	Transport and communications
11. शिक्षण	87	Education
12. सार्वजनिक आरोग्य, पाणीपुरवठा आणि इतर सामाजिक सुविधा	93	Public health, water supply and other social services
13. नागरी पुरवठा	99	Civil supplies
14. संस्थांद्वारे वित्त पुरवठा	103	Institutional finance
15. स्थानिक संस्थांची वित्तीय स्थिती	107	Finances of local bodies
16. विशेष अभ्यास	114	Special studies

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	Subject
भाग दोन—सांख्यिकीय तक्ते		PART II—STATISTICAL TABLES
1. महाराष्ट्राची व भारताची लोकसंख्या	T-1	Population of Maharashtra and India
2. राज्यातील ग्रामीण आणि नागरी लोकसंख्या ..	T-1	Rural and Urban population in the State
3. महाराष्ट्र राज्याचे नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारलेले जन्म, मृत्यू व बालमृत्यू दर	T-2	Birth, death and infant mortality rates based on Sample Registration Scheme, Maharashtra State
4. काम करणाऱ्या लोकांची आर्थिक वर्गवारी, १९९१ ..	T-3	Economic classification of workers, 1991
5. औद्योगिक गटांनुसार झालेले चालू किमतीनुसार राज्य उत्पन्न	T-4	Net State domestic product by industrial origin at current prices
6. औद्योगिक गटांनुसार झालेले १९८०-८१ च्या किमतीनुसार राज्य उत्पन्न	T-5	Net State domestic product by industrial origin at 1980-81 prices
7. औद्योगिक गटांनुसार निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न—चालू किमतीनुसार	T-6	Net National domestic product by industrial origin and National income at current prices
8. औद्योगिक गटांनुसार निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न—स्थिर (१९८०-८१) किमतीनुसार	T-7	Net National domestic product income by industrial origin and National income at constant (1980-81) prices
9. महाराष्ट्र राज्यातील कृषि क्षेत्रावरील करांपासून महसुली जमा	T-8	Revenue receipts from taxes on agricultural sector in Maharashtra State
10. महाराष्ट्र राज्य शासनाच्या अर्थसंकल्पाचे आर्थिक व उद्देशानुसार वर्गीकरण	T-10	Economic and purpose classification of Maharashtra State Government budget
11. महाराष्ट्रातील एकूण वृहत् धारण जमिनी, त्यांचे एकूण क्षेत्र व सरासरी क्षेत्र (कृषि गणना)	T-12	Number, area and average size of operational holdings in Maharashtra (Agricultural Census)
12. महाराष्ट्रातील जमिनीच्या वापराची आकडेवारी ..	T-13	Land utilisation statistics of Maharashtra
13. महाराष्ट्र राज्यातील मुख्य पिकांखालील क्षेत्र, त्याचे उत्पादन आणि दर हेक्टरा उतपादन	T-14	Area under principal crops, production and yield per hectare in Maharashtra State
14. महाराष्ट्र राज्यातील विविध स्रोतांनुसार सिंचित क्षेत्र	T-16	Area irrigated by sources in Maharashtra State
15. महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख पिकांच्या कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक	T-17	Index numbers of agricultural production of principal crops in Maharashtra State
16. महाराष्ट्र राज्यातील पशुधन, कोंबड्या आणि बदके ..	T-19	Livestock and poultry in Maharashtra State
17. भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचे निर्देशांक ..	T-20	Index numbers of industrial production in India
18. महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांच्या महत्त्वाच्या बाबी ..	T-21	Important characteristics of industries in Maharashtra State
19. निवडक उद्योग गटांतील कारखान्यांची रोजगार आकारमानाप्रमाणे टक्केवारी	T-23	Percentage distribution of factories by size class of employment in selected industry groups

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	Subject
20. निवडक उद्योग गटांतील कारखान्यांची यंत्रसामग्रीत गुंतविलेल्या भांडवल आकारमानाप्रमाणे टक्केवारी	T-24	Percentage distribution of factories by size class of investment in plant and machinery in selected industry groups
21. महाराष्ट्र राज्यात वित्तीय संस्थांनी मंजूर केलेले व वितरित केलेले अर्थसहाय्य	T-25	Financial assistance sanctioned and disbursed by financial institutions in Maharashtra State
22. महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख खनिज उत्पादन ..	T-26	Major mineral production in Maharashtra State
23. महाराष्ट्र राज्यातील वीज पुरवठा ..	T-27	Electricity supply in Maharashtra State -
24. महाराष्ट्र राज्यातील चालू कारखाने व त्यांतील कामगार ..	T-30	Working factories and factory employment in Maharashtra State
25. महाराष्ट्र राज्यातील विविध उद्योगांतील कामगार ..	T-32	Employment in different industries in Maharashtra State
26. महाराष्ट्र राज्यातील औद्योगिक विवाद ..	T-34	Industrial disputes in Maharashtra State
27. महाराष्ट्र राज्यातील सेवायोजनविषयक आकडेवारी ..	T-35	Employment exchange statistics in Maharashtra State
28. रोजगार हमी योजनेखाली महाराष्ट्र राज्यात घेण्यात आलेली प्रकारानुसार कामे व त्यांवरील खर्च	T-36	Categorywise number of works and expenditure incurred thereon under the Employment Guarantee Scheme in Maharashtra State
29. महाराष्ट्र राज्यातील निवडक केंद्रांमधील औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक	T-37	Consumer price index numbers for industrial workers at selected centres in Maharashtra State
30. नागरी श्रमिकेतर कर्मचाऱ्यांकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक	T-39	Consumer price index numbers for urban non-manual employees
31. महाराष्ट्र व अखिल भारतातील शेतमजुरांकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक.	T-39	Consumer price index numbers for agricultural labourers in Maharashtra and All-India
32. औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किमतीचे निर्देशांक	T-40	All-India consumer price index numbers for industrial workers
33. अखिल भारतीय घाऊक किमतीचे निर्देशांक ..	T-40	All-India wholesale price index numbers
34. महत्त्वाच्या किमत निर्देशांकांच्या चलनवाढीचे दर ..	T-41	Inflation rates of important price indices
35. महाराष्ट्रातील रास्त भावाच्या दुकानांना देण्यात आलेला तांदूळ व गहू	T-42	Quantity of rice and wheat issued to fair price shops in Maharashtra
36. भारत सरकारकडून महाराष्ट्र राज्याला मिळालेली अन्नधान्ये	T-42	Receipts of foodgrains from Government of India to Maharashtra State
37. महाराष्ट्र शासनाने केलेली अन्नधान्याची खरेदी ..	T-43	Procurement of foodgrains in Maharashtra by Government
38. महाराष्ट्रात शिक्षण क्षेत्रात झालेली वाढ ..	T-44	Growth of education in Maharashtra
39. महाराष्ट्र राज्यातील उपलब्ध वैद्यकीय सुविधा ..	T-45	Medical facilities available in Maharashtra State

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	Subject
40. निरनिराळ्या उपभोग्य बाबीवरील दरडोई मासिक खर्च ...	T-46	<i>Per capita</i> monthly expenditure on different items of consumption.
41. दरडोई मासिक खर्चाच्या वर्गवारीप्रमाणे लोकसंख्येची टक्केवारी.	T-48	Percentage distribution of population according to monthly <i>per capita</i> expenditure classes.
42. महाराष्ट्र राज्याच्या ग्रामीण/निमनागरी व नागरी/महानगर क्षेत्रातील वर्गीकृत व्यापारी बँकांच्या ठेवी व येंणे कर्ज.	T-49	Deposits and outstanding advances of scheduled commercial banks in rural, semi-urban and urban/metropolitan areas of Maharashtra State.
43. महाराष्ट्र राज्यातील रस्त्यांची निरनिराळ्या प्रकारांनुसार लांबी.	T-50	Road length according to different classes in Maharashtra State.
44. महाराष्ट्र राज्यातील वापरात असलेली मोटार वाहने ...	T-51	Number of motor vehicles in operation in Maharashtra State.
45. महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी चळवळ (संस्था, सभासद आणि खेळते भांडवल).	T-52	Co-operative movement in Maharashtra State (Societies, members and working capital).
46. महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी चळवळ (दिलेले कर्ज, येंणे कर्ज व उलाढाल).	T-53	Co-operative movement in Maharashtra State (Advances, outstanding loans and turnover).
47. दृष्टिक्षेपात आर्थिक गणना १९८०, आणि १९९० ...	T-54	Economic census 1980 and 1990 at a glance.
48. प्रमुख उद्योग गटाप्रमाणे उपक्रमांची आणि कामगारांची संख्या.	T-55	Major activitywise number of enterprises and persons usually working.
49. आठवी पंचवार्षिक योजना—वर्षानिहाय व उपक्षेत्रनिहाय व्यय आणि खर्च.	T-56	Eighth Five Year Plan—Yearwise and Sub-sectorwise outlay and expenditure.

आलेख	पृष्ठ क्रमांकानंतर After Page No.	Graphs
1. महाराष्ट्राची लोकसंख्या	10	Population of Maharashtra
2. राज्य उत्पन्न	12	State Income
3. दरडोई उत्पन्न	12	<i>Per capita</i> income
4. राज्य व राष्ट्रीय उत्पन्नातील वार्षिक वाढीचे दर ..	14	Annual growth rates in State and National income.
5. अन्नधान्य उत्पादन	32	Foodgrains production
6. कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक	34	Index numbers of agricultural production
7. भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचे निर्देशांक ..	60	Index numbers of industrial production in India
8. विजेचा वापर	56	Electricity consumption
9. कारखाने आणि संबंधित रोजगार	26	Factories and factory employment
10. भारतातील घाऊक किमतीचे निर्देशांक	16	Index numbers of wholesale prices in India.
11. औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक ..	18	Consumer price index numbers for industrial workers.
12. सहकारी संस्थांची वाढ	50	Growth of co-operative societies
13. प्राथमिक शेती पत संस्थांची वाढ	50	Growth of primary agricultural credit societies

दृष्टिक्षेपात् महाराष्ट्र/MAHARASHTRA AT A GLANCE

RC 4428-B

बाब (1)	परिमाण (2)	1960-61 (3)	1970-71 (4)	1980-81 (5)	1990-91 (6)	1993-94* (7)	Unit (2)	Item (1)
1. कृषि—								
<i>Agriculture—</i>								
निम्बळ कसलेले क्षेत्र	हजार हेक्टर ..	17,878	17,668	18,299	17,941	18,065	'000 hectare ..	Net area sown.
एकूण लागवडीखालील क्षेत्र	"	18,823	18,737	19,642	21,052	21,404	"	Gross cropped area.
सिंचनाखालील एकूण क्षेत्र	"	1,220	1,570	2,415	3,170	3,292	"	Gross irrigated area.
एकूण सिंचनाखालील क्षेत्राची एकूण लागवडीखालील क्षेत्राशी टक्केवारी.	टक्केवारी ..	6.5	8.4	12.3	15.1	15.4	Percentage ..	Percentage of gross irrigated area to gross cropped area.
2. प्रमुख पिकांखालील क्षेत्र—								
<i>Area under principal crops—</i>								
तांदूळ	हजार हेक्टर ..	1,300	1,352	1,459	1,581	1,550	'000 hectare ..	Rice.
गहू	"	907	812	1,063	873	753	"	Wheat.
ज्वारी	"	6,284	5,703	6,469	6,331	6,165	"	Jowar.
बाजरी	"	1,635	2,039	1,534	1,927	1,791	"	Bajri.
एकूण तृणधान्ये	"	10,606	10,320	10,976	11,142	10,755	"	All cereals.
एकूण अन्नधान्ये (तृणधान्ये व कडधान्ये)	"	12,955	12,886	13,691	14,399	14,188	"	All foodgrains (cereals and pulses).
ऊस	"	155	204	319	533	411	"	Sugarcane.
कापूस (रुई)	"	2,500	2,750	2,550	2,730	2,479	"	Cotton (lint)
भुईमूग	"	1,083	904	695	881	659	"	Groundnut
3. प्रमुख पिकांखालील उत्पादन—								
<i>Production under principal crops—</i>								
तांदूळ	शंभर टन	13,692	16,622	23,147	23,137	24,844	'00 tonnes ..	Rice.
गहू	"	4,011	4,403	8,862	9,187	10,559	"	Wheat.
ज्वारी	"	42,235	15,574	44,085	59,480	59,762	"	Jowar.
बाजरी	"	4,886	8,241	6,966	11,143	12,104	"	Bajri.
एकूण तृणधान्ये	"	67,550	47,367	86,465	1,07,403	1,13,771	"	All cereals
एकूण अन्नधान्ये (तृणधान्ये व कडधान्ये)	"	77,439	54,137	94,717	1,21,842	1,35,824	"	All foodgrains (cereals and pulses)
ऊस (ऊसात)	"	1,04,040	1,44,333	2,37,063	3,84,162	2,78,915	"	Sugarcane (in cane).
कापूस (रुई)	"	2,878	824	2,081	3,196	4,463	"	Cotton (lint)
भुईमूग	"	7,999	5,863	4,507	9,916	7,692	"	Groundnut.
4. प्रमुख पिकांच्या कृषि उत्पादनांचे निर्देशांक—								
<i>Index number of agricultural production of principal crops—</i>								
(पायाभूत वर्ष : त्रैवाषिक १९६७-७० = १००)								
सर्व पिके	"	109.8	88.3	141.1	198.9	198.3	"	All commodities

xi

*अस्थायी/Provisional

दृष्टिकोणत महाराष्ट्र / MAHARASHTRA AT A GLANCE—contd.

बाब (1)	परिमाण (2)	1960-61 (3)	1970-71 (4)	1980-81 (5)	1990-91 (6)	1993-94 * (7)	Unit (2)	Item (1)
5. कृषि गणना—								
वहित धारण जमिनीची संख्या ..	'०० संख्या	(1970-71) 49,506	(1980-81) 68,625	(1985-86) 81,013	(1990-91) 94,697	'00 No. ..	<i>Agricultural Census—</i> Number of operational holdings.
वहित धारण जमिनीचे क्षेत्र ..	'०० हेक्टर	2,11,794	2,13,616	2,13,522	2,09,248	'00 hectares ..	Area of operational holdings.
वहित धारण जमिनीचे सरासरी क्षेत्र ..	हेक्टर	4.28	3.11	2.64	2.21	hectare ..	Average size of operational holdings.
6. पशुधन—								
एकूण पशुधन ..	हजारात ..	(1961) 26,048	(1966) 25,449	(1978) 29,642	(1987) 34,255	(1992) 36,186	Thousand ..	<i>Livestock—</i> Total livestock.
एकूण कोबडघा-बदके ..	" ..	10,577	9,902	18,751	24,839	30,484	" ..	Total poultry
ट्रॅक्टर ..	संख्या ..	1,427	3,274	12,917	34,529	N.A.	No. ..	Tractors.
7. वने—								
एकूण वन क्षेत्र ..	चौ. कि. मी. ..	63,544	62,311	64,222	63,798	64,005	Sq. km. ..	<i>Forests—</i> Total forest area.
8. उद्योग—								
कारखाने—		(1960)	(1970)	(1980)	(1990)	(1993)		<i>Factories —</i>
चालू कारखाने ..	संख्या ..	8,010	9,803	15,170	23,410	26,102	Number ..	Working factories.
कामगारांची दैनिक सरासरी ..	हजारात ..	746	952	1,177	1,163	1,212	Thousand ..	Average daily number of workers.
दर लाख लोकसंख्येमागे कामगार ..	संख्या ..	1,886	2,031	1,958	1,483	1,460	Number ..	Workers per lakh of population.
9. वीज—								
विजेचे उत्पादन ..	दशलक्ष कि. वॅ. तास ..	3,268	9,134	18,751	37,311	42,236	Million kwh. ..	<i>Electricity—</i> Electricity generated.
विजेचा वापर (एकूण) ..	" ..	2,720	7,650	14,034	30,775	36,995	" ..	Electricity consumed (Total).
विजेचा औद्योगिक वापर ..	" ..	1,853	5,312	8,130	14,706	15,824	" ..	Industrial consumption.
विजेच्या औद्योगिक वापराची एकूण वापराशी टक्केवारी ..	टक्केवारी ..	68.1	69.4	57.9	47.8	42.8	Percentage ..	Percentage of industrial consumption to total consumption.
अक्षेरीस वीजपुरवठा केलेले शेतीचे पंप ..	हजारात ..	8 (1961-62)	210	647	1,615	1,826	Thousand ..	Number of agricultural pumps energised at the end of.
10. बँका—								
बँक कार्यालये (वर्गीकृत व्यापारी) ..	संख्या ..	N.A.	1,471 (June 1971)	3,627 (June 1981)	5,591 (June 1991)	5,724 (March 1994)	Number ..	<i>Banking—</i> Banking Offices (Scheduled commercial)
बँक कार्यालये (वर्गीकृत व्यापारी) असलेली गाहरे व गांवे ..	" ..	N.A.	450	1,355	2,749 (March 1991)	2,750 (March 1993)	Number ..	Places having banking offices (Scheduled commercial).

N.A. = उपलब्ध नाही/Not available.

* अस्थायी/Provisional

दृष्टिक्षेपात् महाराष्ट्र/MAHARASHTRA AT A GLANCE—concl'd.

बाब (1)	परिमाण (2)	1960-61 (3)	1970-71 (4)	1980-81 (5)	1990-91 (6)	1993-94* (7)	Unit (2)	Item (1)
11. राज्य उत्पन्न—								<i>State Income—</i>
चालू किमतीनुसार उत्पन्न ..	कोटी रुपये ..	1,597.4	3,875.5	15,162.6	57,170.4*	91,208.3†	Crore Rs. ..	Income at current prices.
चालू किमतीनुसार दरदोई उत्पन्न ..	रुपये ..	409.0	783.1	2,435.3	7,315.2*	10,983.7†	Rs. ..	Per capita income at current prices.
12. सेवायोजन—								<i>Employment exchange—</i>
वर्ष अखेरीस पटावर असलेले उमेदवार ..	संख्या ..	1,62,235	3,60,824	12,67,604	30,22,112	33,51,162	Number ..	Persons on live register at the end of the year
13. शिक्षण—								<i>Education—</i>
प्राथमिक शाळा ..	संख्या ..	34,594	45,143	51,045	57,744	60,249	Number ..	Primary schools.
विद्यार्थी ..	हजारात ..	4,178	6,229	8,392	10,424	11,170	Thousand ..	Enrolment
माध्यमिक शाळा ..	संख्या ..	2,468	5,339	6,119	9,972	11,787	Number ..	Secondary schools
विद्यार्थी ..	हजारात ..	858	1,936	3,309	5,794	6,612	Thousand ..	Enrolment.
14. आरोग्य—			(1971)	(1981)	(1990)	(1993)		<i>Health—</i>
हस्पताले ..	संख्या ..	N.A.	299	530	768	830	Number ..	Hospitals
दवाखाने ..	" ..	N.A.	1,372	1,776	1,896	1,702	" ..	Dispensaries
दर लाख लोकसंख्येमागे खाटांची संख्या ..	" ..	N.A.	88	114	146	141	" ..	Beds per lakh of population.
15. रस्त्यांची लांबी—								<i>Road length—</i>
एकूण ..	किलोमीटर ..	39,241	65,364	1,41,131	1,72,965	1,80,241	Kilometere ..	Total
पृष्ठांकित ..	" ..	24,852	35,853	66,616	1,32,048	1,45,937	" ..	Surfaced
16. मोटार वाहने	संख्या ..	1,00,144	3,11,669	8,04,986	26,40,585	31,62,626	Number ..	<i>Motor vehicles</i>
17. सहकार—								<i>Co-operation—</i>
प्राथमिक कृषि पत संस्था ..	संख्या ..	21,400	20,420	18,577	19,565	19,558	Number ..	Primary agricultural credit societies
सभासद ..	हजारात ..	2,170	3,794	5,416	7,942	8,314	Thousand ..	Membership

N. A.—उपलब्ध नाही/Not Available.

*अस्थायी/Provisional

†प्राथमिक अंदाज/Preliminary estimates.

महाराष्ट्राची आणि भारताची तुलनात्मक माहिती
MAHARASHTRA'S COMPARISON WITH INDIA

बाब (1)	परिमाण (2)	महाराष्ट्र Maha- rashtra (3)	भारत India (4)	भारताची तुलना (टक्केवारी) Compa- rison with India (per- centage) (5)	Unit (2)	Item (1)
1. लोकसंख्या (१९९१)						Population (1991)
1.1. (अ) ग्रामीण लोकसंख्या .. (आ) ग्रामीण लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी.	हजारात .. टक्केवारी ..	48,396 61.31	6,28,692* 74.29	7.7 ..	'000 No. Percentage	(a) Rural population (b) Percentage of rural popula- tion to total population.
1.2. (अ) नागरी लोकसंख्या .. (आ) नागरी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी.	हजारात .. टक्केवारी ..	30,542 38.69	2,17,611* 25.71	14.0 ..	'000 No. Percentage	(a) Urban population (b) Percentage of urban popu- lation to total population.
1.3. एकूण लोकसंख्या .. (१) पुरुष .. (२) स्त्रिया ..	हजारात .. " .. " ..	78,937 40,826 38,112	8,46,303* 4,39,230* 4,07,072*	9.3 9.3 9.4	'000 No. " "	Total population (i) Male (ii) Female
1.4. (अ) अनुसूचित जाती व जमाती यांची लोकसंख्या. (१९९१) (आ) वरील लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी.	हजारात .. टक्केवारी ..	16,076 20.37	2,05,982@* 24.56@*	7.8 ..	'000 No. Percentage	(a) Population of scheduled castes and scheduled tribes. (1991) (b) Percentage of above popu- lation to total population.
1.5. (अ) एकूण काम करणारे (१९९१) (आ) एकूण काम करणाऱ्यांची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	हजारात .. टक्केवारी ..	33,910 42.96	3,14,131@* 37.46@*	10.8 ..	'000 No. Percentage	(a) Total workers (1991) (b) Percentage of workers to total population.
1.6. स्त्री-पुरुष प्रमाण (१९९१)	दर १,००० पुरुषां- मागे स्त्रियांची संख्या.	934	927	..	Females per '000 males	Sex ratio (1991)
1.7. लोकसंख्येतील शेकडा वाढ (१९८१-९१)	टक्केवारी ..	25.73	23.85	..	Percentage	Percentage growth of popula- tion during 1981-91.
1.8. भौगोलिक क्षेत्र (१९९१)	लाख चौ.कि.मी. ..	3.08	32.87	9.4	Lakh Sq.Km.	Geographical area (1991)
2. शेती †** (१९९०-९१)						Agriculture † ** (1990-91)
2.1. निव्वळ कसलेले क्षेत्र	हजार हेक्टर ..	17,941	1,42,234	12.6	'000 hectares	Net area sown
2.2. एकूण लागवडीखालील क्षेत्र	" ..	21,052	1,85,477	11.4	"	Gross cropped area
2.3. सिंचनाखालील एकूण क्षेत्र	" ..	3,170	61,776	5.1	"	Gross irrigated area.
2.4. एकूण सिंचनाखालील क्षेत्राची एकूण लागवडीखालील असलेल्या क्षेत्राशी टक्केवारी.	टक्केवारी ..	15.1	33.3	..	Percentage	Percentage of gross irrigated area to gross cropped area.
2.5. प्रमुख पिकांखालील क्षेत्र (१९८९-९० ते १९९१-९२ या वर्षांची सरासरी)						Area under principal crops (average for year 1989-90 to 1991-92)
(१) तांदूळ ..	हजार हेक्टर ..	1,558	42,501	3.7	'000 hectares	(i) Rice
(२) गहू ..	" ..	781	23,644	3.3	"	(ii) Wheat
(३) ज्वारी ..	" ..	6,081	13,852	43.9	"	(iii) Jowar
(४) बाजरी ..	" ..	1,917	10,468	18.3	"	(iv) Bajri
(५) एकूण तृणधान्ये ..	" ..	10,772	1,01,953	10.6	"	(v) All cereals
(६) एकूण अन्नधान्ये (तृणधान्ये व कडधान्ये).	" ..	13,956	1,25,493	11.1	"	(vi) All foodgrains (cereals and pulses).
(७) ऊस ..	" ..	427	3,656	11.7	"	(vii) Sugarcane
(८) कापूस ..	" ..	2,697	7,599	35.5	"	(viii) Cotton
(९) भूईमूग ..	" ..	826	8,668	9.5	"	(ix) Groundnut

†** अस्थायी/Provisional. a* जम्मू व काश्मीर सोडून/Excluding Jammu and Kashmir.

*जम्मू व काश्मीरची अंदाजित लोकसंख्या घेऊन/Including projected population of Jammu and Kashmir.

महाराष्ट्राची आणि भारताची तुलनात्मक माहिती—चालू
MAHARASHTRA'S COMPARISON WITH INDIA—contd.

बाब (1)	परिमाण (2)	महाराष्ट्र Maha- rashtra (3)	भारत India (4)	भारताशी तुलना (टक्केवारी) Compa- rison with India (percen- tage) (5)	Unit (2)	Item (1)
3. पशुधन गणना १९८७						Livestock census 1987
3.1. एकूण पशुधन	हजारांत ..	34,255	4,45,286	7.7	'000 No.	Total livestock
3.2. ट्रॅक्टर	हजारांत ..	35	738	4.7	'000 No.	Tractors
3.3. भिन्ननाकरिता वापरलेली इंजिने व पंप.	हजारांत ..	743	16,184	4.6	'000 No.	Oil engines with pumps for irrigation purposes.
4. वने						Forests
4.1. एकूण वन क्षेत्र* (१९९०-९१)	चौ.कि.मीटर ..	63,798	6,79,850	9.4	Sq. km.	Total forest area* (1990-91)
5. उद्योग*						Industry*
5.1. कारखाने--						Factories--
(अ) चालू कारखाने (१९९०) ..	संख्या ..	23,410	2,05,028	11.4	No.	(i) Working factories (1990).
(आ) कामगारांची दैनिक सरासरी (१९९०).	हजारांत ..	1,163	8,431	13.8	'000 No.	(ii) Average daily no. of workers (1990).
6. वीज* (१९९३-९४)						Electricity* (1993-94)
6.1. विजेचे उत्पादन ..	दशलक्ष कि.वॅ. तास	42,236	3,24,163	13.0	Million kwh.	Electricity generated.
6.2. विजेचा वापर ..	दशलक्ष कि.वॅ.तास	36,995	2,38,109	15.5	Million kwh.	Electricity consumed.
6.3. (अ) विजेचा औद्योगिक वापर	दशलक्ष कि.वॅ. तास	15,824	94,493	16.7	Million kwh.	(a) Industrial consumption.
(आ) विजेच्या औद्योगिक वापराची विजेच्या एकूण वापराशी टक्केवारी.	टक्केवारी ..	42.8	39.7	..	Percentage	(d) Percentage of industrial consumption to total consumption.
7. बँका						Banking
7.1. बँक कार्यालये (वर्गीकृत व्यापारी) (मार्च १९९४)	संख्या ..	5,724	61,852	9.3	No.	Banking offices (Scheduled commercial), (March 1994).
7.2. बँक कार्यालये (वर्गीकृत व्यापारी) असलेली शहरे व गावे (मार्च १९९३)	संख्या ..	2,750	37,724	7.3	No.	Places having banking offices (Scheduled commercial) (March 1993).
8. राज्य/राष्ट्रीय उत्पन्न (१९९३-९४)						State/National Income (1993-94)
8.1. चालू किमतीनुसार उत्पन्न ..	कोटी रुपये ..	91,208**	6,15,273	14.8	Crore Rs.	Income at current prices
8.2. चालू किमतीनुसार दरडोई उत्पन्न ..	रुपये ..	10,984**	6,929	..	Rs.	Per capita income at current prices.
8.3. घटक उत्पादन मूल्यानुसार देशांतर्गत स्थूल राज्य/राष्ट्रीय उत्पन्न	कोटी रुपये ..	1,01,445	7,07,145	14.3	Crore Rs.	Gross Domestic Product (GDP) at factor cost.
8.4. देशांतर्गत स्थूल दरडोई उत्पन्न ..	रुपये ..	12,216	7,963	..	Rs.	Per Capita (G.D.P.)

*अस्थायी/Provisional.

**प्राथमिक अंदाज/Preliminary estimates.

***शीघ्र अंदाज/Quick estimates.

भारतातील निरनिराळ्या राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

राज्य	भौगोलिक क्षेत्र (लाख चौ. कि.मी.) Geographical area (lakh sq. km.)	लोकसंख्येची घनता Density of population	स्त्री-पुरुष प्रमाण Sex ratio	अनुसूचित जाती आणि जमाती यांची एकूण लोकसंख्येची टक्केवारी Percentage of Scheduled castes and Scheduled tribes to total population	मुख्यतः काम करणाऱ्यांची एकूण लोकसंख्येची टक्केवारी Percentage of main workers to total population	कृषि-विषयक काम करणाऱ्यांची एकूण काम करणाऱ्यांशी टक्केवारी Percentage of agricultural workers to total workers	काम करणाऱ्या स्त्रियांचा सहभाग दर Female workers' participation rate	साक्षरतेची टक्केवारी †† Literacy percentage		
								पुरुष Males	स्त्रिया Females	एकूण Total
संदर्भ, वर्ष किंवा दिनांक	(1991)	(1991)	(1991)	(1991)	(1991)	(1991)	(1991)	(1991)	(1991)	(1991)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
1 आंध्र प्रदेश ..	2.75	242	972	22.24	42.77	65.13	34.32	55.13	32.72	44.09
2 आसाम ..	0.78	286	923	20.23	31.20	54.45	21.61	61.87	43.03	52.89
3 अरुणाचल प्रदेश ..	0.84	10	859	64.13	45.22	64.05	37.49	51.45	29.69	41.59
4 बिहार ..	1.74	497	911	22.22	29.66	74.44	14.86	52.49	22.89	38.48
5 दिल्ली ..	0.01	6,352	827	19.05	31.51	1.96	7.36	73.13	48.64	75.29
6 गुजरात ..	1.96	211	934	22.32	34.12	47.74	25.96	82.01	66.99	61.29
7 गोवा ..	0.04	316	967	2.11	32.59	22.24	20.52	83.64	67.09	75.51
8 हरियाणा ..	0.44	372	865	19.75	28.66	53.42	10.76	69.10	40.47	55.85
9 हिमाचल प्रदेश ..	0.56	93	976	29.56	34.41	53.47	34.81	75.36	52.13	63.86
10 जम्मू व काश्मीर ..	2.22†	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.
11 कर्नाटक ..	1.92	235	960	20.64	38.45	57.79	29.39	67.26	44.34	56.04
12 केरळ ..	0.39	749	1,036	11.02	28.53	34.29	15.85	93.62	86.17	89.81
13 मध्य प्रदेश ..	4.43	149	931	37.81	37.67	66.22	32.68	58.42	28.85	44.20
14 महाराष्ट्र ..	3.08	257	934	20.37	39.29	54.51	33.11	76.56	52.32	64.87
15 मणिपूर ..	0.22	82	958	36.43	38.55	62.57	38.96	71.63	47.60	59.89
16 मेघालय ..	0.22	79	955	86.04	40.32	64.08	34.93	53.12	44.85	49.10
17 मिझोराम ..	0.21	33	921	94.85	42.09	55.62	43.52	85.61	78.60	82.27
18 नागालँड ..	0.17	73	886	87.70	42.29	73.38	37.96	67.62	54.75	61.65
19 ओरिसा ..	1.56	203	971	38.41	32.78	63.75	20.79	63.09	34.68	49.09
20 पंजाब ..	0.50	403	882	28.31	30.07	53.82	4.40	65.66	50.41	58.51
21 राजस्थान ..	3.42	129	910	29.73	31.62	55.97	27.40	54.99	20.44	38.55
22 सिक्कीम ..	0.07	57	878	28.29	40.45	63.97	30.41	65.74	46.69	56.94
23 तामिळनाडू ..	1.30	429	974	20.21	40.81	56.05	29.89	73.75	51.33	62.66
24 त्रिपुरा ..	0.10	263	945	47.31	29.09	57.43	13.76	70.58	49.65	60.44
25 उत्तर प्रदेश ..	2.94	473	879	21.25	29.73	66.66	12.32	55.73	25.31	41.60
26 पश्चिम बंगाल ..	0.89	767	917	29.22	30.23	49.74	11.25	67.81	46.56	57.70
भारत*	32.87	274@	927@	24.56@	34.18@	58.99@	22.25@	64.13@	39.29@	52.21@

* केंद्रशासित प्रदेश धरून/Includes Union Territories.

†† साक्षरतेची टक्केवारी सात व त्यापेक्षा अधिक वयाच्या लोकसंख्येची आहे./The literacy rates relate to the population aged seven and above.

N.A.= उपलब्ध नाही/Not available.

† पाकिस्तान व चीन यांनी बेकायदेशीर व्याप्त केलेले क्षेत्र धरून//Including area illegally occupied by Pakistan and China.

@ जम्मू आणि काश्मीर सोडून/Excluding Jammu and Kashmir.

SELECTED SOCIO-ECONOMIC INDICATORS OF DIFFERENT STATES IN INDIA—Contd.

नागरी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी Percentage of urban population to total population	राज्याच्या लोकसंख्येची भारताच्या लोकसंख्येशी टक्केवारी Percentage of State population to All-India population	लोकसंख्या वाढीची राज्य निहाय टक्केवारी Statewise percentage of growth of population	जन्म दर Birth rate	मृत्यू दर Death rate	बालमृत्यू दर Infant mortality rate	दर हजार लोकसंख्येमागे प्राथमिक व माध्यमिक शाळांमधील विद्यार्थ्यांची संख्या Number of students in Primary and Secondary Schools per thousand population	चालू किमतीनुसार दरडोई उत्पन्न (१९८०-८१ मालिका) (रुपये) Per capita income at current prices (1980-81 Series) Rs.(P)	दर शेतकऱ्यामागे निव्वळ क्षेत्र (हेक्टर) Net sown area per cultivator (Hectare)	State
(1991)	(1991)	(1981-91)	(1992)	(1992)	(1992)	(1993-94]	(1992-93)	(1990-91)	Reference year or date
(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(20)	(1)
26.89	7.93	24.20	24.1	9.1	71	175	5,802	1.4	Andhra Pradesh
11.10	2.67	24.24	30.6	10.3	76	232	5,056	0.8	Assam
12.80	0.10	36.83	26.3	9.3	64@@	193	6,359	0.6	Arunachal Pradesh
13.14	10.30	23.54	32.2	10.9	72	131	3,280	0.7	Bihar
89.93	1.12	51.45	26.0	6.3	N.A.	169	11,650+	1.4	Delhi
34.49	4.93	21.19	27.9	9.1	67	206	7,586	2.0	Gujarat
41.01	0.14	16.08	14.5	7.3	20@@	206	10,128	2.3	Goa
24.63	1.96	27.41	31.9	8.6	75	201	9,609	2.0	Haryana
8.69	0.62	20.79	27.9	8.8	67	234	5,355	0.5	Himachal Pradesh
N.A.	N.A.	28.92	N.A.	N.A.	N.A.	153	4,212	N.A.	Jammu and Kashmir
30.92	5.36	21.12	26.2	8.5	73	191	6,313	1.8	Karnataka
26.39	3.47	14.32	17.5	6.3	17	197	5,065	2.2	Kerala
23.18	7.89	26.84	34.4	12.7	104	185	4,725	1.5	Madhya Pradesh
38.69	9.41	25.73	25.1	7.9	59	207	9,627	1.8	Maharashtra
27.52	0.22	29.29	19.4	5.5	24@@	200	4,180+	0.3	Manipur
18.60	0.21	32.86	29.8	8.5	58@@	136	5,769	0.5	Meghalaya
46.10	0.08	39.70	N.A.	N.A.	N.A.	258	N.A.	0.4	Mizoram
17.21	0.14	56.08	19.2	3.6	10@@	184	5,863+	0.5	Nagaland
13.38	3.78	20.06	27.8	11.7	114	178	3,963	1.4	Orissa
29.55	2.42	20.81	27.1	8.2	56	164	10,857	2.2	Punjab
22.88	5.25	28.44	34.7	10.4	89	168	5,035	2.0	Rajasthan
9.10	0.05	28.47	20.9	5.8	46@@	235	5,416+	1.0	Sikkim
34.15	6.66	15.39	20.7	8.4	58	224	6,205	1.0	Tamil Nadu
15.30	0.33	34.30	23.1	7.6	51@@	204	N.A.	0.9	Tripura
19.84	16.59	25.48	36.2	12.8	98	163	4,280	0.8	Uttar Pradesh
27.48	8.12	24.73	24.6	8.3	64	226	5,901	0.9	West Bengal
25.73@	100.00@	23.85	29.0@	10.0@	79@	185	6,234	1.3@	India*

@@त्रैवार्षिक (१९९०-९२) सरकारी सरासरी/Three year (1990-92) moving average.

(P)=अस्थायी/Provisional.

भारतातील निरनिराळ्या राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

राज्य	दर हेक्टर उत्पादन (किलोग्रॅममध्ये) Yield per hectare (in kg.) (p)						पिकाखालील दर हेक्टरी क्षेत्रात खतांचा वापर (कि. ग्रॅ.) Consumption of fertilizers per hectare of cropped area (Kg.)	एकूण सिंचना- खालील क्षेत्राची एकूण पिकाखालील क्षेत्राशी टक्केवारी Percentage of gross irrigated area to gross cropped area (P)	प्राथमिक कृषि सहकारी पतपेढ्या-कर्ज घेणाऱ्या सभासदांची एकूण सभासदांशी टक्केवारी Primary Agricul- tural Co- operative Credit Societies- Percent- age of borrowing members to total number of members	दर लाख लोकसंख्येमागे कारखान्या- तील कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment of factory workers per lakh of popu- lation (No.) (P)
	एकूण तृणधान्ये Total cereals	एकूण कडधान्ये Total pulses	एकूण अन्नधान्ये Total foodgrains	कापूस (रुई) Cotton (lint)	ऊस (उसांत) Sugarcane (In terms of cane)	दरडोई अन्नधान्य उत्पादन (कि. ग्रॅ.) Food- grains produc- tion per capita (Kg.)				
संदर्भ, वर्ष किंवा दिनांक (1)	(21)	(22)	वैमासिक Triennial (1989-90)	सरासरी average to 1991-92)	(25)	(26)	(1992-93)	(1990-91)	(1992-93)	(1990)
1 आंध्र प्रदेश ..	1,883	447	1,584	283	71,654	186.2	114.2	40.7	31	930
2 आसाम ..	1,234	445	1,201	80	41,303	146.8	6.9	15.1	6	497
3 अरुणाचल प्रदेश ..	1,167	791	1,159	N.A.	N.A.	253.5	N.A.	13.0	N.A.	N.A.
4 बिहार ..	1,314	755	1,244	276	51,592	135.1	57.2	40.0	51	564
5 दिल्ली ..	2,505	476	2,420	N.A.	N.A.	13.9	169.0	69.7	N.A.	222
6 गुजरात ..	1,078	597	982	223	87,080	105.7	73.3	28.0	47	1,821
7 गोवा ..	2,424	850	2,390	N.A.	45,304	122.0	45.2	20.5	21	1,647
8 हरियाणा ..	2,650	720	2,363	427	54,138	558.4	107.8	71.6	47	1,523
9 हिमाचल प्रदेश ..	1,659	302	1,594	272	12,577	268.8	31.5	17.0	10	271
10 जम्मू व काश्मीर ..	1,564	587	1,517	468	40,250	177.1	40.0	40.9	N.A.	355
11 कर्नाटक ..	1,174	351	984	228	80,597	159.8	64.4	22.1	25	1,682
12 केरळ ..	1,898	735	1,850	274	66,802	37.9	67.2	12.7	40	978
13 मध्य प्रदेश ..	1,058	597	933	103	35,475	246.3	35.3	18.6	33	787
14 महाराष्ट्र ..	918	430	807	110	84,826	144.2	52.1	15.1	29	1,561
15 मणिपूर ..	1,815	N.A.	1,815	97	32,824	164.7	48.9	41.7	N.A.	180
16 मेघालय ..	1,161	742	1,146	123	21,667	87.3	12.4	19.3	38	133
17 मिझोराम ..	1,256	1,868	1,326	517	8,875	121.5	16.4	10.8	N.A.	N.A.
18 नागालँड ..	1,126	992	1,117	170	36,697	162.2	3.7	28.6	N.A.	N.A.
19 ओरिसा ..	1,321	546	1,097	228	69,199	246.1	21.9	24.1	7	445
20 पंजाब ..	3,491	746	3,428	546	62,045	957.7	162.2	94.0	57	1,830
21 राजस्थान ..	895	401	771	343	47,121	209.7	27.4	24.0	N.A.	571
22 सिक्कीम ..	1,384	974	1,321	N.A.	N.A.	298.8	7.5	10.5	N.A.	N.A.
23 तामिळनाडू ..	2,362	414	1,940	299	1,02,223	141.6	117.1	43.6	16	1,547
24 त्रिपुरा ..	1,830	567	1,780	164	46,491	180.8	21.2	9.2	9	1,695
25 उत्तर प्रदेश ..	1,870	864	1,723	173	56,236	254.3	86.0	58.0	54	414
26 पश्चिम बंगाल ..	1,939	629	1,928	213	64,551	183.1	87.5	22.1	33	1,344
भारत*	1,558	554	1,370	231	65,699	205.0	67.1	33.3	33	1,005

* केंद्रशासित प्रदेश धरून/Includes Union Territories.

(P)= अस्थायी/Provisional.

N.A.= उपलब्ध नाही/Not available.

SELECTED SOCIO-ECONOMIC INDICATORS OF DIFFERENT STATES IN INDIA—concl'd.

उद्योगातील दरडोई स्थूल उत्पादन (रुपये) Per capita gross output in indus- tries (Rs.) (P)	उद्योगातील दरडोई मूल्यवृद्धी (रुपये) Per capita value added in indus- tries (Rs.) (P)	विजेचा दरडोई घरगुती वापर (कि.वॅ.ता.) Domestic consump- tion of electricity per capita (kwh.) (P)	विजेचा दरडोई औद्योगिक वापर (कि.वॅ.ता.) Industrial consump- tion of electricity per capita (kwh.) (P)	दर लाख लोकसंख्येमागे मोटार वाहनांची संख्या Motor vehicles per lakh of popu- lation (No.)	दर शंभर चौरस किलो मीटर क्षेत्रामागे एकूण रस्त्यांची लांबी** (किलो- मीटर) Total road length per 100 sq. km. of area (Km).	दर लाख लोकसंख्येमागे रास्त भावाच्या शिधावाटप दुकानांची संख्या Number of fair price/ ration shops per lakh of population	वर्गीकृत वाणिज्य बँका Scheduled Commercial banks			State
							दर लाख लोकसंख्ये- मागे बँक कार्यालयांची संख्या Number of banking offices per lakh of popula- tion (No.)	दरडोई ठेवी (रुपये) Deposits per capita (Rs.)	दिलेले दरडोई कर्ज (रुपये) Bank Credit per capita (Rs.)	
(1990-91)	(1990-91)	(1993-94)	(1993-94)	(31-3- 1991)	(31-3- 1991)	(31-3- 1992)	मार्च March (1994)	मार्च March (1994)	मार्च March (1994)	Reference year or date
(31)	(32)	(33)	(34)	(35)	(36)	(37)	(38)	(39)	(40)	(1)
2,520	452	47.1	104.9	2,196	54	55	6.8	2,381	1,702	Andhra Pradesh
1,301	331	12.0	32.5	1,265	86	119	5.2	1,292	553	Assam
N.A.	N.A.	37.4	7.1	67	9	68	7.4	2,449	321	Arunachal Pradesh
1,512	303	6.1	60.4	1,209	50	51	5.4	1,374	496	Bihar
6,092	1,097	15.7	15.6	19,287	1,423	37	11.3	30,225	22,292	Delhi
6,723	1,089	58.0	221.1	4,968	46	30	8.0	4,426	2,049	Gujarat
7,817	1,356	137.2	323.9	8,897	196	49	21.5	19,031	4,857	Goa
6,072	1,004	88.9	98.6	3,237	65	42	7.5	3,412	1,716	Haryana
2,176	735	57.6	101.8	1,298	44	63	13.9	4,030	1,150	Himachal Pradesh
592	100	48.1	34.5	1,623	6	34	9.7	3,331	1,522	Jammu and Kashmir
2,780	620	48.4	106.1	3,186	70	38	9.3	3,266	2,290	Karnataka
2,100	422	69.2	92.4	2,226	346	44	9.8	4,792	2,125	Kerala
2,171	459	54.5	114.1	2,207	30	26	6.4	1,572	881	Madhya Pradesh
7,859	1,536	77.9	190.6	3,425	78	46	6.9	8,497	5,263	Maharashtra
56	1	50.0	21.9	2,541	30	95	4.4	647	466	Manipur
224	63	23.1	49.7	1,782	33	196	9.5	2,840	446	Meghalaya
N.A.	N.A.	75.0	1.7	2,286	17	124	10.3	1,573	323	Mizoram
2,190	(-)-121	33.8	13.7	5,327	52	38	5.4	1,793	744	Nagaland
1,551	367	44.5	101.7	1,339	143	71	6.5	1,203	734	Orissa
6,196	922	98.2	248.0	6,555	109	52	10.5	7,044	2,961	Punjab
1,948	357	33.3	96.5	2,041	35	35	6.7	1,855	913	Rajasthan
N.A.	N.A.	53.2	19.3	5,553	26	341	9.1	2,883	634	Sikkim
4,979	1,043	58.3	158.5	2,755	140	39	7.7	3,696	3,209	Tamil Nadu
174	48	16.8	11.2	763	120	44	6.2	1,221	674	Tripura
1,912	335	35.5	41.6	1,364	73	53	5.9	2,033	757	Uttar Pradesh
2,416	474	36.7	71.7	1,318	66	30	6.0	3,915	1,821	West Bengal
3,225	614	48.6	106.4	2,541	66	47	7.0	3,580	2,027	India*

(P) = अस्थायी/Provisional.

**सार्वजनिक बांधकाम खाते, जिल्हा परिषदा, महानगरपालिका, नगरपरिषदा, पाटबंधारे विभाग व वन विभाग यांचेकडील रस्त्यांचा समावेश आहे.

This includes roads under P.W.D., Z.P., Municipal Corporations, Municipal Councils, Irrigation Department and Forest Department.

भाग एक
पाहणी

PART I
SURVEY

१. स्थूल आढावा

देशातील आर्थिक स्थिती

१.१. वर्ष १९९४ चा मान्सून हा सलग सातवा सर्वसाधारण चांगला मान्सून होता. नेहमीच्या वेळेच्या काही दिवस आधीच मान्सूनचे आगमन झाले आणि तो चांगल्या वेगाने जूनअखेर सर्व देशभर पसरला. पावसाळा संपला त्यावेळी देशाच्या ३५ हवामान उप-विभागांपैकी २५ उप-विभागात आणि देशाच्या ७५ टक्के क्षेत्र सामावणाऱ्या ७६ टक्के जिल्हांमध्ये सर्वसाधारण ते जास्त पाऊस झाला. १९९३-९४ यावर्षी कृषि उत्पादनाने गाठलेली उच्च पातळी १९९४-९५ ह्या वर्षी ओलांडली जाण्याचे अपेक्षित आहे. १९९१-९२ मध्ये औद्योगिक उत्पादनातील वाढ जवळजवळ खुंटली होती. त्यानंतर त्यात सुधारणा होत गेली आणि १९९४-९५ मध्ये औद्योगिक उत्पन्नातील वाढ ८ टक्के होण्याची अपेक्षा आहे. मुल्यवृद्धी विचारात घेता १९९४-९५ मध्ये कृषि व संलग्न सेवामध्ये २.४ टक्के वाढ, वस्तुनिर्माण क्षेत्रात ८.७ टक्के वाढ आणि मूलभूत सोयी व इतर सेवा या क्षेत्रात ५.६ टक्के वाढ होईल अशी अपेक्षा आहे. त्यामुळे १९९४-९५ मध्ये देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नात स्थिर किंमतीनुसार ५.३ टक्क्यांनी वाढ होईल अशी अपेक्षा आहे. ही वाढ १९९३-९४ मधील ४.३ टक्के वाढीवरील आहे. चलनवाढीच्या दराने १९९१-९२ वर्षात गाठलेली उच्च पातळी १९९२-९३ व १९९३-९४ मध्ये काहीशा प्रमाणात कमी झाली. एप्रिल, १९९४ ते जानेवारी, १९९५ या काळातील अखिल भारतीय घाऊक किंमतींचा सरासरी निर्देशांक एप्रिल, १९९३ ते जानेवारी, १९९४ मधील सरासरी निर्देशांकापेक्षा १०.५ टक्क्यांनी अधिक होता. पूर्वीच्या दोन वर्षांतील ह्याच कालावधीतील चलनवाढीचे दर ८.० टक्के (१९९३-९४) व १०.६ टक्के (१९९२-९३) असे होते.

१.२. शीघ्र अंदाजानुसार १९९३-९४ मध्ये निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादनात (म्हणजे राष्ट्रीय उत्पन्नात) स्थिर किंमतीनुसार (१९८०-८१) ४.४ टक्के वाढ झाली. ही वाढ १९९२-९३ मध्ये झालेल्या ४.१ टक्के वाढीवर आहे. चालू किंमतीनुसार १९९३-९४ मधील अंदाजित राष्ट्रीय उत्पन्न ६,१५,२७३ कोटी रुपये व दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न ६,९२९ रुपये इतके होते.

१.३. देशातील एकूण कृषि व संलग्न क्षेत्रातील मुल्यवृद्धीत अगोदरच्या वर्षातील उच्च पातळीपेक्षा १९९४-९५ मध्ये २.४ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. १९९४-९५ मध्ये अन्नधान्याचे उत्पादन १९९३-९४ मधील १८.२ कोटी टन उत्पादनाच्या तुलनेत १८.५ कोटी टन इतकी उच्च पातळी गाठेल असे अपेक्षित आहे. तेलबियांचे उत्पादन १९९४-९५ मध्ये आधीच्या वर्षा इतकेच म्हणजे २.१५ कोटी टन होईल अशी अपेक्षा आहे. १९९३-९४ मधील कापसाच्या (रुई) १८.१९ लाख टन उत्पादनाच्या तुलनेत १९९४-९५ मध्ये ८.४ टक्के वाढ होऊन ते सुमारे १९.७२ लाख टन होण्याची अपेक्षा आहे. १९९४-९५ मध्ये उसाचे उत्पादन २४.५६ कोटी टन अपेक्षित असून ते १९९३-९४ मधील २२.७१ कोटी टन उत्पादनापेक्षा ८.१ टक्क्यांनी जास्त होते.

1. GENERAL APPRAISAL

Economic Situation in the Country

1.1. The 1994 Monsoon was the seventh successive normal monsoon. The monsoon arrived a few days earlier than its normal date and progressed unusually rapidly, covering the entire country by June end. By the end of the monsoon season, 25 out of 35 meteorological sub-divisions and 76 per cent of the districts covering 75 per cent of the country's area received normal to excess rain. The high level of production in Agriculture achieved in 1993-94 is expected to be surpassed during 1994-95. The industrial production was virtually stagnant during 1991-92. Thereafter there was a steady recovery in the industrial production and during 1994-95 it is expected to grow by 8 per cent. In value added terms, in 1994-95 agriculture and allied activities sector is expected to grow by 2.4 per cent, manufacturing sector by 8.7 per cent and utilities and other service sector by 5.6 per cent. Thus, the Gross National Domestic Product (GDP) is expected to register a real growth of 5.3 per cent in 1994-95. This is over and above a growth of 4.3 per cent in 1993-94. The inflationary pressure on prices that had reached a peak in 1991-92 somewhat eased in 1992-93 and 1993-94. The average All-India Wholesale Price Index Number for the period April, 1994 to January, 1995 was higher by 10.5 per cent over that for corresponding index for the period April, 1993 to January, 1994. The rates of inflation for the corresponding period of earlier two years were 8.0 per cent (1993-94) and 10.6 per cent (1992-93).

1.2. The Net National Product (*i.e.* National Income) at constant prices (1980-81), as per the quick estimates, increased by 4.4 per cent during 1993-94. This growth is over and above the growth of 4.1 per cent during 1992-93. In 1993-94 the National Income at current prices is estimated at Rs. 6,15,273 crore and the *per capita* National Income at Rs. 6,929.

1.3. The expected rise of 2.4 per cent in the value added by the agriculture and the allied activities sector during 1994-95 in the country is over and above its high level in the previous year. The foodgrains production during 1994-95 is expected to attain a record high of 18.5 crore tonnes as compared to 18.2 crore tonnes in 1993-94. The oilseeds production is expected to be 2.15 crore tonnes in 1994-95, the same as that in the previous year. The cotton (lint) production is expected to be around 19.72 lakh tonnes in 1994-95 as compared to 18.19 lakh tonnes in 1993-94, indicating a rise of 8.4 per cent. The sugarcane production is expected to be at 24.56 crore tonnes in 1994-95 which is 8.1 per cent more than the previous year's production of 22.71 crore tonnes.

१.४. केंद्रीय सांख्यिकी संघटनेने तयार केलेल्या शीघ्र अंदाजानुसार एप्रिल-ऑक्टोबर, १९९४ मधील औद्योगिक उत्पादनाचा सरासरी मासिक निर्देशांक (पायाभूत वर्ष १९८०-८१ = १००) २३२.८ होता व तो आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील सरासरी निर्देशांकाच्या तुलनेत ८.० टक्क्यांनी जास्त होता. १९९३ ह्या वर्षातील त्याच कालावधीतील हा निर्देशांक १९९२ वर्षाच्या निर्देशांकाच्या तुलनेत ३.८ टक्क्यांनी अधिक होता. औद्योगिक उत्पादनाच्या निर्देशांकात ७७ टक्के भार असलेल्या वस्तुनिर्माण क्षेत्राच्या उत्पादनाचा निर्देशांक एप्रिल-ऑक्टोबर, १९९४ ह्या कालावधीत ८.३ टक्क्यांनी वाढला. १९९३ मधील संबंधित कालावधीत तो ३.९ टक्क्यांनी वाढला होता.

१.५. देशाच्या परदेशी चलनाच्या अधिदान शेषासंबंधीची स्थिती सन १९९३-९४ मधील उल्लेखनीय सुधारणेनंतर १९९४-९५ मध्ये अधिक सुधारली. १९९४-९५ च्या पहिल्या दहा महिन्यातील निर्यात रुपयात आधीच्या वर्षातील संबंधित कालावधीच्या तुलनेत १७.३ टक्क्यांनी वाढून ती ६५,४८३ कोटी रुपये झाली. याच्या तुलनेत याच कालावधीत आयातीमध्ये मोठ्या प्रमाणात म्हणजे २३.६ टक्क्यांनी वाढ होऊन ती ७१,२४८ कोटी रुपये झाली. अमेरिकन डॉलरमध्ये या कालावधीतील निर्यात २,०८७.१ कोटी डॉलर इतकी अपेक्षित असून ती आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत १७.३ टक्क्यांनी जास्त असेल, तर आयात २२७०.८ कोटी डॉलर अपेक्षित असून ती २३.६ टक्क्यांनी जास्त असेल. निर्यातीत व आयातीत १९९३-९४ च्या तत्सम कालावधीत झालेल्या अनुक्रमे १९.६ टक्के व ६.९ टक्के वाढीच्या पार्श्वभूमीवर याचे अवलोकन करणे योग्य होईल. १९९३-९४ मधील विदेशी व्यापारातील तूट ३,२५९ कोटी रुपये होती. ती एप्रिल १९९४ ते जानेवारी १९९५ मध्ये ५,७६५ कोटी रुपये इतकी वाढली. अमेरिकन डॉलरमध्ये या कालावधीतील विदेशी व्यापारातील तूट आधीच्या वर्षी असलेल्या १०३.९ कोटी डॉलरपेक्षा वाढून १८३.७ कोटी डॉलर इतकी झाली. फेब्रुवारी १९९५ च्या मध्यात रिझर्व बँकेकडे विदेशी चलनाचा साठा १९.७ अब्ज अमेरिकन डॉलर इतका होता.

१.६. चलन साठ्याच्या (एम-३) वाढीचा वेग हा चलनविषयक बदल दर्शवितो. १९९४-९५ मध्ये २० जानेवारी, १९९५ पर्यंत हा वेग अंदाजित १४.९ टक्के होता. १९९३-९४ मधील संबंधित काळातील १४.६ टक्के वाढीपेक्षा तो थोडासा अधिक होता. जनतेकडील चलनात चालू वर्षातील ह्या काळातील १९.२ टक्के वाढ आधीच्या वर्षाच्या संबंधित कालावधीतील १७.२ टक्के वाढीपेक्षा अधिक होती.

१.७. वर्ष १९९१-९२ मध्ये भाववाढीचा वेग गंभीर स्वरूपाचा होता. तो १९९२-९३ व १९९३-९४ मध्ये काहीसा कमी झाला. १९९४-९५ ह्या वर्षातील पहिल्या १० महिन्यांच्या अखिल भारतीय घाऊक किंमतींच्या सरासरी निर्देशांकातील वाढ (१०.५ टक्के) ही आधीच्या वर्षातील संबंधित कालावधीतील वाढीपेक्षा (८.० टक्के) जास्त होती. अखिल भारतीय घाऊक किंमतींच्या निर्देशांकांमध्ये एका वर्षाच्या कालावधीत झालेल्या बदलावर आधारित चलनवाढीचा दर ऑगस्ट, १९९४ पर्यंत चढता राहून तो दोन अंकी पातळीवर होता. या कालावधीत चलनवाढीचा दर १० ते १२ टक्क्यांच्या दरम्यान होता. त्यानंतर सप्टेंबर ते डिसेंबर, १९९४ पर्यंत चलन वाढीचा दर काहीसा कमी होऊन एक अंकी

1.4. On the basis of the quick estimates released by the Central Statistical Organisation, the average of monthly indices of industrial production (Base 1980-81 = 100) for the period April-October, 1994 was 232.8. This was higher by 8.0 per cent than the average index for the corresponding period of the previous year, while the latter was 3.8 per cent higher than that for the same period of 1992. In the case of manufacturing sector, which accounts for a weight of 77 per cent in the index of industrial production, the average index for the period April-October, 1994 increased by 8.3 per cent, as compared to an increase of 3.1 per cent during the corresponding period of 1993.

1.5. With a remarkable recovery during 1993-94 the Country's position regarding Balance of Payments continues to be encouraging with a further consolidation in 1994-95. During the first ten months of 1994-95, the exports in rupee terms were Rs. 65,483 crore showing a rise of 17.3 per cent over the exports during the corresponding period of the previous year. The imports at Rs.71,248 crore registered higher rise of 23.6 per cent during the same period. In terms of US Dollars the exports during this period estimated at \$ 2,087.1 crore increased by 17.3 per cent over that of the previous year, while imports estimated at \$ 2,270.8 crore increased by 23.6 per cent. This may be viewed in the light of a rise of 19.6 per cent in exports and of 6.1 per cent in imports during 1993-94 in terms of US Dollars. The estimated trade deficit for the period April 1994-January, 1995 widened to Rs. 5,765 crore from Rs. 3,259 crore during 1993-94. In terms of US Dollars, the trade deficit increased to \$ 183.7 crore in this period as against \$ 103.9 crore in the previous year. Foreign currency reserves with RBI stood at US \$ 19.7 billion by mid February, 1995.

1.6. During the year 1994-95 (upto 20th January, 1995), the pace of growth of money stock (M-3), which reflects monetary developments, has been slightly higher (14.9 per cent) than that during the corresponding period of 1993-94 (14.6 per cent). The expansion in the currency with public this year in the above period viz. 19.2 per cent has also been higher as compared to 17.2 per cent during the same period of the previous year.

1.7. The inflationary pressures on prices, which had assumed alarming proportion during 1991-92 somewhat eased during 1992-93 and 1993-94. The rise in the average All-India Wholesale Price Index (WPI) for the first ten months of 1994-95 (10.5 per cent) was more pronounced than that of the corresponding period of the previous year (8.0 per cent). On a point to point basis, the rising trend in inflation rate at double digit level continued till August, 1994. During this period, the inflation rate was around 10 to 12 per cent. Thereafter inflation

पातळीवर आला. तथापि, जानेवारी, १९९५ मध्ये तो ११.१ टक्क्यांपर्यंत वाढला. या चलनवाढीच्या दबावाची प्रमुख कारणे म्हणजे (अ) १९९३-९४ मधील मोठ्या आर्थिक तुटीचा पुढील वर्षात झालेला परिणाम, (ब) परकीय चलनाच्या साठ्यात वाढ झाल्यामुळे चलन पुरवठ्यात झालेली वाढ, (क) ऊस, ताग, कापूस व भुईमूग यांच्या उत्पादनात झालेली घट व (ड) किमान आधारभूत किमतीत व गहू, तांदुळ, साखर आणि ऊर्जा निर्मितीच्या वस्तू या नियंत्रित वस्तूंच्या किमतीत गेल्या तीन वर्षात झालेल्या मोठ्या वाढीचा परिणाम ही होत. जानेवारी, १९९५ चा अखिल भारतीय घाऊक किमतीचा सरासरी निर्देशांक मार्च, १९९४ च्या निर्देशांकापेक्षा ९.० टक्क्यांनी अधिक होता. ही वाढ मागील वर्षातील याच कालावधीतील ८.४ टक्के वाढीपेक्षा थोडी जास्त होती.

१.८. चालू वर्षाच्या पहिल्या नऊ महिन्यांत (एप्रिल-डिसेंबर, १९९४) औद्योगिक कामगारांसाठी असलेल्या अखिल भारतीय ग्राहक किमतीच्या निर्देशांकात दिसून आलेला चढ-उतार हा घाऊक किमती निर्देशांकांमध्ये दिसून आलेल्या चढ-उतारासारखाच होता. एप्रिल-डिसेंबर, १९९४ ह्या कालावधीतील ग्राहक किमतीचा सरासरी निर्देशांक आधीच्या वर्षातील त्याच कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा १०.४ टक्क्यांनी जास्त होता. अखिल भारतीय ग्राहक किमतीच्या निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीचा दर १९९३-९४ या वर्षातील दरापेक्षा (६.५ टक्के) बराच जास्त होता.

महाराष्ट्र राज्याची आर्थिक परिस्थिती

१.९. राज्यात नैऋत्य मोसमी पावसाचे आगमन ३ जून, १९९४ ला म्हणजे वेळेपूर्वी झाले. मात्र एकूण मोसमामध्ये तो योग्यवेळी पडला नाही व त्याचा प्रसारही समाधानकारक नव्हता. जुलै, १९९४ मधील सतत आणि मुसळधार पावसामुळे विशेषतः पुणे, कोल्हापूर आणि नागपूर विभागातील पूर आलेल्या नद्यांच्या परिसरातील खरीप पिकांचे नुकसान झाले. या उलट, पुणे विभागातील अवर्षण प्रवण भाग, कोल्हापूर विभागाचा पूर्व भाग आणि मराठवाडा विभागात अपुरा पाऊस पडला. १९९४-९५ मध्ये अन्नधान्याचे उत्पादन १२५ लाख टन होईल अशी अपेक्षा असून ते मागील वर्षापेक्षा ८.१ टक्क्यांनी कमी असेल. कापसाचे (रुई) उत्पादन २.५ टक्क्यांनी कमी होण्याची शक्यता असून ते जवळपास ४.३५ लाख टन होईल. मात्र उसाचे उत्पादन आधीच्या वर्षातील उत्पादनापेक्षा खूपच जास्त म्हणजे ५३.० टक्क्यांनी वाढून सुमारे ४२६.८ लाख टन होईल अशी अपेक्षा आहे. तेलबियांच्या उत्पादनात आधीच्या वर्षातील २३.५ लाख टनांच्या तुलनेत ३३.५ टक्के इतकी घट होऊन ते २३.३ लाख टन होईल अशी अपेक्षा आहे. १९९४-९५ मधील कृषि उत्पादनाच्या पूर्वानुमानानुसार असे दिसते की, स्थिर किमतींनुसार मूल्य विचारात घेता एकूण कृषि उत्पादनातील वाढ २ टक्क्यांहून अधिक असेल.

१.१०. एप्रिल ते डिसेंबर, १९९४ ह्या कालावधीत राज्यातील (बृहन्मुंबई सोडून) शासकीय व सहकारी दुग्धशाळांनी प्रतिदिन केलेले सरासरी दुग्ध संकलन १९९३-९४ मधील तत्सम कालावधीतील दुग्ध संकलनाच्या तुलनेत जास्त होते. एप्रिल ते डिसेंबर, १९९४ ह्या कालावधीमध्ये ह्या दुग्धशाळांनी केलेले दुग्ध संकलन प्रतिदिन सरासरी ३०.२ लाख लिटर होते. तर १९९३-९४ च्या संबंधित कालावधीमध्ये ते २८.५ लाख लिटर इतके होते.

rate eased to single digit level from September to December, 1994. However, it reached a level of 11.1 per cent in January, 1995. The factors responsible for the inflationary pressure are (a) spillover effect of higher fiscal deficit in the year 1993-94, (b) high growth of money supply mainly because of strong build up of foreign exchange reserves, (c) production shortfalls in 1993-94 in sugarcane, cotton, jute and groundnut and (d) impact of large increases in the minimum support prices and the administered prices of wheat, rice, sugar and energy products. The average Wholesale Price Index for January, 1995 is higher by 9.0 per cent than that for March, 1994. This rise is slightly more than the rise of 8.4 per cent in the corresponding period of the previous year.

1.8. The movements of All-India Consumer Price Index Number (CPI) for Industrial Workers for the first nine months (April-December, 1994) of the current financial year are similar to those in the All-India Wholesale Price Index Number. The average CPI for the period April-December, 1994 is higher by 10.4 per cent than that for the corresponding period of the previous year. This is much higher than the corresponding inflation rate based on CPI for the year 1993-94 which was 6.5 per cent.

Maharashtra State's Economy

1.9. The south-west monsoon arrived earlier in the State on 3rd June, 1994. However, its timeliness and spread during the season were not entirely satisfactory. The heavy and continuous rains in July, 1994 resulted in damage to kharif crops particularly on the banks of flooded rivers in Pune, Kolhapur and Nagpur divisions. In contrast, there were inadequate rains in the drought prone areas of Pune division, eastern part of Kolhapur division and Marathwada region. The foodgrains production in the State is expected to be 125 lakh tonnes in 1994-95 showing a decrease of about 8.1 per cent over the previous year. The cotton (lint) production is expected to decrease by 2.5 per cent and will be around 4.35 lakh tonnes. The sugarcane production is, however, expected to be much more than the last year's level i.e. by 53 per cent and would be about 426.8 lakh tonnes. The oilseeds production is expected to decrease by 20.5 per cent to 20.3 lakh tonnes as against the level of 23.5 lakh tonnes reached in the previous year. Based on the advance estimates of agricultural production for 1994-95 there are indications that the overall agricultural production in value terms (at constant prices) is expected to increase by over 2 per cent.

1.10. During the period of April-December, 1994 the average daily milk collection by the Government and Co-operative Dairies in the State (excluding Greater Bombay) was more than that of the corresponding period of 1993-94. The average per day milk collection of these dairies during April to December, 1994 was 30.2 lakh litres as against 28.5 lakh litres during the corresponding period of 1993-94.

१.११. चालू आर्थिक वर्षातील (१९९४-९५) पहिल्या सात महिन्यांच्या उपलब्ध माहितीवरून असे अनुमान निघते की, राज्यातील औद्योगिक उत्पादनाच्या बाबतीत १९९३-९४ मध्ये निदर्शनास आलेला वाढता कल चालू आर्थिक वर्षात (१९९४-९५) तत्सम राहिल. एप्रिल ते ऑक्टोबर, १९९४ या कालावधीतील वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील औद्योगिक उत्पादनाचा सरासरी निर्देशांक १९९३ मधील तत्सम कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा सुमारे १२.१ टक्क्यांनी जास्त असेल अशी अपेक्षा आहे. मागील वर्षाच्या याच कालावधीमध्ये सरासरी निर्देशांकामध्ये १.५ टक्क्यांनी वाढ झाली होती.

१.१२. १९९३-९४ मधील चालू किंमतीनुसार राज्य उत्पन्न ९१,२०८ कोटी रुपये आणि दरडोई राज्य उत्पन्न १०,९८४ रुपये होते. १९८०-८१ च्या स्थिर किंमतीनुसार १९९२-९३ च्या तुलनेत ते ७.६ टक्क्यांनी वाढले. १९९१-९४ या तीन वर्षांसाठी वाढीचा वार्षिक सरासरी दर ६.५ टक्के होता. उपलब्ध माहितीवर आधारित तासुरत्या अंदाजानुसार १९९४-९५ मध्ये स्थिर किंमतीनुसार राज्य उत्पन्न सुमारे ७.५ टक्क्यांनी वाढण्याची शक्यता आहे. राज्य उत्पन्न गेल्या १३ वर्षांत म्हणजे १९८०-८१ ते १९९३-९४ या कालावधीत दुपटीपेक्षा जास्त झाले आहे, हे उल्लेखनीय आहे.

१.१३. राज्यातील १९९३-९४ मधील एकूण वीज उत्पादन आधीच्या वर्षापेक्षा ७.१ टक्क्यांनी वाढून ते ४२,२३६ दशलक्ष किलोवॅट तास इतके झाले. १९९३-९४ मधील विजेचा एकूण वापर ६.५ टक्क्यांनी वाढून ३६,९९५ दशलक्ष किलोवॅट तास इतका झाला. ३१ मार्च, १९९४ रोजी राज्यात १८.२६ लाख शेतीपंपांना वीजपुरवठा करण्यात येत होता. चालू वर्षी (एप्रिल-डिसेंबर, १९९४) विजेचे उत्पादन ३४,५६९ दशलक्ष किलोवॅट तास झाले असून ते आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील उत्पादनापेक्षा १२.१ टक्क्यांनी जास्त आहे.

१.१४. १९९४ मधील औद्योगिक संबंधांबाबतचा कल आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत संमिश्र असल्याचे दिसून येते. १९९४ मध्ये संप व टाळेबंदीमुळे झालेल्या काम स्थगित्यांची संख्या १९.६ टक्क्यांनी कमी होऊन १५६ झाली. परंतु त्यामध्ये गुंतलेल्या कामगारांची संख्या ६.७ टक्क्यांनी वाढून ती ८९ हजार झाली. १९९४ मध्ये काम स्थगितीमुळे ३७ लाख मनुष्य दिवस बाया गेले. त्यात अगोदरच्या वर्षातील चालू राहिलेल्या काम स्थगित्यांचा समावेश असून १९९३ मधील संख्येपेक्षा ते ६.८ टक्क्यांनी कमी होते.

१.१५. रोजगार हमी योजनेतर्गत राज्यात एप्रिल-डिसेंबर, १९९४ या कालावधीत ४.९१ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला. तो आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीत पुरविण्यात आलेल्या ६.३३ कोटी मनुष्यदिवसापेक्षा २२.५ टक्क्यांनी कमी होता. या शिवाय, जवाहर रोजगार योजनेतर्गत एप्रिल-डिसेंबर, १९९४ ह्या कालावधीत ४.१४ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला. आधीच्या वर्षी ह्याच कालावधीत ४.७२ कोटी मनुष्य दिवस रोजगार पुरविण्यात आला होता. शासनाने रोजगाराभिमुख असा रोजगार हमी योजनेशी संलग्न फलोत्पादन कार्यक्रम सुरू केला आहे. या कार्यक्रमांतर्गत एप्रिल-डिसेंबर, १९९४ या कालावधीत ०.८ लाख हेक्टर जमिनीवर फळबागा लावण्यात आल्या व त्याचा १.०१ लाख शेतकऱ्यांना लाभ मिळाला. ३० जून, १९९४ ला संपलेल्या सहामाहीत कारखान्यांतील सरासरी दैनिक रोजगार १२.०६ लाख होता. तो १९९३

1.11. From the available indications for the first seven months of the current financial year 1994-95, it is surmised that the up-trend in the industrial production in the State observed during 1993-94 is expected to accelerate sharply in 1994-95. The average index number of industrial production of the manufacturing sector during April-October, 1994 is expected to register an increase of 12.1 per cent over that of the corresponding period of 1993. The increase in the average index number in the corresponding period of the previous year was 1.5 per cent.

1.12. At current prices, the State Income of Maharashtra in 1993-94 was Rs. 91,208 crore and the *per capita* income was Rs. 10,984. At constant (1980-81) prices, it increased by 7.6 per cent over 1992-93. The average annual growth rate for the three years period 1991-94 was 6.5 per cent. As per the indications available, the State Income at constant prices, tentatively estimated, might register an increase of about 7.5 per cent in 1994-95. It is worth noting that in real terms the State Income has more than doubled in the 13 years period 1980-81 to 1993-94.

1.13. The total generation of electricity in the State during 1993-94 increased by 7.1 per cent to 42,236 million kwh. The overall electricity consumption in 1993-94 increased by 6.5 per cent to 36,995 million kwh. As on 31st March, 1994, the number of agricultural pumpsets energised stood at 18.26 lakh. During current year (April-December, 1994), the generation of electricity in the State was 34,569 million kwh, which is 12.1 per cent higher than that in the corresponding period of the previous year.

1.14. The industrial relations during 1994 showed a mixed trend as compared to the previous year. The number of work stoppages due to strikes and lockouts decreased by 19.6 per cent to 156 during 1994. The number of workers involved, however, increased by 6.7 per cent to 89 thousand. The number of mandays lost in work stoppages including continuing work stoppages of earlier years was 37 lakh in 1994, which was 6.8 per cent lower than that in 1993.

1.15. Employment provided under the Employment Guarantee Scheme (EGS), between April-December, 1994 was 4.91 crore mandays as against 6.33 crore mandays during the corresponding period of the previous year showing a fall of 22.5 per cent. In addition to this, under the Jawahar 'Rojgar Yojana, employment of 4.14 crore mandays was provided during the period April-December, 1994 as compared to 4.72 crore mandays provided in the corresponding period of the previous year. The Government has launched a labour-oriented programme "Horticulture Programme linked up with EGS". Under this programme, during April-December, 1994, plantation on 0.80 lakh hectares

वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील रोजगारापेक्षा ०.५ टक्क्याने कमी होता. सेवायोजन केंद्रांत १९९३-९४ मध्ये नवीन नाव नोंदणी करणाऱ्यांची संख्या ६.१५ लाख होती आणि ती आधीच्या वर्षापेक्षा ३.९ टक्क्यांनी जास्त होती. सेवायोजन केंद्रांतील चालू नोंदवहीमध्ये नोंदलेल्या व्यक्तींची संख्या डिसेंबर, १९९४ अखेर ३४.३९ लाख होती. डिसेंबर, १९९३ अखेर ती ३३.५० लाख होती.

१.१६. प्राथमिक शेती पतपुरवठा सहकारी संस्थांनी १९९३-९४ मध्ये ९९२ कोटी रुपये कर्ज पुरवठा केला. या वर्षात रुपये ४८० कोटीची करण्यात आलेली कर्ज वसुली देय असलेल्या रकमेच्या ३९.७ टक्क्यांइतकी होती. मागील वर्षी ती ३९.८ टक्के होती. १९९३-९४ अखेर थकबाकीची रक्कम ७३० कोटी रुपये होती.

१.१७. राज्यातील नागरी व ग्रामीण विभागांसाठी स्वतंत्रपणे तयार करण्यात येणाऱ्या ग्राहक किंमती निर्देशांकांनुसार एप्रिल, १९९४ ते जानेवारी, १९९५ या कालावधीतील सरासरी निर्देशांक १९९३-९४ मधील तत्सम कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा नागरी विभागाकरिता ८.२ टक्क्यांनी अधिक होता तर ग्रामीण विभागाकरिता तो ९.८ टक्क्यांनी जास्त होता. १९९३-९४ मधील अशा प्रकारची वाढ नागरी विभागाच्या निर्देशांकाबाबत ५.१ टक्के तर ग्रामीण विभागाच्या निर्देशांकाबाबत ०.८ टक्के अशी तुलनेने बरीच कमी प्रमाणात होती. ग्रामीण तसेच नागरी विभागाच्या ग्राहक किंमती निर्देशांकांत एप्रिल, १९९४ ते जानेवारी, १९९५ या काळात सतत वाढ होत गेली. मार्च, १९९४ च्या तुलनेत जानेवारी, १९९५ च्या निर्देशांकात, नागरी विभागात सुमारे ९.२ टक्के आणि ग्रामीण विभागात १३.५ टक्के अशी वाढ झाली. ही वाढ नागरी आणि ग्रामीण या दोन्ही विभागांबाबत १९९३-९४ मध्ये अनुक्रमे ७.९ टक्के व ६.५ टक्के एवढी होती.

राज्याची आठवी पंचवार्षिक योजना

१.१८.१. योजना आयोगाने मंजूर केलेली राज्याची आठवी पंचवार्षिक (१९९२-९७) योजना १८,५२० कोटी रुपयांची आहे. महाराष्ट्र भूकंप पुनर्वसन कार्यक्रमाकरिता प्रस्तावित नियतव्यय १,०३६ कोटी रुपये हा योजना नियतव्ययाच्या अतिरिक्त आहे. एकूण १८,५२० कोटी रुपये नियतव्ययापैकी ३,०१९ कोटी रुपयांचा हिस्सा इतर संस्थांचा असून उर्वरित १५,५०१ कोटी रुपयांची वित्त व्यवस्था राज्याने स्वतःच्या साधनसंपत्तीतून करावयाची आहे. आठव्या पंचवार्षिक योजनेच्या गेल्या तीन वर्षांतील विकास क्षेत्रनिहाय मंजूर अनुदान, सुधारित अनुदान आणि प्रत्यक्ष/संभाव्य खर्च भाग २ मधील तक्ता क्र. ४९ मध्ये दर्शविला आहे.

१.१८.२. आठव्या पंचवार्षिक योजनेच्या पहिल्या वर्षात (१९९२-९३) अवर्षण परिस्थितीला तोंड देण्यासाठी त्वरित उपाययोजना करण्याकरिता निधी उपलब्ध करावा लागला. १९९३-९४ मध्ये राज्याला लातूर व उस्मानाबाद जिल्ह्यांत झालेल्या मोठ्या भूकंपाला तोंड द्यावे लागले. असे असूनसुद्धा आठव्या पंचवार्षिक योजनेतील निर्धारित लक्ष्य गाठण्यासाठी

of area benefitting 1.01 lakh farmers was covered. According to the half-yearly returns for the period ending 30th June, 1994, the average daily factory employment was 12.06 lakh. This was 0.5 per cent less than that for the corresponding period of 1993. The number of new registrations in Employment Exchanges in 1993-94 was 6.15 lakh showing an increase of 3.9 per cent over that of the previous year. The number of persons on live register of Employment Exchanges at the end of December, 1994 was 34.39 lakh, as compared with 33.50 lakh at the end of December, 1993.

1.16. The primary agricultural credit societies advanced loans to the tune of Rs. 992 crore in 1993-94. The loans recovered during this year were to the extent of Rs. 480 crore which was 39.7 per cent of the amount due as against 39.8 per cent in the previous year. The loans overdue at the end of 1993-94 were Rs. 730 crore.

1.17. The Consumer Price Index Numbers compiled separately for urban and rural areas of the State reveal that the average index for the period April, 1994-January, 1995 was higher than that for the corresponding period of 1993-94 by 8.2 per cent in the case of urban index, while it was more by 9.8 per cent in the case of rural index. The corresponding rise of 5.1 per cent in the urban index and 0.8 per cent in the rural index in 1993-94 were at a much lower level. The index number for rural areas as well as for urban areas continuously increased from April, 1994 to January, 1995. The rise in the index for January, 1995 over that for March, 1994 was about 9.2 per cent in the case of urban index and 13.5 per cent in the case of rural index. This rise in urban and rural index in the corresponding period of 1993-94 was 7.9 per cent and 6.5 per cent respectively.

State's Eighth Five Year Plan

1.18.1. The size of the State's Eighth Five Year Plan (1992-97) as approved by the Planning Commission is Rs. 18,520 crore. An outlay of Rs. 1,036 crore proposed for Maharashtra Earthquake Rehabilitation Programme is an additionality to the Plan. Out of the total plan of Rs. 18,520 crore, the plan of other bodies would be Rs. 3,019 crore and the balance of Rs. 15,501 crore would be the part to be financed from the State's own resources. The sectorwise approved outlay, revised outlay and actual/anticipated expenditure during the first 3 years of the Eighth Five Year Plan are indicated in the Table No. 49 of Part II.

1.18.2. In the first year of the Eighth Five Year Plan (1992-93) the State had geared up to tide over drought conditions by diverting its resources towards remedial measures. In the year 1993-94, the State had witnessed devastating earthquake in Latur and Osmanabad districts. However, despite this, the

सर्व प्रकारचे प्रयत्न करून राज्याने बरीच प्रगती केली. १९९४-९५ च्या वार्षिक योजनेतील ४,४४० कोटी रुपये नियतव्यय पूर्णपणे वापरला जाईल अशी अपेक्षा आहे.

१.१८.३. वित्तीय लक्ष्य व साध्य यांचा विचार केला असता कृषि व संलग्न सेवा, विशेष क्षेत्र कार्यक्रम, ऊर्जा विकास आणि सर्वसाधारण आर्थिक सेवा यांसारख्या विकास क्षेत्रांतील क्षेत्रनिहाय योजनेनिहाय नियत व्ययाचे वाटप प्राधान्याशी सुसंगत ठेवणे शक्य झाले. ग्रामविकास, सिंचन, पूरनियंत्रण या क्षेत्रांना अधिक प्राधान्य देण्यात येऊन त्यांच्या नियतव्ययात वाढ करण्यात आली आहे. सामाजिक व सामूहिक सेवांसाठी नियतव्ययाचे वाटप थोडेसे कमी झाले आहे. परंतु, सिंचन व ऊर्जा प्रकल्पांकरिता वाढीव नियतव्यय दिल्यामुळे हे अपरिहार्य होते.

State had done fairly well in those years and put in all efforts to achieve the targets set for the Eighth Five Year Plan. For the Annual Plan 1994-95, against the approved outlay of Rs. 4,440 crore, it is anticipated that the outlay will be utilised fully.

1.18.3. As far as the financial targets and achievements are concerned, it has been possible to be in tune with the priorities and sectoral and schemewise plan allocations in sectors such as Agriculture and Allied Services, Special Area Programmes, Power Development and General Economic Services. The allocations have been exceeded for Rural Development, Irrigation and Flood Control thereby giving higher priority to these sectors.. In Social and Community Services, there is a marginal shortfall in allocation of outlay, but this was inevitable due to stepped up allocation on irrigation and power projects.

२. लोकसंख्या

२.१. १९९१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्राची लोकसंख्या ७.८९ कोटी होती. १९८१-९१ या दशकातील राज्याच्या लोकसंख्येतील वाढीचा दर २५.७३ टक्के (वार्षिक चक्रवाढ दर २.३२ टक्के) एवढा होता व तो भारताच्या लोकसंख्येच्या वृद्धीदरापेक्षा (२३.८५ टक्के) जास्त होता. १९७१-८१ ह्या आधीच्या दशकातील राज्याच्या लोकसंख्येच्या वृद्धीदराशी (२४.५४ टक्के) तुलना करतासुद्धा, १९८१-९१ या दशकातील वृद्धीदर जास्त होता. १९९५ सालाकरिता (१ ऑक्टोबर रोजी) राज्यातील अंदाजित लोकसंख्या ८.६३ कोटी असेल. राज्याच्या लोकसंख्येचे मागील पाच दशकांतील वृद्धीचे दर भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक १ मध्ये दर्शविले आहेत.

२.२. क्षेत्रफळ व लोकसंख्या या दोन्ही बाबतीत महाराष्ट्र भारतातील तिसऱ्या क्रमांकाचे मोठे राज्य आहे. महाराष्ट्र आणि भारत यांच्या लोकसंख्येबाबतची काही ठळक वैशिष्ट्ये खालील तक्त्यात दर्शविली आहेत :—

2. POPULATION

2.1. The population of Maharashtra as per 1991 Census was 7.89 crore. The population growth rate in the State during the 1981-91 decade was 25.73 per cent (annual compound growth rate being 2.32 per cent) which was higher than that of India (23.85 per cent). It was also higher as compared to that during the earlier decade *i.e.* 1971-81 (24.54 per cent) for the State. The estimated population of the State for the year 1995 (as on 1st October) would be 8.63 crore. The decadal growth rates of population of the State for last five decades are given in Table No. 1 of part-II.

2.2. Maharashtra is the third largest State in India both in respect of area and population. Some important features of the population of Maharashtra and India are given in the table below :—

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 2.1

लोकसंख्या विषयक आकडेवारी/Population Statistics
जनगणना/Census 1991

बाब (1)	महाराष्ट्र Maharashtra (2)	भारत India (3)	Item (1)
लोकसंख्या (कोटीमध्ये)			Population (in crore)
पुरुष	4.08	43.92	Male
स्त्रिया	3.81	40.71	Female
एकूण	7.89	84.63	Total
१९८१-९१ दशकाकरिता वृद्धीदर (टक्के)	25.73	23.85	Growth rate (percentage) for the decade 1981-91
नागरी लोकसंख्या (एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी)	38.69	25.71	Urban population (percentage to total population)
स्त्री-पुरुष प्रमाण (दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या)	934	927	Sex-ratio (No. of females per thousand males)
लोकसंख्येची घनता (दर चौरस कि. मी. मागे संख्या)	257	267*	Density (No. per sq. km.)
साक्षरतेची टक्केवारी (टक्के)	64.9	52.2@	Literacy percentage (per cent)

* पाकिस्तान व चीन यांनी बेकायदेशीरपणे व्याप्त केलेले क्षेत्र वगळून/Excluding area illegally occupied by Pakistan and China.

@ जम्मू व काश्मीर वगळून/Excluding Jammu and Kashmir.

नागरी लोकसंख्या १९९१

२.३. १९९१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रातील नागरी लोकसंख्या (३.०५ कोटी) एकूण लोकसंख्येच्या ३८.७ टक्के होती. ही टक्केवारी भारताच्या टक्केवारीपेक्षा (२५.७ टक्के) बरीच जास्त होती. याबाबतीत भारतातील सर्व राज्यांमध्ये महाराष्ट्राचा क्रमांक चौथा आहे. मागील तीन दशकांत नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण सातत्याने वाढत आहे. हे प्रमाण १९६१ मधील २८.२ टक्क्यांवरून १९७१ मध्ये ३१.२ टक्क्यांपर्यंत आणि १९८१ मधील ३५.० टक्क्यांवरून १९९१ मध्ये ३८.७ टक्क्यांपर्यंत वाढले. महाराष्ट्र राज्यातील शहरे व नगरांची संख्या १९८१ मधील ३०७ वरून १९९१ मध्ये ३३६ पर्यंत वाढली. राज्यातील बृहन्मुंबई (यात बृहन्मुंबई, कल्याण, ठाणे व नवी मुंबई ही महानगर क्षेत्रे आणि उल्हासनगर व मीरा-भाईंदर ही नगर परिषद क्षेत्रे समाविष्ट आहेत) या नागरी संकुलाचे वैशिष्ट्य म्हणजे ते देशातील सर्व नागरी संकुलांमध्ये सर्वात अधिक लोकसंख्या असलेले संकुल असून जगात त्याचा सहावा क्रमांक लागतो. लोकसंख्येच्या गटानुसार राज्यातील शहरे व नगरांचे १९८१ व १९९१ च्या जनगणनेनुसार वर्गीकरण पुढील तक्त्यात दिले आहे :—

Urban Population 1991

2.3. As per the 1991 Population Census the urban population in Maharashtra (3.05 crore) was 38.7 per cent of the total population. This percentage was much higher than that of India (25.7 per cent). In this regard Maharashtra stands fourth amongst all the States in India. The proportion of urban population has been continuously increasing in the last three decades. It increased from 28.2 per cent in 1961 to 31.2 per cent in 1971 and from 35.0 per cent in 1981 to 38.7 per cent in 1991. The number of cities and towns in Maharashtra increased from 307 in 1981 to 336 in 1991. The Urban Agglomeration of Greater Bombay (comprising corporation areas of Greater Bombay, Kalyan, Thane and New Bombay and municipal council areas of Ulhasnagar and Mira-Bhayandar) in the State has the distinction of having the highest population amongst all the urban agglomerations in the country and it ranks sixth in the world. The distribution of cities and towns in the State according to size class of population as per 1981 and 1991 Censuses is shown in the table below :—

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 2.2

जनगणना १९८१ व १९९१ नुसार राज्यातील शहरे व नगरांचे लोकसंख्येच्या गटानुसार वर्गीकरण
Distribution of cities and towns in the State according to size class of population as per 1981 and 1991 Census

अनुक्रमांक Serial No. (1)	लोकसंख्येचा गट (2)	शहरे व नगरे यांची संख्या/No. of cities and towns		Sizes class of population (2)
		1981 (3)	1991 (4)	
1	एक लाख आणि त्यापेक्षा अधिक ..	29 (9.45)	33 (9.82)	1 lakh and above
2	५०,००० ते ९९,९९९ ..	25 (8.14)	30 (8.93)	50,000 to 99,999
3	२०,००० ते ४९,९९९ ..	89 (28.99)	114 (33.93)	20,000 to 49,999
4	१०,००० ते १९,९९९ ..	100 (32.57)	102 (30.36)	10,000 to 19,999
5	५,००० ते ९,९९९ ..	48 (15.64)	46 (13.69)	5,000 to 9,999
6	५,००० पेक्षा कमी ..	16 (5.21)	11 (3.27)	Less than 5,000
	सर्व गट ..	307 (100.00)	336 (100.00)	All classes

Note.— Figures in brackets indicate percentages to total.

टीप.—कंसातील आकडे एकूण संख्येशी टक्केवारी दर्शवितात.

२.४. १९८१-९१ या दशकात २० हजार व त्यापेक्षा अधिक लोकसंख्या असलेल्या शहरांच्या व नगरांच्या संख्येत लक्षणीय वाढ झाली आहे. १० हजार पेक्षा कमी लोकसंख्या असलेल्या नगरांच्या संख्येत घट झाली आहे.

ग्रामीण लोकसंख्या १९९१

२.५. १९९१ च्या जनगणनेनुसार राज्यातील ग्रामीण लोकसंख्या (४.८४ कोटी) एकूण लोकसंख्येच्या ६१.३ टक्के होती. ही टक्केवारी भारताच्या टक्केवारीपेक्षा (७४.३ टक्के) बरीच कमी होती. १९८१-९१ या दशकात राज्याची ग्रामीण लोकसंख्या १८.६ टक्क्यांनी वाढली. महाराष्ट्रातील हा वृद्धीदर भारताच्या वृद्धीदरापेक्षा (२०.० टक्के) कमी होता. राज्यातील ग्रामीण लोकसंख्येचा १९८१-९१ या दशकातील वृद्धीदर हा मागील १९७१-८१ या दशकातील वृद्धीदरापेक्षा थोडा जास्त होता. राज्यातील गावांची संख्या १९८१ मधील ४१,८३३ वरून १९९१ मध्ये ४३,०२५ पर्यंत वाढली.

स्त्री-पुरुष प्रमाण

२.६. १९९१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रात स्त्री-पुरुष प्रमाण (दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या) ९३४ होते. भारतासाठी हे प्रमाण ९२७ होते. १९९१ मध्ये राज्याचे स्त्री-पुरुष प्रमाण १९८१ मधील प्रमाणापेक्षा (९३७) थोडे कमी होते. १९९१ मध्ये राज्याच्या ग्रामीण भागातील स्त्री-पुरुष प्रमाण ९७२ होते, तर नागरी भागात ते ८७५ इतके होते.

लोकसंख्येची घनता

२.७. महाराष्ट्रातील लोकसंख्येची घनता (दर चौरस कि.मी. मागे लोकसंख्या) १९८१ मधील २०४ वरून १९९१ मध्ये २५७ पर्यंत वाढली.

2.4. In the 1981-91 decade the number of cities and towns having population 20 thousand or more has increased significantly. The number of towns having population less than 10 thousand has declined.

Rural Population 1991

2.5. According to 1991 Population Census the rural population of the State (4.84 crore) was 61.3 per cent of the total population. This percentage was significantly lower than that of India (74.3 per cent). During 1981-91 decade the rural population of the State increased by 18.6 per cent. This growth rate in Maharashtra was less than that of India (20.0 per cent). The growth rate of rural population in the State in 1981-91 decade was slightly higher than that in earlier decade of 1971-81. The number of villages in the State increased from 41,833 in 1981 to 43,025 in 1991.

Sex Ratio

2.6. As per the 1991 Census the sex ratio (*i.e.* number of females per 1,000 males) was 934 in Maharashtra as against 927 for India. The sex ratio of the State in 1991 was slightly less than that in 1981 (937). The sex ratio in 1991 for rural area in the State was 972 and in urban area it was 875.

Density

2.7. The density of population (*i.e.* the number of persons per sq. km.) in Maharashtra increased from

भारतातील लोकसंख्येच्या घनतेच्या (२६७) तुलनेत महाराष्ट्रातील लोकसंख्येची घनता कमी होती. १९९१ च्या जनगणनेनुसार लोकसंख्येच्या घनतेच्या बाबतीत भारतातील सर्व राज्यांमध्ये महाराष्ट्र राज्याचा बारावा क्रमांक लागतो.

साक्षरतेचे प्रमाण

२.८. १९९१ च्या जनगणनेनुसार सात वर्षे व त्यापेक्षा अधिक वय असलेल्या लोकसंख्येच्या साक्षरतेचे महाराष्ट्रातील प्रमाण ६४.९ टक्के होते व ते भारताच्या (जम्मू व काश्मीर वगळून) साक्षरतेच्या प्रमाणापेक्षा (५२.२ टक्के) बरेच जास्त होते. १९८१ मध्ये राज्यात साक्षरतेचे प्रमाण ५५.८ टक्के इतके होते. १९९१ मध्ये साक्षरतेच्या टक्केवारीच्या बाबतीत भारतातील सर्व राज्यांमध्ये महाराष्ट्राचा पाचवा क्रमांक लागतो. १९९१ मध्ये पुरुष व स्त्रियांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण अनुक्रमे ७६.६ व ५२.३ टक्के इतके होते.

अनुसूचित जातींची लोकसंख्या

२.९. १९९१ च्या जनगणनेनुसार राज्यातील अनुसूचित जातींची लोकसंख्या ८७.५८ लाख (पुरुष ४५.०५ लाख व स्त्रिया ४२.५३ लाख) होती. त्यापैकी ६३.४ टक्के लोक ग्रामीण भागात व ३६.६ टक्के नागरी भागात होते. अनुसूचित जातींच्या लोकसंख्येचे राज्यातील एकूण लोकसंख्येशी असलेले प्रमाण ११.१ टक्के होते. हेच प्रमाण भारतासाठी (जम्मू व काश्मीर वगळून) १६.५ टक्के इतके होते.

अनुसूचित जमातींची लोकसंख्या

२.१०. १९९१ च्या जनगणनेनुसार राज्यातील अनुसूचित जमातींची लोकसंख्या ७३.१८ लाख (पुरुष ३७.१८ लाख व स्त्रिया ३६.०० लाख) होती. त्यापैकी ८७.५ टक्के लोक ग्रामीण भागात व १२.५ टक्के नागरी भागात होते. अनुसूचित जमातींच्या लोकसंख्येचे राज्यातील एकूण लोकसंख्येशी असलेले प्रमाण ९.३ टक्के होते. हेच प्रमाण भारतासाठी (जम्मू व काश्मीर वगळून) ८.१ टक्के इतके होते.

स्थलांतर

२.११. १९९१ च्या जनगणनेची स्थलांतरविषयक आकडेवारी अजून उपलब्ध नाही. तथापि, आंतरगणना कालावधीतील वर्षनिहाय जन्म व मृत्यू दरांच्या आधारवर निव्वळ स्थलांतराचे स्थूल अंदाज करणे शक्य आहे. त्यानुसार १९७१-८१ कालावधीसाठी निव्वळ स्थलांतराचा अंदाज (३१ लाख) १९८१ च्या जनगणनेनुसार प्रत्यक्ष असलेल्या निव्वळ स्थलांतर संख्येच्या (२७.६ लाख) जवळपास असल्याचे दिसून आले. याच कार्यपद्धतीनुसार १९८१-९१ ह्या दशकातील निव्वळ स्थलांतर २० लाख इतके असेल असा अंदाज आहे.

जन्म, मृत्यू व बालमृत्यू दर

२.१२. १९७१-१९९३ या कालावधीसाठी निरनिराळ्या राज्यांकरिता व अखिल भारताची नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारित जन्म, मृत्यू आणि बालमृत्यू दरांबाबतची माहिती उपलब्ध आहे. महाराष्ट्र आणि भारत यांच्याकरिता हे दर भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक-३ मध्ये देण्यात आले आहेत.

२.१३. महाराष्ट्र राज्य आणि भारत यांच्याकरिता १९८१-१९९३ ह्या कालावधीसाठी ह्या दरांची त्रैवर्षीय सरासरी पुढील तक्त्यात दर्शविण्यात आली आहे :—

204 in 1981 to 257 in 1991. The density of population in the State was less as compared to that of India (267). In respect of density of population, the State ranks twelfth amongst all the States in India as per the 1991 Census.

Literacy Rate

2.8. The literacy rate of population aged seven and above for Maharashtra according to 1991 Census was 64.9 per cent which was significantly higher than that of India (excluding Jammu and Kashmir 52.2 per cent). In 1981 the literacy rate was 55.8 per cent in the State. Maharashtra State ranks fifth in respect of literacy rate amongst all the States in India in 1991. The literacy rate for males and females was 76.6 and 52.3 per cent respectively in 1991.

Scheduled Castes Population

2.9. The Scheduled Castes population of the State as per 1991 Census was 87.58 lakh (45.05 lakh males and 42.53 lakh females) of which 63.4 per cent were in rural areas and 36.6 per cent in urban areas. The proportion of Scheduled Castes population to total population in the State was 11.1 per cent. The corresponding percentage for All-India (excluding Jammu and Kashmir) was 16.5 per cent.

Scheduled Tribes Population

2.10. The Scheduled Tribes population of the State as per 1991 Census was 73.18 lakh (37.18 lakh males and 36.00 lakh females) of which 87.5 per cent were in rural areas and 12.5 per cent in urban areas. The proportion of Scheduled Tribes population to total population in the State was 9.3 per cent. The corresponding percentage for All-India (excluding Jammu and Kashmir) was 8.1 per cent.

Migration

2.11. The data about migration for 1991 Population Census is not yet available. However, on the basis of yearwise birth and death rates for the inter-census period, it is possible to have a broad estimate of net-migration. Accordingly the estimate of net migration for the period 1971-81 (31 lakh) was observed to be close to the actual net migration (27.6 lakh) as per 1981 Census. Adopting the same methodology the net migration during the decade 1981-91 has been estimated at 20 lakh.

Birth, Death and Infant Mortality Rates

2.12. The birth, death and infant mortality rates based on Sample Registration Scheme for the period 1971-1993 are available for different States and All-India. These rates for Maharashtra and India are given in Table No. 3 of Part-II.

2.13. The three year moving averages of these rates for the State and India for the period 1981-1993 are given in the table below :—

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 2.3

जन्म, मृत्यू व बालमृत्यू दरांची त्रैवर्षीय सरासरी, १९८१-१९९३
Three year moving average of birth, death and infant mortality rates, 1981-1993

कालावधी Period (1)	महाराष्ट्र Maharashtra			भारत India		
	जन्म दर Birth rate (2)	मृत्यू दर Death rate (3)	बालमृत्यू दर Infant mortality rate (4)	जन्म दर Birth rate (5)	मृत्यू दर Death rate (6)	बालमृत्यू दर Infant mortality rate (7)
1981-83 ...	29.3	9.2	76	33.8	12.1	107
1982-84 ...	30.2	9.1	75	33.8	12.1	105
1983-85 ...	30.0	9.0	74	33.6	12.1	102
1984-86 ...	30.0	8.7	69	33.2	11.8	99
1985-87 ...	29.3	8.4	66	32.6	11.3	96
1986-88 ...	29.4	8.5	66	32.1	11.0	94
1987-89 ...	28.9	8.4	64	31.5	10.7	93
1988-90 ...	28.4	8.1	62	30.8	10.3	88
1989-91*	27.4	7.8	59	30.1	9.9	84
1990-92*	26.3	7.8	59	29.5	9.8	80
1991-93*	25.4	7.8	56	29.0	9.7	78

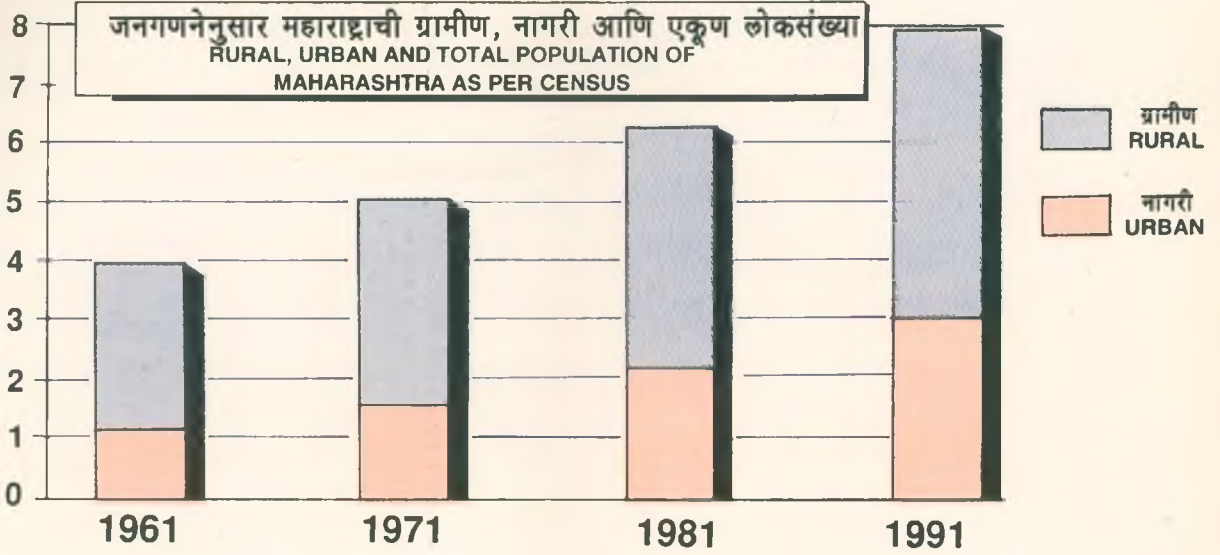
* जम्मू व काश्मीर वगळून/*Excludes Jammu and Kashmir.

२.१४. महाराष्ट्रातील जन्म, मृत्यू आणि बालमृत्यू दर १९८१-८३ मध्ये अनुक्रमे २९.३, ९.२ आणि ७६ असे होते. ते अनुक्रमे १३ टक्क्यांनी, १५ टक्क्यांनी आणि २६ टक्क्यांनी घटून १९९१-९३ मध्ये २५.४, ७.८ आणि ५६ इतके झाले. १९९१-९३ मधील भारताच्या तत्सम दरांशी तुलना करता हे दर अनुक्रमे १२ टक्क्यांनी, २० टक्क्यांनी आणि २८ टक्क्यांनी कमी होते.

2.14. The birth, death and infant mortality rates in Maharashtra declined respectively by 13 per cent, 15 per cent and 26 per cent from 29.3, 9.2 and 76 during 1981-83 to 25.4, 7.8 and 56 in 1991-93. These rates were lower by 12 per cent, 20 per cent and 28 per cent during 1991-93 as compared with the corresponding rates for All-India.

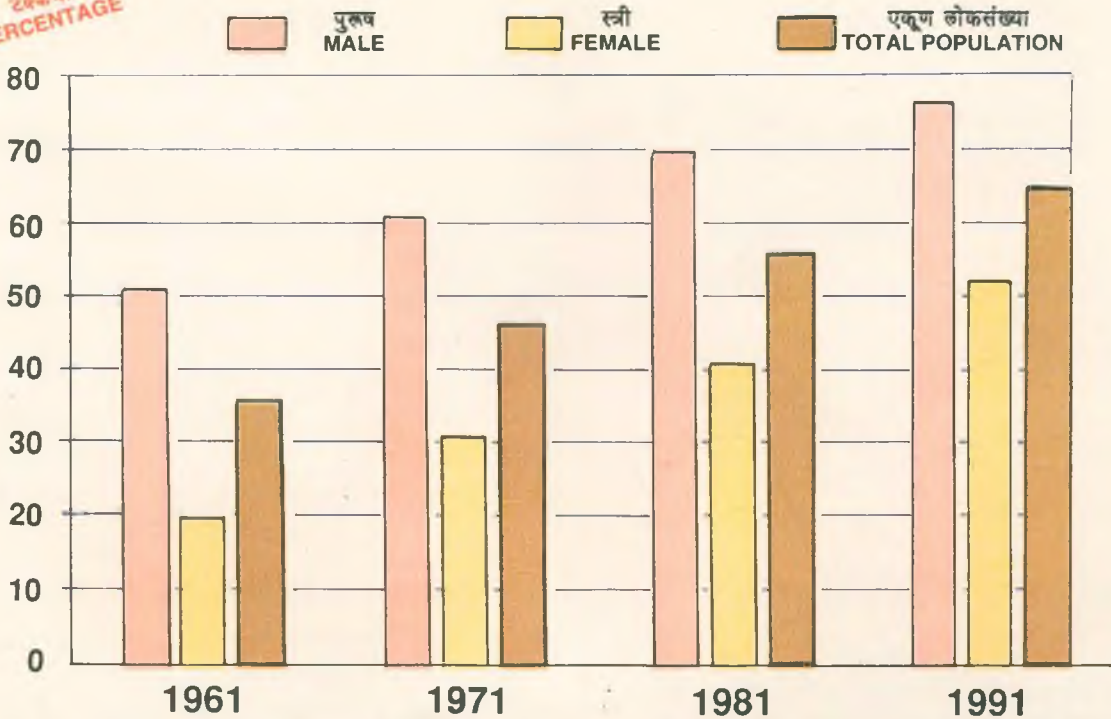
महाराष्ट्राची लोकसंख्या POPULATION OF MAHARASHTRA

लोकसंख्या कोटीत
POPULATION IN CRORES

स्त्रिया, पुरुष व एकूण लोकसंख्येसाठी साक्षरतेचे प्रमाण
LITERACY RATE FOR MALE, FEMALE AND TOTAL POPULATION

टक्केवारी
PERCENTAGE

३. राज्य उत्पन्न

चालू आणि स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार राज्य उत्पन्न

३.१. प्राथमिक अंदाजानुसार १९९३-९४ मधील राज्यांतर्गत निव्वळ उत्पन्न (राज्य उत्पन्न) चालू किंमतीनुसार ९१,२०८ कोटी रुपये असून ते १९९२-९३ मधील ७८,३९४ कोटी रुपये राज्य उत्पन्नापेक्षा १६.३ टक्क्यांनी वाढले आहे. स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार १९९३-९४ मध्ये राज्य उत्पन्नात ७.६ टक्के वाढ झाली तर १९९२-९३ मध्ये त्यात ११.५ टक्क्यांनी वाढ झाली होती. मागील १३ वर्षांत स्थिर किंमतीनुसार राज्य उत्पन्न दुपटीहून अधिक झाले ही उल्लेखनीय बाब आहे.

३.२. १९९३-९४ मध्ये राज्याच्या अर्थव्यवस्थेत ७.६ टक्के वाढीची नोंद झाली. १९९३-९४ या वर्षात राज्यात नैऋत्य मान्सून पाऊस समाधानकारक होता आणि तो वेळेवर व सर्वत्र पडला. तथापि, ऑक्टोबर, १९९३ च्या पहिल्या आठवड्यात खूप पडलेल्या पावसाने कापणीसाठी योग्य झालेल्या खरीप ज्वारीचे मोठ्या प्रमाणात नुकसान केले. १९९३-९४ मध्ये अन्न-धान्याचे उत्पादन ३.५ टक्क्यांनी कमी होऊन १३६ लाख टन इतके झाले. १९९३-९४ मध्ये तेलबिया व तंतू पिकांच्या कृषि उत्पादन निर्देशांकात अनुक्रमे ०.५ टक्के व ४५ टक्के इतकी वाढ झाली. तथापि, उसाचे उत्पादन ९.६ टक्क्यांनी घटले. या सर्वांचा एकत्रित परिणाम म्हणून कृषि क्षेत्रातील मूल्यवृद्धीमध्ये १९९३-९४ मध्ये ९.१ टक्क्यांनी वाढ झाली. औद्योगिक आघाडीवर १९९१-९२ मध्ये दिसून आलेला मंदीचा कल १९९२-९३ मध्ये बदलून वाढता कल दिसून आला आणि वस्तुनिर्माण क्षेत्रात त्यावर्षी ४.४ टक्के वाढ झाली. वस्तु निर्माण क्षेत्रात १९९३-९४ मध्ये ४.९ टक्के वाढ अपेक्षित आहे.

३.३. १९९२-९३ च्या तुलनेत १९९३-९४ मध्ये राज्य उत्पन्नामध्ये (चालू किंमतीनुसार) झालेल्या १२,८१४ कोटी रुपयांच्या एकूण वाढीमध्ये प्राथमिक क्षेत्राचा हिस्सा ३,३८० कोटी रुपये (२६.४ टक्के), द्वितीय व तृतीय क्षेत्रांचा हिस्सा अनुक्रमे ४,५४६ कोटी (३५.५ टक्के) व ४,८८८ कोटी रुपये (३८.१ टक्के) होता.

३.४. राज्य उत्पन्नाच्या क्षेत्रवार विभागणीवरून असे दिसून येते की, १९९३-९४ या वर्षाच्या राज्य उत्पन्नात प्राथमिक, द्वितीय व तृतीय क्षेत्राचा वाटा अनुक्रमे २२.८, ३३.३ व ४३.९ टक्के इतका होता. १९८०-८१ मध्ये याच क्षेत्रांचे तत्सम वाटे अनुक्रमे २८.१, ३५.१ व ३६.८ टक्के होते. यावरून असे दिसून येते की, या कालावधीत प्राथमिक क्षेत्राचा वाटा कमी झाला आहे, द्वितीय क्षेत्राचा वाटा कमी अधिक प्रमाणात स्थिर राहिला आहे तर तृतीय क्षेत्राच्या वाट्यात वाढ झाली आहे. अशा प्रकारे राज्य अर्थव्यवस्थेचे प्राथमिक क्षेत्रावरील अवलंबन हळू हळू कमी होत आहे.

३.५. स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार १९९३-९४ मध्ये राज्य उत्पन्नाचा अंदाज ३२,३९१ कोटी रुपये आहे व हा अंदाज १९९२-९३ मधील ३०,०९१ कोटी रुपये अंदाजित उत्पन्नाहून ७.६ टक्क्यांनी वाढला आहे. ही वाढ (७.६ टक्के) प्राथमिक क्षेत्रातील व द्वितीय क्षेत्रातील अनुक्रमे ७.० टक्के व ८.१ टक्के वाढ व तृतीय क्षेत्रातील ७.६ टक्के वाढ यांचा एकत्रित परिणाम आहे.

3. STATE INCOME

State Income at current and constant (1980-81) prices

3.1. The preliminary estimate of Net State Domestic Product (*i.e.* State Income) at current prices is Rs. 91,208 crore for 1993-94 as against Rs. 78,394 crore for 1992-93, showing an increase of 16.3 per cent. At constant (1980-81) prices the growth was 7.6 per cent in the State Income during the year 1993-94 as against 11.5 per cent during 1992-93. It is worth noting that, in real terms, the State Income has more than doubled during the last 13 years.

3.2. The State's economy has registered a growth of 7.6 per cent during the year 1993-94. In the year 1993-94 south-west monsoon was satisfactory in its timeliness and spread in the State. However, the heavy rains in the first week of October, 1993 caused severe damage to *kharif* jowar due for harvesting. The foodgrains production decreased by 3.5 per cent in 1993-94 to 136 lakh tonnes. The index number of agricultural production for oilseeds and fibres increased by 0.5 per cent and 45 per cent respectively during 1993-94. However, there was a fall of 9.6 per cent in the sugarcane production. The overall effect was a 9.1 per cent growth in value added in the agriculture sector in 1993-94. On the industrial front, the recessionary trend observed in 1991-92 was reversed in 1992-93 with the manufacturing sector registering a growth of 4.4 per cent. In 1993-94, a growth of 4.9 per cent is expected.

3.3. In the total increase of Rs. 12, 814 crore (at current prices) in the State Income in 1993-94 over 1992-93, the contribution of the primary sector was to the extent of Rs. 3,380 crore (26.4 per cent) and that of the secondary and tertiary sectors was Rs. 4,546 crore (35.5 per cent) and Rs. 4,888 crore (38.1 per cent) respectively.

3.4. The structural composition of the State Income in 1993-94 indicates that the percentage shares of the primary, secondary and tertiary sectors were 22.8, 33.3 and 43.9 respectively. In 1980-81, the corresponding shares were 28.1, 35.1 and 36.8 per cent. Thus, the share of primary sector has declined over the period, that of the secondary sector remained more or less steady, while that of tertiary sector has gone up. The dependence of the State economy on the primary sector is thus gradually declining.

3.5. At constant (1980-81) prices, the State Income in 1993-94 is estimated at Rs. 32,391 crore, showing an increase of 7.6 per cent over Rs. 30,091 crore in 1992-93. The overall increase in 1993-94 over 1992-93 (*viz.* 7.6 per cent) is the effect of an increase of 7.0 per cent in the primary, 8.1 per cent in the secondary and 7.6 per cent in the tertiary sectors.

दरडोई उत्पन्न

३.६. १९९३-९४ या वर्षामध्ये चालू किंमतीनुसार अंदाजित दरडोई राज्य उत्पन्न १४.१ टक्क्यांनी वाढून १०,९८४ रुपये झाले. १९९२-९३ मध्ये ते ९,६२८ रुपये होते. स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार १९९२-९३ मध्ये दरडोई राज्य उत्पन्न ३,६९६ रुपये होते ते १९९३-९४ मध्ये ३,९०१ रुपयांपर्यंत म्हणजे ५.६ टक्क्यांनी वाढले.

वाढीचा कल

३.७. १९८०-८१ ते १९९३-९४ या तेरा वर्षांच्या कालावधीत स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार राज्य उत्पन्नाच्या वाढीचा वार्षिक दर ६.२ टक्के होता. याच कालावधीत दरडोई राज्य उत्पन्नाच्या वाढीचा वार्षिक दर ३.८ टक्के होता.

३.८. स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार राज्य उत्पन्नाच्या वाढीचा कल, अर्थव्यवस्थेच्या तिन्ही क्षेत्रात एकसारखा नाही. जरी प्राथमिक क्षेत्रातील उत्पन्न १९८०-८१ मधील ४,२६१ कोटी रुपयांवरून १९९३-९४ मध्ये ६,७६५ कोटी रुपयांपर्यंत वाढले असले तरी दरम्यानच्या काळात त्यामध्ये चढउतार झाले होते. वास्तविक पाहता १९८२-८३, १९८४-८५, १९८५-८६, १९८६-८७, १९९०-९१ आणि १९९१-९२ या वर्षामध्ये या क्षेत्रात ऋणात्मक वृद्धीदर होता. प्राथमिक क्षेत्राच्या १९८०-८१ ते १९९३-९४ या तेरा वर्षांच्या दीर्घ काळातील वृद्धीदरावर प्रामुख्याने १९८२-८३, १९८४-८५, १९८५-८६, १९८६-८७ व १९९१-९२ या वर्षांतील अवर्षणग्रस्त परिस्थितीमुळे प्रतिकूल परिणाम झाला होता. या १३ वर्षांच्या काळात प्राथमिक क्षेत्रातील वार्षिक वृद्धीदर ३.४ टक्के होता. द्वितीय क्षेत्राच्या बाबतीत तेरा वर्षांच्या काळात वार्षिक वृद्धीदर ६.४ टक्के होता. १९८१-८२, १९८४-८५, १९८७-८८ व १९९१-९२ ही वर्षे वगळता, द्वितीय क्षेत्रामध्ये मोठी वाढ दिसली. तृतीय क्षेत्रात १९८०-८१ ते १९९३-९४ या काळात, १९८७-८८ हे वर्ष वगळता, सातत्याने अधिक वाढ दिसून आली. या क्षेत्राच्या या काळातील वार्षिक वाढीचा दर ७.७ टक्के होता.

राज्य उत्पन्न व दरडोई उत्पन्न यांच्या वृद्धीदरांची इतर राज्यांशी तुलना

३.९. १९८०-८१ ते १९९३-९४ या काळात महाराष्ट्रात राज्य उत्पन्न व दरडोई राज्य उत्पन्नाचा सरासरी वृद्धीदर अनुक्रमे ६.२ टक्के व ३.८ टक्के होता. १९८०-८१ ते १९९२-९३ या वर्षासाठी काही महत्त्वाच्या राज्यांची राज्य उत्पन्न व दरडोई उत्पन्नाची आकडेवारी उपलब्ध आहे. ह्या काळातील महत्त्वाच्या राज्यांचे राज्य उत्पन्न व दरडोई उत्पन्न यांच्या वार्षिक वाढीचा सरासरी दर व चालू किंमतीनुसार १९९२-९३ या वर्षातील दरडोई उत्पन्नाची आकडेवारी खाली देण्यात आली आहे. या तक्त्यावरून असे दिसून येते की, दरडोई उत्पन्नाच्या बाबतीत महाराष्ट्र, पंजाब नंतर दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. राज्य उत्पन्नाच्या वाढीचा दर विचारात घेतल्यास मात्र महाराष्ट्राचा हरियाणा व राजस्थान नंतर तिसरा क्रमांक लागतो.

Per capita income

3.6. The *per capita* State Income at current prices is estimated at Rs. 10,984 for the year 1993-94 as against Rs. 9,628 in 1992-93, showing an increase of 14.1 per cent. At constant (1980-81) prices, the *per capita* State Income increased by 5.6 per cent from Rs. 3,696 in 1992-93 to Rs. 3,901 in 1993-94.

Growth trend

3.7. The growth rate of State Income at constant (1980-81) prices in the thirteen year period 1980-81 to 1993-94 was 6.2 per cent per annum. In this period, the growth rate of *per capita* State Income per annum was 3.8 per cent.

3.8. The trend in the growth of State Income at constant (1980-81) prices is not uniform for all the three sectors. Though the income from the primary sector increased from Rs. 4,261 crore in 1980-81 to Rs. 6,765 crore in 1993-94, it showed fluctuations in the intervening period. The years 1982-83, 1984-85, 1985-86, 1986-87, 1990-91 and 1991-92 in fact recorded negative growth rates. The long term growth rate in the primary sector in the thirteen year period 1980-81 to 1993-94 was adversely affected mainly due to the drought situation the State faced in 1982-83, 1984-85, 1985-86, 1986-87 and 1991-92. In this thirteen year period, the growth rate in the primary sector was 3.4 per cent per annum. As regards the secondary sector, the growth rate in the thirteen year period was 6.4 per cent per annum. Except for the years 1981-82, 1984-85, 1987-88 and 1991-92, the secondary sector showed high growth. In the tertiary sector, there has been a steady high growth during the period from 1980-81 to 1993-94, except for the year 1987-88. The growth rate in this sector was 7.7 per cent per annum in this period.

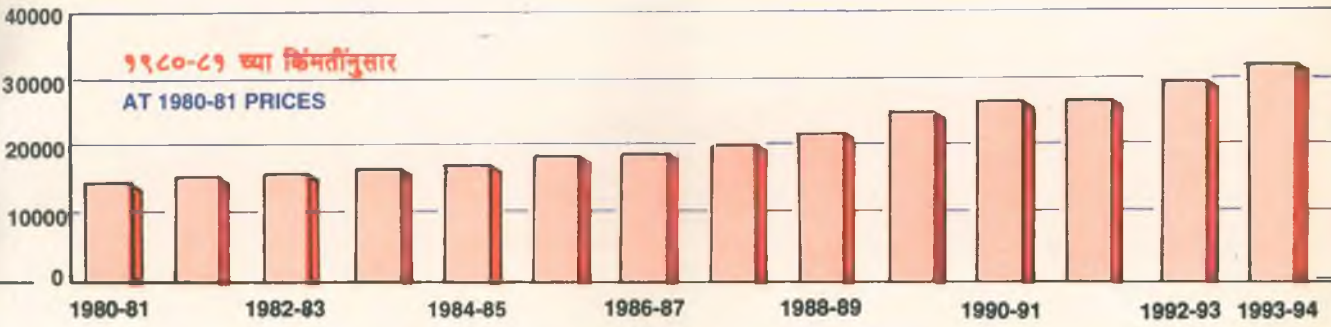
Comparison of growth rate of State Income and per capita Income with other States

3.9. In the period 1980-81 to 1993-94, the average annual growth rate of State Income and *per capita* income for Maharashtra was 6.2 per cent and 3.8 per cent respectively. Data of State Income and *per capita* income of some important States are available, for the period 1980-81 to 1992-93. The average annual growth rate of State Income and *per capita* income of important States during this period and *per capita* income at current prices for 1992-93 are given below. It can be seen from this table that in terms of *per capita* income, Maharashtra ranks second after Punjab. If the growth rate of State Income is considered, Maharashtra ranks third after Haryana and Rajasthan.

महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

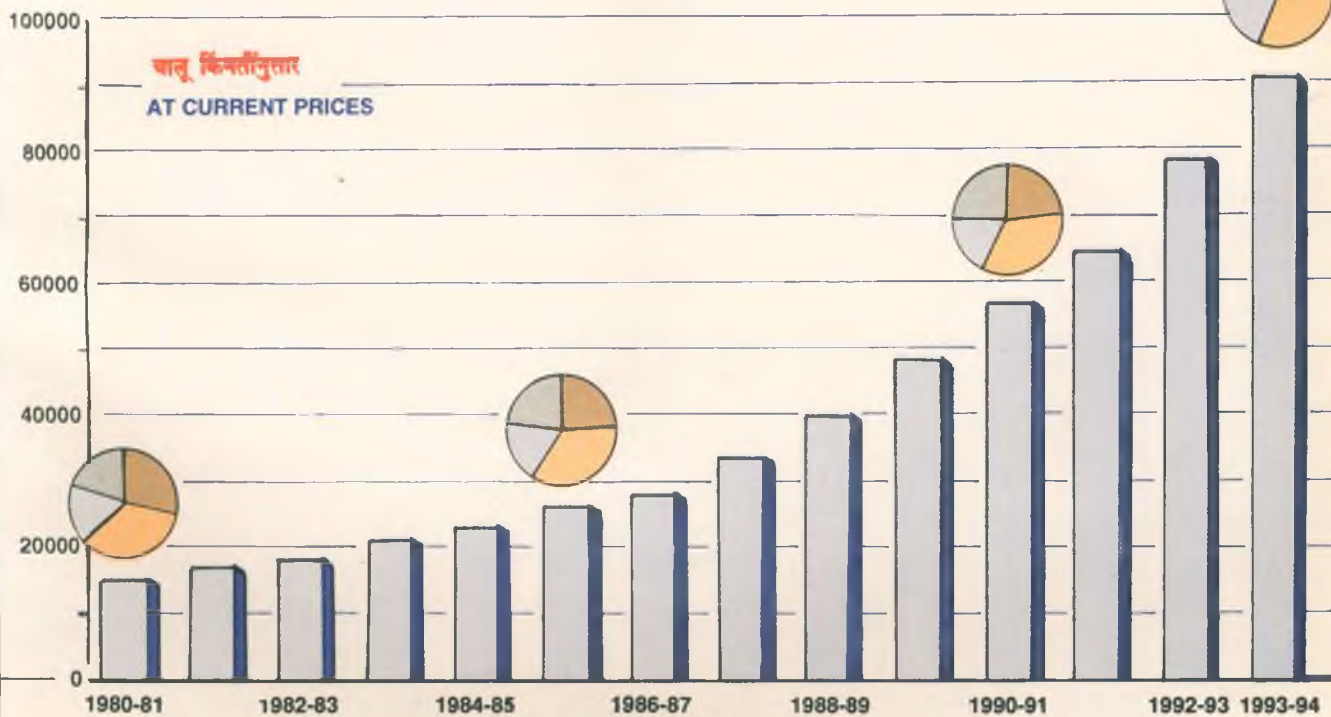
राज्य उत्पन्न STATE INCOME

कोटी रु.
CRORE Rs.

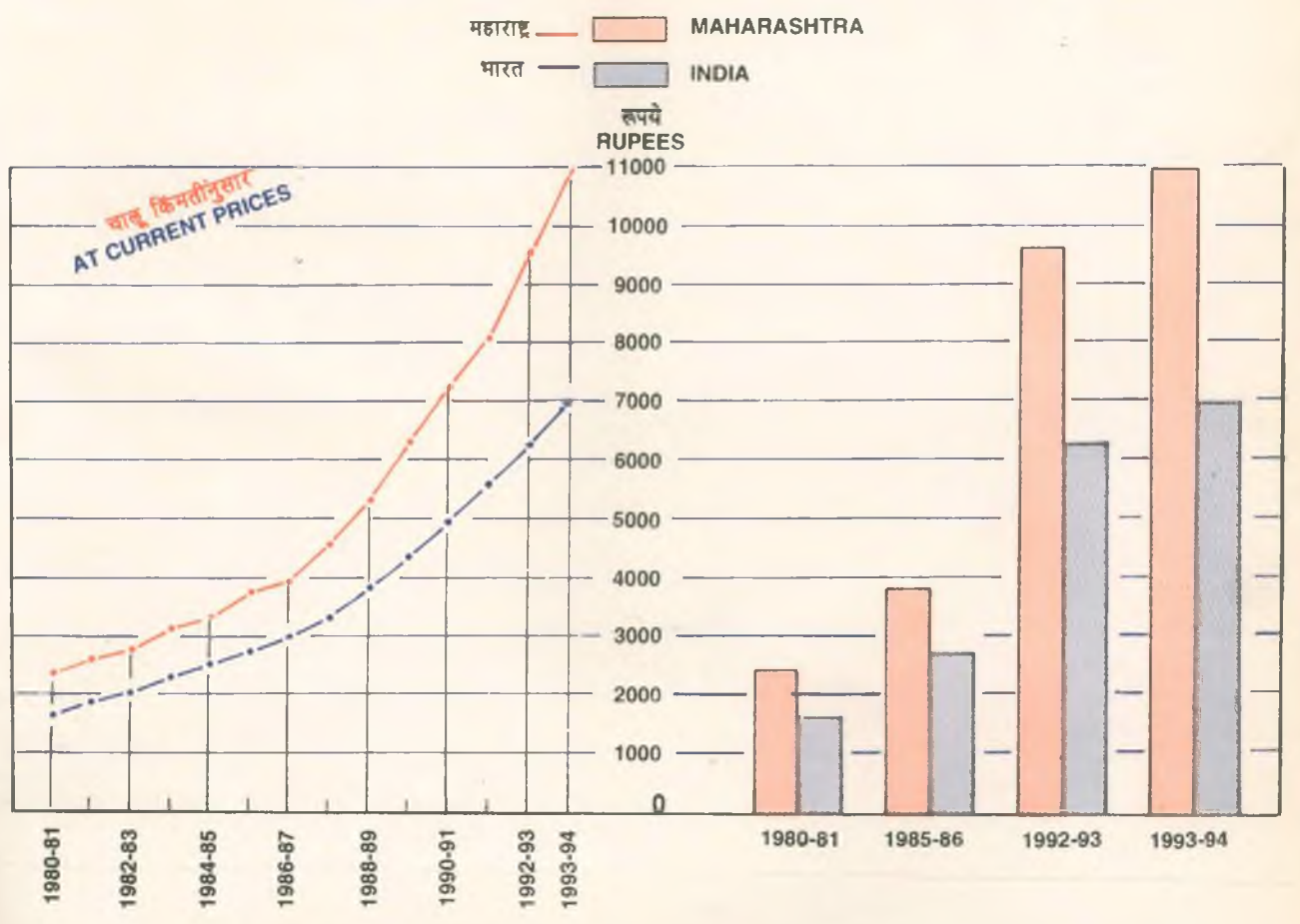
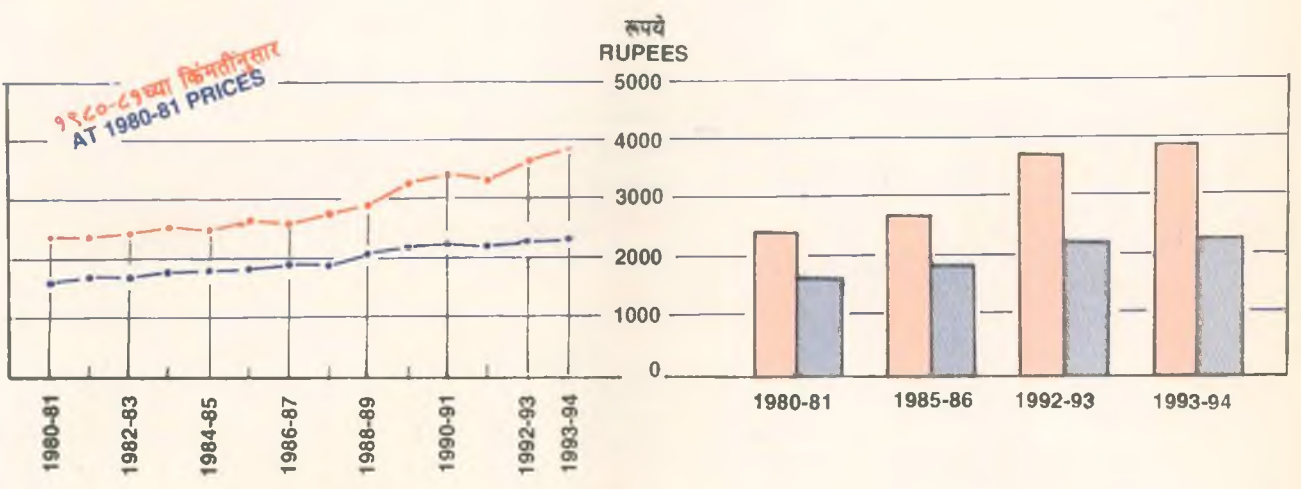
- कृषि, पशुसंवर्धन, खानकाम वगैरे
 AGRICULTURE, ANIMAL HUSBANDRY, MINING ETC.
- उद्योग, बांधकाम, वीज वगैरे
 INDUSTRY, CONSTRUCTION, ELECTRICITY ETC.
- परिवहन आणि दळणवळण, व्यापार वगैरे
 TRANSPORT AND COMMUNICATIONS, TRADE ETC.
- इतर
 OTHERS

कोटी रु.
CRORE Rs.

एकूण राज्य उत्पन्न
Total State Income

दरडोई उत्पन्न PER CAPITA INCOME

तक्ता क्रमांक/TABLE NO. 3.1

इतर राज्यांचे राज्य उत्पन्न व दरडोई राज्य उत्पन्नाचे १९८०-८१ ते १९९२-९३ या काळातील वृद्धीदर (स्थिर १९८०-८१ किंमतीनुसार)
Per capita income and growth rates of important states during 1980-81 to 1992-93
(at constant 1980-81 prices)

अनु- क्रमांक Serial No.	राज्य	वृद्धीदर टक्केवारीत / Growth rates in per cent		चालू किंमतीनुसार दरडोई उत्पन्न		
		राज्य उत्पन्न State Income	दरडोई उत्पन्न Per Capita income	१९९२-९३ (रु.) Per capita income at current prices 1992-93 (Rs.)	State	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(2)	
1	पंजाब	...	5.2	3.3	10,857	Punjab
2	हरियाणा	...	6.3	3.8	9,609	Haryana
3	कर्नाटक	...	5.3	3.2	5,555 *	Karnataka
4	राजस्थान	...	6.3	3.7	5,035	Rajasthan
5	तामिळनाडू	...	5.4	3.9	6,205	Tamil Nadu
6	उत्तर प्रदेश	...	4.5	2.1	4,280	Uttar Pradesh
7	पश्चिम बंगाल	...	4.6	2.1	5,901	West Bengal
8	केरळ	...	3.3	1.5	4,432 @	Kerala
9	मध्य प्रदेश	...	4.5	2.0	4,725	Madhya Pradesh
10	गुजरात	...	4.3	2.3	7,586	Gujarat
11	महाराष्ट्र	...	6.0	3.7	9,628	Maharashtra

* १९९१-९२ या वर्षासाठी.

* Pertains to 1991-92.

@ १९९०-९१ या वर्षासाठी.

@ Pertains to 1990-91.

राष्ट्रीय उत्पन्नाशी तुलना

३.१०. चालू किंमतीनुसार १९९३-९४ मध्ये राष्ट्रीय उत्पन्नाचा अंदाज ६,१५,२७३ कोटी रुपये आहे. या वर्षी राज्य उत्पन्न ९१,२०८ कोटी रुपये होते. याच वर्षात चालू किंमतीनुसार दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न ६,९२९ रुपये होते तर दरडोई राज्य उत्पन्न १०,९८४ रुपये होते. दरडोई राज्य उत्पन्न अधिक असण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे राज्यातील नोंदणीकृत कारखानदारी आणि तृतीय क्षेत्राचे (मात्र यातील बव्हंशी भाग मुंबई, ठाणे, पुणे या पट्ट्यातच एकवटला आहे) प्रामुख्य हे होय. एकूण दरडोई उत्पन्नात नोंदणीकृत कारखानदारीचे व तृतीय क्षेत्राचे उत्पन्न यांचा वाटा पाहिला असता ही गोष्ट स्पष्ट होईल. दरडोई राज्य उत्पन्नाच्या बाबतीत असा वाटा ६,६५८ रुपये होता आणि दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या बाबतीत तो ३,६६१ रुपये होता.

३.११. १९९२-९३ च्या तुलनेत १९९३-९४ मध्ये स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्नात ४.४ टक्क्यांची वाढ दिसून आली, तर राज्य उत्पन्नात याच कालावधीत ७.६ टक्के वाढ झाली. १९९४-९५ मध्ये देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नात ५.३ टक्क्यांनी वाढ अपेक्षित आहे व निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाढ याहून फारशी वेगळी असणार नाही. १९९४-९५ करिता राज्य उत्पन्नाचा अंदाज इतक्यातच करणे रास्त होणार नाही. तथापि, कृषि व कारखानदारी क्षेत्रातील वृद्धीबाबत उपलब्ध आकडेवारी आणि इतर क्षेत्रातील अतिकडील वाढीचे कल यावर आधारित तासुरते पूर्वानुमान काढता येणे शक्य आहे व त्यानुसार १९९४-९५ मध्ये स्थिर किंमतीनुसार राज्य उत्पन्नात ७.५ टक्क्यांनी वाढ होईल.

३.१२. १९८०-८१ च्या स्थिर किंमतीनुसार मागील १४ वर्षांचे राज्य उत्पन्न व दरडोई राज्य उत्पन्न, तसेच राष्ट्रीय उत्पन्न व दरडोई राष्ट्रीय

Comparison with National Income

3.10. At current prices, the National Income is estimated at Rs. 6,15,273 crore in 1993-94. In this year, the State Income was Rs. 91,208 crore. The corresponding per capita National Income at current prices was Rs. 6,929 as against per capita State Income of Rs. 10,984. The higher per capita State Income is mainly the result of the prominence of organised manufacturing and tertiary activities in the State (a large part of which is concentrated in the Bombay-Thane-Pune belt). This can be seen from the per capita contribution of organised manufacturing and tertiary activities in the total per capita income. This contribution was Rs. 6,658 in the case of State Income as against Rs. 3,661 in the case of National Income.

3.11. While the National Income at constant (1980-81) prices showed an increase of 4.4 per cent in 1993-94 over that in 1992-93, the State Income registered an increase of 7.6 per cent. The growth in Gross Domestic Product in 1994-95 for the country is placed at 5.3 per cent which is not expected to be much different from the growth of National Income. It is too early to estimate the State Income for 1994-95. However, as per the tentative forecast, based on the available indications of the performance of agriculture and manufacturing sectors and recent growth trends in other sectors, the State Income at constant prices might go up by 7.5 per cent in 1994-95.

3.12. The estimates (at constant 1980-81 prices) of State Income and per capita State Income and that

उत्पन्न यांची आकडेवारी खालील तक्त्यात दर्शविण्यात आली आहे. तसेच निर्देशांक (१९८०-८१ = १००) सुद्धा सदर तक्त्यात कंसात दर्शविण्यात आले आहेत. १९८०-८१ ते १९९३-९४ या तेरा वर्षांच्या कालावधीत राज्य उत्पन्नात ११३.६ टक्के वाढ झाली म्हणजेच स्थिर किंमतीनुसार ते दुपटीहून अधिक झाले तर राष्ट्रीय उत्पन्नात ८३.९ टक्के वाढ झाली.

of National Income and *per capita* National Income for the last 14 years are given in the following table. The indices (1980-81=100) are also given in this table within the brackets. It can be seen that in the thirteen year period from 1980-81 to 1993-94 the State Income increased by 113.6 per cent. It shows that the State Income of Maharashtra has more than doubled in real terms while the National Income increased by 83.1 per cent.

तक्ता क्रमांक/TABLE NO. 3.2

स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार राज्य उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न यांचे कल
Trends in State Income and National Income at constant (1980-81) prices

वर्ष Year	महाराष्ट्र/Maharashtra		भारत/India	
	राज्य उत्पन्न State Income (कोटी रुपयात/Rs. in crore)	दरडोई उत्पन्न Per capita income (रुपये/Rs.)	राष्ट्रीय उत्पन्न National Income (कोटी रुपयात/Rs. in crore)	दरडोई उत्पन्न Per capita income (रुपये/Rs.)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
1980-81	15,163 (100.0)	2,435 (100.0)	1,10,685 (100.0)	1,630 (100.0)
1981-82	15,519 (102.3)	2,441 (100.2)	1,17,140 (105.8)	1,693 (103.8)
1982-83	16,116 (106.3)	2,480 (101.9)	1,19,704 (108.1)	1,691 (103.7)
1983-84	17,128 (113.0)	2,579 (105.9)	1,29,392 (116.9)	1,790 (109.8)
1984-85	17,348 (114.4)	2,558 (105.0)	1,33,808 (120.9)	1,811 (111.1)
1985-86	18,714 (123.4)	2,705 (111.1)	1,39,025 (125.6)	1,841 (113.0)
1986-87	18,969 (125.1)	2,666 (109.5)	1,44,242 (130.3)	1,871 (114.8)
1987-88	20,248 (133.5)	2,781 (114.2)	1,49,787 (135.3)	1,901 (116.6)
1988-89*	22,105 (145.8)	2,966 (121.8)	1,65,750 (149.7)	2,059 (126.3)
1989-90*	25,485 (168.1)	3,340 (137.1)	1,77,315 (160.2)	2,157 (132.3)
1990-91*	26,868 (177.2)	3,438 (141.2)	1,86,469 (168.5)	2,223 (136.4)
1991-92*	26,995 (178.0)	3,381 (138.8)	1,86,418 (168.4)	2,178 (133.6)
1992-93*	30,091 (198.5)	3,696 (151.8)	1,94,093 (175.4)	2,226 (136.6)
1993-94	32,391 @ (213.6)	3,901 @ (160.2)	2,02,670 + (183.1)	2,282 + (140.0)

* अस्थायी/Provisional.

@ प्राथमिक/Preliminary.

+ शीघ्र अंदाज/Quick Estimate.

३.१३. राज्य उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न यांची चालू व स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार क्षेत्रवार आकडेवारी या प्रकाशनातील भाग-२ च्या तक्ता क्रमांक ५ ते ८ मध्ये दर्शविली आहे.

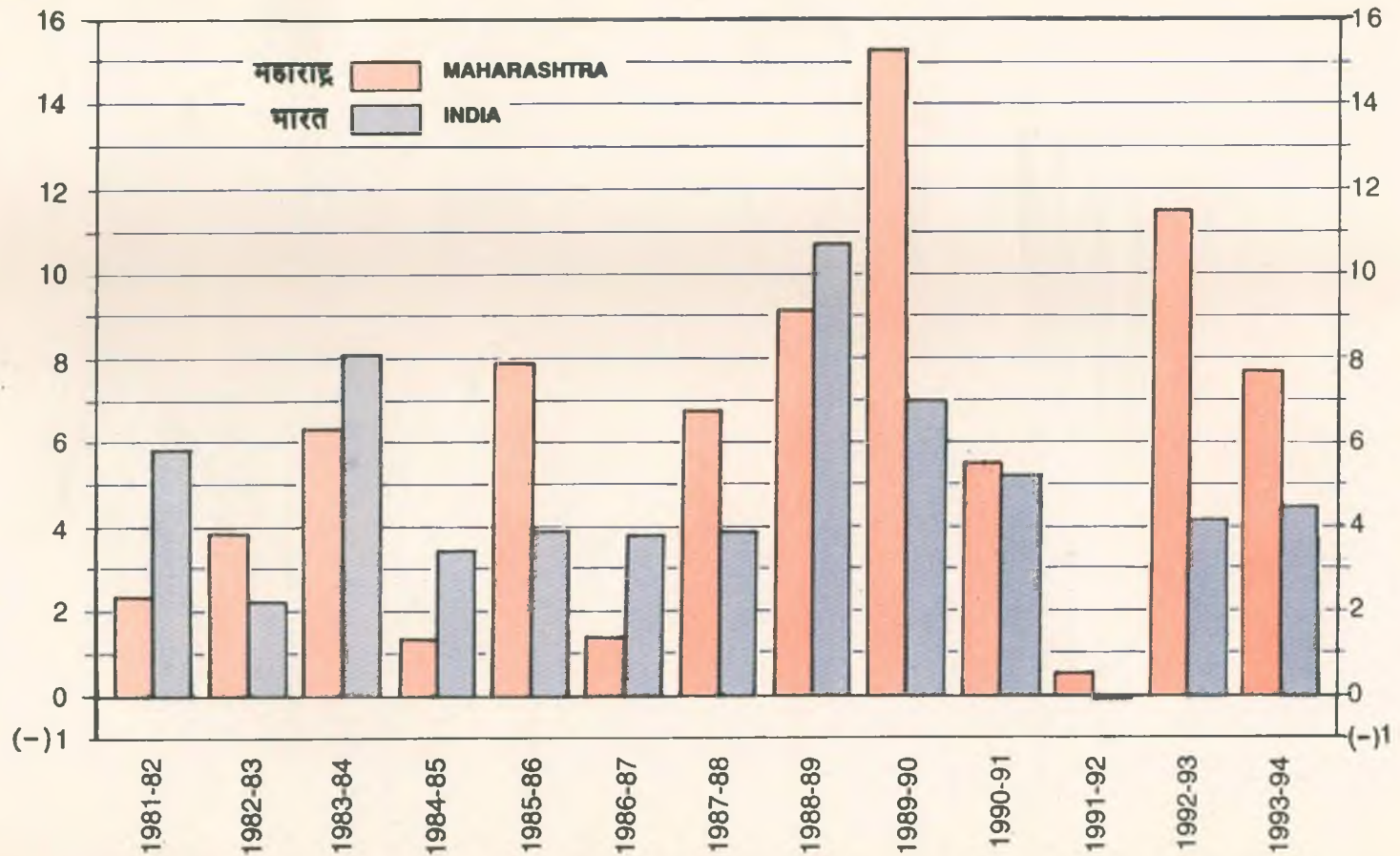
3.13. The sectorwise details of State Income and National Income both at current and at constant (1980-81) prices are presented in tables 5 to 8 of Part-II of this publication.

राज्य व राष्ट्रीय उत्पन्नातील वार्षिक वाढीचे दर (१९८०-८१ च्या किंमतीनुसार)

ANNUAL GROWTH RATES IN STATE AND NATIONAL INCOME (AT 1980-81 PRICES)

टक्के
PER CENT

टक्के
PER CENT

४. राज्यातील किंमतीविषयक स्थिती

भारतातील किंमतीविषयक स्थिती

४.१. अखिल भारतीय घाऊक किंमतींच्या निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीचा दर १९९१-९२ मध्ये अत्युच्च पातळी गाठल्यानंतर १९९२-९३ व १९९३-९४ मध्ये तो काहीसा कमी झाला. तथापि, १९९३-९४ वर्षाच्या अखेरीला आर्थिक व्यवहारातील वाढती तूट, वाढता चलन फुगवटा (एम-१) आणि किंमत वाढीस कारणीभूत होणाऱ्या पेट्रोलियम पदार्थांच्या निर्धारित किंमतींतील वाढ, माल वाहतुकीच्या दरातील वाढ व अन्नधान्याच्या आधारभूत किंमतींतील वाढ यामुळे चलनवाढीच्या दरातील वाढीस चालना मिळाली. चालू वर्षी म्हणजे १९९४-९५ मध्ये चलनवाढीच्या दरात जुलै, १९९४ पर्यंत वाढता कल चालू होता. ह्या काळात चलनवाढीचा दर १२ टक्क्यांपेक्षा किंचित कमी होता. त्यानंतर सप्टेंबर ते डिसेंबर, १९९४ पर्यंत चलनवाढीचा दर दोन अंकी पातळीपेक्षा कमी होता. जानेवारी, १९९५ मध्ये चलनवाढीचा दर ११ झाला. अखिल भारतीय ग्राहक किंमतींच्या निर्देशांकानुसारचे चलनवाढ दरसुद्धा अशाच प्रकारचे कल दर्शवितात. भाग-२ च्या तक्ता क्र. ३४ मध्ये अखिल भारतीय घाऊक किंमतींचा निर्देशांक, अखिल भारतीय ग्राहक किंमतींचा निर्देशांक, महाराष्ट्रातील नागरी व ग्रामीण ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक यावर आधारित चलनवाढीचे दर देण्यात आले आहेत.

अखिल भारतीय घाऊक किंमतींचा निर्देशांक

४.२. एप्रिल, १९९४ ते जानेवारी, १९९५ या कालावधीकरिता असलेल्या अखिल भारतीय घाऊक किंमतींच्या सरासरी निर्देशांकाने मागील वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा १०.५ टक्क्यांची वाढ नोंदविली. या उलट, १९९३-९४ च्या तत्सम कालावधीतील घाऊक किंमतींचा सरासरी निर्देशांक ८.० टक्क्यांनी आणि १९९२-९३ मध्ये १०.६ टक्क्यांनी वाढला होता. एप्रिल, १९९४ ते जानेवारी, १९९५ या कालावधीतील घाऊक किंमतींच्या सरासरी निर्देशांकातील गटवार वाढ "मूलभूत पदार्थ" यात १२.४ टक्के, "इंधन, शक्ती, दिवाबत्ती व वंगण" यात ७.७ टक्के आणि "उत्पादित वस्तू" यात ९.९ टक्के अशी होती.

४.३. मूलभूत वस्तू या गटातील "अन्नपदार्थ" या उपगटात १०.४ टक्क्यांची लक्षणीय वाढ झाली. ह्या वाढीस प्रामुख्याने "अन्नधान्य" उपगटामधील १३.४ टक्के वाढ, "अंडी, मासे व मांस" उपगटामधील २२.७ टक्के वाढ व "अन्नधान्येतर गटात" तंतू पिके" या वस्तुतील ५६.९ टक्के वाढ कारणीभूत होती.

४.४. "खनिज तेल" (६.१ टक्के) आणि "विद्युत" (११.८ टक्के) या उपगट निर्देशांकांत झालेल्या वाढीच्या मोठ्या परिणामामुळे "इंधन, शक्ती, दिवाबत्ती व वंगण" या गट निर्देशांकात वाढ (७.७ टक्के) झाली.

४.५. एप्रिल, १९९४ ते जानेवारी, १९९५ या कालावधीतील "उत्पादित वस्तू" या गटाच्या घाऊक किंमतींच्या सरासरी निर्देशांकात ९.९ टक्क्यांची झालेली वाढ प्रामुख्याने "अन्न उत्पादने" (९.४ टक्के), "पेये, तंबाखू व तंबाखूचे पदार्थ" (११.५), "कापड" (१६.३ टक्के), "लाकूड आणि लाकडाच्या वस्तू" (११.४ टक्के), "रसायने व रासायनिक पदार्थ" (११.० टक्के), "अधातू खनिज पदार्थ" (७.९ टक्के) आणि "मूलभूत धातू, मिश्र धातू व धातुच्या वस्तू" (७.६ टक्के) या उपगटांच्या निर्देशांकांतील वाढीच्या परिणामामुळे झाली होती.

4. PRICE SITUATION IN THE STATE

Price situation in India

4.1. Based on the All-India Wholesale Price Index Number (WPI), the inflationary pressure, after reaching a peak in 1991-92, somewhat eased in 1992-93 and in 1993-94. However, towards the end of the year 1993-94, the factors such as higher fiscal deficit, faster growth of money (M1), and cost push factors like increase in administered prices of petroleum products, freight rates and support prices of foodgrains resulted in acceleration in the inflation rate. During the current year i.e. 1994-95, the rising trend in inflation rate continued till July, 1994. During this period the inflation rate was little less than 12 per cent. Thereafter from September to December, 1994, the inflation rate was below two digit level. In January, 1995 the inflation rate reached to 11. The inflation rates as depicted by the All-India Consumer Price Index Numbers (CPI) also show a similar trend. Table No. 34 of Part II gives inflation rates as measured by WPI, CPI and consumer price index numbers of urban and rural Maharashtra.

The All-India Wholesale Price Index Number

4.2. The average WPI for the period April, 1994 January, 1995 registered an increase of 10.5 per cent over that for the corresponding period of the previous year. As against this, the average WPI had increased by 8.0 per cent in the corresponding period of 1993-94 and by 10.6 per cent in 1992-93. The groupwise rise in average WPI (April, 1994-January, 1995) was 12.4 per cent in "Primary Articles", 7.7 per cent in "Fuel, Power, Light and Lubricants" and 9.9 per cent in "Manufactured Products".

4.3. In the Primary Articles group the sub-group, "food articles" registered an increase of 10.4 per cent. This was mainly due to 13.4 per cent increase in the subgroups "foodgrains" and 22.7 per cent increase in "eggs, fish and meat". In non-food articles, fibres showed an increase of 56.9 per cent.

4.4. The rise in the indices of subgroups of "Mineral Oils" (6.1 per cent) and "Electricity" (11.8 per cent) had larger impact on the rise (7.7 per cent) in the index number of the group "Fuel, Power, Light and Lubricants".

4.5. The 9.9 per cent rise in average WPI (April, 1994-January, 1995) of "Manufactured Products" group was mainly due to the impact of rise in index numbers of subgroups viz. "Food Products" (9.4 per cent), "beverages, tobacco and tobacco products" (11.5 per cent), "Textiles" (16.3 per cent), "wood and wood products" (11.4 per cent), "Chemical and Chemical Products" (11.0 per cent), "Non-metallic Mineral Products" (7.9 per cent) and "Basic Metals, Alloys and Metal Products" (7.6 per cent).

४.६ १९९४-९५ या चालू आर्थिक वर्षात अखिल भारतीय घाऊक किंमतींचा मासिक निर्देशांक एप्रिल, १९९४ ते जुलै, १९९४ या काळात वाढला आणि त्यानंतर तो नोव्हेंबर, १९९४ पर्यंत मंदावला. डिसेंबर, १९९४ व जानेवारी, १९९५ मध्ये घाऊक किंमतींच्या निर्देशांकांत पुन्हा वाढता कल दिसून आला. जानेवारी, १९९५ चा घाऊक किंमतींचा निर्देशांक (२८०.७) मार्च, १९९४ च्या निर्देशांकापेक्षा (२५७.६) ९.० टक्क्यांनी जास्त होता. या उलट, जानेवारी, १९९४ चा घाऊक किंमतींचा निर्देशांक (२५२.७) मार्च १९९३ च्या निर्देशांकापेक्षा (२३३.१) ८.४ टक्क्यांनी जास्त होता. स्थूल वस्तू गटवार अखिल भारतीय घाऊक किंमतींचे निर्देशांक चलनवाढीच्या दरासह खालील तक्ता क्र. ४.१ मध्ये दिले आहेत :—

4.6 During the current financial year 1994-95, the monthly All-India wholesale price index number increased during April, 1994 to July, 1994 and thereafter was subdued till November, 1994. In December, 1994-January, 1995 the WPI again showed a rising trend. The WPI for January, 1995 (280.7) was higher by 9.0 per cent over that for March, 1994 (257.6). As against this, the WPI for January, 1994 (252.7) was higher by 8.4 per cent over that for March, 1993 (233.1). The broad commodity group-wise All-India Wholesale Price Index Numbers along with annual inflation rates are shown in the following Table No. 4.1 :—

तक्ता क्रमांक/ TABLE NO. 4.1
अखिल भारतीय घाऊक किंमतीचे निर्देशांक
All-India Wholesale Price Index Number

(पायाभूत वर्ष : १९८१-८२=१००)
(Base year 1981-82=100)

वर्ष/महिना Year/Month	मूलभूत वस्तू Primary Articles	इंधन, शक्ती, दिवाबत्ती वंगण Fuel, Power, Light and Lubricants	उत्पादित वस्तू Manufactured Products	सर्व वस्तू All Commodities	वार्षिक चलनवाढीचा दर Annual Inflation rate
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
भार/Weight	३२.३०	१०.६६	५७.०४	१००.००	
1986-87	137.1	138.6	129.2	132.7	5.80
1987-88	152.6	143.3	138.5	143.6	8.17
1988-89	160.1	151.2	151.5	154.3	7.45
1989-90	163.6	156.6	168.6	165.7	7.41
1990-91	184.9	175.8	182.8	182.7	10.23
1991-92	218.4	199.0	203.4	207.8	13.78
1992-93	234.6	227.1	225.6	228.7	10.05
1993-94	250.9	262.4	243.2	247.8	8.34
	(249.7)	(259.4)	(241.5)	(246.1)	
1994-95 (अ)(P)	(280.6)	(279.4)	(265.5)	(271.9)	10.49
डिसेंबर / December, 1993	256.5	267.3	246.1	251.7	8.77
जानेवारी / January, 1994	255.2	268.9	248.2	252.7	9.11
फेब्रुवारी / February, 1994	255.8	277.0	250.0	254.8	9.45
मार्च / March, 1994	258.3	278.0	253.5	257.6	10.51
एप्रिल / April, 1994	266.3	278.0	257.1	262.3	11.81
मे / May, 1994	272.2	277.2	259.4	265.4	11.98
जून / June, 1994	276.9	278.0	261.2	268.1	11.80
जुलै / July, 1994	281.8	279.4	263.8	271.3	11.60
ऑगस्ट / August, 1994	280.7	279.8	265.8	272.1	10.16
सप्टेंबर / September, 1994	281.3	279.8	267.3	273.2	8.89
ऑक्टोबर / October, 1994	285.9	279.8	266.6	274.2	8.72
नोव्हेंबर / November, 1994	284.1	279.8	268.6	274.8	9.22
डिसेंबर / December, 1994 (अ)(P)	285.0	281.2	271.1	276.7	9.93
जानेवारी / January, 1995 (अ)(P)	292.2	281.4	274.0	280.7	11.08

(अ) : अस्थायी.

* कंसातील आकडे १० महिन्यांची सरासरी दर्शवितात (एप्रिल-जानेवारी).

टीप.—एक वर्षाच्या फरकाने किंमत निर्देशांकात झालेली टक्केवारीच्या स्वरूपातील वाढ म्हणजेच वार्षिक चलनवाढीचा दर होय. उदा. वर्षाचा चलनवाढीचा दर म्हणजे एका वर्षाच्या सरासरी निर्देशांकात मागील वर्षाच्या सरासरी निर्देशांकाच्या तुलनेत झालेली टक्केवारीतील वाढ तसेच महिन्याचा चलनवाढीचा दर म्हणजे एका महिन्यातील निर्देशांकात मागील वर्षाच्या त्याच महिन्यातील निर्देशांकाशी तुलना करता दिसून येणारी टक्केवारीतील वाढ होय.

(P) : Provisional * Bracketed figures indicate 10 months average (April-January).

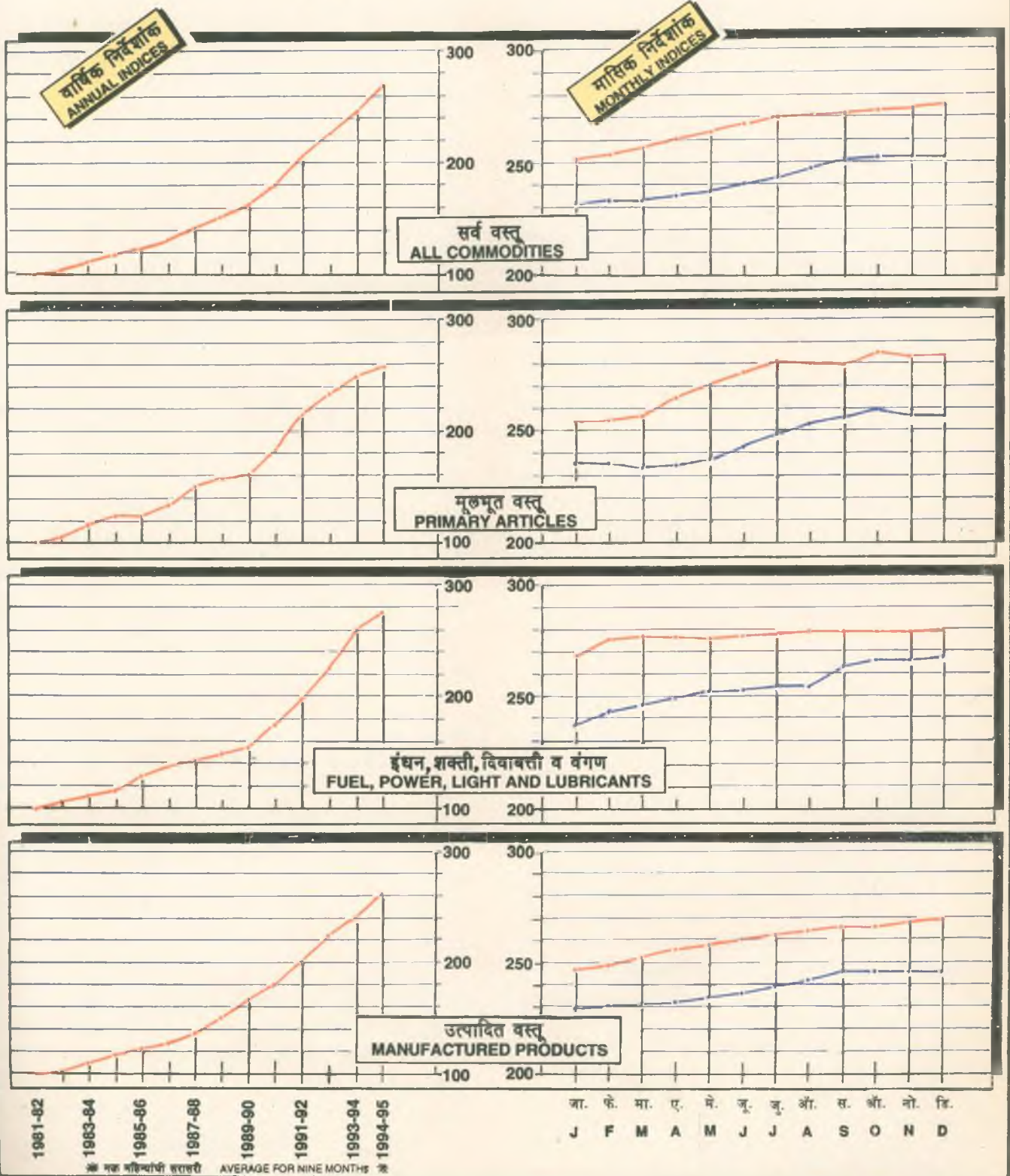
Note.—Annual inflation rate broadly indicates the percentage rise in a price index number in an interval of one year e.g. the inflation rate for the year is with reference to the average of the previous year and for the month the rate is with reference to the corresponding month of the previous year.

भारतातील घाऊक किंमतींचे निर्देशांक

INDEX NUMBERS OF WHOLESALE PRICES IN INDIA

पायामूल वर्ष / BASE YEAR 1981-82 = 100

— 1993 — 1994

अखिल भारतीय ग्राहक किमतींचे निर्देशांक

४.७. औद्योगिक कामगारांसाठीचा अखिल भारतीय ग्राहक किमतींचा निर्देशांक हा नेहमीच्या उपभोग्य वस्तूंना लागू असणारी चलनवाढीची पातळी दर्शविणारा चांगला निर्देशांक आहे. अखिल भारतीय घाऊक किमतींच्या निर्देशांकाप्रमाणेच अखिल भारतीय ग्राहक किमतींच्या निर्देशांकावर आधारित १९९३-९४ मधील ७.३ हा चलनवाढीचा दर १९९२-९३ मधील ९.९ दराशी तुलना करता कमी होता. तथापि, चालू वर्षात चलनवाढीचा दर एप्रिल, १९९४ मधील ९.८ वरून सप्टेंबर, १९९४ मध्ये ११.२ पर्यंत सातत्याने वाढला आहे. ऑक्टोबर, १९९४ मध्ये चलनवाढीचा दर थोड्या प्रमाणात घटून १०.३ इतका झाला हा घसरता कल डिसेंबर, १९९४ पर्यंत कायम राहिला व त्यावेळी चलनवाढीचा दर ९.५ टक्के होता. एप्रिल, १९९४ ते डिसेंबर, १९९४ या कालावधीतील अखिल भारतीय ग्राहक किमतींचा सरासरी निर्देशांक १९९३-९४ च्या तत्सम कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा १०.४ टक्क्यांनी अधिक होता. १९९२-९३ च्या मानाने १९९३-९४ मधील तत्सम वाढ ६.५ टक्क्यांची होती. चालू आर्थिक वर्षामध्ये (१९९४-९५) डिसेंबर, १९९४ चा ग्राहक किमतींचा निर्देशांक मार्च, १९९४ च्या निर्देशांकापेक्षा सुमारे ८.२ टक्क्यांनी अधिक होता. गेल्या वर्षाच्या तत्सम काळाची भाववाढ ८.६ टक्के होती. अखिल भारतीय ग्राहक किमतींचा निर्देशांक देशातील औद्योगिकदृष्ट्या विकसित अशा ७० केंद्रांच्या ग्राहक किमतींच्या निर्देशांकावर आधारलेला आहे. ह्यापैकी मुंबई, पुणे, नागपूर, सोलापूर आणि नाशिक ही पाच केंद्रे महाराष्ट्र राज्यातील आहेत. ह्या पाच केंद्रांसाठीचे आणि जळगांव, नंदेड, औरंगाबाद, कोल्हापूर व अकोला ह्या राज्य शासनाच्या पाच अतिरिक्त केंद्रांचे काढण्यात येणारे ग्राहक किमतींचे निर्देशांक भाग-२ च्या तक्ता क्रमांक २९ मध्ये देण्यात आले आहेत. औद्योगिक कामगारांसाठीचे अखिल भारतीय ग्राहक किमतींचे निर्देशांक भाग-२ च्या तक्ता क्रमांक ३२ मध्ये दिले आहेत. तसेच अखिल भारतीय ग्राहक किमतींच्या निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीचे दरसुद्धा (गेल्या १२ वर्षांचे) भाग-२ च्या तक्ता क्रमांक ३४ मध्ये, घाऊक किमतींच्या निर्देशांकाच्या व महाराष्ट्रातील ग्रामीण आणि नागरी ग्राहक किमतींच्या निर्देशांकाच्या चलनवाढीच्या दरांसह, वाखविले आहेत.

राज्यातील किमतींविषयक स्थिती

४.८ खुल्या अर्थव्यवस्थेत देशातील किमतीत होणाऱ्या चढ-उताराचा राज्यातील किमतींविषयक स्थितीवर परिणाम होणे अटळ आहे. राज्यातील किमतींविषयक स्थितीचा आढावा घेण्यासाठी नागरी आणि ग्रामीण विभागातील निवडक केंद्रांतून जीवनावश्यक वस्तूंच्या किरकोळ किमती व ग्राहकाला पडणारे सेवांचे दर, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय नियमितपणे गोळा करते. त्या किमतींच्या आधारावर राज्याच्या नागरी आणि ग्रामीण विभागाकरिता वेगवेगळे ग्राहक किमतींचे मासिक निर्देशांक (पायाभूत वर्ष १९८२=१००) तयार करण्यात येतात.

राज्याच्या नागरी विभागातील किमतींतील कल

४.९ महाराष्ट्राच्या नागरी विभागासाठी असलेल्या ग्राहक किमतींच्या निर्देशांकाने दर्शविलेली चालू आर्थिक वर्षातील भाववाढ ही जवळ जवळ औद्योगिक कामगारांसाठीच्या अखिल भारतीय ग्राहक किमतींच्या निर्देशांकातील भाववाढीप्रमाणेच होती. नागरी ग्राहक किमतींच्या निर्देशांकाने दर्शविलेल्या वार्षिक चलनवाढीचा दर १९९२-९३ मध्ये ११.३ टक्के होता. १९९३-९४ मध्ये तो ६ टक्क्यांपर्यंत कमी आला. तथापि, १९९४-९५ सालामध्ये एप्रिल, १९९४ ते जानेवारी, १९९५ ह्या १० महिन्यांच्या कालावधीतील नागरी ग्राहक किमतींच्या सरासरी निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीचा दर वाढला आणि तो ८ टक्क्यांच्या आसपास होता. मार्च,

All-India Consumer Price Index Number

4.7. The All-India Consumer Price Index Number (CPI) for industrial workers is a better indicator of the degree of inflation applicable to the items of common consumption. As in the case of WPI, the rate of inflation based on CPI was also lower at 7.3 during 1993-94 as compared to 9.9 in 1992-93. In the current year, however, the inflation rate is continuously rising from 9.8 in April, 1994 to 11.2 in September, 1994. The inflation rate declined slightly in October, 1994 to 10.3. The downward trend continued till December, 1994 when the inflation rate was 9.5 per cent. The average All-India CPI for the period April, 1994—December, 1994 was higher by 10.4 per cent over that for the corresponding period of 1993-94. The corresponding increase in 1993-94 was 6.5 per cent over that for 1992-93. During the current financial year (1994-95), the CPI for December, 1994 was higher by about 8.2 per cent than that for March, 1994. The price rise of the corresponding period of the earlier year was 8.6 per cent. The All-India CPI is based on the CPI for 70 industrially developed centres in the country. Out of these, five centres viz. Bombay, Pune, Nagpur, Solapur and Nashik are from Maharashtra State. The CPI for these five centres and for additional five centres viz. Jalgaon, Nanded, Aurangabad, Kolhapur and Akola worked out at the instance of the State Government are shown in Table No. 29 of part-II. The All-India CPI's for industrial workers are shown in Table No. 32 of Part-II. Similarly, the inflation rates based (for last 12 years) on All-India CPI are also shown in Table No. 34 of Part-II, along with inflation rates of WPI and rural and urban-Maharashtra CPI.

Price Situation in the State

4.8. In an open economy, the price situation in the State is bound to be influenced by the price behaviour in the country. For assessing the price situation in the State, the Directorate of Economics and Statistics collects, on a regular basis, the retail prices of essential commodities and cost of services to consumers from selected centres in urban and rural areas. On the basis of these prices, monthly consumer price index numbers (with base 1982=100) are worked out separately for urban and rural areas of the State.

Price Behaviour in Urban Areas of the State

4.9. The price rise in the current financial year, as indicated by Consumer Price Index Number for Urban Maharashtra (UCPI), was almost similar to that for All-India CPI for industrial workers. The annual inflation rate indicated by UCPI which was 11.3 per cent in 1992-93 declined to 6 per cent in 1993-94. In the year 1994-95, however, the inflation rate based on 10 monthly average of UCPI during April, 1994 to January, 1995 has increased and was around 8 per cent. The UCPI for January, 1995 was higher by 9.0 per cent over March, 1994. Similar

१९९४ च्या मानाने जानेवारी, १९९५ चा नागरी ग्राहक किंमतींचा निर्देशांक ९.० टक्क्यांनी अधिक होता. मागील वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील निर्देशांकात ७.९ टक्के वाढ झाली होती. तथापि, १९९३-९४ व १९९४-९५ या दोन वर्षांच्या एप्रिल ते जानेवारी या कालावधीकरिता असलेला सरासरी निर्देशांक विचारात घेतल्यास १९९४-९५ मधील भाववाढ (८.३ टक्के) ही १९९३-९४ मधील भाववाढीपेक्षा (५.७ टक्के) अधिक होती.

४.१०. मार्च, १९९४ च्या तुलनेत जानेवारी, १९९५ च्या निर्देशांकात झालेल्या ९.० टक्के वाढीस तांदूळ, गहू, ज्वारी, शेंगदाणा तेल आणि लसूण ह्या प्रमुख बाबींच्या किंमतींतील वाढ कारणीभूत आहे. महाराष्ट्राच्या नागरी विभागाकरिता असलेले ग्राहक किंमतींचे गटवार निर्देशांक चलनवाढीच्या दरांसह तक्ता क्रमांक ४.२ मध्ये दर्शविण्यात आले आहेत. नागरी ग्राहक किंमतींच्या निर्देशांकाच्या आधारावर काढलेले चलनवाढीचे दर इतर महत्त्वाच्या किंमत निर्देशांकांवर आधारित चलनवाढीच्या दरांसह भाग-२ च्या तक्ता क्रमांक ३४ मध्ये दिले आहेत.

increase was of the same order of 7.9 per cent during the corresponding period of the previous year. If, however, average for the period April to January of the two years viz. 1993-94 and 1994-95 is considered, the price rise in 1994-95 (8.3 per cent) was higher than that in 1993-94 (5.7 per cent).

4.10. The main commodities responsible for 9.0 per cent rise in the index of January, 1995 over that of March, 1994 are rice, wheat, jowar, ground-nut oil and garlic. The groupwise CPI numbers for urban areas of Maharashtra with inflation rates are shown in Table No. 4.2. Inflation rates worked out on the basis of UCPI are given in Table No. 34 of Part-II, along with inflation rates based on other important price indices.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 4.2
महाराष्ट्रातील नागरी विभागाकरिता ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक
Consumer Price Index Numbers for Urban Maharashtra

(पायाभूत वर्ष : १९८२=१००)
(Base year : 1982=100)

वर्ष/महिना Year/Month	अन्न Food	पान, सुपारी तंबाखू Pan, Supari & Tobacco	इंधन, वीज व दिवाबत्ती Fuel, Power & Light	कापड, बिछाना व पादत्राणे Clothing, Bedding, & Footwear	संकीर्ण Miscellaneous	सर्व वस्तू All Commodities	वार्षिक चलनवाढीचा दर Annual Inflation rate
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
भार/Weight	54.12	2.02	6.67	5.95	31.24	100.00	
1986-87	144	163	136	160	152	147	10.07
1987-88	156	181	140	175	162	159	7.71
1988-89	167	192	151	189	178	172	8.10
1989-90	177	218	158	209	192	183	6.72
1990-91	198	245	185	240	208	204	11.20
1991-92	236	274	197	270	229	234	15.03
1992-93	261	317	210	307	258	261	11.28
1993-94	270	357	220	339	283	277	6.09
	(269)*	(356)*	(219)*	(336)*	(282)*	(275)*	
1994-95	(295)*	(384)*	(226)*	(374)*	(298)*	(298)*	8.22
जानेवारी / January, 1994	276	364	223	350	289	282	8.51
फेब्रुवारी / February, 1994	276	363	224	352	290	283	8.20
मार्च / March, 1994	273	365	224	356	291	282	7.88
एप्रिल / April, 1994	278	376	225	361	292	286	8.91
मे / May, 1994	282	382	225	365	292	288	8.73
जून / June, 1994	288	385	224	367	293	292	8.13
जुलै / July, 1994	292	383	225	369	294	295	7.70
ऑगस्ट / August, 1994	296	379	225	372	298	298	7.75
सप्टेंबर / September, 1994	298	382	226	373	300	300	8.20
ऑक्टोबर / October, 1994	302	382	227	378	301	303	8.52
नोव्हेंबर / November, 1994	303	386	227	384	303	305	7.63
डिसेंबर / December, 1994	304	392	228	386	304	305	7.66
जानेवारी / January, 1995	306	397	228	389	307	308	9.04

* कंसातील आकडे १० महिन्यांची सरासरी दर्शवितात (एप्रिल-जानेवारी).

* Bracketed figures indicate ten months average (April-January).

राज्याच्या ग्रामीण विभागातील किंमतीतील कल

४.११. १९९४-९५ या चालू आर्थिक वर्षातील महाराष्ट्राच्या ग्रामीण विभागासाठी असलेल्या ग्राहक किंमतींच्या निर्देशांकाने दर्शविलेली भाववाढ नागरी ग्राहक किंमतींच्या निर्देशांकातील भाववाढीप्रमाणेच चढती होती. एप्रिल ते डिसेंबर, १९९४ या महिन्यांचे चलनवाढीचे दर ७.९ ते

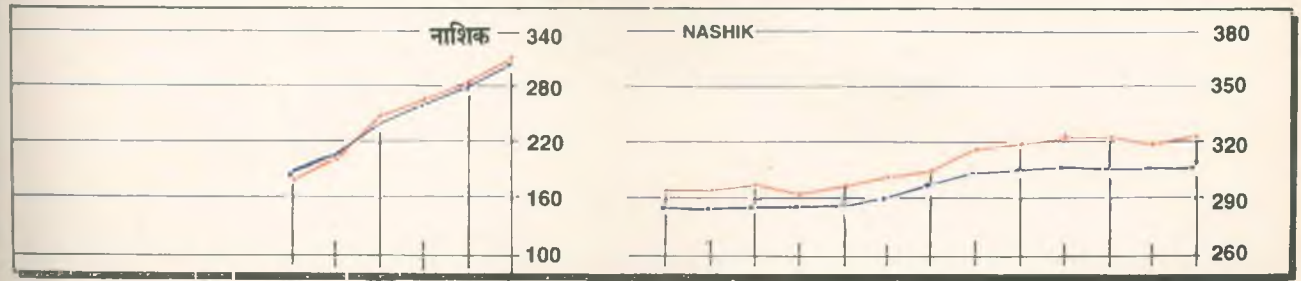
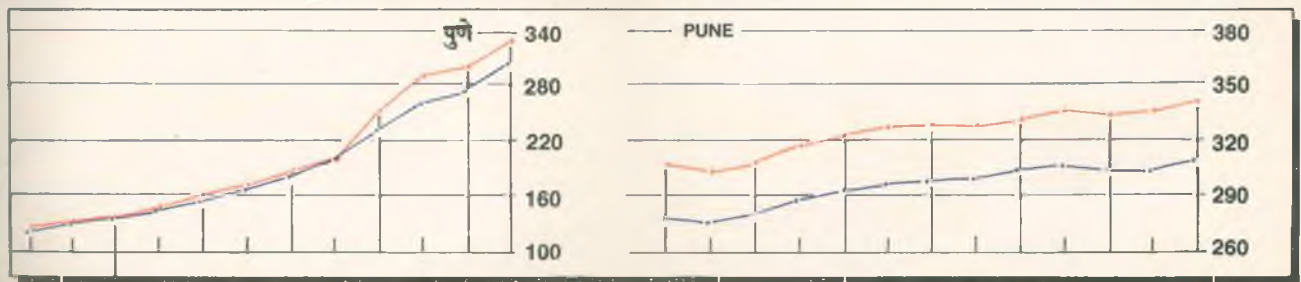
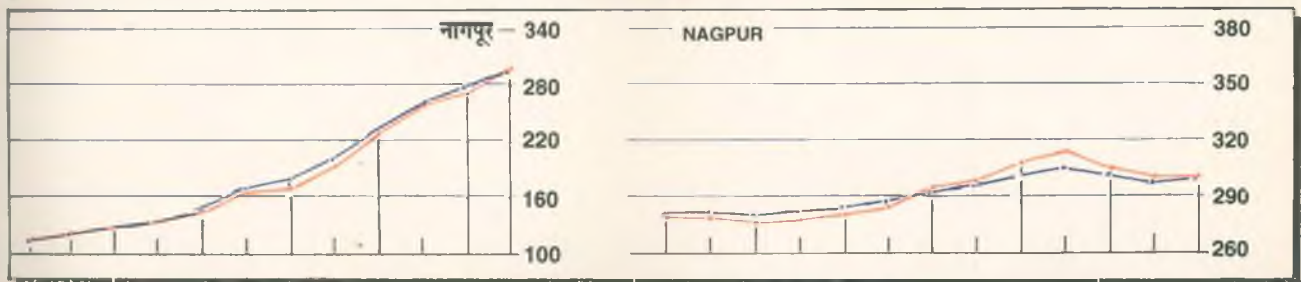
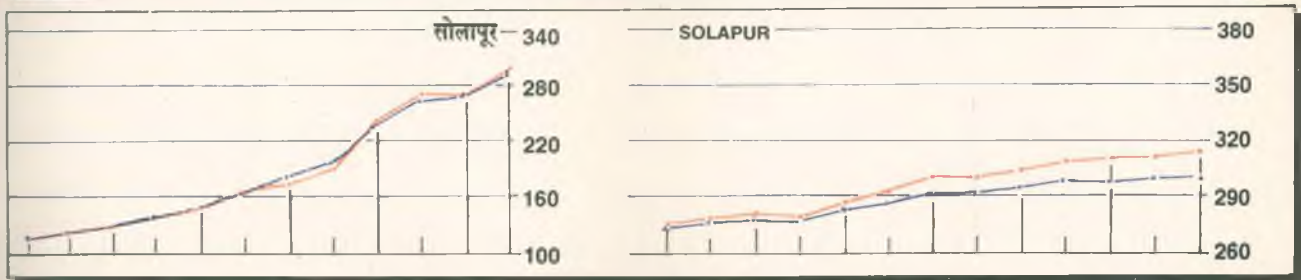
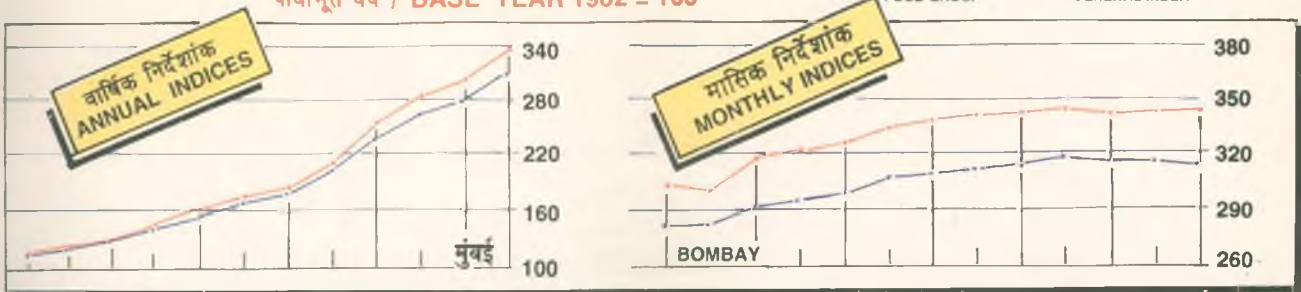
Price Behaviour in Rural Maharashtra

4.11. The price trend in the current financial year i.e. 1994-95 as indicated by Consumer Price Index Number for Rural Maharashtra (RCPI) was also rising like UCPI. The inflation rates for the months April to December, 1994 were between 7.9 to 10.7. The

महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE
औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक
CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS
FOR INDUSTRIAL WORKERS

पायाभूत वर्ष / BASE YEAR 1982 = 100

— जल गट FOOD GROUP — सर्वसाधारण निर्देशांक GENERAL INDEX

* नऊ महिन्यांची सरासरी / AVERAGE FOR NINE MONTHS

पुढे चालू CONTINUED

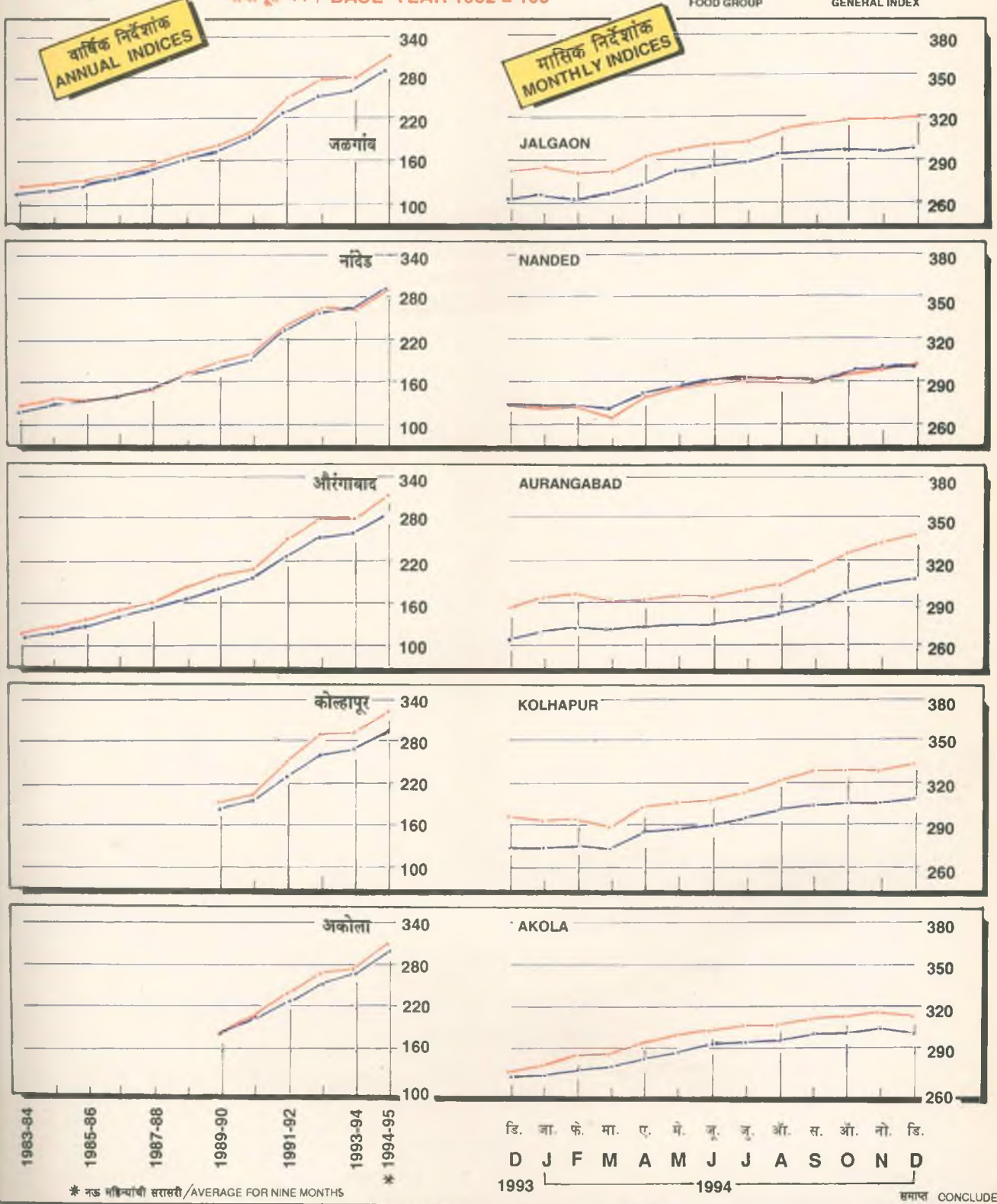
महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR INDUSTRIAL WORKERS

पायाभूत वर्ष / BASE YEAR 1982 = 100

अन्न गट
FOOD GROUP

सर्वसाधारण निर्देशांक
GENERAL INDEX

डि. जा. फे. मा. ए. मे. जू. जू. ऑ. स. ऑ. नो. डि.
D J F M A M J J A S O N D
1993 1994

१०.७ च्या दरम्यान होते. घाऊक किंमतींचे निर्देशांक, ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक, नागरी ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक व ग्रामीण ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक यांनी दर्शविलेले चलनवाढीचे दर भाग-२ च्या तक्ता क्रमांक ३४ मध्ये देण्यात आले आहेत.

४.१२. चालू आर्थिक वर्षातील (१९९४-९५) ग्रामीण ग्राहक किंमतींच्या निर्देशांकाने दर्शविलेली भाववाढ नागरी महाराष्ट्राच्या तुलनेत ग्रामीण महाराष्ट्रात जास्त प्रमाणात होती. महाराष्ट्राच्या ग्रामीण विभागासाठीचा निर्देशांक एप्रिल, १९९४ ते जानेवारी, १९९५ या कालावधीत सातत्याने वाढला. मार्च, १९९४ च्या ग्रामीण ग्राहक किंमतींच्या निर्देशांकाशी तुलना करता जानेवारी, १९९५ च्या निर्देशांकात झालेली १३.२ टक्क्यांची वाढ ही गेल्या वर्षातील तत्सम कालावधीतील निर्देशांकाच्या ६.५ टक्के वाढीच्या तुलनेत खूपच अधिक होती. मार्च, १९९३ मधील ग्रामीण ग्राहक किंमतींच्या निर्देशांकाशी तुलना करता मार्च, १९९४ चा निर्देशांक ५.५ टक्क्यांनी अधिक होता. एप्रिल, १९९४ ते जानेवारी, १९९५ या कालावधीतील ग्रामीण ग्राहक किंमतींच्या निर्देशांकातील गति तत्सम काळातील नागरी ग्राहक किंमतींच्या निर्देशांकातील गतिशी जवळ जवळ अगदी सारखी आहे. महाराष्ट्राच्या ग्रामीण विभागाकरिता असलेले ग्राहक किंमतींचे गटवार निर्देशांक चलनवाढीच्या दरांसह तक्ता क्रमांक ४.३ मध्ये दिले आहेत :—

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 4.3
महाराष्ट्रातील ग्रामीण विभागाकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक
Consumer Price Index Numbers for Rural Maharashtra

(पायाभूत वर्ष : १९८२=१००)
(Base year : 1982=100)

वर्ष/महिना Year/Month	अन्न Food	इंधन व दिवाबत्ती Fuel and Light	कापड Clothing	संकीर्ण Miscellaneous	सर्व वस्तु All Commodities	वार्षिक चलनवाढीचा दर Annual Inflation rate
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
भार/Weight	61.66	7.92	7.78	22.64	100.00	
1986-87	138	146	131	148	141	8.72
1987-88	149	156	140	161	152	8.00
1988-89	164	175	154	180	168	10.69
1989-90	178	190	175	197	183	8.86
1990-91	191	204	192	222	199	8.83
1991-92	240	225	210	247	238	19.42
1992-93	271	239	236	274	266	12.06
1993-94	263	245	249	300	269	0.83
1994-95	(261)*	(244)*	(247)*	(299)*	(267)*	
1994-95	(294)*	(252)*	(272)*	(314)*	(294)*	9.83
जानेवारी / January, 1994	274	248	252	304	277	4.95
फेब्रुवारी / February, 1994	272	249	255	305	276	4.67
मार्च / March, 1994	268	249	257	306	274	5.52
एप्रिल / April, 1994	272	249	261	308	278	7.91
मे / May, 1994	278	249	267	310	282	9.29
जून / June, 1994	281	250	268	312	285	9.06
जुलै / July, 1994	285	252	271	312	287	8.98
ऑगस्ट / August, 1994	290	252	270	314	291	8.89
सप्टेंबर / September, 1994	297	252	270	313	295	9.96
ऑक्टोबर / October, 1994	303	253	273	315	300	10.70
नोव्हेंबर / November, 1994	307	255	278	317	303	10.55
डिसेंबर / December, 1994	311	256	279	318	306	10.64
जानेवारी / January, 1995	318	255	282	321	311	12.11

* कंसातील आकडे १० महिन्यांची सरासरी दर्शवितात (एप्रिल-जानेवारी).

* Bracketed figures indicate ten months average (April-January).

४.१३. ग्रामीण विभागाकरिता ग्राहक किंमतींच्या निर्देशांकात मार्च, १९९४ च्या तुलनेत जानेवारी, १९९५ मध्ये १३.२ टक्के झालेल्या वाढीस ज्वारी, शेंगदाणा तेल, सुकी मिरची आणि लसूण या प्रमुख बाबी कारणीभूत होत्या.

inflation rates as indicated by WPI, CPI, UCPI & RCPI are depicted in Table No. 34 of Part II.

4.12. The price rise as indicated by RCPI during the current financial year (1994-95) was more pronounced for rural Maharashtra as compared with urban Maharashtra. The index number for rural Maharashtra continuously increased during April, 1994 to January, 1995. The rise of 13.2 per cent in the RCPI for January, 1995 over RCPI for March, 1994 was very much higher than the level of 6.5 per cent rise during the corresponding period of the earlier year. RCPI for March, 1994 was higher by 5.5 per cent over March, 1993. The movement in RCPI during the period from April, 1994 to January, 1995 is almost parallel to the movement in UCPI during the same period. The groupwise RCPI numbers for rural Maharashtra with inflation rates are shown in Table No. 4.3. :—

4.13. The main commodities responsible for the 13.2 per cent rise in CPI for rural areas in January, 1995 over March, 1994 were jowar, groundnut oil, dry chillies and garlic.

५. रोजगार

जनगणना १९९१ नुसार एकूण काम करणारे

५.१. जनगणना १९९१ नुसार राज्याच्या एकूण लोकसंख्येमध्ये एकूण काम करणाऱ्यांचे प्रमाण ४३ टक्के असून ते जवळजवळ १९८१ च्या जनगणनेच्या प्रमाणाएवढेच होते. राज्याच्या ग्रामीण भागातील हे प्रमाण (४९.७ टक्के) नागरी भागातील अशा प्रमाणापेक्षा (३२.३ टक्के) बरेच जास्त होते. राज्यातील हे प्रमाण (४३ टक्के) संपूर्ण देशातील अशाप्रमाणापेक्षा (३७.७ टक्के) जास्त होते.

काम करणारे पुरुष

५.२. राज्यातील एकूण पुरुषांपैकी काम करणाऱ्या पुरुषांचे प्रमाण १९८१ मध्ये ५३.७ टक्के होते, ते १९९१ मध्ये थोडे कमी होऊन ५२.२ टक्के झाले. राज्याच्या ग्रामीण भागातील हे प्रमाण (५३.२ टक्के) नागरी भागातील प्रमाणापेक्षा (५०.६ टक्के) जास्त होते. राज्यातील एकूण काम करणाऱ्यांमध्ये ६२.८ टक्के पुरुष होते.

काम करणाऱ्या स्त्रिया

५.३. राज्यात काम करणाऱ्या पुरुषांच्या प्रमाणात घट आढळली असली तरी राज्यातील एकूण स्त्रियांपैकी काम करणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण १९८१ मधील ३०.६ टक्क्यांवरून वाढून १९९१ मध्ये ३३.१ टक्के इतके झाले. राज्याच्या ग्रामीण भागात हे प्रमाण ४६ टक्के होते व ते नागरी भागातील प्रमाणापेक्षा (११.४ टक्के) बरेच जास्त होते. राज्यातील एकूण काम करणाऱ्यांमध्ये स्त्रियांचे प्रमाण ३७.२ टक्के होते.

मुख्यतः व सीमांतिक काम करणारे

५.४. १९९१ च्या जनगणनेप्रमाणे काम करणाऱ्यांचे (१) मुख्यतः काम करणारे म्हणजे जे वर्षात जास्त काळ काम करतात (१८३ दिवसांपेक्षा जास्त) आणि (२) सीमांतिक काम करणारे म्हणजे जे वर्षात १८३ दिवसांपेक्षा कमी दिवस काम करतात, असे दोन प्रकारात वर्गीकरण केले आहे. राज्यातील एकूण लोकसंख्येपैकी "मुख्यतः काम करणाऱ्यांचे" प्रमाण १९८१ मध्ये ३८.७ टक्के होते. त्यात थोडीशी वाढ होऊन ते १९९१ मध्ये ३९.३ टक्के झाले. तथापि, १९९१ मध्ये "सीमांतिक काम करणाऱ्यांचे" प्रमाण जवळजवळ १९८१ मधील प्रमाणाएवढेच म्हणजे ३.७ टक्के होते.

५.५. सीमांतिक काम करणाऱ्यांचे पुरुषांमधील प्रमाण स्त्रियांमधील प्रमाणापेक्षा बरेच कमी आढळले. राज्यात फक्त ०.९२ टक्के पुरुष सीमांतिक काम करणारे होते, तर ६.६४ टक्के स्त्रिया सीमांतिक काम करणाऱ्या होत्या. सीमांतिक काम करणाऱ्यांचे प्रमाण नागरी भागापेक्षा (०.८२ टक्के) ग्रामीण भागात (५.५ टक्के) तुलनेने बरेच जास्त आढळले.

मुख्यतः काम करणाऱ्यांचे वर्गीकरण

५.६. १९८१ व १९९१ च्या जनगणनांप्रमाणे मुख्यतः काम करणाऱ्यांची प्रमुख उद्योग गटाप्रमाणे टक्केवारी पुढील तक्त्यात दिली आहे :—

5. EMPLOYMENT

Workers as per 1991—Population Census

5.1. According to the 1991 population census, the proportion of workers in the population of the State was 43 per cent which was almost the same as that in 1981. The proportion of workers was substantially higher in rural areas (49.7 per cent) than that in urban areas (32.3 per cent). The proportion of workers (43 per cent) in the State was higher than that for the country as a whole (37.7 per cent).

Male workers

5.2. The proportion of male workers to the male population in the State marginally declined from 53.7 per cent in 1981 to 52.2 per cent in 1991. This proportion in rural areas (53.2 per cent) of the State was higher than that in urban areas (50.6 per cent). The proportion of male workers in total workers in the State was 62.8 per cent.

Female Workers

5.3. Unlike the decline observed in the proportion of male workers, the proportion of female workers to the female population in the State increased from 30.6 per cent in 1981 to 33.1 per cent in 1991. The proportion of female workers in the rural areas of the State was 46 per cent which was significantly higher than the proportion in the urban areas (11.4 per cent). The proportion of female workers to total workers in the State was 37.2 per cent.

Main and Marginal Workers

5.4. The 1991 Census classified the workers in two categories viz (1) Main workers i.e. those who worked for a major period of the year (more than 183 days) and (2) Marginal workers i.e. those who worked for less than 183 days in a year. The composition of workers in 1991 indicates that the proportion of main workers to total population in the State slightly increased from 38.7 per cent in 1981 to 39.3 per cent in 1991. However, the proportion of marginal workers to total population which was 3.7 per cent in 1991, remained almost the same as that in 1981.

5.5. The incidence of marginal work among the males was very low as compared to females. Only 0.92 per cent of the males in the State were marginal workers, while 6.64 per cent females were marginal workers. The incidence of marginal work was comparatively high in the rural areas (5.5 per cent) than that in the urban areas (0.82 per cent).

Composition of Main Workers

5.6. The percentage distribution of main workers according to major industrial category as per 1981 and 1991 censuses is presented in the table below :—

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 5.1

जन्गणना १९८१ व १९९१ नुसार मुख्यतः काम करणाऱ्यांची कामाच्या प्रमुख उद्योग गटानुसार टक्केवारी

Percentage distribution of main workers according to major industrial categories-1981 and 1991 censuses

प्रमुख उद्योग गटानुसार काम करणारे (1)	ग्रामीण Rural		नागरी Urban		एकूण Total		Major industrial category of workers (1)
	1981 (2)	1991 (3)	1981 (4)	1991 (5)	1981 (6)	1991 (7)	
1. शेतकरी ..	47.86	46.25	2.90	2.93	35.12	32.81	Cultivators
2. शेतमजूर ..	35.14	36.61	5.10	5.04	26.62	26.81	Agricultural labourers
3. पशुधन, जंगलकाम, मच्छिमारी, शिकार, मळे, फळबागा आणि संलग्न कामे.	2.20	1.66	1.53	1.21	2.02	1.52	Livestock, forestry, fishing, hunting and plantations, orchards and allied activities
4. खाणकाम आणि दगड खाण काम	0.26	0.27	0.29	0.60	0.27	0.37	Mining and quarrying
5. वस्तुनिर्माण प्रक्रिया, संधारण आणि दुरुस्ती— (अ) घरगुती उद्योग ..	2.22	1.47	3.41	1.91	2.55	1.61	Manufacturing, processing, servicing and repairs— (a) Household industry
(ब) घरगुती उद्योगाव्यतिरिक्त इतर उद्योग.	3.55	3.86	31.35	28.79	11.43	11.60	(b) Other than household industry.
6. बांधकाम ..	1.44	1.13	3.76	5.82	2.09	2.59	Construction
7. व्यापार आणि वाणिज्य ..	2.22	2.73	19.70	21.53	7.18	8.57	Trade and commerce
8. वाहतूक, साठवण आणि दळणवळण	0.89	1.16	9.39	9.48	3.30	3.74	Transport, storage and communication
9. इतर सेवा ..	4.22	4.85	22.57	22.68	9.42	10.38	Other services
एकूण मुख्यतः काम करणारे ..	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	Total main workers

५.७. राज्यातील मुख्यतः काम करणाऱ्यांमध्ये शेतकऱ्यांचे प्रमाण १९८१ मध्ये ३५.१२ टक्के होते. ते १९९१ मध्ये कमी होऊन ३२.८१ टक्के इतके झाले. तथापि, त्याच कालावधीत राज्यातील शेतमजुरांच्या प्रमाणात अल्पशी वाढ होऊन ते २६.६२ टक्क्यांवरून २६.८१ टक्के इतके झाले. राज्यात शेती क्षेत्रामध्ये (शेतकरी, शेतमजूर, पशुधन, जंगलकाम, मत्स्यव्यवसाय इत्यादी) काम करणाऱ्यांचे प्रमाण १९८१ मधील ६३.७६ टक्क्यांवरून १९९१ मध्ये ६१.१४ टक्के इतके कमी झाले. यावरून शेती क्षेत्रातील काम करणारे विंगर-शेती क्षेत्राकडे वळल्याचे दिसून येते.

5.7. The proportion of cultivators amongst all main workers in the State declined from 35.12 per cent in 1981 to 32.81 per cent in 1991. However, in the same period, the proportion of agricultural labourers in the State slightly increased from 26.62 per cent to 26.81 per cent. The proportion of workers engaged in agricultural sector (Cultivators, agricultural labourers, livestock, forestry, fishing, etc.) declined from 63.76 per cent in 1981 to 61.14 per cent in 1991 showing a shift in work from Agriculture to Non-agriculture sector.

रोजगार कार्यक्रम

रोजगार हमी योजना (रो. ह. यो.)

५.८. रोजगार हमी योजना राज्यात मे, १९७२ पासून कार्यान्वित असून या योजनेखाली राज्यातील ग्रामीण भाग व "क" वर्गीय नगरपालिका येतात. रोजगार हमी अधिनियम, १९७७ अनुसार या भागातील अकुशल श्रमाचे काम असलेला वेतनी रोजगार शोधणाऱ्या प्रौढांना तसे काम रोजंदारीवर देणे शासनावर बंधनकारक आहे. शासनाने दिनांक २२ जून, १९८९ पासून "श्रमशक्तीद्वारे ग्रामविकास" हा विशेष कार्यक्रम रोजगार हमी योजनेची उपयोजना म्हणून कार्यान्वित केला आहे. या कार्यक्रमांतर्गत खेड्यातील विकासाची सर्व कामे एकत्रित पद्धतीने करावयाचे योजिले आहे. त्याचप्रमाणे या योजनेद्वारे जवाहर रोजगार योजना, एकात्मिक ग्रामीण विकास योजना इत्यादींसारख्या इतर विकास योजनांमध्ये समन्वय साधण्याचे योजिले आहे. या कार्यक्रमाचे उद्देश ग्रामीण क्षेत्रांना त्यांच्याच गावात रोजगार पुरवून शेतीवरील भार कमी करणे व खेडेगावाचा विकास करणे हे आहेत. राज्य शासनाने दिनांक २१ जून,

Employment Programmes

Employment Guarantee Scheme (EGS)

5.8. The Employment Guarantee Scheme is in force in the State since May, 1972 and covers rural areas and "C" class Municipal areas. Under the Employment Guarantee Act, 1977, it is obligatory on the part of the Government to provide unskilled manual wage employment to adults seeking the same from these areas. The Government has introduced a special programme viz. "Shram Shaktidware Gram Vikas" as a sub-scheme of EGS from 22nd June, 1989. Under this programme, all the developmental works in a village are taken in an integrated manner. The programme also envisages coordination of the other development activities such as Jawahar Rojgar Yojana, Integrated Rural Development Programme etc. The objectives of this programme are to reduce the pressure

१९९० पासून "फलोद्यान विकास कार्यक्रम" हा आणखी एक रोजगाराभिमुख कार्यक्रम रोजगार हमी योजनेशी संलग्न करून सुरू केला आहे. या कार्यक्रमाद्वारे रोजगार हमी योजनेतील रोहयो मजुरांच्या मदतीने शेतकऱ्यांच्या जमिनीवर फळझाडांची लागवड करण्यात येते. रोजगार हमी योजनेखाली १९९३-९४ या वर्षात ९.७४ कोटी मनुष्यदिनांचे काम उपलब्ध करून देण्यात आले. १९९२-९३ मध्ये १४.८० कोटी मनुष्यदिनांचे काम उपलब्ध करून देण्यात आले होते. १९९३-९४ मध्ये पुरविण्यात आलेले काम आधीच्या वर्षापेक्षा ३३ टक्क्यांनी कमी होते. एप्रिल ते डिसेंबर, १९९४ या काळात ४.९१ कोटी मनुष्यदिनांचे काम पुरविण्यात आले. या तुलनेत १९९३ मध्ये याच कालावधीत ६.३३ कोटी मनुष्यदिनांचे काम पुरविण्यात आले होते. या योजनेच्या आरंभापासून डिसेंबर, १९९४ अखेरपर्यंत वेगवेगळ्या प्रकारची २.८० लाख कामे सुरू करण्यात आली व त्यापैकी २.४८ लाख कामे पूर्ण करण्यात आली होती. पूर्ण झालेल्या कामांपैकी ६३ टक्के कामे ही मृदुसंधारण व भूविकासाची आणि १५ टक्के कामे जलसिंचनाची होती.

जवाहर रोजगार योजना (ज. रो. यो.)

५.९. ही योजना राज्यात दिनांक १ एप्रिल, १९८९ पासून सुरू करण्यात आली. या योजनेचा मुख्य हेतू ग्रामीण भागातील बेरोजगारांना रोजगार मिळवून देणे व अंशकालिक बेरोजगारांना लाभ देणारा अतिरिक्त रोजगार मिळवून देणे हा आहे. या योजनेद्वारे टिकाऊ उत्पादक आणि सामाजिक-आर्थिक मालमत्ता निर्माण करून ग्रामीण भागातील लोकांच्या राहणीमानाचा दर्जा उंचावणे हाही या योजनेचा उद्देश आहे. या योजनेखाली निर्माण झालेल्या एकूण रोजगारांपैकी ३० टक्के रोजगार स्त्रियांकरिता पुरविण्याची अट घालण्यात आली आहे. या योजनेखाली १९९३-९४ मध्ये ११.३० कोटी मनुष्यदिन रोजगार उपलब्ध करून देण्यात आला, तर १९९२-९३ मध्ये ८.२३ कोटी मनुष्यदिन रोजगार उपलब्ध करून देण्यात आला होता. या योजनेखाली १९९४-९५ मध्ये ८.८८ कोटी मनुष्यदिन रोजगार उपलब्ध करून देण्याचे उद्दिष्ट ठरविले असून ३१ डिसेंबर, १९९४ पर्यंत ४.१४ कोटी मनुष्यदिन रोजगार पुरविण्यात आला. तर १९९३-९४ मध्ये याच कालावधीत ४.७२ कोटी मनुष्यदिन रोजगार पुरविला होता. १९९४-९५ (डिसेंबर, १९९४ पर्यंत) मध्ये पुरविण्यात आलेल्या रोजगारापैकी ३१ टक्के रोजगार स्त्रियांना पुरविण्यात आला होता.

५.१०. वर उल्लेखिलेल्या रोहयो व जरोयो या दोन्ही ग्रामीण रोजगार कार्यक्रमांतर्गत १९९३-९४ मध्ये पुरविण्यात आलेला २१.०४ कोटी मनुष्यदिन रोजगार हा १९९२-९३ मध्ये पुरविण्यात आलेल्या २३.०३ कोटी मनुष्यदिन रोजगारापेक्षा कमी होता. रोजगार हमी योजना व जवाहर रोजगार योजना या योजनांतर्गत एप्रिल ते डिसेंबर, १९९४ या कालावधीत ९.०५ कोटी मनुष्यदिन रोजगार पुरविण्यात आला.

नेहरू रोजगार योजना (नेरोयो)

५.११. नागरी भागातील गरीब कुटुंबांच्या उत्पन्नाच्या पातळीत वाढ व्हावी या हेतूने भारत सरकारने १९८९-९० मध्ये नेहरू रोजगार योजना सुरू केली. महानगरपालिका व नगरपालिका यांच्या अधिपत्याखालील क्षेत्रात या योजनेची अंमलबजावणी करण्यात येते. नागरी भागातील गरीबांना खालील कार्यक्रमांद्वारे रोजगाराच्या संधि उपलब्ध करून देणे हा या योजनेचा हेतू आहे :-

on land by providing employment to rural people in their own village and thereby to bring about development of village. The Government has launched from 21st June, 1990 another employment oriented programme viz. Horticulture Development Programme, linked up with EGS. Under this programme, plantation of fruit crops is undertaken on cultivators' land with the help of EGS labour. Under EGS, work of 9.74 crore mandays was provided during 1993-94 which was lower by 33 per cent than that of 14.80 crore mandays provided in 1992-93. Between April-December, 1994, the work of 4.91 crore mandays was provided as compared to 6.33 crore mandays provided in the corresponding period of 1993. Since the inception of the EGS programme till the end of December, 1994, 2.80 lakh works of various types were taken up, of which 2.48 lakh works were completed. Out of the completed works, soil conservation and land development together accounted for 63 per cent and irrigation 15 per cent.

Jawahar Rojgar Yojana (JRY)

5.9. Jawahar Rojgar Yojana (JRY) scheme was introduced in the State from 1st April, 1989. The main objective of this scheme is to provide gainful employment to unemployed and additional gainful employment to under-employed persons in rural areas. It also envisages creation of durable productive and socio-economic assets so as to improve overall quality of life in rural areas. The scheme stipulates provision of 30 per cent of the total employment opportunities to be created for women. Under this scheme, the employment of 11.30 crore mandays was provided during 1993-94 as against of 8.23 crore mandays during 1992-93. A target to provide 8.88 crore mandays of employment is set for 1994-95. As against this, 4.14 crore mandays employment have been provided upto 31st December, 1994 as compared to employment of 4.72 crore mandays provided during corresponding period of 1993-94. Of the total employment provided during 1994-95 (upto December, 1994), 31 per cent employment was provided to women.

5.10. During 1993-94, the total employment generated under above mentioned two rural employment programmes viz. EGS and JRY was lower at 21.04 crore mandays as compared to 23.03 crore mandays generated during 1992-93. Between April to December, 1994, 9.05 crore mandays of employment was generated under EGS and JRY.

Nehru Rojgar Yojana (NRY)

5.11. The Government of India introduced Nehru Rojgar Yojana during 1989-90 for increasing the income level of urban poor families. The scheme is to be implemented in the areas covered by the Municipal Corporations and Municipal Councils. The programme envisages creation of employment opportunities for the urban poor through following schemes :-

(अ) नागरी भागातील कुटुंबांना नागरी भागात लहान व्यवसाय सुरु करण्यासाठी कर्ज व अनुदान रूपाने स्वयंरोजगारासाठी आर्थिक सहाय्य देणे, तसेच नागरी भागातील तरुण बेरोजगारांना स्वयंरोजगार मिळविण्याकरिता व्यावसायिक प्रशिक्षण देणे हाही या कार्यक्रमाचा हेतू आहे.

(ब) एक लाखापेक्षा कमी लोकसंख्या असलेल्या शहरातील गरीबांना रस्ते, जलनिःसारण, पाणी पुरवठा इत्यादी नागरी विकास कामांद्वारे रोजंदारीवर रोजगार पुरविणे.

(क) एक लाख ते २० लाख लोकसंख्या असलेल्या शहरी भागात घरबांधणी व निवारा सुधार कार्यक्रमाद्वारे रोजगार उपलब्ध करणे. या कार्यक्रमाखाली कमी उत्पन्नाच्या कुटुंबांना घर बांधणीसाठी कर्ज व अनुदान या रूपात आर्थिक सहाय्य दिले जाते. तसेच या कार्यक्रमाद्वारे शहरातील गरीबांना गवंडीकाम, सुतारकाम, नळकाम इत्यादी घरबांधणीसंबंधित कार्यांचे प्रशिक्षणही दिले जाते.

५.१२. नेहरू रोजगार योजना सुरु झाल्यापासून जानेवारी, १९९४ अखेर या योजनेद्वारे झालेली प्रगति पुढीलप्रमाणे आहे. " शहरात छोटे व्यवसाय सुरु करण्याकरिता सहाय्य " ह्या उपयोजनेखाली जानेवारी, १९९४ पर्यंत एकूण ४१,७०५ व्यवसाय सुरु करण्यात आले आणि ३२,९१८ गरीब शहरी व्यक्तींना स्वयंरोजगार सुरु करण्यासाठी सक्षम करण्याच्या हेतूने व्यावसायिक प्रशिक्षण देण्यात आले. नागरी भागात " रोजंदारीवर रोजगार पुरविणे " उपयोजनेखाली जानेवारी, १९९४ पर्यंत ३५.२४ लाख मनुष्यदिन. रोजगार २१३ नगरपालिका क्षेत्रातील गरीब व्यक्तींना पुरविण्यात आला. " घरबांधणी व निवारा सुधार " या योजनेखाली जानेवारी, १९९४ अखेर पर्यंत २२,५४० निवासी घटक समाविष्ट असलेल्या २३ योजना हुडकोने मंजूर केल्या आणि या योजनेखाली हुडकोने १०.६६ कोटी रुपये कर्ज मंजूर केले.

पंतप्रधानांची रोजगार योजना (पंरोयो)

५.१२.१. १९९३-९४ मध्ये सुरु केलेल्या या योजनेखाली सुशिक्षित बेरोजगार युवकांना स्वयंरोजगार उपलब्ध करून देण्यात येतो. १९९४-९५ मध्ये ह्या योजनेत सध्या प्रचलित असलेल्या केंद्र शासनाच्या सुशिक्षित बेरोजगार युवक/युवतीसाठी स्वयंरोजगार योजना (एसईईयूवाय) समाविष्ट केली असून पंरोयोमध्ये नागरी व ग्रामीण या दोन्ही भागांचा समावेश आहे. ही योजना जिल्हा उद्योग केंद्रे व जिल्हा नागरी विकास संस्था यांच्यामार्फत राबविली जात आहे. या योजनेअंतर्गत १८ ते ३५ वयोगटातील माध्यमिक शालान्त परीक्षा उत्तीर्ण किंवा अनुत्तीर्ण असणाऱ्या किंवा ज्यांनी औद्योगिक प्रशिक्षण केंद्राची परीक्षा उत्तीर्ण केली आहे किंवा शासनपुरस्कृत संस्थेतून कमीत कमी ६ महिन्यांचा तांत्रिक शिक्षण अभ्यासक्रम उत्तीर्ण केला आहे व ज्यांच्या कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न रुपये २४ हजारपेक्षा अधिक नाही अशा प्रौढ व्यक्ती अनुदान मिळण्यास पात्र ठरतील. १ लाख रुपयांपर्यंतच्या प्रकल्पाचा योजनेत समावेश असून आयोजकाने प्रकल्पाच्या एकूण किंमतीच्या ५ टक्के रक्कम सीमांतिक रक्कम म्हणून रोख उभारावयाची आहे. उर्वरित ९५ टक्के रक्कम बँका कर्जाच्या स्वरूपात मंजूर करतील. पंरोयो अंतर्गत १९९४-९५ मध्ये २०,५०० युवकांना सहाय्य करण्याचे लक्ष्य होते. डिसेंबर, १९९४ पर्यंत ६,०८० युवकांना सहाय्य करण्यात आले व एकूण २,७८४.०१ लाख रुपये इतके सहाय्य देण्यात आले.

(a) Financial support for self-employment in the form of loan and subsidy to the urban poor families for setting up of urban micro enterprises in all urban areas. The scheme also envisages training of unemployed urban poor youths for undertaking self-employment ventures.

(b) Provision of wage employment to the urban poor in urban areas with population less than one lakh through civic development works such as roads, drainage, water supply etc.

(c) Provision of employment through housing and shelter upgradation in urban areas with population between one lakh and 20 lakh. Under this scheme, financial assistance by way of a loan and subsidy is extended to the families of low income group for housing. The scheme also envisages training of urban poor on the activities related to housing such as masonry, carpentry, plumbing, etc.

5.12. The progress made under the NRY upto the end of January, 1994 since the inception of the programme is as follows. Under the sub-scheme of support for setting up of urban micro enterprises, upto January, 1994 the total number of units set up were 41,705 and 32,918 urban poor persons have been given vocational training for enabling them to undertake self-employment ventures. Under the sub-scheme of provision of Urban Wage Employment, upto January, 1994, 35.24 lakh mandays of employment were provided to the poor persons in 213 municipal councils. Under Housing and Shelter upgradation scheme, till the end of January, 1994, 23 schemes involving 22,540 dwelling units have been sanctioned by HUDCO and the amount of loan sanctioned by HUDCO under this scheme was Rs. 10.66 crore.

Prime Minister's Rojgar Yojana (PMRY)

5.12.1. Under this scheme, which was introduced in 1993-94, self-employment is provided to the educated unemployed youths. During 1994-95, the Self-Employment for Educated Unemployed Youth (SEEUY) scheme has been subsumed in this scheme and the PMRY cover both urban as well as rural areas. The scheme is being implemented by District Industries Centres and District Urban Development Agencies. Any adult person between age group of 18 to 35 years and has passed or failed S.S.C. examination or has passed ITI examination or has undergone Govt. sponsored technical course for minimum duration of six months and whose family income is not more than Rs. 24,000 per annum is eligible for assistance under the scheme. Projects upto Rs. 1 lakh are covered under the scheme. The entrepreneur is required to contribute 5 per cent of project cost as margin money in cash. Balance 95 per cent would be sanctioned as loan by Banks. Under the scheme of PMRY, during 1994-95, upto December, 1994, 6,080 youths have been assisted against the target of 20,500 and the amount of assistance was Rs. 2,784.01 lakh.

आश्वसित रोजगार योजना (आरोयो)

५.१२.२. १९९३ च्या स्वातंत्र्यदिनी माननीय पंतप्रधानांनी राष्ट्राला उद्देशून केलेल्या अभिभाषणात जाहीर केल्याप्रमाणे " आश्वसित रोजगार योजना " नावाची नवीन योजना राज्यात सुरू करण्यात आली आहे. या योजनेचा मुख्य उद्देश शेतीचा हंगाम संपल्यानंतरच्या काळात १०० दिवसांचा श्रमाचे काम असलेला वेतनी रोजगार ग्रामीण भागात उपलब्ध करून देणे हा आहे. ही योजना पुनर्रचित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था चालू असलेल्या अवर्षण प्रवण क्षेत्र, आदिवासी व डोंगराळ भागात राबविली जाणार आहे. राज्यात या योजनेअंतर्गत २० जिल्हांतील ११४ गटांची निवड करण्यात आली आहे. जवाहर रोजगार योजनेच्या धर्तीवर या योजनेचे वित्तीय स्वरूप केंद्र शासन ८० टक्के व राज्य शासन २० टक्के या प्रमाणात आहे. १९९४-९५ या वर्षी केंद्र शासनाने ३,९४४.० लाख रुपये दिले आहेत. त्यानुसार राज्य सरकारने त्यांचा हिस्सा ९८६.० लाख रुपये या योजनेसाठी उपलब्ध करून दिला आहे. सदर योजना रोजगार हमी योजनेप्रमाणे कार्यान्वित केली जाणार आहे.

प्रकृष्टित जवाहर रोजगार योजना (द्वितीय प्रवाह)

५.१२.३. ज्या भागामध्ये रोजगाराच्या कमी संधि उपलब्ध आहेत, त्या भागात रोजगार उपलब्ध करण्याच्या दृष्टीने भारत सरकारने जवाहर रोजगार योजनेखाली " प्रकृष्टित जवाहर रोजगार योजना " (द्वितीय प्रवाह) घोषित केली आहे. या योजनेअंतर्गत राज्यातील १६ जिल्हांची निवड केंद्र शासनाने केली आहे. टिकाऊ सामूहिक मालमत्ता उभी करणारी कामे या योजनेअंतर्गत हाती घेतली जातील. या योजनेचे वित्तीय स्वरूप जरीयो व आरोयो योजनेसारखेच आहे. या योजनेअंतर्गत १९९३-९४ मध्ये ७० लाख मनुष्यदिनांचे काम उपलब्ध करून देण्यात आले. १९९४-९५ सालासाठी २.६७ कोटी मनुष्यदिनांचे कामाचे लक्ष्य ठरविण्यात आले आहे. त्यापैकी ३१ डिसेंबर, १९९४ पर्यंत १.६८ कोटी मनुष्यदिनांचे काम निर्माण करण्यात आले.

कारखान्यांतील रोजगार

५.१३. अखिल भारतीय स्तरावर कारखान्यांतील रोजगारासंबंधी अगदी अलिकडची म्हणजे १९९० सालाची आकडेवारी उपलब्ध असून त्यानुसार देशातील सर्व राज्यांमध्ये कारखान्यांतील सरासरी दैनिक रोजगारात राज्याने प्रथम क्रमांक कायम ठेवला आहे. तथापि, दशकापूर्वी देशातील कारखान्यांच्या रोजगारात राज्याचा हिस्सा १७.७ टक्के होता, त्यात घट होऊन तो १९९० मध्ये १४.५ टक्के झाला. दर लाख लोकसंख्येमागे कारखान्यांतील रोजगाराच्या बाबतीत (१,५६१) भारतातील सर्व राज्यांत महाराष्ट्राचा क्रमांक सहावा लागतो.

५.१४. कारखान्यांतील रोजगाराबाबतच्या महाराष्ट्र राज्याच्या अगदी अलिकडील उपलब्ध आकडेवारीनुसार १९९३ मध्ये राज्यात कारखान्यांतील सरासरी दैनिक रोजगार १२.१२ लाख होता. १९९२ च्या तुलनेत तो ४.०७ टक्क्यांनी अधिक होता. उद्योग गटवार कारखान्यांतील रोजगार तक्ता क्र. ५.२ मध्ये दर्शविला आहे. एकूण १७ प्रमुख उद्योग गटांपैकी (२ अंकी उद्योग गट) १९९३ मध्ये आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत १४ उद्योग गटांच्या एकत्रित रोजगारात ५३ हजारांनी वाढ झाली आणि उरलेल्या ३ उद्योग गटांच्या एकत्रित रोजगारात ६ हजारांनी घट झाली. ज्या १४ उद्योग गटांच्या

Employment Assurance Scheme (EAS)

5.12.2. As per the announcement made by the Prime Minister in his address to the nation on Independence Day, 1993, a new scheme, called "Employment Assurance Scheme" has been launched in the State. The primary objective of the scheme is to provide gainful employment of 100 days during the lean agricultural season in manual work in the rural areas. The scheme is to be implemented in the Drought Prone Areas, Tribal and Hilly areas where revamped public distribution system is in operation. In the State, 114 blocks in 20 districts have been selected under the scheme. The financing pattern of the scheme is like JRY i.e. 80 per cent of Central share and 20 per cent of State share. In 1994-95, an amount of Rs. 3,944.0 lakh was released by Central Government. Accordingly, the State Government has made available its share of Rs. 986.0 lakh for this scheme. The scheme is to be implemented on the lines of EGS.

Intensified Jawahar Rojgar Yojana (Second Stream)

5.12.3. The Government of India has announced another scheme under JRY called Intensified Jawahar Rojgar Yojana (Second Stream) to provide employment in the areas where there are less opportunities of employment. The Central Government has selected 16 districts in the State under the scheme. Works which result in creation of durable community assets would be taken up under the scheme. The financing pattern of the scheme is like JRY and EAS scheme. Under the scheme, employment worth 70 lakh mandays was provided during 1993-94. The target of 2.67 crore mandays of employment is set for 1994-95. As against this, 1.68 crore mandays have been created upto 31st December, 1994.

Factory Employment

5.13. The latest available data on factory employment at All-India level, which relates to the year 1990, indicate that, Maharashtra continued to occupy the first position in respect of total average daily factory employment amongst all the States in the country. However, the State's share in the All-India factory employment declined from 17.7 per cent a decade ago to 14.5 per cent in 1990. In respect of factory employment per lakh population Maharashtra (1,561) ranks sixth amongst all the States in India.

5.14. From the latest available data on factory employment for Maharashtra State, the average daily employment in the factory sector in 1993 was 12.12 lakh, which was higher (4.07 per cent) than that in 1992. Industry groupwise factory employment is shown in Table No. 5.2. Of the 17 major industry groups (two digit level), 14 industry groups together showed an increase in employment of 53 thousand and for remaining 3 groups together the employment declined by 6 thousand in 1993 as compared to that of

रोजगारात १९९३ मध्ये वाढ झाली, ते गट म्हणजे (१) खाद्य वस्तू, (२) पेये, (३) लोकर, रेशीम व मनुष्यनिर्मित तंतूंचे कापड, (४) कापडाच्या वस्तू, (५) लाकूड व लाकडाच्या वस्तू, (६) कागद, कागदाच्या वस्तू, मुद्रण, प्रकाशन व संबंधित उद्योग, (७) कातडी व कातड्याच्या पर्यायी वस्तू, (८) मूलभूत रसायने व रासायनिक पदार्थ, (९) रबर, प्लॅस्टिक व कोळसा यांचे पदार्थ, (१०) अधातू खनिज पदार्थ, (११) मूलभूत धातू व मिश्र धातू, (१२) यंत्रसामग्री, यांत्रिक अवजारे (परिवहन सामग्री वगळून), (१३) परिवहन सामग्री व सुटे भाग व (१४) इतर वस्तुनिर्माण उद्योग.

५.१५. कारखान्यांच्या रोजगारावरून असे दिसून येते की, १९६१ ते १९९३ या काळात राज्यातील उद्योगांच्या घटक रचनेत बराच बदल झाला आहे. १९६१ मध्ये ग्राहक वस्तू उद्योग गटाचे वर्चस्व होते व त्याचा कारखान्यांतील रोजगाराचा हिस्सा ६५ टक्के इतका होता. १९९३ मध्ये तो ३९ टक्क्यांपर्यंत खाली आला. या उलट, या कालावधीत पुनर्निर्माण वस्तू उद्योग व भांडवली वस्तू उद्योग गटात शीघ्र वाढ झाली आणि त्यांचा रोजगारात एकत्रित हिस्सा जो १९६१ मध्ये ३५ टक्के होता, त्यात वाढ होऊन तो १९९३ मध्ये ६१ टक्के झाला.

५.१६. कारखान्यांच्या एकूण रोजगारातील ग्राहक वस्तू उद्योगामधील रोजगाराचा हिस्सा कमी होण्याची प्रमुख कारणे म्हणजे (अ) सुती कापड उद्योग गटातील (ह्यामध्ये केंद्रीकृत यंत्रमागांचा समावेश नाही) रोजगारात झालेली मोठ्या प्रमाणावरील घट आणि (ब) बहुतेक इतर सर्व ग्राहक वस्तू उद्योगांच्या रोजगारात झालेली कमी प्रमाणात वाढ ही होत. सुती कापड उद्योगात १९६१ साली ३.२ लाख रोजगार होता. त्यात घट होऊन तो १९८१ साली (सुती कापड उद्योगातील संपापूर्वी) २.८ लाख झाला आणि त्यात आणखी घट होऊन तो १९९३ साली १.८९ लाख इतका झाला. इतर ग्राहक वस्तू उद्योग गटातील रोजगारांमध्ये जरी वाढ झाली असली तरी ही वाढ सुती कापड उद्योग गटातील रोजगारात झालेल्या तीव्र घटीची भरपाई करू शकली नाही.

५.१७. गेल्या ३२ वर्षांत ग्राहक वस्तू उद्योगातील रोजगारात घट झाली असली तरी त्या उलट, पुनर्निर्माण वस्तू उद्योग गट आणि भांडवली वस्तू उद्योग गट यातील रोजगारात लक्षणीय वाढ झाली आहे. पुनर्निर्माण वस्तू उद्योग गटातील रोजगारात, विशेषतः " रसायने व रासायनिक पदार्थ " आणि " रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा " यांच्या पदार्थांच्या उद्योगांच्या रोजगारात सातत्याने वाढ झाल्याचे दिसून येते. यापैकी पहिल्या उद्योग गटातील रोजगार १९६१ मध्ये ३४ हजार होता. त्यात वाढ होऊन १९९३ मध्ये तो १.३३ लाख झाला, तर दुसऱ्या उद्योग गटातील रोजगार त्याच कालावधीत १७ हजारावरून ५२ हजारापर्यंत वाढला. पुनर्निर्माण वस्तू उद्योगातील " मूलभूत धातू व धातुंच्या वस्तू " या आणखी एक उद्योग गटातील रोजगार याच कालावधीत ५० हजारावरून १.३१ लाखापर्यंत वाढला. त्याचप्रमाणे भांडवली वस्तू उद्योग गटाच्या रोजगारातही वाढ होऊन १९६१ मधील १.४७ लाखांवरून तो १९९३ मध्ये ३.८२ लाख इतका झाला.

५.१८. १९६१ ते १९८१ या कालावधीत कारखान्यांतील रोजगार १.९ टक्के या वार्षिक दराने वाढला. तथापि, त्यानंतर १९८१-८२ मध्ये बृहन्मुंबईतील सुती कापड गिरण्यांत आणि ठाणे व पुणे ह्या पट्ट्यातील

the previous year. The fourteen industry groups which showed increase in employment during 1993 are (1) Food products, (2) Beverages, (3) Wool, silk and man-made fibre textiles, (4) Textile products, (5) Wood and wood products, (6) Paper and paper products, printing, publishing and allied industries, (7) Leather and products of leather, (8) Chemicals and chemical products, (9) Rubber, plastic and coal products, (10) Non-metallic mineral products, (11) Basic metal and alloy industries, (12) Machinery and equipment other than transport equipment, (13) Transport equipment and parts and (14) Other manufacturing industries.

5.15. The composition of industries in the State, as evident from factory employment, has considerably changed between 1961 to 1993. In 1961, consumer goods industries were predominant as they accounted for 65 per cent of the factory employment. Share of these industries came down to 39 per cent in 1993. On the other hand, the intermediate goods industries and capital goods industries have shown rapid growth during the above period as their share together in employment increased from 35 per cent in 1961 to 61 per cent in 1993.

5.16. The reduction in the share in employment of the consumer goods industries in total factory employment is mainly due to (a) large scale reduction in employment in cotton textiles industry (which does not cover centralised powerlooms) and (b) slow growth in employment in most of the other consumer goods industries. Employment in the cotton textiles industry which was 3.2 lakh in 1961, declined to 2.8 lakh in 1981 (prior to the strike in the cotton textiles industry) and further to 1.89 lakh in 1993. Though there is some growth in employment in other consumer goods industries, it could not compensate for the sharp fall in employment in cotton textiles industry.

5.17. Unlike the decline in the employment in consumer goods industries, the employment in intermediate goods industries and capital goods industries registered a sizeable growth in the last 32 years. Amongst the intermediate goods industries the growth was consistent, particularly, in " Chemicals and chemical products " and " Rubber, plastic, petroleum and coal products ". In the case of the former it increased from 34 thousand in 1961 to 1.33 lakh in 1993 and in the case of the latter, it increased from 17 thousand to 52 thousand during the same period. In yet another intermediate goods industry viz. " Basic metal and metal products ", the employment increased from 50 thousand to 1.31 lakh in this period. Similarly, the employment in capital goods industries also increased rapidly from 1.47 lakh in 1961 to 3.82 lakh in 1993.

5.18. Factory employment increased at an annual rate of 1.9 per cent during 1961 to 1981. However, thereafter, the growth in factory employment in the

कारखान्यांमध्ये १९८४ साली झालेल्या संपामुळे राज्यातील कारखान्यांतील रोजगारात घट झाली. जरी अलिकडील काही वर्षात कारखान्यांच्या रोजगारात काही प्रमाणात वाढ झालेली असली तरी सन १९८९ मधील संपपूर्व काळातील ११.९२ लाख ही रोजगार पातळी फक्त १९९३ मध्येच ओलांडली गेली आहे. याचा परिणाम म्हणजे सन १९६१ ते १९९३ या कालावधीसाठीचा कारखान्यांतील रोजगाराचा दीर्घकालीन वार्षिक वृद्धीदर १.२ टक्के इतका खाली आला. या उलट कारखान्यांची संख्या मात्र ३.९ टक्के दीर्घकालीन वार्षिक वृद्धीदराने वाढली.

५.१९. पुनर्निर्माण वस्तू उद्योग आणि भांडवली वस्तू उद्योग यांच्यातील एकत्रित रोजगाराचा सन १९६१ ते १९९३ या दीर्घ कालातील वार्षिक वृद्धीदर २.४ टक्के होता व तो सर्व उद्योगांतील एकत्रित रोजगाराच्या वृद्धीदराच्या दुप्पट होता. याउलट तो सर्व ग्राहक वस्तू उद्योगांत मिळून (-)०.१४ टक्के होता. ७ उद्योग गटांसाठी रोजगाराचा वार्षिक वृद्धीदर सर्व उद्योगांसाठी मिळून असलेल्या १.२ टक्के ह्या दीर्घकालीन वृद्धीदराच्या दुपटीपेक्षा जास्त होता. हे सात उद्योग गट पुढीलप्रमाणे :- (१) पेये (५.८० टक्के), (२) रबर, प्लॅस्टिक व पेट्रोलियम यांचे पदार्थ (४.११ टक्के), (३) कातडी आणि कातड्याच्या व केसाळ कातड्याच्या वस्तू (४.१२ टक्के), (४) रसायने व रासायनिक पदार्थ (३.७७ टक्के), (५) खाद्य वस्तू (२.९६ टक्के), (६) मूलभूत धातू व मिश्र धातू आणि धातुच्या वस्तू (२.७६ टक्के) आणि (७) यंत्र सामग्री व यांत्रिक अवजारे (२.६८ टक्के).

सेवायोजन क्षेत्र माहिती

५.२०. सेवायोजन क्षेत्र माहिती कार्यक्रमांतर्गत, बृहन्मुंबई जिल्ह्यातील ज्या आस्थापनांमध्ये २५ किंवा अधिक कामगार आहेत आणि बृहन्मुंबई खेरीज राज्यातील इतर ठिकाणी १० किंवा अधिक कामगार आहेत अशा खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्रातील सर्व आस्थापनांकडून आकडेवारी गोळा करण्यात येते. या आस्थापनांतील एकूण रोजगार मार्च, १९९३ अखेर ३७.७५ लाख होता, तो मार्च, १९९४ अखेर ३७.६६ लाख इतका झाला.

५.२१. सेवायोजन क्षेत्र माहिती कार्यक्रमांतर्गत मार्च, १९९४ अखेरीच्या एकूण ३७.६६ लाख रोजगारापैकी २३.२९ लाख रोजगार हा सार्वजनिक क्षेत्रात असून मार्च, १९९३ पेक्षा तो ०.३ टक्क्याची किंचित घट दर्शवितो. सार्वजनिक क्षेत्रातील एकूण रोजगारांमध्ये स्थानिक संस्था २८ टक्के, राज्य शासन २३ टक्के, केंद्र शासन २० टक्के, निम केंद्र शासकीय संस्था १७ टक्के आणि निम राज्य शासकीय संस्था १२ टक्के असा वाटा होता.

५.२२. महाराष्ट्रात सेवायोजन क्षेत्र माहिती कार्यक्रमांतर्गत संघटित खाजगी क्षेत्रातील एकूण रोजगार मार्च, १९९४ अखेरीस १४.३७ लाख होता. आधीच्या वर्षी १४.३८ लाख होता. मार्च, १९९४ अखेर संघटित खाजगी क्षेत्रातील एकूण रोजगारापैकी ६५ टक्के रोजगार वस्तुनिर्माण क्षेत्रामध्ये तर २१ टक्के रोजगार सामूहिक, सामाजिक व वैयक्तिक सेवा क्षेत्रांमध्ये होता.

सेवायोजन केंद्रांची आकडेवारी

५.२३. महाराष्ट्र राज्यातील सेवायोजन केंद्रात १९९२-९३ या काळात नवीन नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या ५.९१ लाख होती. या तुलनेत १९९३-९४ या कालावधीत नवीन नोंदणी झालेल्या व्यक्तींच्या

State declined mainly due to strikes in the cotton textiles industry in Greater Bombay in 1981-82 and in other factories in Thane and Pune belt in 1984. Though there was some recovery in total factory employment in the recent years, it has surpassed the pre-strike period level of 11.92 lakh in 1981 only in the year 1993. This has resulted in lowering down the long term annual growth rate of factory employment to 1.2 per cent from 1961 to 1993 as against long term annual growth rate of 3.9 per cent in the number of factories.

5.19. The long term annual growth rate of employment for intermediate and capital goods industries together during 1961 to 1993 was 2.4 per cent, which is double of that for all industries together. As against this, it was negative (-) 0.14 per cent for consumer goods industries. The annual growth rate of employment for seven industry groups was more than double the long term growth rate of 1.2 per cent for all industry groups together. These industry groups are (i) Beverages (5.80 per cent), (ii) Rubber, plastic and petroleum products (4.11 per cent), (iii) Leather, leather and fur products (4.12 per cent), (iv) Chemicals and chemical products (3.77 per cent), (v) Food products (2.96 per cent), (vi) Basic metal and alloys and metal products (2.76 per cent) and (vii) Machinery and equipments (2.68 per cent).

Employment Market Information

5.20. Under the Employment Market Information (EMI) Programme, data are collected from all public and private sector establishments employing 25 or more workers in Greater Bombay and 10 or more workers in the rest of the State. The total employment in these establishments at the end of March, 1994 was 37.66 lakh as against 37.75 lakh at the end of March, 1993.

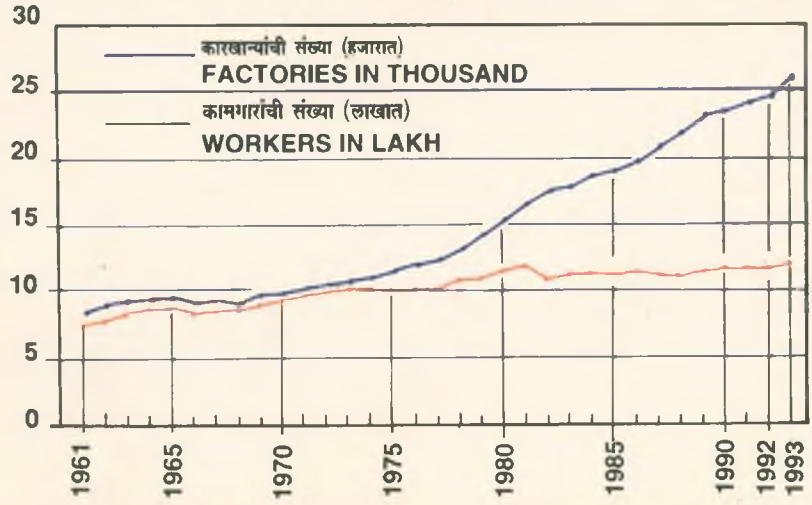
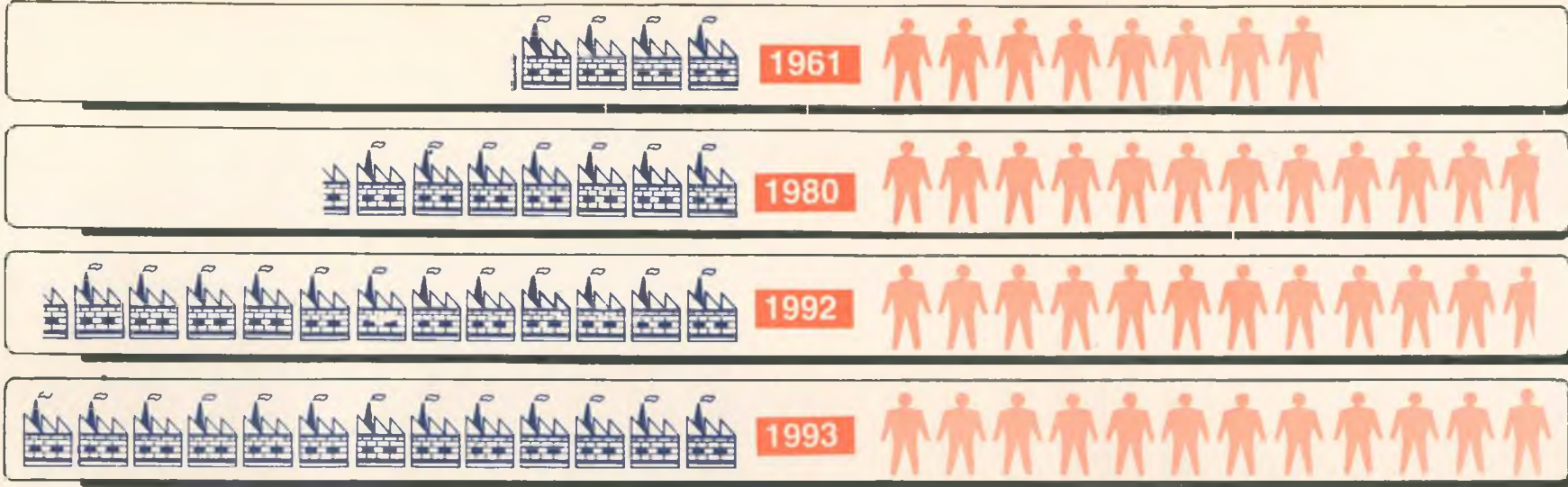
5.21. Of the 37.66 lakh total employment at the end of March, 1994, covered under EMI programme, 23.29 lakh employment was in the public sector, showing a slight decline of 0.3 per cent over March, 1993. In the public sector employment, the share of Local Bodies was 28 per cent, that of State Government 23 per cent, Central Government 20 per cent, Quasi Central Government 17 per cent and Quasi State Government 12 per cent.

5.22. The total employment in the organised private sector as covered under the EMI Programme in Maharashtra State at the end of March, 1994, was 14.37 lakh as against 14.38 lakh at the end of the previous year. Out of the total employment in the organised private sector at the end of March, 1994, 65 per cent was in the manufacturing sector and 21 per cent in the community, social and personal services sector.

Employment Exchange Statistics

5.23. The number of persons newly registered in the employment exchanges in the Maharashtra State during the year 1993-94 was 6.15 lakh as compared to

कारखाने आणि संबंधित रोजगार FACTORIES AND FACTORY EMPLOYMENT

२ हजार कारखाने
2 THOUSAND FACTORIES

१ लाख कामगार
1 LAKH WORKERS

उद्योग (1)	रोजगारावरील कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily No. of workers employed			कामगारांची एकूण कामगारांशी टक्केवारी Percentage of workers to total workers			Industry (1)
	1961	1992	1993	1961	1992	1993	
	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	
(1) खाद्यवस्तू	55,065	1,21,870	1,25,075	7.0	10.5	10.3	Food products.
(2) पेये	1,080	6,335	7,260	0.1	0.5	0.6	Beverages
(3) तंबाखू व तंबाखूचे पदार्थ	34,045	4,254	4,173	4.3	0.4	0.3	Tobacco and tobacco products.
(4) सुती कापड	3,21,031	1,92,885	1,89,241	40.9	16.5	15.6	Cotton textiles.
(5) लोकर, रेशीम व मनुष्यनिर्मित तंतूचे कापड	34,899	39,087	44,023	4.4	3.4	3.6	Wool, silk and man-made fibre textiles.
(6) कापडाच्या वस्तू	13,227	24,251	26,811	1.7	2.1	2.2	Textile products.
(7) लाकूड व लाकडाच्या वस्तू, फर्निचर	10,873	14,799	14,892	1.4	1.3	1.2	Wood and wood products, furniture and fixtures.
(8) कागद, कागदाच्या वस्तू, मुद्रण, प्रकाशन व संबंधित उद्योग	38,982	50,104	57,270	5.0	4.3	4.7	Paper and paper products printing, publishing and allied industries.
(9) कातडी, कातडीच्या आणि केसाळ कातडीच्या व पर्यायी वस्तू	1,052	3,144	3,377	0.1	0.3	0.3	Leather and products of leather, fur and substitutes of leather.
(10) रसायने व रासायनिक पदार्थ	34,048	1,21,129	1,32,786	4.3	10.4	11.0	Chemicals and chemical products.
(11) रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ व अणुइंधनाची प्रक्रिया	17,379	46,636	51,592	2.2	4.0	4.3	Rubber, plastic, petroleum and coal products, processing of nuclear fuel.
(12) अधातू खनिज पदार्थ	28,351	42,147	42,215	3.6	3.6	3.5	Non-metallic mineral products.
(13) मूलभूत धातू व मिश्र धातू, धातूच्या वस्तू व सुटे भाग (यंत्रे व सामग्री सोडून)	49,853	1,26,582	1,31,349	6.3	10.9	10.9	Basic metal and alloys industries, metal products and parts (except machinery and equipment).
(14) यंत्रसामग्री, यांत्रिक अवजारे (परिवहन सामग्री सोडून)	59,396	1,61,617	1,68,562	7.5	13.9	13.9	Machinery and equipments (other than transport equipment).
(15) परिवहन सामग्री व सुटे भाग	46,867	80,635	78,289	6.0	6.9	6.5	Transport equipment and parts.
(16) उत्पादन करणारे इतर उद्योग	15,657	22,731	24,453	2.0	1.9	2.0	Other manufacturing industries.
(17) इतर	25,574	1,06,433	1,10,689	3.2	9.1	9.1	Others
एकूण	7,97,379	11,64,839	12,12,957	100.0	100.0	100.0	Total

संख्येत ३.९ टक्क्यांनी वाढ होऊन ती ६.१५ लाख इतकी झाली. एप्रिल ते डिसेंबर, १९९४ या कालावधीत ४.९६ लाख व्यक्तींची नवीन नोंदणी झाली. याच्या तुलनेत १९९२-९३ सालाच्या तत्सम काळात ४.७५ लाख व्यक्तींची नोंदणी झाली होती. डिसेंबर, १९९४ अखेर पटावर असलेल्या उमेदवारांची संख्या ३४.३९ लाख होती. जाहीर झालेल्या रिकाम्या जागांची संख्या १९९३-९४ मध्ये ५४ हजार होती तर १९९२-९३ मध्ये ती ५६ हजार होती. प्रत्यक्ष नोकरी मिळालेल्या व्यक्तींची संख्या १९९२-९३ मध्ये २७ हजार होती. ती १९९३-९४ मध्ये ७.४ टक्क्यांनी कमी होऊन २५ हजार झाली. एप्रिल ते डिसेंबर, १९९४ या कालावधीत जाहीर झालेल्या रिकाम्या जागांची संख्या ४१ हजार होती, ती आधीच्या वर्षाच्या याच कालावधीत ४५ हजार होती. एप्रिल ते डिसेंबर, १९९४ या कालावधीत नोकरी मिळालेल्यांची संख्या (१९ हजार) ही एप्रिल ते डिसेंबर, १९९३ मध्ये नोकरी मिळालेल्या उमेदवारांच्या संख्येच्या (२० हजार) तुलनेने थोडी कमी होती.

५.२४. ३१ डिसेंबर, १९९४ रोजी सेवायोजन केंद्राच्या पटावर असलेल्या उमेदवारांचे त्यांच्या शैक्षणिक पात्रतेनुसार वर्गीकरण खालील तक्ता क्र. ५.३ मध्ये दर्शविले आहे. त्यानुसार पटावरील त्या दिनांकाला असलेल्या व्यक्तींपैकी जवळजवळ २८ टक्के व्यक्ती माध्यमिक शालांत परीक्षेपेक्षा कमी शिक्षण झालेल्या (निरक्षर धरून) होत्या. सुमारे ५० टक्के व्यक्ती माध्यमिक शालांत परीक्षा उत्तीर्ण होत्या आणि ७.६ टक्के व्यक्ती विविध शाखांतील पदवीधर होत्या. त्यातील बहुतांश पदवीधर अभियांत्रिकी, तंत्रविज्ञान व वैद्यकीय विभाग सोडून इतर शाखांतील होते. पटावरील पदव्युत्तर पदवीधरांचे प्रमाण एक टक्क्यापेक्षा कमी (०.७८ टक्के) होते व बहुतांश सर्व पदव्युत्तर पदवीधर अभियांत्रिकी, तंत्रविज्ञान व वैद्यकीय विभाग सोडून इतर शाखांतील होते.

5.91 lakh during 1992-93 showing an increase of 3.9 per cent. Between April to December 1994, the number of persons newly registered was 4.96 lakh as compared to 4.75 lakh in the corresponding period of 1992-93. The number of persons on the live register at the end of December, 1994 was 34.39 lakh. The number of vacancies notified in 1993-94 was 54 thousand as against 56 thousand in 1992-93. Actual placements effected during 1993-94 were 25 thousand as against 27 thousand in 1992-93, showing a decline of 7.4 per cent over the previous year. The number of vacancies notified between April-December, 1994 was 41 thousand as against 45 thousand during the corresponding period of the previous year. The placements effected (19 thousand) during April-December, 1994 were lower as compared to 20 thousand during April-December, 1993.

5.24. The classification of the persons on live register of employment exchanges as on 31st December, 1994, by educational qualifications is shown in the following Table No. 5.3. Nearly 28 per cent of those on the live register on that date were below matriculation including illiterates. About 50 per cent were matriculates and 7.6 per cent were graduates in various disciplines. Most of the graduates were in the disciplines other than Engineering, Technology and Medicine. The proportion of post graduates on the live register was less than one per cent (0.78 per cent) and almost all were from the disciplines other than Engineering, Technology and Medicine.

तक्ता क्रमांक/TABLE No.5.3

डिसेंबर, १९९४ अखेर पटावर असलेल्या व्यक्तींच्या संख्येचे शैक्षणिक पात्रतेनुसार वर्गीकरण

Distribution of persons on the live register at the end of December, 1994 according to educational qualification

शैक्षणिक पात्रता	डिसेंबर, १९९४ अखेर पटावर असलेले उमेदवार Candidates on the live register at the end of December, 1994		Levels of education
	संख्या Number	एकूणाशी टक्केवारी Percentage to total	
(1)	(2)	(3)	(1)
माध्यमिक शालांत परीक्षेपेक्षा कमी शिकलेले (निरक्षर धरून)	9,56,703	27.82	Below matriculation (including Illiterate).
माध्यमिक शालांत परीक्षा उत्तीर्ण	17,33,655	50.41	Matriculation
पदवीपूर्व शिक्षण घेतलेले	3,30,224	9.60	Intermediate
अभियांत्रिकी पदविकाधारक	34,943	1.02	Engineering diploma-holder
औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थेमधून शिकलेले अर्जदार व शिकाऊ उमेदवारी अधिनियमाखाली शिकलेले उमेदवार	94,641	2.75	ITI trained applicants and apprentices trained under Apprentices Act.
एकूण पदवीधर	2,61,997	7.62	Total Graduates
(अ) अभियांत्रिकी/तंत्रविज्ञान	13,455	0.39	(a) Engineering/Technology
(ब) वैद्यकीय	3,037	0.09	(b) Medicine
(क) इतर	2,45,505	7.14	(c) Others
एकूण पदव्युत्तर पदवीधर	27,060	0.78	Total Post-Graduates
(अ) अभियांत्रिकी/तंत्रविज्ञान	48	0.00	(a) Engineering/Technology
(ब) वैद्यकीय	284	0.01	(b) Medicine
(क) इतर	26,728	0.77	(c) Others
एकूण	34,39,223	100.00	Total

रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रम

५.२५. या योजनेखाली सुशिक्षित बेरोजगारांना नोकरी मिळविण्यासाठी उपयोगी होईल असे कौशल्य संपादन करण्याकरिता किंवा कौशल्याचा दर्जा वाढविण्याकरिता प्रशिक्षण दिले जाते. १९९३-९४ मध्ये प्रशिक्षण घेत असलेल्या उमेदवारांची संख्या ३,५९१ होती. ही संख्या १९९२-९३ मधील संख्येपेक्षा १९ टक्क्यांनी अधिक होती. १९९३-९४ मध्ये प्रशिक्षण पूर्ण केलेल्यांची संख्या २,३३४ होती. ती १९९२-९३ मधील १,७९५ ह्या संख्येपेक्षा ३० टक्क्यांनी वाढली. १९९३-९४ मध्ये प्रशिक्षण घेतलेल्यांपैकी निरनिराळ्या नोकऱ्यांमध्ये सामावून घेतलेल्या उमेदवारांची संख्या १,१२८ होती. म्हणजे १९९२-९३ च्या ८१० उमेदवारांच्या संख्येच्या तुलनेत त्यात ३९ टक्के वाढ झाली.

शिकाऊ उमेदवारांना प्रशिक्षण

५.२६. १९९३-९४ मध्ये विविध व्यवसाय शाखांमध्ये प्रशिक्षण घेत असलेल्या शिकाऊ उमेदवारांची संख्या १८.४ हजार होती, तर १९९२-९३ मध्ये अशा उमेदवारांची संख्या १८.२ हजार होती.

सुशिक्षित बेरोजगारांच्या सहाय्यार्थ रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रम

५.२७. शालाहोतीपरीक्षा उत्तीर्ण झालेल्या किंवा औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांतून प्रशिक्षण पूर्ण केलेल्या १८ ते ५० या वयोगटातील महाराष्ट्रात स्थायिक झालेल्या सुशिक्षित बेरोजगार तरुणांना त्यांच्या प्रकल्पांच्या खर्चाच्या १५ ते २२.५ टक्क्यांपर्यंत ब जास्तीत जास्त १.५ लाख रुपये मर्यादित " बीज भांडवल अर्थसहाय्य " देण्यात येते. या कार्यक्रमाखाली १९९३-९४ या वर्षात २,२०० लाभार्थ्यांना ४.७७ कोटी रुपयांचे सहाय्य केले, तर त्या आधीच्या वर्षी २,८५६ लाभार्थ्यांना ४.१५ कोटी रुपयांचे सहाय्य दिले होते. एप्रिल ते डिसेंबर, १९९४ या कालावधीत १,९५१ लाभार्थ्यांना ४.७२ कोटी रुपये सहाय्य दिले होते. १९९५-९६ मध्ये लाभार्थ्यांना ७.३५ कोटी रुपये सहाय्य देण्यात येईल असा अंदाज आहे.

उद्योजकता प्रशिक्षण कार्यक्रम

५.२८. सुशिक्षित बेरोजगार तरुणांना स्वयंरोजगार सुरु करण्यासाठी प्रवृत्त करण्याकरिता प्रशिक्षण देणे असा या कार्यक्रमाचा उद्देश आहे. पद्धतशीर प्रशिक्षणाद्वारे उद्योजकांचा विकास घडवून आणण्यासाठी महाराष्ट्र उद्योजकता विकास केंद्राकडून या कार्यक्रमाखाली १ ते ३ आठवड्यांचा प्रशिक्षणाचा कार्यक्रम राबविला जातो. ह्या कार्यक्रमांतर्गत प्रशिक्षण दिलेल्या तरुणांची संख्या १९९२-९३ मधील ३,८५६ च्या तुलनेत १९९३-९४ मध्ये अधिक म्हणजे ४,५०० होती. चालू आर्थिक वर्षात एप्रिल ते सप्टेंबर, १९९४ या कालावधीत ४८० तरुणांना प्रशिक्षण देण्यात आले.

औद्योगिक संबंध

५.२९. संप व टाळेबंदीमुळे काम थांबण्याच्या प्रकारांची संख्या १९९३ मध्ये १९४ होती, ती १९९४ मध्ये १५६ पर्यंत कमी झाली. या उलट १९९४ मध्ये संप व टाळेबंदीमध्ये गुंतलेल्या कामगारांची संख्या (८९ हजार) ही १९९३ मधील संख्येपेक्षा ६.७ टक्क्यांनी वाढली. तथापि, मागील वर्षापासूनचे काम बंद धरून १९९४ मधील संप व टाळेबंदीमुळे वाया गेलेल्या श्रमदिनांची ३७ लाख ही संख्या १९९३ मधील ४० लाख या संख्येपेक्षा ६.८२ टक्क्यांनी कमी होती.

Employment Promotion Programme

5.25. Under this scheme, educated unemployed are given training for acquisition/upgradation of skill for enabling them to secure employment. In 1993-94, the number of candidates placed under training was 3,591 which was higher by about 19 per cent than that in 1992-93. The number of trainees who completed training in 1993-94 was 2,334 as compared to 1,795 in 1992-93 showing an increase of 30 per cent. Of the trained candidates, the number of candidates absorbed in various jobs during 1993-94 was 1,128, showing an increase of 39 per cent over the number of candidates (810) absorbed in 1992-93.

Apprentice Training

5.26. The number of apprentices undergoing training in various trades in 1993-94 was 18.4 thousand as compared with 18.2 thousand in the year 1992-93.

Employment Promotion Programme for assisting educated unemployed

5.27. The educated unemployed who have passed seventh standard or are ITI trained and are in the age group of 18 to 50 years and also are domiciled in Maharashtra are given "Seed Money Assistance" to the extent of 15 to 22.5 per cent of the project cost, subject to a limit of Rs. 1.5 lakh. Under this programme, in 1993-94, the assistance of Rs. 4.77 crore was given to 2,200 beneficiaries as compared to Rs. 4.15 crore given to 2,856 beneficiaries in the previous year. During April to December, 1994, the assistance of Rs. 4.72 crore was given to 1,951 beneficiaries. For 1995-96 it is estimated that an assistance of Rs. 7.35 crore will be given to the beneficiaries.

Entrepreneurial Training Programme

5.28. The scheme intends to motivate and train the educated unemployed youth to take up self-employment. Under the scheme one to three weeks training programmes are arranged by Maharashtra Centre for Entrepreneurship Development (MCED) with a view to developing entrepreneurship through systematic training. Under this scheme, during 1993-94, the number of youth trained was higher at 4,500 than that of 1992-93 at 3,856. During the current financial year, between April to September, 1994, the number of youth trained was 480.

Industrial Relations

5.29. The number of work stoppages due to strikes and lockouts decreased from 194 in 1993 to 156 in 1994. On the contrary, the number of workers (89 thousand) involved in lockouts and strikes in 1994 was higher by 6.7 per cent than that in 1993. However, the number of mandays lost due to work-stoppages including continuing work-stoppages of earlier years was lower by 6.82 per cent and stood at 37 lakh in 1994 as against 40 lakh in 1993.

६. कृषि व संलग्न व्यवसाय

भारताच्या तुलनेत महाराष्ट्र

६.१. महाराष्ट्रातील जमीन, भौगोलिक रचना आणि हवामान यादृष्टीने अधिक किंमत देणाऱ्या पिकांसाठी अनुकूल परिस्थिती नाही. कृषिविषयक प्रतिकूल परिस्थितीमुळे महाराष्ट्रातील सरासरी उत्पादनसुद्धा देशातील सरासरीशी तुलना करता कमी आहे. राज्याचा जवळजवळ एक तृतीयांश भाग पर्जन्यछायेत येतो आणि या भागात पाऊस अपुरा तर पडतोच परंतु तो अनिश्चितही असतो. राज्यातील सिंचनाखालील क्षेत्रांचे प्रमाणसुद्धा राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा बरेच कमी आहे. १९९०-९१ या वर्षी सिंचनाखाली भिजणाऱ्या एकूण क्षेत्राचे एकूण स्थूल क्षेत्राशी प्रमाण राज्यात १५.१ टक्के होते, तर संपूर्ण देशासाठी असे प्रमाण ३३.३ टक्के होते. त्यामुळे राज्यातील शेती प्रामुख्याने मोसमी पावसावरच अवलंबून आहे.

६.२. प्राथमिक अंदाजानुसार राज्यातील १९९४-९५ मधील अन्नधान्याचे उत्पादन ८.१ टक्क्यांनी कमी होऊन ते १२५ लाख टन होईल अशी अपेक्षा आहे. १९९४-९५ मध्ये खरीप व रबी पिकांखालील क्षेत्रात अनुक्रमे ३.४ टक्के व १०.४ टक्के घट झाल्यामुळे अन्नधान्याचे उत्पादन घटले आहे. खरीप अन्नधान्याचे उत्पादन मागील वर्षाच्या ९५.१ लाख टनाच्या तुलनेत चालू वर्षी ९०.१ लाख टन इतके अपेक्षित आहे. रबी हंगामात अन्नधान्याच्या उत्पादनाची पातळी ३५.५ लाख टन अपेक्षित आहे. १९९४-९५ मध्ये जरी अन्नधान्याच्या उत्पादनातील अपेक्षित घट ८.१ टक्के असली तरी पीक प्रकारांच्या बदलांमुळे मूल्य लक्षात घेता १९९४-९५ मध्ये स्थिर किंमतीनुसार एकूण कृषि उत्पादनामध्ये २ टक्क्यांपेक्षा अधिक वाढ अपेक्षित आहे. चालू वर्षाच्या तेलबियांचे उत्पादन ३३.३ लाख टन अपेक्षित आहे. ते मागील वर्षाच्या २३.५ लाख टनांपेक्षा ४३.५ टक्क्यांनी कमी आहे. कापसाचे (रूई) उत्पादन ४.३५ लाख टन अपेक्षित आहे. ते १९९३-९४ मधील ४.४६ लाख टनाच्या उत्पादनापेक्षा २.५ टक्क्यांनी कमी आहे. ऊस उत्पादन मात्र मागील वर्षाच्या तुलनेत ५३ टक्क्यांनी वाढून ४२६.८ लाख टन होईल अशी अपेक्षा आहे. १९९४-९५ मधील कृषि हंगाम आणि प्रमुख खरीप व रबी पिकांखालील क्षेत्र व उत्पादन यांबद्दलची तपशीलवार माहिती खाली दिली आहे.

कृषि हंगाम १९९४-९५

६.३. चालू वर्षी राज्यात नैऋत्य मान्सून पाऊस लवकर म्हणजे ३ जून, १९९४ रोजी सुरु झाला आणि तो १२ जून पर्यंत राज्यात सर्वत्र पसरला. खरीप पिकांच्या पेरणीसाठी हा पाऊस फायदेशीर होता. परंतु जूनच्या तिसऱ्या आठवड्यात पावसात खंड पडल्यामुळे पेरणी कामावर परिणाम झाला. जुलैमध्ये कोल्हापूर, पुणे व नागपूर विभागात सतत व खूप पडलेल्या पावसामुळे विशेषतः पूर आलेल्या नद्यांकाठच्या भागातील पिकांना हानि पोहोचली. इतर भागात पिकांची वाढ खुंटली होती. मराठवाडा, कोल्हापूर विभागाचा पूर्व भाग व पुणे विभागातील अवर्षणग्रस्त क्षेत्रात पाऊस अपुरा पडला. ऑगस्टच्या दुसऱ्या पंधरवड्यामध्ये नाशिक, कोल्हापूर, अमरावती व पुणे विभागामध्ये सतत

6. AGRICULTURE AND ALLIED ACTIVITIES

Position of Maharashtra in India

6.1. The soil, topography and climate in Maharashtra are not very favourable for high valued crops. Adverse agriculture conditions also led to relatively low yields of the important crops in the State as compared to that in India. Nearly one-third area of the State falls in the rain shadow area where the rains are not only scanty but erratic. Even in regard to irrigation, the State is far below the national average, the percentage of gross irrigated area to gross cropped area in the State being only 15.1 per cent as compared to 33.3 per cent for the country as a whole in 1990-91. The agriculture in the State is thus largely dependent on monsoon.

6.2. As per the preliminary forecast, the total foodgrains production in the State is expected to be less by 8.1 per cent at 125 lakh tonnes. The fall in foodgrains production in 1994-95 is due to fall in area under *kharif* foodgrains by 3.4 per cent and *rabi* foodgrains by 10.4 per cent. Foodgrains production in *kharif* is expected to be around 90.1 lakh tonnes as against 95.1 lakh tonnes during the previous year. The level of foodgrains production in *rabi* is expected to be 35.5 lakh tonnes. Though the foodgrains production is expected to decrease by 8.1 per cent, in value terms at constant prices, the overall agricultural production in 1994-95 is expected to register a growth of over 2 per cent because of the shift in the pattern of production. The oilseeds production during the current year is expected to be at a level of 10.3 lakh tonnes which is 33.5 per cent less than the level of 23.5 lakh tonnes in the previous year. Cotton (lint) production is expected to be 4.35 lakh tonnes which is less by 2.5 per cent than the level of 4.46 lakh tonnes in 1993-94. The sugarcane production, however, is expected to go up by 53 per cent over previous year to 426.8 lakh tonnes. The details about the agricultural season 1994-95 and area and production under principal *kharif* and *rabi* crops are given below.

Agricultural Season 1994-95

6.3. During the current year, the south-west monsoon arrived earlier in the State i.e. on 3rd of June, 1994 and spread over the entire State by 12th June. These rains were beneficial for the sowing of *kharif* crops. However, there was a break in rains in the third week of June, which affected sowing operations. Continuous and heavy rains in July in Kolhapur, Pune and Nagpur divisions damaged the crops particularly on the banks of flooded rivers. In other parts, the growth of crops was stunted. There were inadequate rains in drought prone areas of Pune division, eastern parts of Kolhapur division

व खूप पावसामुळे पिकांची हानि झाली. तथापि, अवर्षणग्रस्त भागात ऑगस्टमध्ये पडलेल्या पावसामुळे पिके टिकून राहण्यास मदत झाली. राज्याच्या अधिकांश भागात सप्टेंबरच्या पहिल्या आठवड्यात सर्वत्र पाऊस पडला. १९ ते ३० सप्टेंबर या काळामध्ये उघडीप पडल्याने उभ्या खरीप पिकांची स्थिती सुधारण्यास मदत झाली. ऑक्टोबरमध्ये व नोव्हेंबरच्या सुरवातीला पडलेल्या पावसामुळे उभ्या खरीप पिकांची स्थिती सुधारण्यास मदत झाली आणि रब्बी पिकांच्या पेरणीस त्यामुळे गति आली. नोव्हेंबरच्या दुसऱ्या पंधरवड्यापासून जानेवारीच्या पहिल्या आठवड्यापर्यंत थंडीची लाट होती, जानेवारीच्या दुसऱ्या आठवड्यात राज्याच्या काही भागात कमी-अधिक पाऊस झाला. या पावसामुळे व जानेवारी, १९९५ मधील थंडीच्या लाटेमुळे आधी पेरलेल्या रब्बी पिकांना हानि पोहोचली.

खरीप पिके

६.४. आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत १९९४-९५ मध्ये खरीप ज्वारी या पिकाखालील क्षेत्रामध्ये १३.९ टक्क्यांनी घट झाली, मात्र भात या पिकाचे क्षेत्रात १.२ टक्क्यांनी घट झाली. खरीप तृणधान्य पिकांखालील क्षेत्रात ६.१ टक्क्यांनी घट झाली. मात्र खरीप कडधान्य गटातील पिकांखालील क्षेत्रात ३.० टक्क्यांनी वाढ झाली. एकूण खरीप अन्नधान्य पिकांखालील क्षेत्रात १९९४-९५ मध्ये ३.४ टक्क्यांनी घट झाली. मागील वर्षाच्या तुलनेत खरीप अन्नधान्याच्या उत्पादनात ५.३ टक्के इतकी घट होईल अशी अपेक्षा आहे. मागील वर्षाच्या तुलनेत खरीप ज्वारीचे उत्पादन १०.७ टक्क्यांनी कमी होऊन १९९४-९५ मध्ये ३२.६ लाख टन होईल असे अपेक्षित आहे. भाताचे उत्पादन १९९३-९४ मधील २४.३ लाख टनांच्या तुलनेत १९९४-९५ मध्ये थोडेसे वाढून २४.४ लाख टन इतके होईल अशी अपेक्षा आहे. तुरीचे उत्पादन १९९३-९४ मधील ७.५ लाख टनांच्या तुलनेत ६.६ टक्क्यांनी वाढून १९९४-९५ मध्ये ८.० लाख टन होईल असे अपेक्षित आहे. कपाशी आणि ऊस ह्या महत्त्वाच्या पिकांच्या बाबतीत १९९४-९५ मध्ये कापसाचे क्षेत्र ११.३ टक्क्यांनी वाढले, तर उसाच्या क्षेत्रात ५०.६ टक्क्यांची भरीव वाढ झाली. १९९४-९५ मध्ये कापसाचे (रूई) उत्पादन २.५ टक्क्यांनी घटून ते ४.३५ लाख टन तर उसाचे उत्पादन ५३.० टक्क्यांनी वाढून ते ४२६.८ लाख टन होईल अशी अपेक्षा आहे. खरीप भुईमुगाखालील क्षेत्र ५.८ टक्क्यांनी घटले, तर त्याचे उत्पादन २४.१ टक्क्यांनी घटेल अशी अपेक्षा आहे. इतर खरीप तेलबियांच्या बाबतीत त्यांचेखालील क्षेत्र ०.७ टक्क्याने घटेल, तर उत्पादनात २१.९ टक्के घट अपेक्षित आहे.

and Marathwada region. During second fortnight of August, heavy and continuous rains were received in Nashik, Kolhapur, Amravati divisions and in Pune division and crops were damaged. However, rains received in August helped survival of *kharif* crops in the drought prone areas. There were wide spread rains in first week of September in most parts of the State. Break in rains from 19th to 30th September helped in improving condition of standing *kharif* crops. Rains received in October and early November were helpful to improve conditions of standing *kharif* crops and to speed up the *rabi* sowing operations. There was cold spell from second fortnight of November to first week of January, second week of January light to heavy rains were received in parts of the State. Early sown *rabi* crops were, however, affected by these rains and the simultaneous cold spell in January, 1995.

Kharif Crops

6.4. During 1994-95 the area under *kharif* jowar decreased by 13.9 per cent as compared to that in the previous year, while area under rice decreased by 1.2 per cent. Area under *kharif* cereals decreased by 6.1 per cent. Under the pulses group, however, area under *kharif* pulses increased by 3.0 per cent. Overall, there was a decrease of 3.4 per cent in the area under *kharif* foodgrains in 1994-95. The production of *kharif* foodgrains, is expected to register a sharp decrease of 5.3 per cent over the previous year. Production of *kharif* jowar in 1994-95 is expected to be 32.6 lakh tonnes i.e. less by 10.7 per cent as compared to the previous year. The production of rice is expected to slightly increase to 24.4 lakh tonnes in 1994-95 from 24.3 lakh tonnes in 1993-94. Production of tur is expected to increase by 6.6 per cent to 8.0 lakh tonnes in 1994-95 from 7.5 lakh tonnes in 1993-94. In respect of the important crops of cotton and sugarcane, area of the former is more by 11.3 per cent, while that of the latter increased substantially by 50.6 per cent during 1994-95. The cotton (lint) production is expected to decrease by 2.5 per cent to 4.35 lakh tonnes while sugarcane production is expected to increase substantially by 53.0 per cent to 426.8 lakh tonnes. In the case of *kharif* groundnut, the area decreased by 5.8 per cent, while the production is expected to decrease by 24.1 per cent. As regards other *kharif* oilseeds, area decreased by 0.7 per cent while production is expected to decrease by 21.9 per cent.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 6.1
महाराष्ट्रातील प्रमुख खरीप पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन
Area and production of principal kharif crops in Maharashtra State
(क्षेत्र ' ००० हेक्टरात/Area in ' 000 hectares)
(उत्पादन '००० टनात/Production in ' 000 tonnes)

पिक (1)	क्षेत्र/Area			उत्पादन/Production			Crop (1)
	1993-94 (अंतिम अंदाज) (Final forecast)	1994-95 (अस्थायी) (Tentative)	१९९३-९४ च्या मानाने १९९४-९५ मधील वाढ/घट (टक्के) Percentage increase(+) or decrease(-) in 1994-95 over 1993-94	1993-94 (अंतिम अंदाज) (Final forecast)	1994-95 (अस्थायी) (Tentative)	१९९३-९४ च्या मानाने १९९४-९५ मधील वाढ/घट (टक्के) Percentage increase(+) or decrease(-) in 1994-95 over 1993-94	
तांदूळ ...	1,519	1,501	(-) 1.2	2,426	2,442	(+) 0.7	Rice
बाजरी ...	1,790	1,766	(-) 1.3	1,210	1,275	(+) 5.4	Bajri
खरीप ज्वारी ...	2,558	2,203	(-)13.9	3,652	3,260	(-)10.7	Kharif jowar
इतर खरीप तृणधान्ये ...	446	460	(+) 3.1	575	584	(+) 1.6	Other kharif cereals
एकूण खरीप तृणधान्ये ...	6,313	5,930	(-) 6.1	7,863	7,561	(-) 3.8	Total kharif cereals
तूर ...	1,031	1,046	(+) 1.5	753	803	(+) 6.6	Tur
इतर खरीप कडधान्ये ...	1,567	1,630	(+) 4.0	893	644	(-)27.9	Other kharif pulses
एकूण खरीप कडधान्ये ...	2,598	2,676	(+) 3.0	1,646	1,447	(-)12.1	Total kharif pulses
एकूण खरीप अन्नधान्ये ...	8,911	8,606	(-) 3.4	9,509	9,008	(-) 5.3	Total kharif foodgrains
कापूस (रुई) ...	2,479	2,760	(+)11.3	446	435	(-) 2.5	Cotton (Lint)
भुईमूग (शेंगा) ...	503	474	(-) 5.8	511	388	(-)24.1	Groundnut (Pods)
इतर गळितांची धान्ये ...	1,072	1,065	(-) 0.7	892	697	(-)21.9	Other oilseeds
एकूण खरीप गळितांची धान्ये ...	1,575	1,539	(-) 2.3	1,403	1,085	(-)22.7	Total kharif oilseeds
ऊस (उसात) ...	344(H)	518(H)	(+)50.6	27,891	42,678	(+)53.0	Sugarcane (Cane)
एकूण ...	13,309	13,423	(+) 0.9	—	—	—	Total

H == तोडणी केलेले क्षेत्र/Harvested area.

रबी पिके

६.५. आधीच्या वर्षाशी तुलना करता रबी अन्नधान्यांखालील क्षेत्रात १९९४-९५ मध्ये १०.७ टक्क्यांनी घट होईल अशी अपेक्षा आहे. रबी ज्वारी व गहू पिकाखालील क्षेत्रात अनुक्रमे १७.४ टक्क्यांनी व ०.४ टक्क्याने घट होईल अशी अपेक्षा आहे. रबी कडधान्य पिकांखालील क्षेत्रात ९.२ टक्क्यांनी वाढ होईल अशी अपेक्षा आहे. १९९३-९४ मधील ४०.७ लाख टन रबी अन्नधान्याच्या (यात उन्हाळी भाताचा समावेश आहे) उत्पादनाच्या तुलनेने १९९४-९५ मध्ये रबी अन्नधान्याचे उत्पादन ३५.५ लाख टन अपेक्षित आहे.

Rabi Crops

6.5. The area under rabi foodgrains is expected to decrease by 10.7 per cent in 1994-95 as compared to that of earlier year. Areas under rabi jowar and wheat are expected to decrease by 17.4 per cent and 0.4 per cent respectively. In the case of rabi pulses, area is expected to increase by 9.2 per cent. The production of rabi foodgrains (including summer rice) in 1994-95 is expected to be about 35.5 lakh tonnes as compared to 40.7 lakh tonnes in 1993-94.

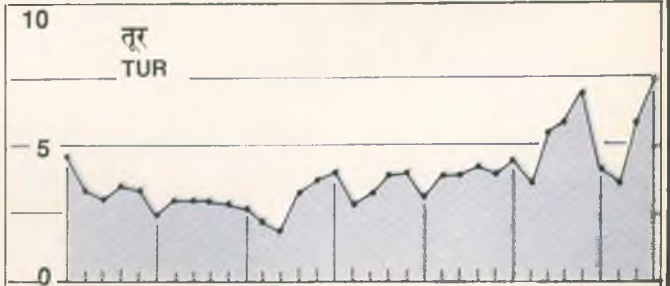
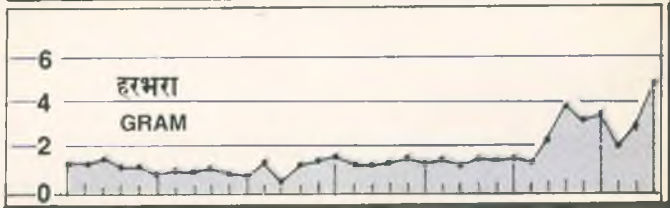
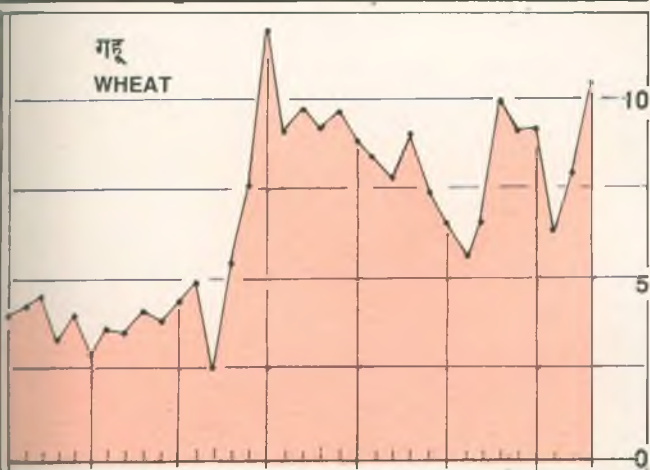
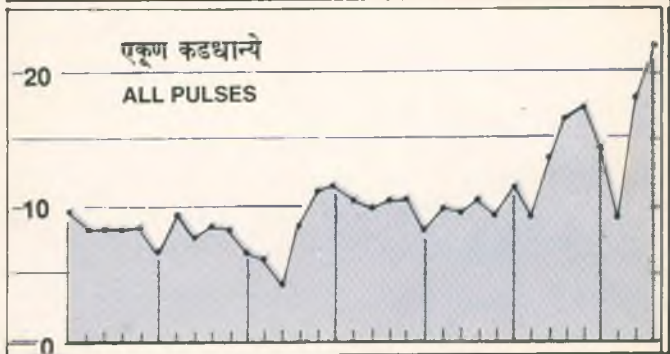
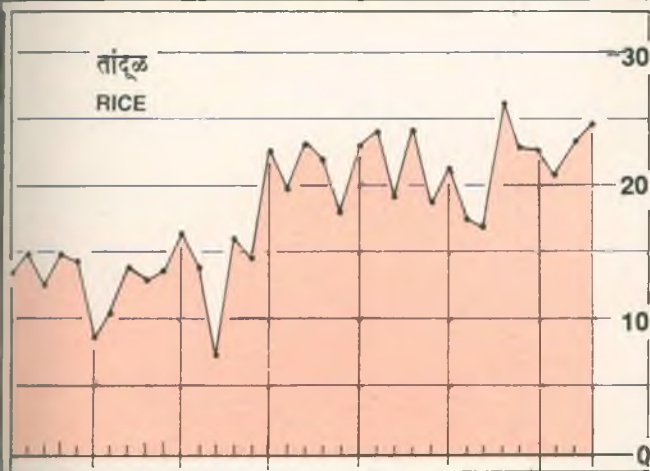
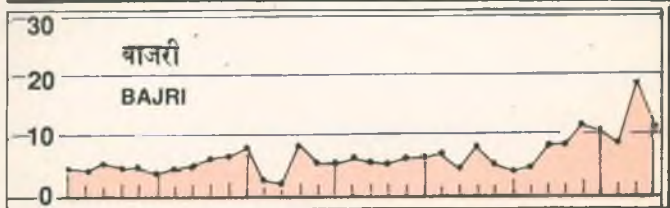
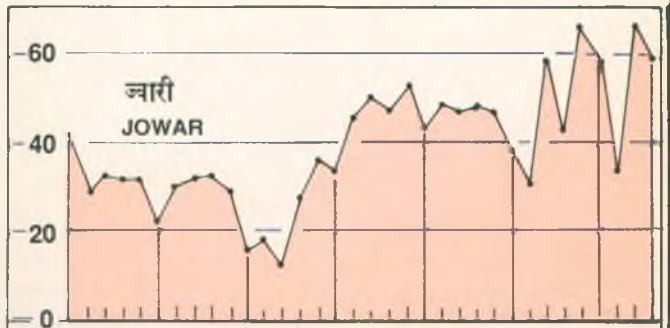
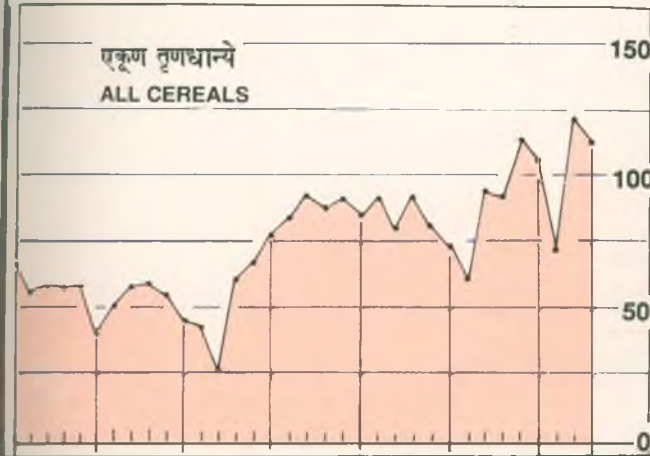
महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE
अन्नधान्य उत्पादन
FOODGRAINS PRODUCTION

तृणधान्ये आणि कडधान्ये

CEREALS & PULSES

आकडे लाख टनांत

FIGURES IN LAKH TONNES

1960-61 1965-66 1970-71 1975-76 1980-81 1985-86 1990-91 1993-94

1960-61 1965-66 1970-71 1975-76 1980-81 1985-86 1990-91 1993-94

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 6.2
महाराष्ट्रातील प्रमुख रबी पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन
Area and production of principal rabi crops in Maharashtra State

(क्षेत्र ' ००० हेक्टरात/Area in ' 000 hectares)
(उत्पादन '००० टनात/Production in '000 tonnes)

पिक (1)	क्षेत्र (अंतिम अंदाज) Area (Final forecast) 1993-94 (2)	क्षेत्र (अस्थायी) Area (Tentative) 1994-95 (3)	१९९३-९४ च्या मानाने १९९४-९५ मधील वाढ/घट(टक्के) Percentage change in 1994-95 over 1993-94 (4)	उत्पादन (अंतिम अंदाज) Production (Final forecast) 1993-94 (5)	Crop (1)
रबी ज्वारी ...	3,608	2,980	(-17.4	2,324	Rabi jowar
गहू ...	753	750	(-0.4	1,056	Wheat
इतर रबी तृणधान्ये ...	49	40	(-18.4	76	Other rabi cereals
एकूण रबी तृणधान्ये ...	4,410	3,770	(-14.5	3,456	Total rabi cereals
हरभरा ...	681	768	(+12.8	493	Gram
इतर रबी कडधान्ये ...	154	144	(-6.5	66	Other rabi pulses
एकूण रबी कडधान्ये ...	835	912	(+9.2	559	Total rabi pulses
एकूण रबी अन्नधान्ये ...	5,245	4,682	(-10.7	4,015	Total rabi foodgrains
उन्हाळी तांदूळ ...	32	65	(+103.1	58	Summer rice
गळिताची धान्ये ...	1,270	923	(-27.3	943	Oil seeds
एकूण ...	6,547	5,670	(-13.4	5,016	Total

कृषि उत्पादनाचा निर्देशांक

६.६. कृषि उत्पादनाचा निर्देशांक (पायाभूत वर्ष १९६७-७० = १००) १९९२-९३ मध्ये १९९.० होता, तो १९९३-९४ मध्ये १९८.३ झाला. तृणधान्ये व संकीर्ण पिके (ज्यात उसाचा समावेश आहे) या उपगटांच्या निर्देशांकात १९९३-९४ मध्ये घट दिसून आली. ज्या उपगटांच्या निर्देशांकात भरिव वाढ दिसून आली त्यात सर्वाधिक वाढ तंतुपिके व त्याखालोखाल कडधान्ये या उपगटामध्ये होती. कृषि उत्पादनाच्या पूर्वानुमानानुसार १९९४-९५ मध्ये अन्नधान्याच्या उत्पादनाचा निर्देशांक १९६ होईल असे अपेक्षित आहे. तो १९९३-९४ मधील २१२.९ च्या तुलनेत ८ टक्क्यांनी कमी आहे. तरीसुद्धा कृषि उत्पादनाच्या एकूण निर्देशांकात ६ ते ८ टक्के वाढ होईल अशी अपेक्षा आहे.

Index of Agricultural Production

6.6. The index number of agricultural production (base 1967-70=100) was 198.3 in 1993-94 as compared to 199.0 in 1992.93. The index numbers of sub-groups cereals and miscellaneous (which includes sugarcane) registered decrease in 1993-94. The sub-groups that registered substantial increase were fibres followed by pulses sub-group. The advance estimates of agricultural production in 1994-95 indicate that the index of foodgrains production is expected to be about 196 in this year which shows decrease of about 8 per cent from the level of 212.9 in 1993.94. However, the overall index of agricultural production is expected to increase by 6 to 8 per cent.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 6.3
प्रमुख गटानुसार कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक
Index numbers of agricultural production by broad groups

(पाया : १९६७-७०=१००)
(Base : 1967-70=100)

पिकांचा गट (1)	भार Weight (2)	वर्ष/Year						Group of crops (1)
		1980-81 (3)	1983-84 (4)	1990-91 (5)	1991-92 (6)	1992-93 (7)	1993-94 (8)	
तृणधान्ये ...	45.05	153.1	166.6	187.0	131.7	212.8	200.0	Cereals
कडधान्ये ...	10.44	101.0	130.3	173.7	115.2	219.3	268.5	Pulses
एकूण अन्नधान्ये ...	55.49	143.3	159.8	184.5	128.6	214.0	212.9	Total foodgrains
गळिताची धान्ये ...	10.54	106.9	92.7	162.9	92.1	132.1	132.7	Oilseeds
तंतू पिके ...	8.46	89.7	58.4	137.7	84.6	132.3	192.1	Fibres
संकीर्ण ...	25.51	167.5	181.8	265.4	248.6	216.2	195.9	Miscellaneous
एकूण अन्नधान्येतर ...	44.51	138.4	137.2	216.8	180.3	180.3	180.2	Total non-foodgrains
सर्व गट ...	100.00	141.1	149.7	198.9	151.6	199.0	198.3	All groups

फलोद्यान विकास

६.७. महाराष्ट्र राज्यामध्ये विविध प्रकारच्या फळझाडांची लागवड करण्याची क्षमता असून त्यास भरपूर वाव आहे. त्यामुळे राज्य शासनाने फलोद्यान विकासास चालना देण्यासाठी फळ रोपवाटिकांची स्थापना करणे आणि सीमांतिक व अल्प भूधारक शेतकरी, तसेच अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीचे शेतकरी यांना निवडक फळझाडे वाढवण्यासाठी भांडवली सहाय्य देणे हा कार्यक्रम हाती घेतला आहे. या कार्यक्रमाखाली शासनाने चांगल्या प्रतीच्या फळझाडांची कलमे व इतर साहित्य निर्माण करून शेतकऱ्यांना पुरविण्यासाठी राज्यात १३५ फळ रोपवाटिकांची स्थापना केली आहे. शासनाने फलोद्यान विकासाची सांगड रोजगार हमी योजनेशी घालण्याचा महत्वाचा निर्णय १९९०-९१ मध्ये घेतला. यामध्ये सीमांतिक व अल्प भूधारक शेतकरी, तसेच अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीचे शेतकरी यांना १०० टक्के अर्थसहाय्य उपलब्ध करून दिले जाते. या कार्यक्रमांमध्ये मोठ्या शेतकऱ्यांचा सुद्धा समावेश करण्यात आला असून या योजनेखाली त्यांना मजुरीवरील खर्चाच्या १०० टक्के व साहित्यावरील खर्चाच्या ७५ टक्के अर्थसहाय्य देण्यात येते. या कार्यक्रमाखाली एप्रिल ते डिसेंबर, १९९४ या कालावधीत ०.८० लाख हेक्टर जमीन फळझाडांच्या लागवडीखाली आणली असून त्यामुळे १.०१ लाख शेतकऱ्यांना लाभ मिळाला आहे. आधीच्या वर्षातील याच कालावधीतील साध्य १.०३ लाख हेक्टर जमीन आणि १.३५ लाख लाभधारक असे होते. गेल्या तीन वर्षांत कोरडवाहू व सिंचनाखालील क्षेत्रात नवीन फळझाडांची लागवड केलेल्या क्षेत्रांची सविस्तर माहिती तक्ता क्रमांक ६.४ मध्ये दिली आहे :-

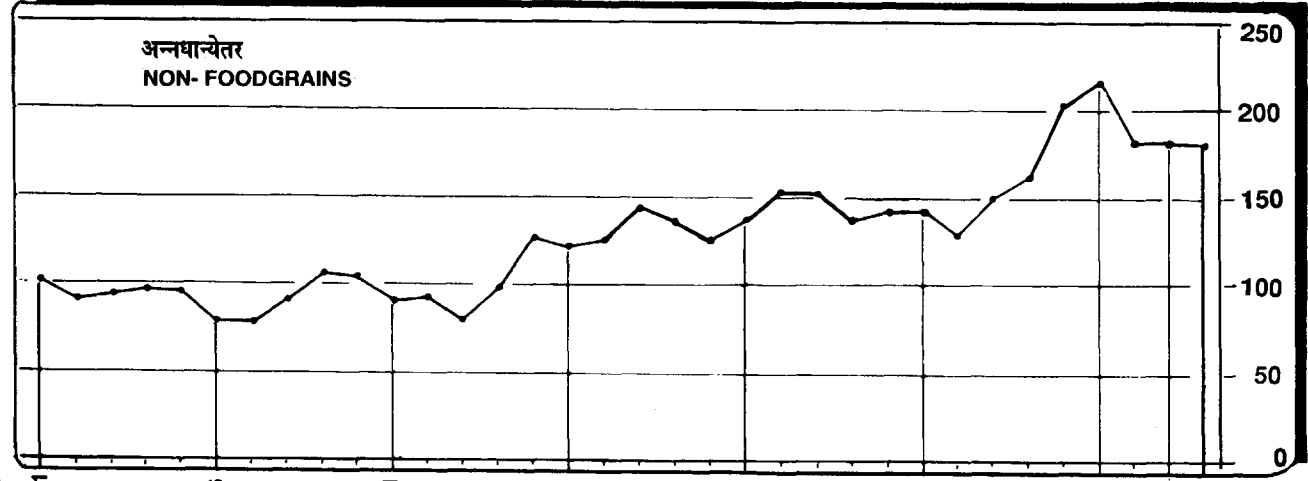
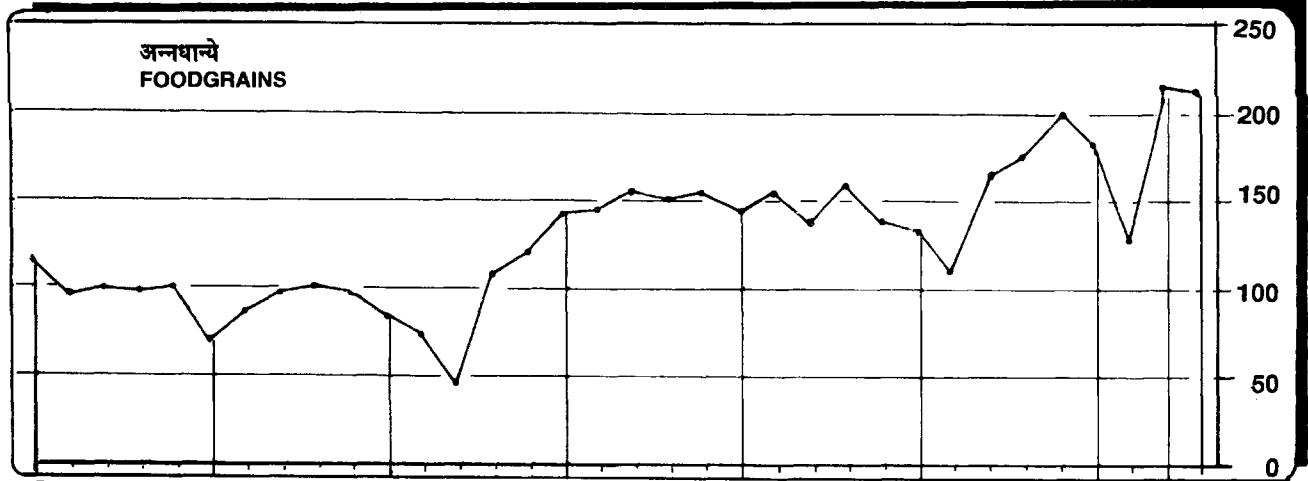
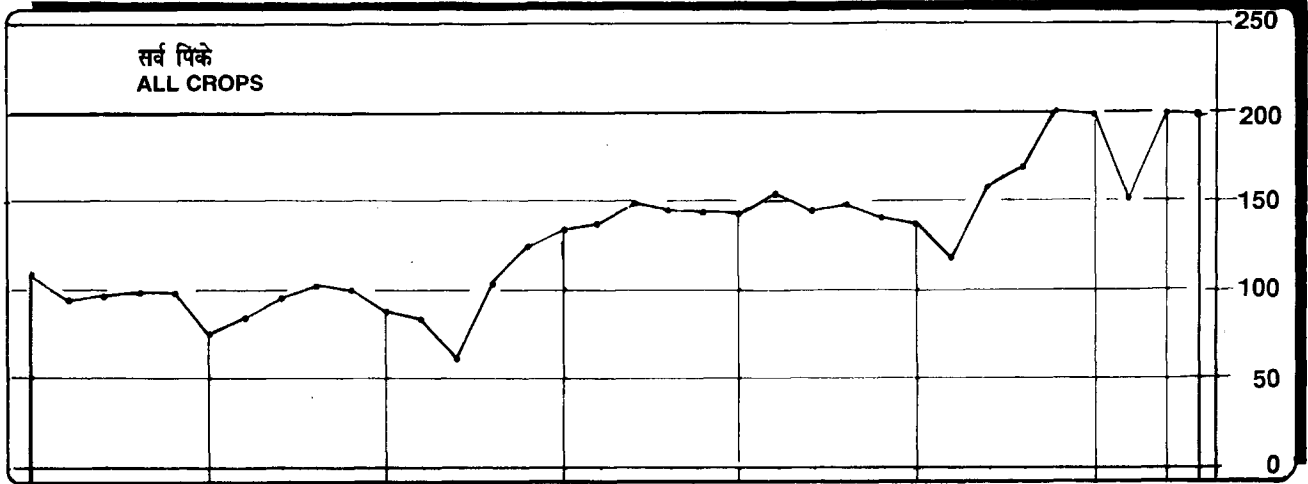
Horticulture Development

6.7. Maharashtra has a potential and plenty of scope to grow various horticulture crops. The State Government has undertaken a programme to promote horticulture development through establishment of nurseries and granting of capital subsidy to small and marginal farmers and scheduled caste and schedule tribe farmers to encourage them to grow selected fruit crops. Under this programme, 135 horticulture nurseries have been established by the Government in the State to produce and supply genuine planting material of various fruit crops to the cultivators. The Government took an important decision in 1990-91 to link up horticulture development with Employment Guarantee Scheme under which 100 per cent subsidy is made available to small and marginal farmers and to the scheduled caste, scheduled tribe farmers. Farmers having larger holding are also covered under this programme who are now allowed 100 per cent subsidy only on labour charges and 75 per cent on the cost of material under the scheme. Under this programme, 0.80 lakh hectares of land was brought under fruit crops from April to December, 1994 benefitting 1.01 lakh farmers. The corresponding achievements during the earlier year were 1.03 lakh hectares of land and 1.35 lakh beneficiaries. The Table No. 6.4 gives the details regarding the new areas brought under different fruit crops in irrigated and unirrigated areas in the past three years :-

महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक
INDEX NUMBERS OF AGRICULTURAL PRODUCTION

पाया / BASE 1967-70= 100

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 6.4
फळपिकांखालील नवीन क्षेत्र
New areas brought under fruit crops

LIBRARY & DOCUMENTATION CENTRE
National Institute of Educational
Planning and Administration.
17-B, Sri Aurobindo Marg,
New Delhi-110016
DOC, No. D-8584
Date..... 05-05-95

फळपिके (1)	1992-93 (2)	1993-94 (3)	1994-95 डिसेंबर १९९४ पर्यंत Upto December 1994 (4)	Fruit crops (1)
I. जिराईत क्षेत्राखालील फळपिके (हेक्टर) :				I. Fruit crops under unirrigated area (Hectares) :
१. आंबा ...				1. Mangoes
(अ) कलमे ...	22,473	25,473	24,141	(a) Grafted tree
(ब) इतर ...	23,727	6,291	3,232	(b) Others
२. काजू ...				2. Cashewnuts
(अ) कलमे ...	2,309	3,309	7,748	(a) Grafted tree
(ब) इतर ...	11,442	11,559	...	(b) Others
३. बोर ...	11,896	12,808	6,574	3. Bor
४. सीताफळ ...	2,875	2,079	1,936	4. Custard apple
५. आवळा ...	164	238	353	5. Awala
६. चिंच ...	1,356	1,134	870	6. Tamarind
७. फणस ...	128	104	70	7. Jackfruit
८. इतर ...	304	290	...	8. Others
एकूण-१	76,674	63,285	44,924	Total-I
II. बागाईत क्षेत्राखालील फळपिके (हेक्टर) :				II. Fruit crops under irrigated area (Hectares) :
१. संत्री ...	13,528	12,323	10,461	1. Orange
२. मोसंबी ...	7,707	10,640	8,307	2. Sweet Orange
३. चिकू ...	4,874	5,556	4,214	3. Chikoo
४. नारळ ...	2,915	2,492	1,963	4. Coconut
५. डाळिंब ...	4,326	6,509	7,312	5. Pomogranettes
६. पेरू ...	2,321	2,332	2,393	6. Guava
७. इतर	108	84	7. Others
एकूण-२	35,671	39,960	34,734	Total-II
एकूण-१+२	1,12,345	1,03,245	79,658	Grand Total-I+II

६.८. १९८०-८१ ते १९८८-८९ या कालावधीत फळे व भाजीपाला या पिकांखालील क्षेत्रात ८० टक्क्यांपेक्षा जास्त वाढ झाली आहे. १९८८-८९ मध्ये हे क्षेत्र ४.६ लाख हेक्टर होते. त्यापैकी फळ पिकांखालील क्षेत्र २.० लाख हेक्टर होते. पारंपरिक अन्नधान्याच्या पिकांचे दर हेक्टरी उत्पन्न फक्त ४ हजार ते ९ हजार रुपये असते तर फलोद्यानांतर्गत पिकांचे दर हेक्टरी उत्पन्न ०.९ लाख रुपये (मोसंबी),

6.8. The area under fruit and vegetable crops has increased by more than 80 per cent in the period 1980-81 to 1988-89. In 1988-89, this area was about 4.6 lakh hectares, out of which fruit crops alone accounted for 2.0 lakh hectares. Conventional food-grain crops yield only Rs. 4 thousand to Rs. 9 thousand per hectare. On the other hand, horticulture crops

१.४० लाख रुपये (केळी), १.८३ लाख रुपये (आंबा) आणि ३.० लाख रुपये (द्राक्षे), इतके अधिक असते. वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की नजिकच्या भविष्यकाळात फळलागवडीखालील नवीन क्षेत्रामुळे कृषि उत्पादनाच्या मूल्यात भरपूर वाढ होण्याची क्षमता आहे.

जलसिंचन

६.९. ओलिताखालील १९९३-९४ मधील निव्वळ क्षेत्र अंदाजित २५.१४ लाख हेक्टर होते. ते आधीच्या वर्षाच्या २४.७० लाख हेक्टरच्या तुलनेत १.८ टक्क्यांनी जास्त होते. १९९३-९४ मध्ये ओलिताखालील स्थूल क्षेत्र ३२.९२ लाख हेक्टर होते व ते मागील वर्षाच्या ३२.३५ लाख हेक्टरच्या तुलनेत १.८ टक्क्यांनी जास्त होते. १९९३-९४ मध्ये सिंचनाखालील स्थूल क्षेत्र पिकांखालील स्थूल क्षेत्राच्या १५.४ टक्के होते.

जलसिंचन प्रकल्प

६.१०. अलिकडील अभ्यासावरून असे दिसून येते की, राज्यातील एकूण १८२ लाख हेक्टर लागवडीयोग्य क्षेत्रापैकी सुमारे ८४ लाख हेक्टर (४६ टक्के) क्षेत्र सर्वस्त्रोताद्वारे म्हणजे भूपृष्ठावरील पाण्याद्वारे तसेच भूगर्भातील पाण्याद्वारे ओलिताखाली आणता येईल. अंतिमतः प्राप्त करावयाच्या सिंचनक्षमतेपैकी सुमारे तीन-चतुर्थांश सिंचन क्षमता ही भूपृष्ठावरील पाण्यापासून असेल, असा अंदाज आहे. वर उल्लेखिलेल्या सिंचन क्षमतेपर्यंत पोहोचण्यासाठी राज्य शासनाने आधीच्या पंचवार्षिक योजनांमध्ये मोठे, मध्यम आणि लघु पाटबंधारे असे बरेच प्रकल्प हाती घेतले आहेत. १९९३-९४ च्या अखेरपर्यंत २१ मोठे, १७६ मध्यम आणि सुमारे १,७०० (राज्य क्षेत्र) लघु पाटबंधारे प्रकल्प पूर्ण करण्यात आले आहेत. याशिवाय ३७ मोठ्या आणि ७८ मध्यम प्रकल्पांचे बांधकाम चालू असून त्यापैकी २१ मोठे व ३५ मध्यम प्रकल्प बांधकामाच्या प्रगत अवस्थेत आहेत.

सिंचनाखालील गुंतवणूक

६.११. राज्यातील सिंचन क्षमता व त्यासाठी लगणारी गुंतवणूक यांचे अंदाज सिंचन आयोगाने त्यांच्या १९६२च्या अहवालात प्रथमतः दिले होते. मोठे, मध्यम आणि लघु सिंचन प्रकल्पाद्वारे संभाव्य ५२.६१ लाख हेक्टर भूपृष्ठीय सिंचनक्षमता साध्य करण्यासाठी १९६० च्या किंमतीनुसार १,१३० कोटी रुपयांची गुंतवणूक करावी लागेल असे आयोगाने अंदाज केला होता. या सिंचन प्रकल्पांसाठी मार्च, १९९४ पर्यंत ७,२०० कोटी रुपयांची गुंतवणूक करण्यात आली आहे. उर्वरित कामासाठी मार्च, १९९४ च्या किंमतीनुसार ८,८०० कोटी रुपये लागतील असा अंदाज आहे.

६.१२. जून, १९९४ अखेरपर्यंत राज्यात मोठ्या, मध्यम आणि लघु पाटबंधारे प्रकल्पांद्वारे निर्माण झालेली जलसिंचन क्षमता २८.९६ लाख हेक्टर इतकी होती. त्यापैकी २१.८६ लाख हेक्टर क्षमता मोठ्या व मध्यम प्रकल्पांद्वारे आणि ७.१० लाख हेक्टर क्षेत्र लघु पाटबंधारे प्रकल्पांद्वारे (राज्य) निर्माण झाली होती. १९९३-९४ ह्या वर्षात

have very high yield per hectare viz. Rs. 0.9 lakh (Sweet orange), Rs. 1.40 lakh (Banana), Rs. 1.83 lakh (Mango) and Rs. 3.0 lakh (Grapes). The new plantation area under fruit crops, as seen from the above table, would seem to add substantial potential to the value of production from agriculture in the near future.

Irrigation

6.9. The estimated net area irrigated in 1993-94 increased by 1.8 per cent to 25.14 lakh hectares from 24.70 lakh hectares in the earlier year. The estimated gross irrigated area in 1993-94 was 32.92 lakh hectares showing an increase of 1.8 per cent over the previous year's area of 32.35 lakh hectares. The percentage of gross irrigated area to gross cropped area in 1993-94 was 15.4 per cent.

Irrigation Projects

6.10. The latest studies indicate that out of the total cultivable area of 182 lakh hectares in the State about 84 lakh hectares (46 per cent) can be brought under irrigation from all the sources, i.e. through surface water as well as through underground water resources. It is estimated that about three-fourth of the ultimate potential is through surface water resources. A number of major, medium and minor irrigation projects have been taken up by the State Government in the earlier Five Year Plans to tap the above irrigation potential in the State. By the end of 1993-94, 21 major, 176 medium and about 1,700 State sector minor irrigation projects have been completed. Another 37 major and 78 medium projects were under construction, out of which 21 major and 35 medium projects were in an advanced stage of construction.

Investment in Irrigation

6.11. The first estimates of irrigation potential in the State and investment required to reach this potential were given by the Irrigation Commission in its report of 1962. The Commission estimated that at 1960 prices, an investment of the order of Rs. 1,130 crore would be required to tap a possible surface irrigation potential of 52.61 lakh hectares through major, medium and minor irrigation projects. Upto March, 1994 an investment of Rs. 7,200 crore has been made on these irrigation projects. It is estimated that at prices of March, 1994 the cost of the remaining work would be Rs. 8,800 crore.

6.12. The total irrigation potential created in the State by the end of June, 1994 through major, medium and minor projects was 28.96 lakh hectares, out of which 21.86 lakh hectares was through major and medium irrigation projects and 7.10 lakh hectares was through minor irrigation projects (State

०.९९ लाख हेक्टर अतिरिक्त क्षेत्रावर सिंचन क्षमता निर्माण झाली म्हणजे राज्यात जून, १९९३ अखेर असलेल्या एकूण सिंचन क्षमतेमध्ये ३.५ टक्क्यांनी वाढ झाली. १९९३-९४ मध्ये राज्यक्षेत्रातील एकूण निर्मित २८.९६ लाख हेक्टर सिंचन क्षमते पैकी १०.९८ लाख हेक्टर इतक्या सिंचन क्षमतेचा प्रत्यक्ष वापर करण्यात आला.

सुधारित बी-बियाणे

६.१३. विविध पिकांच्या संकरित तसेच अधिक उत्पादन देणाऱ्या जातींखाली जास्त क्षेत्र आणण्याचे धोरण राज्य शासनाने अनुसरले आहे. ह्या कार्यक्रमाखाली १९९३-९४ च्या शेती हंगामामध्ये सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्राद्वारे ६० हजार टन संकरित व सुधारित बियाण्यांचे वितरण करण्यात आले. १९९२-९३ मध्ये असे वितरण ५६ हजार टन इतके होते. १९९४-९५ च्या खरीप हंगामामध्ये राज्यात खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्राद्वारे विविध पिकांच्या ४५ हजार टन संकरित व सुधारित बियाण्यांचे वितरण करण्यात आले. अन्नधान्याच्या संकरित व अधिक उत्पादन देणाऱ्या जातींच्या पिकांखालील क्षेत्राने ७६ लाख हेक्टरची (निव्वळ लागवडीखालील क्षेत्राच्या ५४ टक्क्यांहून अधिक) उच्च पातळी १९९३-९४ मध्ये गाठली. १९९३-९४ मध्ये कापूस ह्या पिकाच्या सुधारित व अधिक उत्पादन देणाऱ्या जातींखालील क्षेत्र ११.२ लाख हेक्टर इतके होते.

खत व कीटकनाशके

६.१४. राज्यात १९९०-९१ पर्यंत खतांच्या वापराचा वृद्धीदर दरवर्षी १३ टक्के इतका होता. १९९३-९४ मध्ये खतांचा वापर ११.९४ लाख टन इतका होईल असा अंदाज आहे. १९९२-९३ मध्ये तो ११.३२ लाख टन इतका होता. १९९४-९५ मध्ये १५.९० लाख टन खतांचे वितरण अपेक्षित आहे. जमीन आणि पिके यांच्या गरजेनुसार खतांचा परिणामकारक व संतुलित वापर व्हावा यासाठी राज्यामध्ये सध्या १७ जिल्ह्यांमध्ये माती परिक्षण प्रयोगशाळा आहेत. शेतकऱ्यांना खतांचे वितरण वेळेवर व्हावे यासाठी राज्यात १९९३-९४ मध्ये २०.६ हजार खत वितरण केंद्रे कार्यरत होती. १९९३-९४ मधील एकूण खत वितरण केंद्रांपैकी ४.९ हजार केंद्रे सहकार क्षेत्रात होती, २१५ केंद्रे सार्वजनिक महामंडळामार्फत होती, तर १५,४९९ केंद्रे खाजगी क्षेत्रात होती. १९९४-९५ मध्ये अतिरिक्त दोन हजार खत वितरण केंद्रे सुरू करण्याचे प्रस्तावित आहे. १९९२-९३ मध्ये झालेला कीटकनाशकांचा एकूण वापर ५,४५८ टन इतका होता. १९९३-९४ मध्ये ५,०४७ टन कीटकनाशकांचे वितरण करण्यात आले.

जमिनीचा वापर

६.१५. १९९३-९४ या वर्षासाठी कृषि संचालनालयाच्या जमीन वापराच्या आकडेवारीनुसार एकूण ३०७.५८ लाख हेक्टर भौगोलिक क्षेत्रापैकी १७.२ टक्के क्षेत्र जंगल म्हणून वर्गीकृत केलेले आहे. एकूण भौगोलिक क्षेत्रापैकी ५८.७ टक्क्यांचा मोठा वाटा निव्वळ

sector). The additional irrigation potential created during 1993-94 was 0.99 lakh hectares showing an increase of 3.5 per cent over the cumulative achievement by June, 1993. The actual utilisation of the irrigation potential created in the State sector in 1993-94 is about 10.98 lakh hectares as against the potential of 28.96 lakh hectares.

Improved Seeds

6.13. The State Government is following the policy of bringing more area under hybrid and high yielding varieties of various crops. Under this programme, 60 thousand tonnes of hybrid and improved seeds were distributed during the agricultural season of 1993-94 through public and private sector agencies as against 56 thousand tonnes during 1992-93. During kharif season of 1994-95, 45 thousand tonnes of hybrid and improved seeds of various crops were distributed in the State by public and private sector agencies. The area under hybrid and high yielding varieties of foodgrain crops reached high level (over 54 per cent of net area sown) to 76 lakh hectares in 1993-94. The area under hybrid and high yielding varieties of cotton crop was 11.2 lakh hectares in 1993-94.

Fertilizers and Pesticides

6.14. The State recorded a growth rate of 13 per cent per year till 1990-91 in the use of fertilizers. In 1993-94, the fertilizer consumption is estimated at 11.94 lakh tonnes as against 11.32 lakh tonnes in 1992-93. In 1994-95, the distribution of fertilizers is expected to be 15.90 lakh tonnes. To ensure efficient and balanced use of fertilizers as per requirement of soil and crops, the State, at present, has soil testing laboratories in 17 districts. To ensure timely distribution of fertilizers to the farmers, 20.6 thousand fertilizer distribution outlets were functioning in the State during 1993-94. Of the total fertilizer distribution outlets during 1993-94, 4.9 thousand were in the cooperative sector, 215 were through public corporations, while 15,499 centres were in the private sector. It is proposed to open an additional two thousand fertilizer distribution outlets during 1994-95. The total consumption of pesticides during 1992-93 was 5,458 tonnes. The distribution of pesticides during 1993-94 was 5,047 tonnes.

Land Utilisation

6.15. Out of the total geographical area of 307.58 lakh hectares, about 17.2 per cent has been classified as forest area under Land Utilisation Statistics of 1993-94 maintained by Agricultural Department. The major portion of the total geographical area i.e. 58.7

लागवडीखालील क्षेत्राचा आहे. पडीक व लागवडीस योग्य नसलेली आणि लागवडयोग्य पडीक जमीन ८.९ टक्के आहे. चालू पडीक आणि इतर पडीक जमिनीचे क्षेत्र ६.३ टक्के आहे, कायम कुरणे व गायराने तसेच संकीर्ण झाडे-झुडुपे समूहाखालील क्षेत्र ५.० टक्के आहे. उर्वरित ३.९ टक्के क्षेत्र बिगरशेतकी वापरासाठी आहे. निव्वळ लागवडीखालील क्षेत्र १९८९-९० च्या १८५.० लाख हेक्टर या उच्च पातळीवरून १९९३-९४ मध्ये कमी होऊन १८०.६ लाख हेक्टर इतके झाले. १९८५-८६ या वर्षात चालू पडीक जमीन ६ लाख हेक्टर होती ती १९९३-९४ मध्ये वाढून ९ लाख हेक्टर झाली. या ८ वर्षांच्या काळात बिगरशेतकी वापराखालील क्षेत्र ११.२ लाख हेक्टरवरून १२.१ लाख हेक्टर पर्यंत वाढले. इतर क्षेत्र जवळजवळ सारखेच आहे.

पीक विमा योजना

६.१६. केंद्र सरकारच्या मार्गदर्शक तत्वानुसार १९८५-८६ पासून महाराष्ट्रात बहुव्यापक पीक विमा योजना अंमलात आली. सध्या भात, ज्वारी, बाजरी, तूर, भुईमूग, सूर्यफूल, कारळे व तीळ या आठ खरीप पिकांचा आणि ज्वारी, गहू, चणा, करडई, सूर्यफूल, भुईमूग व उन्हाळी भात या सात रबी पिकांचा समावेश या योजनेत करण्यात आलेला आहे. या योजनेतील महत्त्वाच्या बाबी खाली दिल्या आहेत :-

१. पिकांसाठी घेतलेल्या कर्जाची हमी देणे हे या योजनेचे स्वरूप आहे, तृणधान्य पिकांसाठी विमा रकमेच्या दोन टक्के व इतर पिकांसाठी एक टक्का हप्ता दर आहे.
२. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका व राष्ट्रीयीकृत बँका यांचेकडून ज्या शेतकऱ्यांनी पीक कर्जे घेतली आहेत त्या सर्वांना ही योजना खुली आहे.
३. मगल ३ ते ५ वर्षांच्या सरासरी उत्पन्नाच्या ६० ते ९० टक्के उत्पन्न गृहीत धरण्यात येते.
४. पीक विमा योजनेखाली पीक कर्जांना १०० टक्के संरक्षण दिले जाते.
५. ज्या अल्प व सीमांतिक जमीनधारकांनी या योजनेत भाग घेतला आहे त्यांच्या बाबतीत ५० टक्के विमा हप्ता अनुदान म्हणून मानला जातो ज्यापैकी अर्धी रक्कम केंद्र सरकार देते.
६. पेरणीच्या तारखेपासून ते कापणीपर्यंतच्या तारखेपर्यंत विमा वैध असतो.

६.१७. दरवर्षी तालुका पातळीवर पीक विमा योजनेत समाविष्ट करावयाच्या प्रमुख पिकांचा तपशील शासकीय पातळीवर ठरविला जातो आणि तो प्रसिद्ध केला जातो. बहुव्यापक पीक विमा योजना राबविण्यासाठी केंद्र सरकार, भारतीय सर्वसाधारण विमा महामंडळ, बँका व राज्य सरकारे यांचा प्रामुख्याने सहभाग आहे.

per cent comes under net area sown. Barren unculturable and culturable waste land is 8.9 per cent. Current and other fallow land account for 6.3 per cent. Permanent pastures, grazing land and land under miscellaneous tree crops and groves account for 5.0 per cent. The remaining 3.9 per cent area is land put to non-agricultural use. Land under net area sown has reduced to 180.6 lakh hectares in 1993-94 from the last peak level of 185.0 lakh hectares in 1989-90. Land under current fallow has increased from 6 lakh hectares in 1985-86 to 9 lakh hectares in 1993-94. Land under non-agricultural use has increased from 11.2 lakh hectares to 12.1 lakh hectares in this eight years period. The other areas are more or less stable.

Crop Insurance Scheme

6.16. As per the guiding principles laid down by the Central Government, a comprehensive crop insurance scheme is in force in Maharashtra since 1985-86. At present, 8 *kharif* crops viz. Paddy, Jowar, Bajra, Tur, Groundnut, Sunflower, Nigerseed and Sesamum and 7 *rabi* crops viz. Jowar, Wheat, Gram, Safflower, Sunflower, Groundnut and summer paddy are included in the scheme. The important aspects of this scheme are given below :-

1. The nature of the scheme is an insurance on the crop loan, the premium rate is two per cent of the assured amount for cereals and one per cent for other crops.
2. This scheme is open to all farmers who have taken crop loans from District Central Co-operative Banks, Nationalised Banks and Regional Rural Banks.
3. Threshold yield is set at 60 to 90 per cent of the average yield of the last 3 to 5 years.
4. Hundred per cent of the crop loan is protected by the Crop Insurance Scheme.
5. In the case of marginal and small farm holders who have taken part in the scheme, 50 per cent of the premium to be paid is treated as grant, half of which is shared by the Central Government.
6. The insurance cover is valid from the date of sowing to the date of crop cutting.

6.17. Every year, the details of the main crops that have to be included in the crop insurance scheme at the taluka level are decided at the Government level and the same are published. For the implementation of the comprehensive crop insurance scheme, the Central Government, General Insurance Corporation of India, Banks and the State Government are mainly involved.

६.१८. खालील दिलेल्या तक्त्यात बहुव्यापक पीक विमा योजनेच्या आरंभापासूनची प्रगति दर्शविली आहे :-

6.18. The progress of the comprehensive crop insurance scheme since its inception can be seen from the table given below :-

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 6.5
पीक विमा योजनेची प्रगति
The progress of the Crop Insurance Scheme

वर्ष Year (1)	योजनेखालील शेतकरी (लाखात) No. of farmers under the scheme (In lakhs) (2)	विम्याची रक्कम (कोटी रु.) Insured amount (Rs. crore) (3)	विमा हप्त्याची रक्कम (कोटी रु.) Amount of premium (Rs. crore) (4)	उत्पादनातील नुकसानासाठी भरपाई (कोटी रु.) Compensation for loss of production (Rs. crore) (5)
1985-86	5.44	81.16	1.44	20.68
1986-87	10.60	162.11	2.95	39.85
1987-88	12.07	205.68	3.68	17.86
1988-89	14.77	180.85	3.06	21.90
1989-90	14.16	188.20	3.18	0.84
1990-91	7.23	106.15	1.79	0.89
1991-92	11.41	169.35	1.91	19.65
1992-93	11.75	184.15	3.00	1.31
1993-94	11.95	218.52	3.43	0.92

कृषि गणना

६.१९. १९९०-९१ मध्ये महाराष्ट्रात घेण्यात आलेल्या कृषि गणनेनुसार राज्यात ९४.७० लाख भूधारक खातेदार होते. त्यात १९८५-८६ च्या गणनेनंतरच्या पाच वर्षांत १७ टक्क्यांनी वाढ झाल्याचे दिसते. तथापि, एकूण धारण जमिनीचे क्षेत्र १९९०-९१ मध्ये २०९.२५ लाख हेक्टर होते आणि ते १९८५-८६ मधील एकूण २१३.५२ लाख हेक्टर क्षेत्राच्या तुलनेत २ टक्क्यांनी कमी होते. त्यामुळे १९८५-८६ मध्ये सरासरी प्रत्येक खातेदाराने धारण केलेले २.६४ हेक्टर क्षेत्र १९९०-९१ मध्ये २.२१ हेक्टर इतके कमी झाले. दोन दशकापूर्वी १९७०-७१ मध्ये झालेल्या कृषिगणनेनुसार प्रत्येक खातेदाराकडील सरासरी क्षेत्र ४.२८ हेक्टर हे १९९०-९१ पेक्षा जवळजवळ दुप्पट होते.

६.२०. कृषिगणना १९८५-८६ व १९९०-९१ यामधील पाच वर्षांच्या कालावधीत भूधारक खातेदारांच्या संख्येत झालेली वाढ ही सीमांतिक व अल्प भूधारक ज्यांचे क्षेत्र दोन हेक्टरपेक्षा कमी आहे अशा खातेदारांच्या बाबतीत अधिक प्रकर्षाने म्हणजे जवळपास ३१ टक्के दिसून आली. या लहान आकाराच्या भूधारक खातेदारांच्या संख्येत झालेल्या ह्या वाढीच्या उलटपक्षी १० हेक्टर व त्याहून जास्त आकाराच्या भूधारक खातेदारांच्या संख्येत २८ टक्के घट झाली. परिणामतः खातेदारांच्या व त्यांनी धारण केलेल्या जमिनीच्या स्वरूपात वरील कालावधीत बराच बदल झाला. दोन हेक्टरपेक्षा कमी आकाराच्या जमीनधारक खातेदारांची एकूण खातेदारांशी टक्केवारी १९८५-८६ मधील ५७ वरून १९९०-९१ मध्ये ६३ पर्यंत वाढली व त्यांच्या धारण

Agricultural Census

6.19. As per results of the Agricultural Census held in Maharashtra during 1990-91 there were 94.70 lakh operational holding in the State showing an increase of 17 per cent during the five years period after the preceding census held in 1985-86. However, total area of the operational holdings, which was 209.25 lakh hectares in 1990-91 has decreased by two per cent as compared to the total area of 213.52 lakh hectares in 1985-86. As a result, the average size of holding decreased from 2.64 hectares in 1985-86 to 2.21 hectares in 1990-91. Two decades back in the census carried out in 1970-71, the average size was 4.28 hectares, almost twice as that in 1990-91.

6.20. During the period of five years between the two censuses, viz. 1985-86 and 1990-91, the increase in the number of holdings was more pronounced (about 31 per cent) in the case of marginal and small holdings i.e. holdings of size below 2 hectares. As against the increase in the number of these small holdings, there was a decline of 28 per cent in the number of large holdings with size 10 hectares and above. Consequently, the distribution of holdings and their operated area according to size materially changed over the period. In the case of holdings of size below two hectares their percentage to total holdings increased from 57 in 1985-86 to 63 in

जमिनीच्या क्षेत्राची एकूण क्षेत्राशी टक्केवारी १९८५-८६ मध्ये २० होती, ती १९९०-९१ मध्ये २७ झाली. याउलट, १० हेक्टर व त्याहून जास्त आकाराच्या मोठ्या भूधारक खातेदारांची टक्केवारी १९८५-८६ मधील २.९ वरून १९९०-९१ मध्ये १.८ पर्यंत खाली आली. त्यांच्या धारण जमिनीच्या क्षेत्राची टक्केवारी १९८५-८६ मधील १७ वरून १९९०-९१ मध्ये १२ पर्यंत खाली आली.

कृषि पत पुरवठा

६.२१. राज्यात प्रत्यक्ष कृषि पत पुरवठा करणाऱ्या वित्तीय संस्था म्हणजे स्वतःच्या सभासदांना अल्प मुदतीची पीक कर्जे देणाऱ्या प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था, शेतकऱ्यांना मुदतीची कर्जे देणारी राज्य सहकारी शेती व ग्रामीण विकास बँक, शेतकऱ्यांना अल्प व दीर्घ मुदतीची कर्जे देणाऱ्या व्यापारी व प्रादेशिक ग्रामीण बँका आणि कृषि क्षेत्राच्या विकासासाठी पतपुरवठा करणाऱ्या पत संस्थांना पुनर्वित्तीय सहाय्य देणारी राष्ट्रीय कृषि व ग्रामीण विकास बँक (नाबार्ड) ह्या होत.

६.२२. १९९३-९४ मध्ये १९,८५८ प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांचे एकूण सभासद ८३ लाख म्हणजे राज्यातील एकूण खातेदारांच्या अंदाजित संख्येच्या ८७ टक्के होते. या संस्थांनी १९९३-९४ मध्ये शेतकऱ्यांना ९९२ कोटी रुपयांची कर्जे दिली. १९९३-९४ मध्ये दिलेल्या एकूण कर्जापैकी २४८ कोटी रुपयांची म्हणजे २५ टक्के रकमेची कर्जे लहान भूधारकांना देण्यात आली.

६.२३. महाराष्ट्र राज्य सहकारी शेती व ग्रामीण विकास बँक शेतकऱ्यांना शेती व संलग्न कार्यासाठी दीर्घ मुदतीची कर्जे देते. ह्या बँकेने १९९३-९४ या आर्थिक वर्षामध्ये १४४.३१ कोटी रुपयांच्या कर्जांचे वाटप केले. हे कर्जे आधीच्या वर्षात दिलेल्या कर्जापेक्षा १५.१९ कोटी रुपयांनी जास्त होते. एप्रिल ते डिसेंबर, १९९४ या काळात या बँकेने ६३.५० कोटी रुपयांचे कर्ज वाटप केले. आधीच्या वर्षी याच काळावधीत कर्ज वाटप ६२.५८ कोटी रुपये होते.

६.२४. सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांनी शेती व संलग्न व्यवसायासाठी केलेला प्रत्यक्ष पतपुरवठा १९९२-९३ मध्ये ३७९ कोटी रुपये होता तो १९९१-९२ मधील केलेल्या ३५१ कोटी रुपये पतपुरवठ्यापेक्षा ८ टक्क्यांनी जास्त होता. १९९२-९३ मध्ये केलेल्या एकूण पतपुरवठ्यापैकी २९६ कोटी रुपये (७८ टक्के) पतपुरवठा फक्त शेती व्यवसायासाठी होता. मुदतीच्या १५८ कोटी रुपये कर्जापैकी प्रमुख वाटा (२५ टक्के) लघुसिंचन योजनांसाठी होता. ट्रॅक्टर व इतर कृषि अवजारे यांच्या खरेदीसाठी आम्प्ली २१ टक्के मुदतीची कर्जे दिली गेली. उर्वरित पतपुरवठा दुग्धव्यवसाय, कुक्कुटपालन, मत्स्यव्यवसाय इत्यादी शेतीसंलग्न व्यवसायांसाठी केला होता. राज्यात ह्या बँकांची जून, १९९३ च्या शेवटच्या शुक्रवारी १६.१३ लाख कर्जदारांकडे कर्जाची येणे बाकी १,६१२ कोटी रुपये होती. एकूण कर्जाच्या येणे बाकीपैकी फक्त शेती व्यवसायाचा वाटा १,१९४ कोटी रुपये (७४ टक्के) होता. त्यापैकी ७४ टक्के रक्कम मुदतीच्या कर्जाची होती. फक्त शेती व्यवसायाच्या एकूण १,१९४ कोटी रुपये येणे बाकीपैकी २३२ कोटी रुपये (१९ टक्के) बाकी एक हेक्टरपर्यंत जमीन धारण करणाऱ्या ३.१२ लाख खातेदारांकडे होती व ३१४ कोटी रुपये (२६ टक्के) येणे बाकी एक ते दोन हेक्टर जमीन धारण करणाऱ्या ३.७६ लाख खातेदारांकडे होती.

1990-91 and the percentage of area held by them to total area increased from 20 in 1985-86 to 27 in 1990-91. On the contrary, in the case of large holdings of size 10 hectares and above, the percentage of number of holdings decreased from 2.9 per cent in 1985-86 to 1.8 per cent in 1990-91 and the percentage of the area of these holdings declined from 17 in 1985-86 to 12 in 1990-91.

Agricultural Finance

6.21. The financial institutions associated with direct agricultural finance in the State are Primary Agricultural Credit Societies (PACS) extending short term crop loans to their members, State Co-operative Agriculture and Rural Development Bank extending term loans to cultivators, Commercial and Regional Rural Banks extending short term and long term credit to cultivators and the National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD) refinancing the credit institutions which extend credit for the development of the agricultural sector.

6.22. During 1993-94 the 19,858 PACS with a membership of 83 lakh covered about 87 per cent of the estimated number of land holders in agriculture in the State. These societies advanced loans to the extent of Rs. 992 crore to the cultivators in 1993-94. Of the total loans advanced in 1993-94, Rs. 248 crore i.e. 25 per cent were given to small farmers.

6.23. The Maharashtra State Co-operative Agriculture and Rural Development Bank advances long term loans to cultivators for agriculture and allied activities. Its loan advances in the financial year 1993-94 were Rs. 144.31 crore which were higher by Rs. 15.19 crore than those in the previous year. During April-December, 1994, it advanced loans to the extent of Rs. 63.50 crore as against Rs. 62.58 crore advanced during the corresponding period of the previous year.

6.24. The disbursement of direct finance to agriculture and allied activities in the State in 1992-93 by public sector banks was Rs. 379 crore which was more by eight per cent than that of Rs. 351 crore disbursed in 1991-92. Out of the total disbursements in 1992-93, agriculture proper accounted for Rs. 296 crore (78 per cent). A major share (25 per cent) of the term lending of Rs. 158 crore was for minor irrigation schemes. Another 21 per cent of the term lending was for the purchase of tractors and other agricultural implements. The rest of the disbursements were to allied activities like dairy development, poultry farming, fisheries etc. The outstanding amount of these banks against agriculture and allied activities in the State stood at Rs. 1,612 crore in 16.13 lakh accounts as on the last Friday of June, 1993. Out of the total amount outstanding the share of agriculture proper was Rs. 1,194 crore (74 per cent). Nearly 74 per cent of this outstanding amount was of term loans. Of the total outstanding amount of Rs. 1,194 crore on agriculture proper, Rs. 232 crore (19 per cent) were in 3.12 lakh accounts with holding size upto 1 hectare and Rs. 314 crore (26 per cent) were in 3.76 lakh accounts with holding size 1-2 hectares.

६.२५. या व्यतिरिक्त खाजगी क्षेत्रातील बँकांनीसुद्धा १९९२-९३ मध्ये कृषि व संलग्न व्यवसायांसाठी राज्यात २०.७४ कोटी रुपयांची कर्जे दिली. जून, १९९३ अखेर या बँकांची कृषि व संलग्न व्यवसायांकडून ७५.७० कोटी रुपये कर्जाची येणे बाकी होती.

६.२६. राष्ट्रीय कृषि व ग्रामीण विकास बँकेने (नाबार्ड) राज्यात पुनर्वितीय सहाय्यासाठी मंजूर केलेल्या योजनांची संख्या १९९२-९३ च्या तुलनेत १९९३-९४ मध्ये जास्त होती. १९९३-९४ मध्ये मंजूर केलेल्या योजना १,२९३ इतक्या होत्या तर १९९२-९३ मध्ये त्या १,१८४ होत्या. १९९३-९४ मध्ये नाबार्डने राज्यात मंजूर केलेले ४६७ कोटी रुपयांचे पुनर्वितीय सहाय्य सुद्धा १९९२-९३ मधील ३१७ कोटी रुपये सहाय्याच्या तुलनेत ४७.३ टक्क्यांनी जास्त होते. नाबार्डने राज्यात १९९३-९४ मध्ये मंजूर केलेले पुनर्वितीय सहाय्य हे देशात मंजूर केलेल्या सहाय्याच्या १४.५ टक्के होते. १९९३-९४ मध्ये मंजूर केलेल्या एकूण पुनर्वितीय सहाय्यापैकी ३९.४ टक्के लघु सिंचन योजनांसाठी होते. त्या खालोखाल वनीकरण, फलोद्यान, कुक्कुटपालन व शेळ्यामैठ्या यांचे पालन आणि शेती-यांत्रिकीकरण यासाठी २४.८ टक्के व दुग्धविकासासाठी ६.८ टक्के होते. १९९३-९४ मध्ये मळे व फलोद्यान क्षेत्रात ३९ लाख रुपयांचे पुनर्वितीय सहाय्य अंतर्भूत असलेली पूर्णतः निर्यातभिमुख द्राक्षांकरिता ३ शीतगृहे आणि ४.३६ कोटी रुपये पुनर्वितीय सहाय्य अंतर्भूत असलेले निर्यातयोग्य उच्च तंत्रज्ञानावर आधारित फुलांच्या मशागतीचे निर्यातभिमुख ४ प्रकल्प मंजूर करण्यात आले. याशिवाय नाबार्डने केवळ ऊस पिकाकरिता ठिबक सिंचनास वितीय सहाय्य देण्यासाठी १५.६६ कोटी रुपयांची एक बँकींग योजना मंजूर केली आहे. १९९३-९४ मध्ये नाबार्डने राज्यात वाटप केलेल्या सहाय्याची रक्कम ३२७ कोटी रुपये होती. ही रक्कम १९९२-९३ मधील २७२ कोटी रुपये रकमेच्या तुलनेत २० टक्क्यांनी जास्त होती. १९९३-९४ ह्या वर्षात नाबार्डने देशात वाटप केलेल्या एकूण रकमेच्या ११.९ टक्के वाटप राज्यामध्ये झाले. त्याशिवाय, नाबार्डने एप्रिल, १९९४ ते डिसेंबर, १९९४ या कालावधीत २५१ कोटी रुपये पुनर्वितीय सहाय्याच्या ५२३ योजना मंजूर करून १३२ कोटी रुपयांचे वाटप केले.

महाराष्ट्रातील जमीन सुधारणा

६.२७. शेतजमीन धारणेमध्ये सुधारणा करण्यासाठी (अ) जमीन कसणाऱ्या कुळांना मालकी हक्क प्रदान करणे, (ब) जमीन धारणेबाबत विषमता कमी करणे आणि (क) धारण जमिनीचे तुकडे पाडण्यात एकत्रीकरणाद्वारे पायबंद घालणे असे त्रिसूत्री धोरण राबविण्यात येते.

6.25. In addition, private sector banks have also advanced loans for agriculture and allied activities to the extent of Rs. 20.74 crore in the State during 1992-93. The outstanding amount of these banks against agriculture and allied activities at the end of June, 1993 was Rs. 75.70 crore.

6.26. The number of schemes sanctioned for re-finance assistance by NABARD in the State was more in 1993-94 than that in 1992-93. In 1993-94 it was 1,293 as against 1,184 in 1992-93. The re-finance assistance sanctioned by NABARD in 1993-94 in the State was also higher by 47.3 per cent and was Rs. 467 crore as compared to Rs. 317 crore in 1992-93. The re-finance assistance sanctioned by NABARD in the State during 1993-94 was 14.5 per cent of the total assistance sanctioned in the country. Minor irrigation schemes accounted for 39.4 per cent of the re-finance assistance sanctioned in 1993-94, followed by plantations/horticulture/poultry/sheep/goats schemes and farms mechanisation (24.8 per cent) and dairy development (6.8 per cent). Under plantation and horticulture three fully export oriented pre-cooling units for grapes envisaging re-finance amount of Rs. 39 lakh and four export oriented hightech floriculture projects envisaging re-finance amount of Rs. 4.36 crore have been sanctioned in 1993-94. Besides NABARD has also sanctioned a Banking Plan of Rs. 15.66 crore for financing Drip Irrigation System exclusively for sugarcane crop. The amount disbursed by NABARD in the State during 1993-94 was Rs. 327 crore as compared to Rs. 272 crore disbursed in 1992-93 showing an increase of 20 per cent. Disbursals during the year 1993-94 by NABARD in the State were 11.9 per cent of All-India disbursals. NABARD has further sanctioned 523 schemes with re-finance assistance of Rs. 251 crore and disbursed Rs. 132 crore between April, 1994 and December, 1994.

Land Reforms in Maharashtra

6.27. The policy of reforming the agrarian system is continued. Under this policy (a) ownership rights are conferred on tenant cultivators, (b) inequalities in respect of land holdings are reduced and (c) fragmentation of holdings is prevented by consolidation.

६.२८. महाराष्ट्रात १९५७ ते १९६५ या काळात निरनिराळे कुळकायदे जारी करण्यात आले. त्यांची अंमलबजावणी करून जून, १९९४ पर्यंत १४.०९ लाख कुळांना १७.४३ लाख हेक्टर जमिनीची मालकी बहाल करण्यात आली.

६.२९. महाराष्ट्र जमीन महसूल अधिनियम व जमीन महसूल (सीमा व सीमाचिन्ह) अधिनियम, नियम १९६९ मधील कलम १४० अन्वये प्रत्येक भूधारकास त्याच्या जमिनीच्या सीमेबाबतची योग्य कागदपत्रे ठेवावी लागतात व ती अद्यावत असावी लागतात. याकरिता प्रत्येक भूधारकास खातेपुस्तिका पुरविण्यात आल्या आहेत. ३१.३.१९९४ पर्यंत ९४.३७ लाख भूधारकांपैकी ७५.६४ लाख भूधारकांना खातेपुस्तिका पुरविण्यात आलेल्या आहेत. १९९४-९५ मध्ये ०.८५ लाख खातेपुस्तिका पुरविण्यात येतील अशी अपेक्षा आहे.

६.३०. मुंबई जमीन धारणा तुकडीकरण प्रतिबंधक व एकत्रीकरण अधिनियम, १९४७ अन्वये जमीन एकत्रीकरणाचा कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. या कार्यक्रमाखाली संबंधित अधिनियमातील कलम १५ अन्वये अधिसूचना प्रसिद्ध केलेल्या ३७,४९७ महसुली गावांपैकी २९,६२० गावांत मार्च, १९९३ अखेरपर्यंत एकत्रीकरणाचे काम पूर्ण करण्यात आलेले आहे. उर्वरित योजनांची अंमलबजावणी करण्याचे काम यांबविण्याचा निर्णय जानेवारी, १९९३ मध्ये शासनाने घेतला आहे.

६.३१. कमाल शेती जमीन धारणेवर राज्यात २६ जानेवारी, १९६२ रोजी प्रथमतः मर्यादा घालण्यात आल्या. या मर्यादा २ ऑक्टोबर, १९७५ पासून खाली आणण्यात आल्या. मूळच्या अधिनियमातील तरतुदीनुसार कमाल जमीन धारणेकरिता व्यक्तिगत खातेदार हा घटक समजण्यात आला होता. त्यामध्ये सुद्धा बदल करून पती, पत्नी आणि त्यांची अज्ञान मुले यांचा समावेश असलेल्या कुटुंब या घटकाला कमाल मर्यादा लागू करण्यात आल्या आहेत. मूळ व सुधारित अधिनियमाखाली एकूण १,०८,५४६ प्रकरणे दाखल करण्यात आली. त्यापैकी ९९.७ टक्के म्हणजे १,०८,२४५ प्रकरणे मार्च, १९९४ अखेर निकालात काढण्यात आली व २.९४ लाख हेक्टर जमीन अतिरिक्त म्हणून जाहीर करण्यात आली. या अतिरिक्त जमिनीपैकी ३४.५ हजार हेक्टर जमीन महाराष्ट्र राज्य शेती महामंडळाला (शासनाचा उपक्रम) देण्यात आली आणि २.२५ लाख हेक्टर जमीन १.४४ लाख भूमिहीन व्यक्तींना व ७५ सहकारी शेती संस्थांना वाटप करण्यात आली. विविध वादांमुळे किंवा लागवडीस अयोग्य असल्यामुळे उरलेल्या जमिनीचे अद्याप वाटप करण्यात आलेले नाही. जमिनीचे वाटप करताना भूमिहीन मागासवर्गीय व्यक्तींना प्राधान्य देण्यात येते व त्यानुसार २.२५ लाख हेक्टर वाटप केलेल्या जमिनीपैकी मार्च, १९९४ पर्यंत १.०४ लाख हेक्टर जमीन ७१ हजार भूमिहीन मागासवर्गीय व्यक्तींना वाटप करण्यात आली.

6.28. Tenancy laws came in force in Maharashtra between 1957 and 1965. As a result of their implementation, the right of ownership was conferred on about 14.09 lakh tenants in respect of 17.43 lakh hectares of land by the end of June, 1994.

6.29. According to Clause 140 of the Maharashtra Land Revenue Act and Land Revenue (Boundary and Boundary mark) Regulation Rules, 1969; every land holder has to keep proper documents about the boundaries of his land and keep these updated. For this purpose Khate-Pustikas are provided to every land holder. Out of the 94.37 lakh land holders, 75.64 lakh land holders have been issued Khate-Pustika upto 31.3.1994. It is expected to issue 0.85 lakh Khate-Pustika in 1994-95.

6.30. The programme of consolidation of holdings is being carried out under the provisions of the Bombay Prevention of Fragmentation and Consolidation of Holdings Act, 1947. Under this programme, till the end of March, 1993, the work of consolidation of fragmented lands has been completed in 29,620 villages out of 37,497 revenue villages where the notification under clause 15 of the Act, has been published. The Government has taken a decision in January, 1993 to stop the implementation of the remaining part of the scheme.

6.31. Ceilings on maximum limits of agricultural holdings were first imposed on 26th January, 1962. The ceilings then prescribed were lowered from 2nd October, 1975. The unit of application, too, was changed from an individual to a family unit comprising husband, wife and their minor children. Under the original as well as revised Act, 1,08,546 returns were filled, of which 1,08,245 returns (99.7 per cent) were disposed by the end of March, 1994 and 2.94 lakh hectares of land was declared surplus. Of this surplus land, 34.5 thousand hectares have been granted to the State-owned Maharashtra State Farming Corporation Ltd. and 2.25 lakh hectares have been allotted to 1.44 lakh landless persons and 75 co-operative farming societies. Rest of the land has not been distributed so far as it is mainly involved in various disputes or is found uncultivable. Backward class landless persons are given preference while allotting land and out of 2.25 lakh hectares allotted so far, 1.04 lakh hectares have been allotted to 71 thousand backward class landless persons, by March, 1994.

६.३२. भूमिहीन लाभधारकांना जमीन सुधारण्यासाठी किंवा इतर भांडवली खर्चासाठी म्हणून दर हेक्टरी २,५०० रुपयांचे अर्थसहाय्य देण्यात येते. या योजनेखाली १९९३-९४ मध्ये २.१ हजार लाभार्थ्यांना ०.५९ कोटी रुपयांचे अर्थसहाय्य पुरविण्यात आले. १९९२-९३ मध्ये २.२ हजार लाभार्थ्यांना ०.५६ कोटी रुपयांचे अर्थसहाय्य करण्यात आले होते. या कार्यक्रमाच्या सुरुवातीपासून ते मार्च, १९९४ अखेरपर्यंत १.४३ लाख लाभार्थ्यांचा या योजनेखाली समावेश करण्यात आला व जवळपास १६.६८ कोटी रुपयांचे अर्थसहाय्य देण्यात आले.

वने

६.३३. राज्यातील वनाखालील क्षेत्र १९९३-९४ अखेरीस १९९२-९३ इतकेच म्हणजे जवळजवळ ६४.० हजार चौ. कि.मी. (१ हजार चौ. कि. मी. खाजगी वन क्षेत्र धरून) होते. ते राज्याच्या भौगोलिक क्षेत्रफळाच्या २०.८ टक्के आहे. यापैकी ५६.४ हजार चौ. कि. मी. क्षेत्र वन विभागाच्या ताब्यात, ५.२ हजार चौ. कि. मी. क्षेत्र महसूल विभागाच्या ताब्यात, तर २.४ हजार चौ. कि. मी. क्षेत्र महाराष्ट्र वन विकास महामंडळाच्या ताब्यात होते. जमिनीच्या प्रतिमासृष्टीच्या (कल्पनांच्या) दृक्सृष्टीकरणाच्या आधारावर वनव्याप्तीच्या तिसऱ्या आकारणीप्रमाणे एकूण वनक्षेत्राच्या सुमारे ४१ टक्के क्षेत्र घनदाट जंगलाचे आहे, तर अवनतीमुळे तुलनात्मक दृष्ट्या कमी दाट असलेले २८ टक्के (वर्गीकृत खुले जंगल) जंगल आहे. २४ टक्के क्षेत्रात अत्यल्प प्रमाणात जंगल आहे आणि ७ टक्के वन क्षेत्रात गायराने व कुरणे आहेत. वन जमिनीवर तसेच खेड्यातील सार्वजनिक जमिनींवर वनरोपण कार्यक्रम राबविण्यात आले आहेत. १९९३-९४ मध्ये वन विभाग व वन विकास महामंडळाकडून सुमारे ०.९१ लाख हेक्टर जमिनीवर विविध वनरोपण कार्यक्रम राबविण्यात आले.

सामाजिक वनीकरण

६.३४. सार्वजनिक जमिनीवर वृक्षारोपण करणे आणि खाजगी जमिनीवर वृक्षारोपणास प्रोत्साहन देणे याद्वारे, पर्यावरण संतुलन राखण्यासाठी सामाजिक वनीकरण संचालनालयाने विविध वनरोपण कार्यक्रम राबविले आहेत. सामाजिक वन विभागामार्फत १९९३-९४ मध्ये वन विभागाने केलेल्या वृक्षारोपणा व्यतिरिक्त सामूहिक जमिनीवरील ०.०९ लाख हेक्टर क्षेत्रात वनरोपण करण्यात आले. १९९३-९४ मध्ये खाजगी जमिनीवरील ०.१३ लाख हेक्टर क्षेत्रात वृक्षारोपण करण्यात आले. १९९४-९५ या वर्षात नोव्हेंबर १९९४ पर्यंत सामूहिक जमिनीवरील ०.१३ लाख हेक्टर क्षेत्रात वनरोपण करण्यात आले होते.

6.32. Landless allottees are given financial assistance at the rate of Rs. 2,500 per hectare for developing land or for other capital expenditure. Under the scheme, 2.1 thousand beneficiaries were provided with Rs. 0.59 crore of financial assistance in 1993-94 as compared to 2.2 thousand beneficiaries, with Rs. 0.56 crore of financial assistance in 1992-93. By the end of March, 1994, 1.43 lakh allottees were covered under the scheme since inception and this involved financial assistance of about Rs. 16.68 crore.

Forests.

6.33. The area under forests at the end of 1993-94 was 64.0 thousand sq. km. (inclusive of one thousand sq. km. of private forests area), almost the same as in 1992-93. This is 20.8 per cent of the geographical area of the State. Of this, 56.4 thousand sq. km. were managed by Forest Department, 5.2 thousand sq. km. by the Revenue Department and 2.4 thousand sq. km. by the Forest Development Corporation of Maharashtra. Of the total forest area, 41 per cent is under dense forest cover, 28 per cent (classified as open forest) is with comparatively less dense cover due to degradation, 24 per cent has negligible forest cover and 7 per cent is under fodder and pastures, as per the third assesment of forest cover based on visual interpretation of land set imagery. Afforestation programmes have been taken up within forest lands as well as village community lands. During the year 1993-94, about 0.91 lakh hectares of land was covered under various afforestation programmes by Forest Department and Forest Development Corporation.

Social Forestry

6.34. The Directorate of Social Forestry has undertaken several programmes to maintain the ecological balance through plantation of trees on community lands and encouraging tree plantation on private lands. In addition to the plantation by Forest Department during the year 1993-94, plantation on community land was carried out over an area of 0.09 lakh hectares by the Social Forestry Department. The area covered by tree plantation on private land in 1993-94 was 0.13 lakh hectares. During 1994-95 upto November, 1994, plantation on an area of 0.13 lakh hectares was carried out on community land.

६.३५. पर्यावरणाचे संतुलन राखण्यासाठी शासनाने वनक्षेत्रातील वृक्ष तोडीवर नियंत्रण आणले आहे. त्यामुळे महाराष्ट्र वन विकास महामंडळाने १९८७-८८ पासून वृक्ष तोड थांबविली आहे. शासनाच्या वरील धोरणामुळे राज्याच्या प्रमुख वनोत्पादनात (इमारती लाकूड व जळाऊ लाकूड) मोठ्या प्रमाणात घट अपेक्षित आहे. १९९४-९५ मध्ये इमारती लाकडाचे अंदाजित उत्पादन सुमारे ०.८९ लाख घनमीटर व त्याचे अंदाजे मूल्य ४२ कोटी रुपये आहे. १९९३-९४ मध्ये हे उत्पादन १.३१ लाख घनमीटर होते व त्याचे मूल्य ४८ कोटी रुपये होते. १९९४-९५ मध्ये जळाऊ लाकडाचे उत्पादन अंदाजित २.३५ लाख घनमीटर व त्यांचे अंदाजे मूल्य २.६१ कोटी रुपये आहे. १९९३-९४ या वर्षी हे उत्पादन ४.८६ लाख घनमीटर होते व त्याचे अंदाजे मूल्य ६.१५ कोटी रुपये होते. १९९४-९५ मध्ये गीण वन उत्पादनाचे मूल्य ८५ कोटी रुपये इतके अपेक्षित आहे. १९९३-९४ मध्ये ते ५१ कोटी रुपये इतके होते. १९९४-९५ मधील गीण वन उत्पादनाच्या अंदाजित मूल्यात तेंदुची पाने व बांबू यांचे अंदाजित मूल्य अनुक्रमे ७८ कोटी रुपये व ३.३ कोटी रुपये आहे.

6.35. With a view to maintaining environmental balance, the Government has restricted the clear felling of trees in the forest areas. The Forest Development Corporation of Maharashtra has, therefore, stopped clear felling of trees since 1987-88. As a result of Government policy there would be a reduction in the major forest produce (i.e. timber, firewood) in the State to a large extent. The estimated production of timber in 1994-95 is about 0.89 lakh cubic metres valued at Rs. 42 crore as compared with the production of 1.31 lakh cubic metres in 1993-94 valued at Rs. 48 crore. the estimated production of firewood in 1994-95 is 2.35 lakh cubic metres valued at Rs. 2.61 crore as compared with 4.86 lakh cubic metres produced in 1993-94 valued at Rs. 6.15 crore. The value of minor forest produce in 1994-95 is estimated at Rs. 85 crore as compared with Rs. 51 crore in 1993-94. Tendu leaves accounted for Rs. 78 crore and bamboo for Rs. 3.3 crore in the value of the minor forest produce in 1994-95.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 6.6

१९९२-९३, १९९३-९४ व १९९४-९५ मधील वन उत्पादन व त्याचे मूल्य
Production and value of forest produce in 1992-93, 1993-94 and 1994-95

वाव	परिमाण	1992-93	1993-94 (Provisional)	1994-95* (Estimated)	Unit	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(2)	(1)
इमारतीचे लाकूड						
उत्पादन	हजार घनमीटर	132	131	89	000' cu.m.	Timber Quantity
मूल्य	लाख रुपयात	3,676	4,797	4,019	Rs. lakh	Value
जळाऊ लाकूड						
उत्पादन	हजार घनमीटर	391	486	235	000' cu.m.	Firewood Quantity
मूल्य	लाख रुपयात	532	615	261	Rs. lakh	Value
गौण वनोत्पादन						
मूल्य	लाख रुपयात	6,425	5,076	8,549	Rs. lakh	Minor forest produce Value
त्यापिकी						of which
बांबू	लाख रुपयात	1,722	1,315	327	Rs. lakh	Bamboo
तेंदुची पाने	लाख रुपयात	4,455	3,615	7,752	Rs. lakh	Tendu leaves

* वन विकास महामंडळ सोडून / *Excluding Forest Development Corporation.

मत्स्यव्यवसाय

६.३६. महाराष्ट्र राज्यास सुमारे ७२० कि. मी. लांबीचा समुद्र किनारा लाभला आहे व राज्यातील नद्यांची लांबी सुमारे ३.२ हजार कि. मी. आहे. राज्यात सागरी मच्छिमारीसाठी १.१२ लाख चौ. कि. मी. क्षेत्र, गोड्या पाण्यातील मच्छिमारीसाठी तीन लाख हेक्टर क्षेत्र आणि निमखाऱ्या जलातील मच्छिमारीसाठी १०,००० हेक्टर क्षेत्र योग्य आहे. महाराष्ट्र राज्याचे स्वतःचे आर्थिक सागरी क्षेत्र जरी १.३२ लाख चौ. कि. मी. असले तरी त्यातील सागरी खंडातील उतारभागातील १८० मीटर खोलीपर्यंतचे (कॉन्टिनेन्टल शेल्फ) १.१२

Fisheries

6.36. Maharashtra has a coast-line of about 720 km. and rivers of about 3.2 thousand km. length. The area suitable for exploitation of marine fisheries is 1.12 lakh sq. km., for inland fisheries three lakh hectares and for brackish water fishery 10,000 hectares. Although the area of exclusive economic zone of Maharashtra is 1.32 lakh sq. km., only 1.12 lakh sq. km., in the continental shelf upto 180 metres depth is being exploited for marine fisheries. Of the 1.12 lakh sq. km. of area for marine fisheries, 55.4

लाख चौ. कि. मी. क्षेत्र मच्छिमारीसाठी योग्य आहे. एकंदर १.१२ लाख चौ. कि. मी. सागरी मच्छिमारी क्षेत्रापैकी ५५.५ हजार चौ. कि. मी. क्षेत्र ७२ मीटर खोल आहे व त्या सागरी भागातच अधिक प्रमाणावर मच्छिमारी केली जाते. या क्षेत्राची मत्स्योत्पादन क्षमता दरवर्षी अंदाजे ३.९६ लाख टन आहे. खोल सागरी क्षेत्रात (७२ मीटरपेक्षा जास्त) मत्स्योत्पादनाची ०.९२ लाख टनाची अतिरिक्त क्षमता आहे.

६.३७. सागरी मच्छिमार बोटींची संख्या १९९२-९३ मध्ये १७,५२५ इतकी होती, ती वाढून १९९३-९४ मध्ये १७,९१८ इतकी झाली. त्यापैकी ७,९३० यांत्रिकी बोटी होत्या. राज्याच्या सागरी किनाऱ्यावर १६७ मासे उतरविण्याची केंद्रे होती. १९९३-९४ मध्ये मिळविलेले सागरी मत्स्योत्पादन ३.५४ लाख टन होते. ते १९९२-९३ पेक्षा सुमारे १६ टक्क्यांनी कमी आहे. ह्यापैकी २.१४ लाख टन मासे ताज्या स्वरूपात वापरण्यात आले तर ०.०७ लाख टन मासे खारवण्यासाठी पाठविण्यात आले आणि १.३३ लाख टन मासे सुकविण्यात आले. या सुक्या मासळीपैकी ०.३० लाख टन सुकी मासळी खत म्हणून वापरण्यात आली.

६.३८. १९९३-९४ मधील गोड्या पाण्यातील मत्स्योत्पादन अंदाजे ८४ हजार टन होते, ते १९९२-९३ पेक्षा ११ टक्क्यांनी अधिक होते. गोड्या पाण्यातील मत्स्योत्पादन शक्य तितके वाढविण्यासाठी प्रयत्न केले जात आहेत. १९६१-६२ मध्ये गोड्या पाण्यातील मत्स्योत्पादन केवळ ११ हजार टन होते. ते १९९३-९४ मध्ये ८४ हजार टन इतके वाढले आहे.

६.३९. राज्यात १९६७ पासून मत्स्यबीज उत्पादन कार्यक्रम राबविला जात असून त्यामुळे स्थानिकरित्या उत्पादित मत्स्यबीजांची उपलब्धता वाढली आहे. १९९३-९४ मध्ये एकूण साठ्यात स्थानिक मत्स्यबीजांच्या उत्पादन संख्येचा (३२ कोटी) हिस्सा १०० टक्के होता. राज्यामध्ये ४२ मत्स्यबीज उत्पादन केंद्रे आहेत.

निमखान्या पाण्यातील मत्स्यव्यवसाय

६.४०. जागतिक बाजारपेठेत जवळा (श्रीम्प) या जातीच्या मास्यांची सतत वाढती मागणी व या प्रकारच्या सागरी मासेमारीचा वाढता दबाव यामुळे सागरी कोळंबी उत्पादनाने कमाल पातळी गाठली व हे उत्पादन स्थिरावले. त्यामुळे कोळंबीचे इतर प्रकारेही (कोळंबीची शेती) उत्पादन करणे क्रमप्राप्त झाले आहे. सागरी किनारपट्टीवरील जवळा/कोळंबी शेतीच्या वाढीसाठी शासकीय जमीन भाडेपट्ट्याने देण्याचे धोरण राज्य शासनाने २४ जून, १९८५ रोजी निश्चित केले आहे. मत्स्यव्यवसाय विभागाकडे विविध वर्गातील ९७१ उद्योजकांकडून ८,५०० हेक्टर खाडीलगतच्या जमिनीकरिता अर्ज प्राप्त झाले आहेत. आतापर्यंत खाडीलगतची ८५० हेक्टर जमीन ३८ उद्योजकांना भाडेपट्ट्याने देण्यात आली आहे. सागरी किनाऱ्यावर कोळंबीची शेती करण्याची महाराष्ट्र राज्यात परंपरा नाही. तसेच पुढील कारणामुळेही जवळा/कोळंबी शेतीची महाराष्ट्रात विशेष प्रगति होऊ शकली नाही. अ) खान्या पाण्याच्या तलावांचा अभाव, ब) नैसर्गिक स्रोताद्वारे मिळणाऱ्या टायगर कोळंबी सारख्या दर्जेदार कोळंबीच्या बियाणांचा अभाव, आणि क) जवळासाठी स्वस्त खाद्याचा अभाव. मत्स्यव्यवसाय विभागाचे २० दशलक्ष कोळंबी बियाणांची उत्पादन क्षमता असलेले फक्त एकच उबवणीकेंद्र बडापोखरण येथे चालू आहे. परंतु तांत्रिक समस्यांमुळे

thousand sq. km. is upto 72 metres in depth and is being harvested at optimum level. The potential of fish catch from this area has been estimated at 3.96 lakh tonnes per year. The deep sea area (i.e. more than 72 metres depth) has an additional potential of about 0.92 lakh tonnes.

6.37. The number of boats used for marine fishing was 17,525 in 1992-93 which increased to 17,918 in 1993-94. Of these 7,930 were mechanised boats. There were 167 landing centres in the State along the coastline. The estimated marine fish catch in 1993-94 was 3.54 lakh tonnes, 16 per cent less than that in 1992-93. Out of this 2.14 lakh tonnes were used in fresh form, 0.07 lakh tonnes were sent for salting and 1.33 lakh tonnes were sundried. About 0.30 lakh tonnes out of the sundried fish were used as manure.

6.38. The estimated inland fish catch in 1993-94 was 84 thousand tonnes, 11 per cent more than that of 1992-93. Efforts are being made to exploit the potential of inland fishing to as large extent as possible. The inland fish production in 1961-62 was only 11 thousand tonnes and it has increased to 84 thousand tonnes in 1993-94.

6.39. The implementation of fish seed production programme in the State from 1967 has gradually raised the availability of locally produced fish seed and in 1993-94, the number of local seed produced (32 crore) contributed to 100 per cent of the total stocking. There are 42 fish seed production farms in the State.

Brackish Water Fisheries

6.40. The constant increasing demand of shrimp in the world market with increasing pressure of exploitation from sea, resulted, in a state of stabilisation in the prawn production which culminated subsequently, in harvesting other means of production i.e. prawn farming. In order to promote coastal shrimp farming the State Government enunciated land lease policy on 24th June, 1985 for allotment of Government land. Fisheries Department has received 971 applications from the entrepreneurs of various categories requesting for allotment of 8,500 hectares brackish water land. So far, 850 hectares of land has been allotted to 38 entrepreneurs. Maharashtra does not have a tradition of coastal prawn farming. Also shrimp farming did not make much headway in Maharashtra due to (a) lack of natural brackish water ponds (b) absence of quality prawn-seed such as tigerprawn, from natural resources and (c) lack of cheap food for shrimp. The Fisheries Department has only one hatchery at Badapokharan having capacity of 20 million prawn

या केंद्राची कमाल क्षमता कधीही गाठता आली नाही. १९९३-९४ मध्ये या उबवणी केंद्राने १६३ लाख एवढी उच्चतम पातळी गाठली होती. व्यापक प्रमाणावरील जवळा शेती तंत्राच्या प्रात्यक्षिकासाठी राज्य शासनाने रत्नागिरी येथे अगोदरच एक पथदर्शी शेती केंद्र स्थापन केले आहे. केंद्र पुरस्कृत योजनेखाली यूएनडीपीच्या सहाय्याने दुसरे एक प्रात्यक्षिक केंद्र ठाणे जिल्ह्यात आसनगांव येथे बांधण्यात येत आहे. या केंद्राचा उद्देश कोळंबी शेती करणाऱ्यांना निमव्यापक प्रमाणावरील जवळा शेतीचे प्रात्यक्षिक दाखविणे हा आहे. हे केंद्र जवळजवळ पूर्ण झालेले असून ते पुढील वर्षी कार्यरत होईल.

पशु संवर्धन

६.४१. कृषिसंलग्न व्यवसायांमध्ये पशु संवर्धन हा आणखी एक महत्त्वाचा संलग्न व्यवसाय आहे. १९९२ च्या पशुगणनेच्या अस्थायी आकडेवारीनुसार महाराष्ट्रात ३.६२ कोटी पशुधन आहे, तर अगोदरच्या म्हणजे १९८७ च्या पशुगणनेनुसार पशुधन ३.४३ कोटी इतके होते. अशा तऱ्हेने पाच वर्षांच्या कालावधीत राज्यातील पशुधनात ५.६ टक्क्यांनी वाढ झाली. एकूण पशुधनामध्ये गार्ड-बैलांचा वाटा जास्त आहे. १९९२ मध्ये १.७३ कोटी गार्ड-बैल होते, तर १९८७ मध्ये ते १.७० कोटी इतके होते. म्हशी-रेडे १९९२ मध्ये एकूण ०.५४ कोटी होते, तर १९८७ मध्ये ०.४८ कोटी होते. १९९२ मध्ये १.३० कोटी शेळ्या-मेंढ्या होत्या तर १९८७ मध्ये त्या १.२१ कोटी इतक्या होत्या. १९९२ मध्ये कोंबड्या, बदके इत्यादी प्रकारचे पक्षी ३.०५ कोटी होते, तर ते १९८७ मध्ये २.४८ कोटी इतके होते. म्हणजे पाच वर्षांच्या कालावधीत त्यांच्या संख्येत २३ टक्के एवढी भरवी वाढ झाली. याचे मुख्य कारण म्हणजे सुधारित जातींच्या पक्ष्यांच्या संख्येत झालेली लक्षणीय वाढ हे होय.

६.४२. दूध, अंडी, मांस व लोकर ही पशुधनापासून मिळणारी मुख्य उत्पादने आहेत. १९९३-९४ मध्ये राज्यात एकूण अंदाजित दूध उत्पादन ४,२५० हजार टन होते, ते १९९२-९३ मधील ४,१०२ हजार टन अंदाजित दुग्ध उत्पादनापेक्षा ३.६ टक्क्यांनी अधिक होते. १९९३-९४ मध्ये अंड्यांचे अंदाजित उत्पादन २३४ कोटी इतके होते. १९९२-९३ मधील २२९ कोटी अंदाजित उत्पादनापेक्षा ते २.१ टक्क्यांनी अधिक होते. १९९३-९४ मध्ये मांसाचे अंदाजित उत्पादन १६१ हजार टन इतके होते, ते १९९२-९३ मधील अंदाजित १४७ हजार टन उत्पादनापेक्षा ९.५ टक्क्यांनी जास्त होते. १९९३-९४ मध्ये लोकराचे अंदाजित उत्पादन १५.११ लाख किलोग्रॅम इतके होते, ते १९९२-९३ मधील १४.८८ लाख किलोग्रॅम उत्पादनापेक्षा केवळ १.५ टक्क्यांनी अधिक होते.

६.४३. राज्यामध्ये ३१ मार्च, १९९४ रोजी राज्य व स्थानिक क्षेत्रात एकूण ३१ पशुवैद्यकीय शल्यचिकित्सालये, ९६५ पशुवैद्यकीय दवाखाने, १,८८८ प्राथमिक पशु प्रथमोपचार केंद्रे आणि ४० फिरती पशुवैद्यकीय चिकित्सालये कार्यरत होती. कृत्रिम रेतन कार्यक्रमासाठी राज्य क्षेत्रामध्ये २९ जिल्हा कृत्रिम रेतन केंद्रे, ४९ विभागीय कृत्रिम रेतन केंद्रे, ४८ आधारभूत ग्रामीण केंद्रे, ४६८ आधारभूत ग्राम उपकेंद्रे

seeds in operation. However, this hatchery never reached the optimum capacity due to technical problems. The highest capacity reached was 16.3 million in 1993-94. The State Government has already established one pilot farm at Ratnagiri to demonstrate the technique of extensive shrimp farming. Another demonstration farm at Asangaon in Thane District is being constructed with the assistance of UNDP under centrally sponsored scheme. The purpose of this farm is to demonstrate the technique of semi-intensive shrimp farming to the prawn farmers. This farm is almost completed and it will come in operation next year.

Animal Husbandry

6.41. Amongst the allied activities related to Agriculture, Animal Husbandry is another important sector. The total livestock population in Maharashtra as per the provisional figures of 1992 Livestock Census is about 3.62 crore. In the earlier Livestock Census of 1987, the livestock population was 3.43 crore. Thus in the five years period there was an increase of 5.6 per cent in the livestock population of the State. Cattle accounted for the major share in the livestock population. In 1992 the cattle population was 1.73 crore as compared to 1.70 crore in 1987. The total number of buffaloes was 0.54 crore in 1992 as compared to 0.48 crore in 1987. Sheep and goat population in 1992 was 1.30 crore as compared to 1.21 crore in 1987. The total poultry population in 1992 was 3.05 crore as compared to 2.48 crore in 1987 showing an impressive increase of 23 per cent in five years, mainly due to significant increase in improved poultry population.

6.42. The main livestock products are milk, eggs, meat and wool. The estimated total milk production in the State in 1993-94 was 4,250 thousand tonnes. This was 3.6 per cent more than the estimated production of 4,102 thousand tonnes in the year 1992-93. The egg production, in number, in 1993-94 was estimated at 234 crore showing an increase of 2.1 per cent over the production level of 229 crore in 1992-93. The meat production in 1993-94 was estimated at 161 thousand tonnes which was 9.5 per cent more than the production level of 147 thousand tonnes in 1992-93. The estimated wool production in 1993-94 was 15.11 lakh kg. which was only 1.5 per cent more than the level of production of 14.88 lakh kg. during 1992-93.

6.43. There were in all 31 veterinary poly-clinics, 965 veterinary dispensaries, 1,888 primary veterinary aid centres and 40 mobile veterinary clinics functioning in the State under State and local sectors as on 31st March, 1994. For artificial insemination (AI) programme, there are 29 District AI centres, 49 regional AI centres, 48 key village centres, 468

आणि ६७० कृत्रिम रेतन उपकेंद्रे कार्यरत आहेत. त्याशिवाय स्थानिक क्षेत्रामध्ये २,५९२ कृत्रिम रेतन उपकेंद्रे आहेत. गोठीत वीर्याच्या उत्पादनासाठी राज्यामध्ये तीन प्रयोगशाळा आहेत. १९९३-९४ मध्ये करण्यात आलेल्या कृत्रिम रेतनांची संख्या विदेशी प्रकारांमध्ये ४.१९ लाख आणि संकरित प्रकारांमध्ये ८.२५ लाख इतकी होती, तर आधीच्या वर्षी ती संख्या अनुक्रमे ४.१९ लाख आणि ६.९७ लाख इतकी होती. १९९३-९४ मध्ये जन्मलेल्या संकरित वासरांची संख्या ३.५७ लाख होती, तर १९९२-९३ मध्ये ती ३.१२ लाख इतकी होती.

कुक्कुट विकास

६.४४. सुधारित जातींच्या पक्षांच्या संख्येत अलिकडच्या काळात लक्षणीय वाढ झाली आहे. कुक्कुट विकासाचा कार्यक्रम प्रामुख्याने चार मध्यवर्ती उबवणी केंद्रे, १६ सधन कुक्कुट विकास गट आणि दोन कुक्कुट विस्तार केंद्रे यांद्वारे राबविला जातो. ह्या केंद्रांनी १९९३-९४ मध्ये पुरवठा केलेल्या पक्षांची संख्या १०.७७ लाख इतकी होती, तर १९९२-९३ मध्ये ती ९.७० लाख होती.

शासकीय व सहकारी दुग्धसंस्था यांद्वारे संकलित केलेले दूध

६.४५. राज्यातील दुग्धप्रक्रिया संयंत्रांची संख्या १९९३-९४ मध्ये ४१ इतकी होती ती वाढून १९९४-९५ मध्ये ४५ इतकी झाली. १९९३-९४ मध्ये दुग्धप्रक्रिया संयंत्रांची एकत्रित दैनिक क्षमता ४८.०५ लाख लिटर होती. १९९४-९५ मध्ये त्यात वाढ होऊन ती दैनिक ५१.१० लाख लिटर झाली. प्रक्रिया संयंत्रांशिवाय राज्यात १९९४-९५ मध्ये ८२ शासकीय व ३० सहकारी दुग्ध प्रशीतन केंद्रे कार्यरत होती आणि त्यांची एकत्रित दैनिक क्षमता (१९९४-९५ मध्ये) १७.५७ लाख लिटर होती.

६.४६. बृहन्मुंबई वगळून राज्यातील शासकीय व सहकारी दुग्धशाळांचे एकत्रित दुग्धसंकलन (एप्रिल ते डिसेंबर १९९४ मध्ये) दैनिक सरासरी ३०.२ लाख लिटर होते. मागील वर्षाच्या त्याच कालावधीतील दुग्धसंकलनाच्या दैनिक सरासरी २८.४६ लाख लिटरच्या तुलनेत ते जास्त होते.

key village units and 670 AI sub-centres functioning in the State sector. In addition, under local sector there are 2,592 AI sub-centres. For the production of frozen semen, there are three laboratories in the State. The number of AI performed during 1993-94 was 4.19 lakh under exotic and 8.25 lakh under cross bred category as against 4.19 lakh exotic and 6.97 lakh cross bred during the earlier year. The number of cross bred calves born during 1993-94 was 3.57 lakh as against 3.12 lakh during 1992-93.

Poultry Development

6.44. The population of improved birds has increased notably in the recent years. Implementation of poultry development is done mainly through 4 central hatcheries, 16 intensive poultry development blocks and 2 poultry extension centres. The number of birds supplied during 1993-94 by these units was 10.77 lakh as against 9.70 lakh in 1992-93.

Milk collection through Government and Co-operative Dairies

6.45. During 1994-95, the number of milk processing plants in the State increased to 45 from 41 in 1993-94. Aggregate processing capacity of the plants during 1994-95 increased to 51.10 lakh litres per day from 48.05 lakh litres per day in 1993-94. In addition to these processing plants, 82 Government and 30 Co-operative milk chilling centres were in operation in the State in 1994-95 and the aggregate capacity of these centres in (1994-95) was 17.57 lakh litres per day.

6.46. The average daily collection of milk of Government and Co-operative Dairies together in the State (excluding Greater Bombay) during 1994-95 (April, 1994 to December, 1994) was 30.2 lakh litres which was higher than 28.46 lakh litres for the corresponding period of 1993-94.

७. सहकार

महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ

७.१. महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीने महाराष्ट्राच्या आणि विशेषतः ग्रामीण भागातील जनतेच्या सामाजिक व आर्थिक विकासांमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. सुरुवातीला ही चळवळ प्रामुख्याने शेती पतपुरवठ्याच्या क्षेत्रापुरतीच मर्यादित होती. त्यानंतर ही चळवळ शेतमाल प्रक्रिया, शेतमाल पणन, ग्रामीण भागातील उद्योग, ग्राहक भांडारे, सामाजिक सेवा इत्यादींसारख्या इतर क्षेत्रांत झपाट्याने पसरली. निरनिराळ्या प्रकारच्या सहकारी संस्थांची गेल्या तीन दशकांमध्ये झालेली प्रगती खालील तक्त्यात दर्शविली आहे :-

7. CO-OPERATION

The Co-operative Movement in Maharashtra

7.1. The co-operative movement in Maharashtra has played a significant role in the social and economic development of the State, particularly in the rural areas. Initially, this movement was confined mainly to the field of agricultural credit. Later it rapidly spread to other fields like agro-processing, agro-marketing, rural industries, consumer stores, social services etc.. The progress of various types of co-operative societies in the last three decades is given in the following table :-

तक्ता क्रमांक/TABLE NO. 7.1

महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीची प्रगती

Progress of co-operative movement in Maharashtra State

संस्था प्रकार	३० जून रोजी असणारी संख्या Number as on 30th June			३१ मार्च 31st March		Type of co-operative societies
	1961	1981	1991	1993	1994	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(1)
(1) शेती पत संस्था	21,438	18,605*	19,597	19,819	19,890	Agricultural credit societies
(2) बिगर-शेती पत संस्था	1,631	5,477	11,293	13,653	15,134	Non-agricultural credit societies
(3) पणन संस्था	344	423	931	1,033	1,073	Marketing societies
(4) उत्पादक संस्था (सख्खर कारखाने, भात गिरण्या, इत्यादी)	4,306	14,327	28,954	33,367	36,802	Productive enterprises (Sugar factories, rice mills etc.)
(5) सोशलसेवी व इतर सहकारी संस्था (ग्राहक भांडारे, गृहनिर्माण, इत्यादी)	3,846	21,915	43,845	50,585	54,095	Social service and other co-operative societies (consumer stores, housing, etc.)
एकूण संस्था	31,565	60,747	1,04,620	1,18,457	1,26,994	Total societies

टीप.—*आदिवासी सहकारी संस्थांच्या पुनर्रचनेमुळे घट झाली आहे.

Note.—*Decrease due to re-organisation of Adivasi Co-operative Societies.

७.२. राज्यातील सहकारी चळवळीबाबतची १९९२-९३ आणि १९९३-९४ ह्या दोन वर्षांतील काही महत्त्वाच्या वैशिष्ट्यांबाबतची माहिती खालील तक्त्यात दिली आहे :-

7.2. The table below gives some important characteristics of the co-operative movement in the State during 1992-93 and 1993-94 :-

तक्ता क्रमांक/TABLE NO. 7.2

महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीची वैशिष्ट्ये

Important characteristics of co-operative movement in the State

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब	वर्ष Year		१९९२-९३ पेक्षा वाढ/घट (टक्के) Percentage increase/ decrease over 1992-93	Item
	1992-93	1993-94*		
(1)	(2)	(3)	(4)	(1)
(1) संस्थांची संख्या	1,18,457	1,26,994	7.2	Number of societies
(2) सभासदांची संख्या (लाखात)	313	331	5.8	Number of members (in lakh)
(3) भरणा केलेले भाग भांडवल	2,183	2,391	9.5	Paid-up share capital
(4) ठेवी	14,506	16,413	13.1	Deposits
(5) खेळते भांडवल	33,515	36,588	9.2	Working capital
(6) कर्जवाटप (निव्वळ)	7,702	8,632	12.1	Advances (net)
(7) नफा झालेल्या संस्था	61,652	67,259	9.1	Number of societies in profit
(8) नफा	366	385	5.2	Amount of profit
(9) तोट्य झालेल्या संस्था	35,883	37,037	3.2	Number of societies in loss
(10) तोट्य	277	279	0.7	Amount of loss
(11) निव्वळ नफा	89	106	19.1	Amount of net profit
(12) नफा किंवा तोट्य न झालेल्या संस्था.	20,922	22,698	8.5	Number of societies with no profit no loss

*अस्थायी/Provisional.

राज्यातील सर्व प्रकारच्या सहकारी संस्थांची एकत्रित संख्या दिनांक ३१ मार्च, १९९४ अखेर १,२६,९९४ इतकी होती आणि दिनांक ३१ मार्च, १९९३ अखेरच्या १,१८,४५७ ह्या संख्येच्या तुलनेत ती ७.२ टक्क्यांनी वाढलेली होती. त्यांचे भरणा केलेले भाग भांडवल दिनांक ३१ मार्च, १९९४ रोजी २,३९१ कोटी रुपये होते आणि मार्च, १९९३ अखेरच्या २,१८३ कोटी रुपयांच्या तुलनेत ते ९.५ टक्क्यांनी वाढलेले होते. एकूण भरणा केलेल्या भाग भांडवलापैकी राज्य शासनाचा वाटा दिनांक ३१ मार्च, १९९३ आणि ३१ मार्च, १९९४ पर्यंत अनुक्रमे ४१९ कोटी रुपये व ४६९ कोटी रुपये होता. ह्या सहकारी संस्थांनी वाटप केलेले निव्वळ कर्ज आधीच्या वर्षातील ७,७०२ कोटी रुपयांवरून १९९३-९४ मध्ये १२.१ टक्क्यांनी वाढून ८,६३२ कोटी रुपये इतके झाले.

प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्था

७.३. राज्यात दिनांक ३१ मार्च, १९९४ रोजी १९,८५८ शेती पतपुरवठा संस्था होत्या. त्यामध्ये कृषक सेवा संस्था, आदिवासी सहकारी संस्था व धान्य सहकारी संस्थांचा समावेश आहे. त्या संस्थांची सभासद संख्या दिनांक ३१ मार्च, १९९३ अखेर ८१ लाख होती. या संख्येत वाढ होऊन ती दिनांक ३१ मार्च, १९९४ अखेर ८३ लाख झाली. तसेच त्या संस्थांच्या खेळत्या भांडवलात आधीच्या वर्षातील २,२२५ कोटी रुपयांवरून ६.० टक्क्यांनी वाढ होऊन १९९३-९४ मध्ये ते २,३५८ कोटी रुपये झाले. या संस्थांनी १९९३-९४ या वर्षी ९९२ कोटी रुपयांचा कर्जपुरवठा केला. १९९३-९४ मध्ये केलेल्या एकूण कर्जपुरवठ्यापैकी २४८ कोटी रुपये (२५ टक्के) कर्जपुरवठा अल्पभूधारकांना करण्यात आला. सर्व प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांची १९९३-९४ अखेरची येणे कर्जाची रक्कम १,५७२ कोटी रुपये होती. ही रक्कम १९९२-९३ अखेरच्या १,५२५ कोटी रुपयांपेक्षा ३.१ टक्क्यांनी जास्त होती. प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांनी दिलेल्या कर्जापैकी ४८० कोटी रुपयांची कर्जवसुली केली. ही कर्जवसुलीची रक्कम १९९२-९३ मधील रकमेपेक्षा ५.० टक्क्यांनी जास्त होती. १९९३-९४ मध्ये प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांच्या कर्जवसुलीची वसुलीयोग्य कर्जांशी असलेली टक्केवारी ३९.७ होती, तर आधीच्या वर्षी ती ३९.८ होती. १९९३-९४ च्या अखेरीस कर्जाच्या थकबाकीची रक्कम ७३० कोटी रुपये होती. १९९३-९४ मध्ये थकबाकीचे येणे रकमेशी असलेले प्रमाण ४६.४ टक्के होते. १९९२-९३ मध्ये हेच प्रमाण ४५.४ टक्के होते. १९९३-९४ च्या अखेरीस असणाऱ्या थकबाकीपैकी जवळपास ५१ टक्के थकबाकी दोन वर्षांपेक्षा कमी कालावधीकरिता होती. वर उल्लेखिलेल्या संस्थांपैकी दिनांक ३१ मार्च, १९९४ पर्यंत नोंदणी झालेल्या ९८४ आदिवासी सहकारी संस्था होत्या. या संस्थांनी दिनांक ३१ मार्च, १९९४ पर्यंत १.१९ लाख सभासदांना ३०.० कोटी रुपयांचे कर्जवाटप केले. आधीच्या वर्षी ९६ हजार सभासदांना १३.० कोटी रुपयांचे कर्ज वाटप करण्यात आले होते.

शिखर व मध्यवर्ती बँका

७.४. महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकेच्या ठेवी दिनांक ३१ मार्च, १९९३ रोजी २,७७३ कोटी रुपये होत्या. त्यात ३६.५ टक्के वाढ होऊन त्या दिनांक ३१ मार्च, १९९४ रोजी ३,७८४ कोटी रुपये झाल्या. या बँकेचे खेळते भांडवल दिनांक ३१ मार्च, १९९४ रोजी ४,८३० कोटी रुपये होते, तर दिनांक ३१ मार्च १९९३ रोजी ते ४,०७७ कोटी रुपये होते. दिनांक १ एप्रिल, १९९३ ते दिनांक ३१ मार्च, १९९४ ह्या वर्षात बँकेने ६,९४९ कोटी रुपयांचे एकूण कर्जवाटप केले. येणे कर्जाची रक्कम मार्च, १९९४ अखेर २,२६८ कोटी रुपये होती व आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ती २०.१ टक्क्यांनी कमी होती. थकबाकीची रक्कम मार्च १९९४ अखेर २२४ कोटी

The number of co-operative societies of all types taken together in the State increased by 7.2 per cent to 1,26,994 by the end of March, 1994 from 1,18,457 as on 31st March, 1993. Their paid up share capital increased by 9.5 per cent to Rs. 2,391 crore as on 31st March, 1994 from Rs. 2,183 crore at the end of March, 1993. The State Government's contribution in total paid up share capital upto 31st March, 1993 and 31st March, 1994 was Rs. 419 crore and Rs. 469 crore respectively. The loans advanced (net) by the co-operative societies during the year 1993-94 increased by 12.1 per cent to Rs. 8,632 crore from the earlier years advance of Rs. 7,702 crore.

Primary Agricultural Credit Societies (PACS)

7.3. There were 19,858 Primary Agricultural Credit Societies as on 31st March, 1994. These include Farmers' Service Societies, Adivasi Co-operative Societies and Grain Banks. Their membership increased from 81 lakh on 31st March, 1993 to 83 lakh as on 31st March, 1994. Their working capital increased by 6.0 per cent to Rs. 2,358 crore in the year 1993-94 from Rs. 2,225 crore in the previous year. These societies advanced loans to the tune of Rs. 992 crore during 1993-94. Out of the total loan advanced during 1993-94, Rs. 248 crore (25 per cent) were advanced to small holders. The loans outstanding in respect of all PACS at the end of 1993-94 were Rs. 1,572 crore, which were higher by 3.1 per cent than that of Rs. 1,525 crore at the end of 1992-93. The loans recovered by the PACS were of the order of Rs. 480 crore, which were higher by 5.0 per cent than that in 1992-93. The percentage of loans recovered by the PACS to the loans due for recovery was 39.7 in 1993-94 as against 39.8 in the previous year. The loans overdue at the end of 1993-94 were of Rs. 730 crore. The proportion of overdues to 'outstandings' in 1993-94 was 46.4 per cent as against 45.4 per cent in 1992-93. Out of the total loans overdue at the end of 1993-94, about 51 per cent were overdue for less than two years. Out of the above societies, the number of Adivasi Co-operative Societies registered upto 31st March, 1994 was 984. These societies advanced loans of Rs 30.0 crore to 1.19 lakh members upto 31st March, 1994, as against loans of Rs. 13.0 crore distributed to 96 thousand members during the previous year.

Apex and Central Banks

7.4. The deposits of the Maharashtra State Co-operative Bank increased by 36.5 per cent from Rs. 2,773 crore on 31st March, 1993 to Rs. 3,784 crore as on 31st March, 1994. Its working capital stood at Rs. 4,830 crore on 31st March 1994 as against Rs. 4,077 crore on 31st March, 1993. The loans advanced (gross) from 1st April, 1993 to 31st March, 1994 were Rs. 6,949 crore. The loans outstanding decreased by 20.1 per cent to Rs. 2,268 crore at the end of March 1994. The loans overdue at the end of March, 1994 were Rs. 224 crore and the percentage of overdues to

रुपये होती व थकबाकीचे येणे रकमेशी प्रमाण ९.९ टक्के होते. हीच टक्केवारी दिनांक ३१ मार्च, १९९३ रोजी ५.२ होती.

७.५. दिनांक ३१ मार्च, १९९४ अखेर राज्यातील सर्व ३० जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांच्या ठेवी व खेळते भांडवल अनुक्रमे ५,३९५ कोटी रुपये व ७,३०६ कोटी रुपये होते. दिनांक ३१ मार्च, १९९३ रोजी हे आकडे अनुक्रमे ४,३१२ कोटी रुपये व ६,३३६ कोटी रुपये होते. मार्च १९९४ अखेरीस या बँकांची येणे कर्जाची रक्कम ४,०६१ कोटी रुपये होती व ती दिनांक ३१ मार्च, १९९३ रोजी येणे असलेल्या कर्जाच्या रकमेपेक्षा २.२४ टक्क्यांनी जास्त होती. जिल्हा बँकांची दिनांक ३० जून, १९९३ आणि दिनांक ३० जून १९९४ रोजी वसूलपात्र रक्कम अनुक्रमे १,२८४ कोटी रुपये आणि १,४७४ कोटी रुपये इतकी होती. दिनांक ३० जून १९९४ अखेर संपलेल्या वर्षात ८०४ कोटी रुपयांची कर्जवसुली झाली. ही वसुली १९९२-९३ मधील वसुलीपेक्षा १६.७ टक्क्यांनी जास्त होती. कर्जवसुलीचे मागणीशी प्रमाण १९९३-९४ मध्ये ५४.५ टक्के होते. १९९२-९३ मध्ये हेच प्रमाण ५३.७ टक्के होते. दिनांक ३१ मार्च १९९४ रोजी थकबाकीची रक्कम ९६५ कोटी रुपये होती व थकबाकीचे येणे रकमेशी प्रमाण २३.८ टक्के होते. दिनांक ३१ मार्च, १९९३ रोजी हेच प्रमाण २१.५ टक्के होते.

७.६. महाराष्ट्र राज्य सहकारी कृषि व ग्रामीण विकास बँकेने १९९३-९४ ह्या वर्षात १४५.८० कोटी रुपयांचे कर्जरोखे विक्रीस काढले आणि १४४.३१ कोटी रुपयांची दीर्घ मुदतीची कर्जे दिली. दिनांक ३१ मार्च, १९९४ रोजी ह्या बँकेची थकबाकी १३९.२० कोटी रुपये होती. १९९२-९३ मध्ये बँकेने १२९.१२ कोटी रुपयांचे कर्जवाटप केले होते, तर दिनांक ३० जून, १९९३ रोजी बँकेची थकबाकी १०५.६७ कोटी रुपये होती. एप्रिल-डिसेंबर, १९९४ ह्या कालावधीत बँकेने ६३.५० कोटी रुपयांची दीर्घ मुदतीची कर्जे दिली, तर १९९३ मधील त्याच कालावधीत बँकेने ६२.५८ कोटी रुपयांची कर्जे दिली.

बिगर-शेती पतपुरवठा संस्था

७.७. दिनांक ३१ मार्च, १९९४ रोजी राज्यातील बिगरशेती पतपुरवठा संस्थांची संख्या १५,१३४ होती आणि ती दिनांक ३१ मार्च, १९९३ रोजीच्या संख्येपेक्षा १०.८ टक्क्यांनी वाढलेली होती. १९९३-९४ च्या अखेरीस त्यांची सदस्य संख्या १.३१ कोटी होती. १९९३-९४ मध्ये या संस्थांचे खेळते भांडवल १०,८१४ कोटी रुपये आणि कर्ज पुरवठा ६,६८८ कोटी रुपये होता. आधीच्या वर्षात ह्या रकमा अनुक्रमे १०,०९७ कोटी रुपये व ६,३७० कोटी रुपये इतक्या होत्या आणि १९९३-९४ मध्ये त्यांत अनुक्रमे ७.१ टक्के व ५.० टक्के वाढ झाली.

सहकारी पणन संस्था

७.८. मार्च, १९९४ अखेर जिल्हा/मध्यवर्ती पणन संस्था आणि पणन महासंघ धरून सहकारी पणन संस्थांची एकूण संख्या १,०७३ होती. त्यांची सभासद संख्या ८.४६ लाख आणि खेळते भांडवल ५९८ कोटी रुपये होते. १९९३-९४ या वर्षी या संस्थांची उलाढाल २,२३१ कोटी रुपये होती, तर १९९२-९३ मधील उलाढाल २,०९० कोटी रुपये होती.

७.९. महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन महासंघाचे खेळते भांडवल दिनांक ३१ मार्च, १९९४ रोजी २२८ कोटी रुपये होते. १९९३-९४ मध्ये संघाची एकूण उलाढाल ५२५ कोटी रुपये होती. एकूण उलाढालीपैकी १९९३-९४ मध्ये शेतीची अवजारे व इतर शेतीविषयक विक्री केलेल्या वस्तूंचे मूल्य ४७५ कोटी रुपये होते.

outstanding was 9.9 as compared to 5.2 as on 31st March, 1993.

7.5. The deposits and working capital of the 30 District Central Co-operative Banks (DCCBs) were Rs. 5,395 crore and Rs. 7,306 crore respectively as on 31st March, 1994 as against Rs. 4,312 crore and Rs. 6,336 crore respectively as on 31st March, 1993. The loans outstanding of the DCCB's stood at Rs. 4,061 crore at the end of March, 1994 which were higher by 2.24 per cent than those as on 31st March, 1993. The demand as on 30th June, 1993 and 30th June, 1994 was Rs. 1,284 crore and Rs. 1,474 crore respectively. The loans recovered during the year ending 30th June, 1994 were Rs. 804 crore which were higher by 16.7 per cent than that during 1992-93. The percentage of recovery to demand was 54.5 in 1993-94 as against 53.7 in 1992-93. The loans overdue were of Rs. 965 crore as on 31st March, 1994 and the percentage of overdues to outstandings was 23.8 as against 21.5 as on 31st March, 1993.

7.6. The Maharashtra State Co-operative Agricultural and Rural Development Bank floated debentures of the order of Rs. 145.80 crore and disbursed long-term loans of Rs. 144.31 crore during the year 1993-94. The overdues of this Bank stood at Rs. 139.20 crore as on 31st March, 1994. The total loans disbursed during the year 1992-93 were Rs. 129.12 crore and overdues were Rs. 105.67 crore as on 30th June, 1993. During the period April to December 1994, the bank disbursed long-term loans of Rs. 63.50 crore as against the amount of Rs. 62.58 crore disbursed during similar period of 1993.

Non-Agricultural Credit Societies

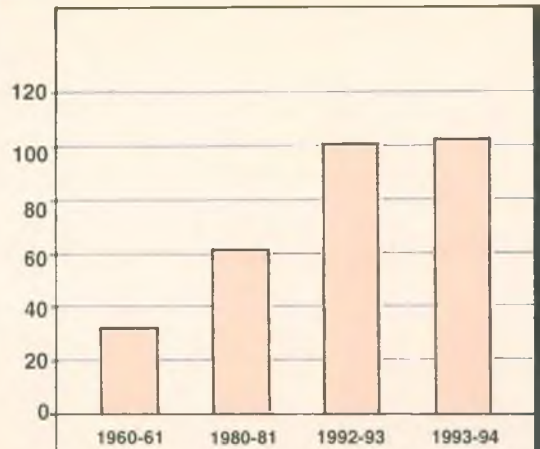
7.7. The number of Non-agricultural Credit Societies in the State was 15,134 as on 31st March, 1994 showing an increase of 10.8 per cent over the number as on 31st March, 1993. Their membership stood at 1.31 crore at the end of 1993-94. The working capital and gross loans advanced in 1993-94 increased by 7.1 per cent and 5.0 per cent respectively and stood at Rs. 10,814 crore and Rs. 6,688 crore respectively. These amounts were at Rs. 10,097 crore and Rs. 6,370 crore respectively in the previous year.

Co-operative Marketing Societies

7.8. The number of Co-operative Marketing Societies, including District/Central Marketing Societies and Marketing Federation, at the end of March, 1994 was 1,073 with a membership of 8.46 lakh and working capital of Rs. 598 crore. The turnover of these societies was of the order of Rs. 2,231 crore in 1993-94, as compared with Rs. 2,090 crore in 1992-93.

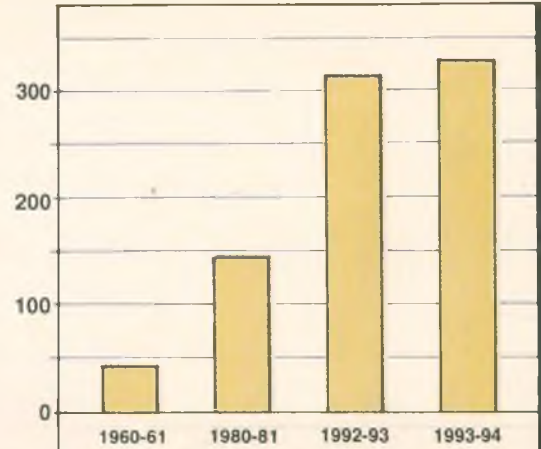
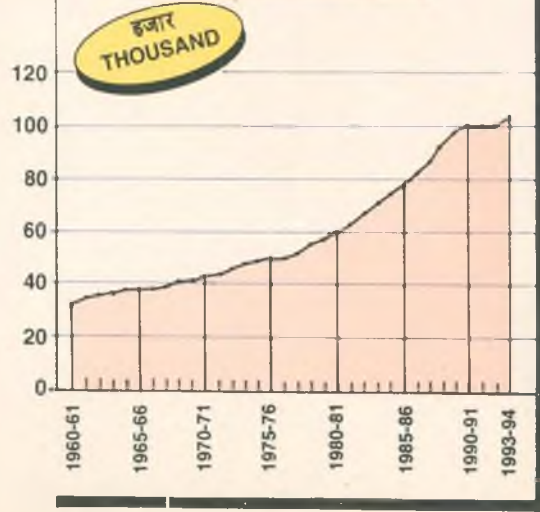
7.9. The Maharashtra State Co-operative Marketing Federation had a working capital of Rs. 228 crore as on 31st March 1994. Its total turnover in 1993-94 was Rs. 525 crore. Of the total turnover, the value of agricultural requisites sold by it in 1993-94 amounted to Rs. 475 crore.

सहकारी संस्थांची वाढ GROWTH OF CO-OPERATIVE SOCIETIES

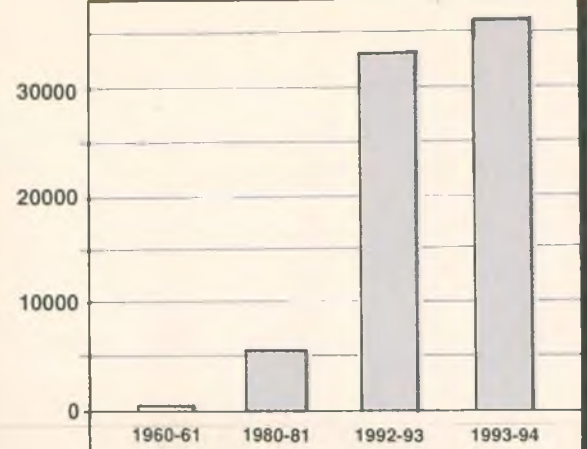
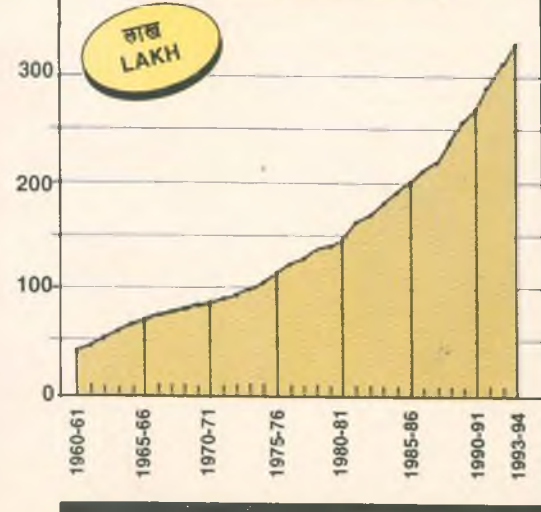
संस्था SOCIETIES

हजार THOUSAND

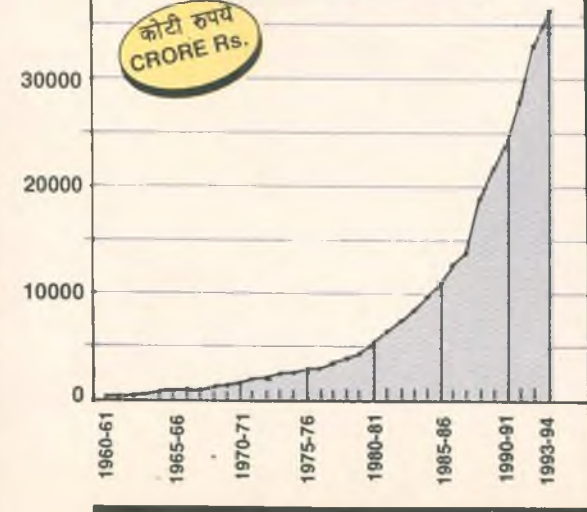
सभासद MEMBERS

लाख LAKH

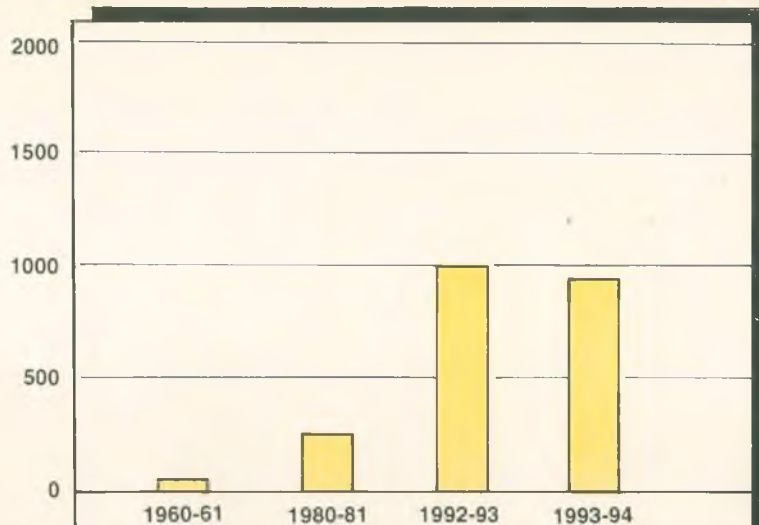

खेळते भांडवल WORKING CAPITAL

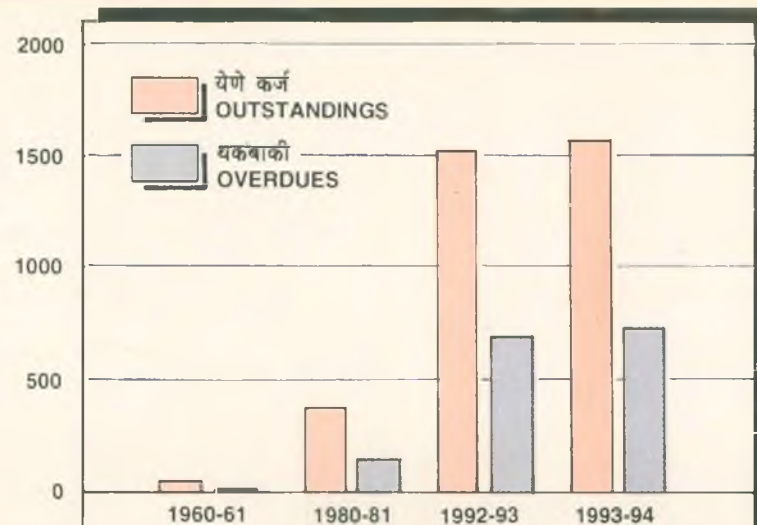
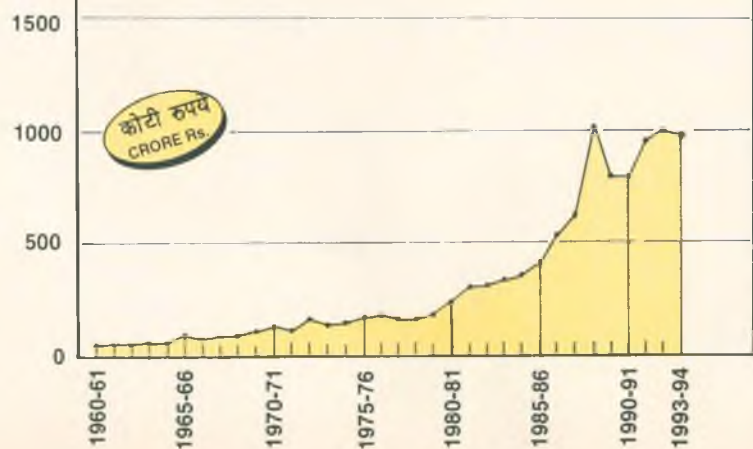
कोटी रुपये CRORE Rs.

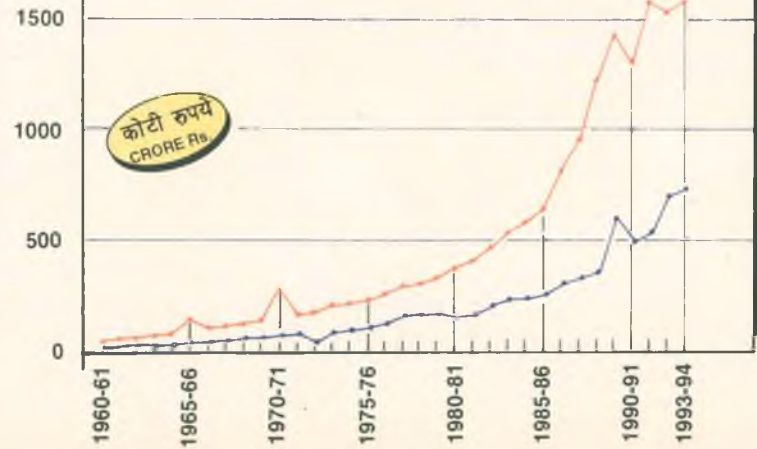
प्राथमिक शेती पत-संस्थांची वाढ GROWTH OF PRIMARY AGRICULTURAL CREDIT SOCIETIES

प्राथमिक शेती पतसंस्थांनी वर्षभरात वितरित केलेले कर्ज
ADVANCES BY PRIMARY AGRICULTURAL CREDIT SOCIETIES DURING THE YEAR

प्राथमिक शेती पतसंस्थांचे वर्षजखेर येणे कर्ज व धकबाकी
OUTSTANDINGS AND OVERDUES OF PRIMARY AGRICULTURAL CREDIT SOCIETIES AT THE END OF THE YEAR

७.१०. महाराष्ट्र राज्य सहकारी कापूस उत्पादक पणन महासंघाचे खेळते भांडवल दिनांक ३१ मार्च, १९९४ रोजी ११.०२ कोटी रुपये होते. महासंघाची १९९३-९४ मधील एकूण उलाढाल १,०४२ कोटी रुपये होती, तर १९९२-९३ मध्ये ती १,०३४ कोटी रुपये होती.

कापूस एकाधिकार खरेदी योजना

७.११. महाराष्ट्र कच्चा कापूस (खरेदी, प्रक्रिया व पणन) अधिनियम, १९७१ या अंतर्गत १९९३-९४ मध्ये ६५२ कोटी रुपयांचा ६५.११ लाख क्विंटल कापूस खरेदी करण्यात आला, तर १९९२-९३ मध्ये ८४० कोटी रुपयांचा ९४.७७ लाख क्विंटल कापूस खरेदी करण्यात आला होता. १९९३-९४ मध्ये खरेदी केलेल्या कापसावर प्रक्रिया करून १३.३६ लाख गासड्या तयार करण्यात आल्या व त्यापासून ४१.१९ लाख क्विंटल सरकी मिळाली. १९९३-९४ मध्ये १२.९४ लाख गासड्या ८६१ कोटी रुपये किंमतीस विकण्याचा करार झाला आणि ४०.७० लाख क्विंटल सरकी २३६ कोटी रुपयांस विकण्यात आली. गासड्यांच्या विक्रीची १९९३-९४ मधील सरासरी किंमत प्रति गासडी ६,४४५ रुपये येते आणि सरकीच्या विक्रीची सरासरी किंमत प्रति क्विंटल ५७२ रुपये येते.

७.१२. कापूस एकाधिकार खरेदी योजनेने १९९३-९४ मध्ये सुमारे ३१६.४९ कोटी रुपयांचा विक्री नफा मिळविला आहे. या योजनेस १९९२-९३ च्या हंगामात ६१.०५ कोटी रुपये इतका नफा मिळाला होता.

७.१३. महाराष्ट्र कच्चा कापूस (खरेदी, प्रक्रिया व पणन) अधिनियम, १९७१ ची मुदत दिनांक ३० जून, १९९५ पर्यंत वाढविण्यात आली आहे. १९९४-९५ च्या हंगामाकरिता राज्य शासनाने कापसाच्या (सरकीसह कापूस) जातवार व प्रतवार हमी किंमती दिनांक १७ सप्टेंबर, १९९४ रोजी जाहीर केल्या. हमी किंमती आधारभूत किंमतीएवढ्याच ठेवण्यात आल्या. परंतु महाराष्ट्र कच्चा कापूस अधिनियम, १९७१ अन्वये गासड्या आणि सरकी विकून मिळालेल्या एकूण मूल्याच्या आधारावर काढलेल्या अंतिम किंमती जर हमी किंमतीपेक्षा जास्त झाल्या तर त्यांच्या फरकापैकी ७५ टक्के रक्कम मिळण्यास कापूस उत्पादक पात्र होती. १९९४-९५ च्या हंगामाकरिता शासनाने सुरुवातीस लांब धाग्याच्या कापसाच्या जातींस प्रति क्विंटल २४० रुपये, मध्यम धाग्याच्या कापसाच्या जातींस प्रति क्विंटल २०० रुपये, तर आखूड धाग्याच्या इतर जातींस प्रति क्विंटल २९५ रुपये अग्रिम अधिक रक्कम देण्याचे जाहीर केले. त्यानंतर दिनांक २१ नोव्हेंबर, १९९४ रोजी शासनाने अतिरिक्त अग्रिम अधिक रक्कम प्रति क्विंटल ५० रुपये जाहीर केली आणि त्यानंतर पुन्हा दिनांक १३ डिसेंबर, १९९४ रोजी अग्रिम अधिक रकमेचा आणखी एक हप्ता प्रति क्विंटल ३०० रुपये जाहीर केला. परिणामी, १९९४-९५ मध्ये मंजूर केलेली अग्रिम अधिक रक्कम कापसाच्या धाग्याच्या लांबीनुसार प्रति क्विंटल रुपये ८५० ते ९४५ या दरम्यान होती. १९९४-९५ या हंगामातील कापूस खरेदीस पश्चिम महाराष्ट्रात दिनांक २५ जुलै, १९९४ पासून आणि विदर्भ, मराठवाडा व खानदेश या मुख्य कापूस पट्ट्यात दिनांक १ नोव्हेंबर, १९९४ पासून सुरुवात झाली होती. डिसेंबर, १९९४ अखेर ६.४८ लाख क्विंटल कापूस खरेदी करण्यात आला. हमी दराप्रमाणे अतिरिक्त अग्रिमासह त्याची किंमत १३०.५१ कोटी रुपये इतकी होती. अगदी अलिकडे म्हणजे दिनांक १३ फेब्रुवारी, १९९५ पर्यंत १०.२९ लाख क्विंटल कापूस खरेदी करण्यात आला. कापसावर प्रक्रिया करून गासड्या तयार करण्याचे काम प्रगतिपथावर आहे. चालू हंगामात (१९९४-९५) १५ लाख क्विंटलच्या जवळपास (३ लाख गासड्या) कापसाची खरेदी होण्याची अपेक्षा आहे. विदर्भात झालेली अतिवृष्टी आणि मराठवाड्यात झालेला तुरळक

7.10. The Maharashtra State Co-operative Cotton Growers' Marketing Federation had a working capital of Rs. 11.02 crore as on 31st March, 1994. Its total turnover during 1993-94 was Rs. 1,042 crore as against Rs. 1,034 crore in the year 1992-93.

The Scheme of Monopoly Procurement of Cotton

7.11. Under the Maharashtra Raw Cotton (Procurement, Processing and Marketing) Act, 1971, 65.11 lakh quintals of kapas valued at Rs. 652 crore was procured during 1993-94 as against 94.77 lakh quintals valued at Rs. 840 crore in 1992-93. After processing the cotton procured during 1993-94, 13.36 lakh bales were pressed and 41.19 lakh quintals of cotton seed was obtained. During 1993-94, 12.94 lakh bales were contracted for sale, valued at Rs. 861 crore. 40.70 lakh quintals of cotton seed was sold at Rs. 236 crore. The average selling price per bale for 1993-94 works out to Rs. 6,445 and the average selling price of cotton seed per quintal works out to Rs. 572.

7.12. The Monopoly Procurement Scheme has earned a record profit of Rs. 316.49 crore during 1993-94. The scheme had earned a profit of Rs. 61.05 crore during 1992-93 season.

7.13. The duration of the Maharashtra Raw Cotton (Procurement, Processing and Marketing) Act, 1971 has been extended upto 30th June, 1995. The varietywise and gradewise guaranteed price of raw cotton (Kapas i.e. unginned) were declared by the State Government on 17th September, 1994 for the season 1994-95. The guaranteed prices were fixed on par with the support prices but as per the Maharashtra Raw Cotton Act, 1971, the cultivators would be entitled to receive 75 per cent of excess over the guaranteed prices, if the final prices which depend on total realisation from sales of bales and cotton seeds work out to be more than the guaranteed prices. The Government had initially declared Advance Additional Prices (A.A.P.) to the extent of Rs. 240 per quintal for long staple varieties, Rs. 200 per quintal for medium staple varieties and Rs. 295 per quintal for other short staple varieties for the 1994-95 season. Subsequently on 21st November, 1994, the Government declared additional A.A.P. of Rs. 350 per quintal. Thereafter again on 13th December, 1994, the Government declared one more instalment of A.A.P. of Rs. 300 per quintal. As a result, the A.A.P. sanctioned in 1994-95 ranged between Rs. 850 to 945 Rs. per quintal depending upon the staple length. For the season 1994-95 the procurement of kapas was started from 25th July, 1994 in Western Maharashtra and from 1st November, 1994 in the main cotton tract (Vidarbha, Marathwada and Khandesh). The procurement by the end of December, 1994 was 6.48 lakh quintals valued at Rs. 130.51 crore at the guaranteed price including Advance Additional Price. The latest procurement as on 13th February, 1995 is 10.29 lakh quintals. The work of pressing and processing is in progress. It is expected that the procurement will be

प्रमाणातील पाऊस यामुळे कापसाचे उत्पादन आणि खरेदी सर्वसाधारण पातळीपेक्षा कमी असेल असा अंदाज आहे.

उत्पादक व्यवसाय

७.१४. उत्पादक व्यवसायांत गुंतलेल्या सहकारी संस्थांची संख्या दिनांक ३१ मार्च, १९९४ रोजी ३६,८०२ होती. त्यापैकी ६७४ संस्था स्वतंत्र प्रक्रिया करणाऱ्या होत्या. १९९३-९४ वर्षा अखेरीस या सर्व उत्पादक संस्थांची सदस्य संख्या ५२.४५ लाख होती, तर त्यांचे खेळते भांडवल ७,५२७ कोटी रुपये होते. स्वतंत्र प्रक्रिया करणाऱ्या ६७४ सहकारी संस्थांपैकी ५४७ संस्था १९९३-९४ मध्ये उत्पादन करित होत्या. १९९३-९४ सालामध्ये राज्यात कार्यरत असलेल्या एकूण ९७ साखर कारखान्यांपैकी ९४ साखर कारखाने सहकारी क्षेत्रातील होते. या ९४ सहकारी साखर कारखान्यांनी १९९३-९४ मध्ये २४२ लाख टन उसाचे गाळप करून २९.६८ लाख टन साखरेचे उत्पादन केले. हे उत्पादन १९९२-९३ मधील उत्पादनापेक्षा १०.२ टक्क्यांनी कमी होते. कापूस पिंजणी करणाऱ्या व कापसाच्या गासड्या बांधणाऱ्या संस्थांनी प्रक्रिया केलेल्या कापसात १९९२-९३ च्या तुलनेत १९९३-९४ मध्ये २.४ टक्क्यांनी वाढ दिसून आली आणि भात गिरण्यांच्या उत्पादनात आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत यावर्षी २.५ टक्क्यांनी वाढ झाली. सहकारी प्रक्रिया संस्थांच्या प्रगतीचा आढावा पुढील तक्त्यात दिला आहे :-

around 15 lakh quintals (3 lakh bales) during current (1994-95) season. Due to heavy rains in Vidarbha and scanty rains in Marathwada, the production and procurement of cotton is expected to be lower than the normal level.

Productive Enterprises

7.14. There were 36,802 co-operative societies engaged in productive enterprises as on 31st March, 1994 of which 674 were independent processing societies. The membership and working capital of all these societies engaged in productive enterprises were 52.45 lakh and Rs. 7,527 crore respectively as at the end of the year 1993-94. Out of the 674 independent processing societies, 547 were in production during the year 1993-94. Out of the total 97 sugar factories in the State in production during the year 1993-94, 94 were from co-operative sector. These 94 co-operative sugar factories crushed 242 lakh tonnes of sugarcane and produced 29.68 lakh tonnes of sugar in 1993-94, which was lower by 10.2 per cent than that in 1992-93. The quantity of kapas processed by cotton ginning and pressing societies increased by 2.4 per cent in 1993-94 over 1992-93 and processing of paddy by rice mills showed an increase of 2.5 per cent over previous year. The table below gives the progress made by the co-operative processing societies :-

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 7.3

सहकारी प्रक्रिया संस्था

Co-operative processing societies

संस्थेचा प्रकार (1)	एकूण संस्था Total number of societies		उत्पादन चालू असणाऱ्या संस्थांची संख्या Number of societies in production		प्रक्रिया केलेला माल #('००० टनात) Quantity processed #(in '000 tonnes)		प्रकार (1)
	1992-93 (2)	1993-94* (3)	1992-93 (4)	1993-94* (5)	1992-93 (6)	1993-94* (7)	
सरकी काळवे व कापसाच्या गाठी बांधणे	225	231	201	206	535	548	Cotton ginning and pressing
भात गिरण्या	89	89	84	84	118	121	Rice mills
तेल गिरण्या	4	7	3	4	1	1	Oil mills
साखर कारखाने	137	138	95	94	29,210	24,224	Sugar factories
इतर	202	209	154	159	15	16	Others
एकूण	657	674	537	547	Total

* अस्थायी/Provisional.

प्रक्रिया केलेला माल कापूस/भात/तेलबिया/ऊस या स्वरूपात.

Quantity processed in terms of raw cotton/paddy/oil seeds/sugarcane

७.१५. राज्यात १९९३-९४ मध्ये ८२८ हातमाग संस्था व ९२७ यंत्रमाग संस्था होत्या. १९९२-९३ मध्ये अशा संस्था अनुक्रमे ८३५ व ८५६ इतक्या होत्या. १९९३-९४ मध्ये या संस्थांकडे असलेल्या चालू हातमागांची संख्या २२.२ हजार व चालू यंत्रमागांची संख्या २३.० हजार होती. १९९३-९४ मध्ये हातमाग संस्थांनी ६५.६ कोटी रुपये किंमतीचे आणि यंत्रमाग संस्थांनी १३६ कोटी रुपये किंमतीचे कापड उत्पादन केले. मागील वर्षी हातमाग व यंत्रमाग संस्थांनी उत्पादन केलेल्या कापडाचे मूल्य अनुक्रमे ८२.० कोटी रुपये व १३.६ कोटी रुपये होते.

7.15. There were 828 handloom and 927 powerloom societies during 1993-94 as against 835 and 856 respectively during 1992-93. These societies had 22.2 thousand handlooms and 23.0 thousand powerlooms respectively in working condition during 1993-94. The handloom and the powerloom societies produced cloth worth Rs. 65.6 crore and Rs. 136.0 crore respectively during 1993-94. As against this, in the previous year, the value of production of the handloom and the powerloom societies was Rs. 82.0 crore and Rs. 13.6 crore respectively.

७.१६. राज्यातील एकूण १८८ सहकारी सूत गिरण्यांपैकी १९९३-९४ मध्ये ४९ सूत गिरण्या उत्पादन करित होत्या. त्यांच्याकडील चात्यांची संख्या १०.६७ लाख होती. या गिरण्यांनी १९९३-९४ मध्ये ४२९ कोटी रुपये किंमतीच्या सुताचे उत्पादन केले.

७.१७. राज्यात १९९३-९४ मध्ये १८,०५३ प्राथमिक दूध संस्था व ६७ दूध संघ होते आणि त्यांची सदस्यसंख्या अनुक्रमे १५.०४ लाख व ३० हजार होती. ह्या दूध संस्था व दूध संघ यांचे खेळते भांडवल अनुक्रमे १५२ कोटी रुपये आणि ३४४ कोटी रुपये इतके होते. दूध संस्थांनी आणि दूध संघांनी १९९३-९४ मध्ये विक्री केलेल्या दूध आणि दुग्धजन्य पदार्थांच्या विक्रीची एकत्रित किंमत अनुक्रमे ५३६ कोटी रुपये आणि ७९३ कोटी रुपये होती. १९९२-९३ मध्ये ती अनुक्रमे ५२३ कोटी रुपये आणि ६९२ कोटी रुपये होती.

७.१८. राज्यात १९९३-९४ मध्ये १,९३४ प्राथमिक मत्स्यव्यवसाय संस्था, २२ मत्स्यव्यवसाय संघ आणि एक मत्स्यव्यवसाय महासंघ होते. या सर्व संस्थांची सदस्यसंख्या २.०८ लाख होती. या संस्थांचे खेळते भांडवल ८२ कोटी रुपये होते. त्यांनी मासळी व त्यापासूनची उत्पादने यांच्या केलेल्या विक्रीची किंमत १२४ कोटी रुपये होती. १९९२-९३ मध्ये अशा विक्रीची किंमत ११८ कोटी रुपये होती.

समाजसेवी आणि इतर सहकारी संस्था

७.१९. राज्यात १९९३-९४ मध्ये शिखर ग्राहक महासंघाव्यतिरिक्त १२६ घाऊक ग्राहक भांडारे व ३,५४५ प्राथमिक ग्राहक भांडारे होती. १९९३-९४ मधील ह्या सर्व ग्राहक भांडारांची विक्री ७०४ कोटी रुपये होती, तर आधीच्या वर्षातील विक्री ६७० कोटी रुपये होती. शिखर ग्राहक महासंघाची १९९३-९४ मधील एकूण विक्री १८.५ कोटी रुपये होती, तर १९९२-९३ वर्षातील विक्री १८.३ कोटी रुपये होती.

७.२०. दिनांक ३१ मार्च, १९९४ रोजी राज्यात ४१,४२१ प्राथमिक सहकारी गृहनिर्माण संस्था होत्या आणि त्यांची सदस्यसंख्या १३.१९ लाख होती. त्यांचे खेळते भांडवल १,५४७ कोटी रुपये होते. महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण पतपुरवठा महामंडळाने १९९३-९४ मध्ये ४० कोटी रुपयांची कर्जे दिली आणि ह्या वर्षात ७१ कोटी रुपयांच्या कर्जाची वसुली केली. महामंडळाची कर्जे येणे रक्कम दिनांक ३१ मार्च, १९९४ रोजी ३६० कोटी रुपये होती. दिनांक ३१ मार्च, १९९३ रोजी अशी रक्कम ३४३ कोटी रुपये होती. घरबांधणीसाठी कर्ज मंजूर करण्यात आलेल्या गाळांची एकूण प्रगमनशील संख्या दिनांक ३१ मार्च, १९९४ रोजी २.०७ लाख होती. त्यापैकी जवळजवळ १.०२ लाख गाळे तोपर्यंत बांधून पूर्ण करण्यात आले होते.

७.२१. कंत्राटी पद्धतीवर काम घेणाऱ्या मजुरांच्या सहकारी संस्थांची संख्या १९९३-९४ च्या अखेरीस ५,७८० होती व सभासदांची संख्या जवळजवळ ३.०२ लाख होती. १९९३-९४ सालामध्ये अशा प्रकारच्या सहकारी संस्थांकडून १९५ कोटी रुपयांची कामे करण्यात आली. १९९२-९३ मध्ये १७३ कोटी रुपयांची कामे करण्यात आली होती.

७.२२. राज्यात १९९३-९४ मध्ये ३७५ वन श्रमिक संस्था होत्या व त्यांच्या सभासदांची संख्या ७८ हजार होती. १९९३-९४ मध्ये सदर संस्थांकडून लाकूड व इतर वन उत्पादनांची झालेली विक्री ६.१९ कोटी रुपयांची होती.

7.16. Out of the 188 co-operative spinning mills in the State, 49 mills having 10.67 lakh spindles were in production in 1993-94. These spinning mills produced yarn worth Rs. 429 crore during the year 1993-94.

7.17. There were 18,053 primary dairy societies and 67 unions with membership of 15.04 lakh and 30 thousand respectively in 1993-94. These dairy societies and unions had working capital of Rs. 152 crore and Rs. 344 crore respectively. The total value of sale of milk and milk products together of Dairy Societies and Unions during the year 1993-94 was of the order of Rs. 536 crore and Rs. 793 crore respectively as against Rs. 523 crore and Rs. 692 crore respectively during 1992-93.

7.18. In 1993-94, there were 1,934 primary fisheries societies, 22 fisheries unions and one fisheries federation. All these societies had membership of 2.08 lakh. They had working capital of the order of Rs. 82 crore and they sold fish and fish products worth Rs. 124 crore as against the sale of Rs. 118 crore in 1992-93.

Social Services and Other Co-operative Societies

7.19. In 1993-94, there were 126 wholesale consumers' stores and 3,545 primary consumers' stores in the State, besides an apex consumer federation. The total value of sales of all these consumer stores was Rs. 704 crore during the year 1993-94 as compared to Rs. 670 crore in 1992-93. The sale of the apex consumers' federation during 1993-94 was Rs. 18.5 crore as against Rs. 18.3 crore in 1992-93.

7.20. There were 41,421 primary co-operative housing societies as on 31st March, 1994 with a membership of 13.19 lakh. The working capital of these housing societies was of the order of Rs. 1,547 crore. The Maharashtra State Co-operative Housing Finance Corporation advanced loans of Rs. 40 crore during 1993-94 and recovered loans of Rs. 71 crore during the same year. Its loans outstanding as on 31st March, 1994 were Rs. 360 crore as against Rs. 343 crore as on 31st March, 1993. The progressive number of tenements for which loans were sanctioned was 2.07 lakh as on 31st March, 1994, of which nearly 1.02 lakh tenements were completed by that date.

7.21. There were 5,780 labour contract societies with nearly 3.02 lakh members at the end of 1993-94. These societies executed work to the tune of Rs. 195 crore during the year 1993-94 as against Rs. 173 crore during 1992-93.

7.22. The 375 forest labour societies with membership of 78 thousand had sold wood and other forest products to the tune of Rs. 6.19 crore during 1993-94.

८. ऊर्जा

८.१. महाराष्ट्रातील विद्युत निर्मितीच्या स्थापित क्षमतेत १९९३-९४ मध्ये ९० मेगॅवॅटची वाढ होऊन ती ९,४१४ मेगॅवॅट झाली. १९९३-९४ मध्ये उरण येथील नैसर्गिक वायुजन्य क्षमतेत (वेस्ट हीट रिकव्हरी संघ क्र. १) १२० मेगॅवॅट इतकी वाढ झाली, तर पारस येथील ३० मेगॅवॅट क्षमतेचा संघ कामातून बाजूला करण्यात आल्याने औष्णिक क्षमतेत ३० मेगॅवॅटने घट झाली. परिणामी स्थापित क्षमता प्रत्यक्षात ९० मेगॅवॅटने वाढली. १९९३-९४ मधील एकूण ९,४१४ मेगॅवॅट स्थापित क्षमतेत औष्णिक क्षमतेचा वाटा ७२.७ टक्के होता. त्या खालोखाल जलविद्युत १६.९ टक्के, नैसर्गिक वायुविद्युत ८.४ टक्के आणि अणुविद्युत (महाराष्ट्र राज्याचा हिस्सा) २.० टक्के इतका वाटा होता. राज्यातील सर्व विद्युत निर्मिती संयंत्रांची दिनांक ३१ मार्च, १९९४ रोजीची अवनिर्धारित क्षमता ९,२०१ मेगॅवॅट होती. १९९३-९४ वर्षामधील राज्यातील ९,४१४ मेगॅवॅट स्थापित क्षमतेखेरीज राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळाच्या स्थापित क्षमतेत राज्याचा वाटा १,३५८ मेगॅवॅट होता.

८.२. १९९३-९४ मधील एकूण विद्युत निर्मिती आधीच्या वर्षापेक्षा ७.१ टक्क्यांनी वाढून ती ४२,२३६ दशलक्ष किलोवॅट तास झाली. १९९३-९४ मध्ये राज्यातील एकूण विद्युत निर्मितीत औष्णिक विद्युत निर्मितीचा वाटा ८०.१ टक्के होता. आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत १९९३-९४ मध्ये जलविद्युत निर्मितीत १५.२ टक्क्यांनी आणि औष्णिक विद्युत निर्मितीत ९.६ टक्क्यांनी वाढ झाली. तथापि, नैसर्गिक वायुविद्युत निर्मितीत व अणुविद्युत निर्मितीत अनुक्रमे ३४.१ टक्के आणि ५.८ टक्के घट झाली. एप्रिल, १९९४ ते डिसेंबर, १९९४ या कालावधीत विद्युत निर्मिती ३४,५६९ दशलक्ष किलोवॅट तास झाली. ही निर्मिती १९९३-९४ या वर्षातील तत्सम कालावधीतील निर्मितीपेक्षा १२.१ टक्क्यांनी अधिक होती.

८.३. १९९२-९३ मध्ये महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाच्या औष्णिक विद्युत निर्मिती संयंत्रांचा सरासरी संयंत्र भार ५९.७ टक्के होता, तो १९९३-९४ मध्ये ६१.८ टक्क्यांपर्यंत वाढला. या तुलनेत १९९३-९४ या वर्षातील राष्ट्रीय सरासरी ६१.० टक्के होती. १९९३-९४ मध्ये ७,५५५ मेगॅवॅट कमाल मागणी अल्पशा भार नियमनासहित समाधानकारकपणे भागविण्यात आली.

८.४. १९९३-९४ मध्ये महाराष्ट्राने आंध्र प्रदेशास १५१.५ दशलक्ष किलोवॅट तास व मध्य प्रदेशास ३५.७ दशलक्ष किलोवॅट तास वीज विकली. १९९३-९४ मध्ये महाराष्ट्राला राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळाकडून (एन. टी. पी. सी.) ५,४४६ दशलक्ष किलोवॅट तास आणि काक्रापार अणुशक्ती केंद्राकडून (गुजरात राज्य) १२५ दशलक्ष किलोवॅट तास इतकी वीज मिळाली. चालू वर्षात महाराष्ट्र राज्याने एप्रिल, १९९४ ते डिसेंबर, १९९४ पर्यंत इतर राज्यांना २२८ दशलक्ष किलोवॅट तास विजेची विक्री केली. १९९४-९५ मध्ये राज्यास एन. टी. पी. सी. कडून डिसेंबर, १९९४ पर्यंत ४,४१४ दशलक्ष किलोवॅट तास आणि काक्रापार अणुशक्ती केंद्राकडून १२.४ दशलक्ष किलोवॅट तास इतकी वीज मिळाली.

८.५. १९९२-९३ मधील ३४,७५५ दशलक्ष किलोवॅट तास इतक्या वापराशी तुलना करता १९९३-९४ मध्ये विजेचा एकूण वापर ६.५

8. ENERGY

8.1. The installed capacity of electricity generation in Maharashtra has increased by 90 MW during 1993-94 to 9,414 MW. This increase of 90 MW in the installed capacity during 1993-94 was the net result of increase in Natural Gas capacity at Uran by 120 MW (Waste Heat Recovery Unit No. 1) and decline in Thermal capacity by 30 MW due to retirement of 30 MW Unit at Paras. Of the total installed capacity of 9,414 MW in 1993-94, the Thermal capacity accounted for 72.7 per cent followed by Hydro 16.9 per cent Natural Gas 8.4 per cent and Nuclear (Maharashtra State's share) 2.0 per cent. The derated capacity of all generation plants in the State as on 31st March, 1994 was 9,201 MW Besides the installed capacity of 9,414 MW during 1993-94 in the State, the State's share in the installed capacity of National Thermal Power Corporation was 1,358 MW.

8.2. The total generation of electricity in 1993-94 increased by 7.1 per cent over the previous year to 42,236 million KWH. The electricity generated by the Thermal Power Plants accounted for 80.1 per cent of total electricity generation in the State during 1993-94. The electricity generated during 1993-94 by Hydro Electric Units increased by 15.2 per cent and that by Thermal Power plants by 9.6 per cent over that of the previous year. However, the electricity generated by Natural Gas Units and Nuclear Unit decreased by 34.1 per cent and 5.8 per cent respectively. During April to December, 1994, the generation of electricity was 34,569 million KWH which was 12.1 per cent higher than that in the corresponding period of 1993-94.

8.3. The average plant load factor of MSEB thermal plants increased from 59.7 per cent in 1992-93 to 61.8 per cent in 1993-94 as against the national average of 61.0 per cent for the year 1993-94. During 1993-94, the peak demand of 7,555 MW was satisfactorily met with marginal load shedding.

8.4. During 1993-94 Maharashtra sold 151.5 million KWH of power to Andhra Pradesh and 35.7 million KWH of power to Madhya Pradesh. The State received 5,446 million KWH power from National Thermal Power Corporation (NTPC) and 125 million KWH from Kakrapar Atomic Power Station (Gujarat State) during 1993-94. During the current year from April, 1994 to December 1994, the sale of electricity by Maharashtra to other States was 228 million KWH. During 1994-95, upto December, 1994, the State received 4,414 million KWH of electricity from NTPC and 12.4 million KWH from Kakrapar Atomic Power Station.

8.5. The overall consumption of electricity in 1993-94 increased by 6.5 per cent to 36,995 million

टक्क्यांनी वाढून ३६,९९५ दशलक्ष किलोवॅट तास झाला. आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत १९९३-९४ वर्षी वीज वापरातील सर्वाधिक वाढ म्हणजे २०.३ टक्के ही सार्वजनिक पाणीपुरवठा उपक्रमात आढळून आली. त्या खालोखाल रेल्वे कर्षण ११ टक्के, पाटबंधारे व कृषि जलापनयन १०.६ टक्के, घरगुती दिवाबत्ती व लहान प्रमाणावर वीजशक्ती ६.२ टक्के, औद्योगिक वापर ४.७ टक्के आणि वाणिज्यिक दिवाबत्ती ३.७ टक्के अशी वाढ झाली. सार्वजनिक दिवाबत्ती आणि संकीर्ण वीज वापरात मात्र अनुक्रमे ०.८ टक्क्याने आणि २२ टक्क्यांनी घट झाली. १९९३-९४ मधील एकूण वीज वापरापैकी औद्योगिक कारणासाठी विजेच्या वापराचा वाटा सर्वाधिक (४२.८ टक्के) होता. शेतीसाठीचा (२४.१ टक्के) व घरगुती दिवाबत्ती साठीचा (१७.६ टक्के) विजेचा वापरही मोठा होता. १९९३-९४ मधील महाराष्ट्रातील विद्युत क्षमता, निर्मिती व वापर याबाबतची माहिती तक्ता क्र. ८.१ मध्ये दिली आहे.

८.६. १९९३-९४ या वर्षात महाराष्ट्रातील एकूण, औद्योगिक कारणासाठी आणि घरगुती दिवाबत्तीसाठी विजेचा दरडोई वापर अनुक्रमे ४४२.७ किलोवॅट तास, १९०.६ किलोवॅट तास व ७७.९ किलोवॅट तास होता. या तुलनेत अखिल भारतीय पातळीवरील सरासरी वापर अनुक्रमे २६८.२ किलोवॅट तास, १०६.४ किलोवॅट तास व ४८.६ किलोवॅट तास असा होता.

८.७. दिनांक ३१ मार्च, १९८९ रोजी महाराष्ट्र राज्याने १०० टक्के गावांचे विद्युतीकरणाने उद्दीष्ट साध्य केले. १९९३-९४ वर्षात ६३,८७६ शेतीपंपांना वीज पुरवठा करण्यात आला. राज्यातील वीज पुरविण्यात आलेल्या शेतीपंपांची एकूण संख्या मार्च, १९९४ अखेर १८.२६ लाख इतकी झाली. मार्च, १९९४ अखेर दर हजार हेक्टर निव्वळ कसलेल्या क्षेत्रामागे व दर हजार हेक्टर निव्वळ सिंचनाखालील क्षेत्रामागे वीज पुरविण्यात आलेल्या शेतीपंपांची संख्या अनुक्रमे १०१ व ७२६ इतकी होती. १९९३-९४ वर्ष अखेर शेतीपंपांसाठी वीज पुरविण्यासंबंधीच्या प्रलंबित अर्जांची संख्या ३.६२ लाख होती, तर त्या आधीच्या वर्षाखेरीस ती ३.५९ लाख इतकी होती.

८.८. १९९३-९४ सालामध्ये राज्यात १६२ हरिजन वस्त्यांचे विद्युतीकरण करण्यात आले. मार्च, १९९४ अखेर राज्यात विद्युतीकरण झालेल्या हरिजन वस्त्यांची एकूण संख्या ३४,५८७ (९७.८ टक्के) होती.

८.९. महाराष्ट्रात १९९३-९४ मध्ये विजेच्या पारेषण व वितरणातील हानि १५.२ टक्के होती. अगदी अलिकडील म्हणजे १९९१-९२ वर्षाच्या राष्ट्रीय स्तरावरील आकडेवारीनुसार अखिल भारतीय हानीशी (२२.९ टक्के) तुलना करता महाराष्ट्रातील हानि (१५.५ टक्के) कमी प्रमाणात होती.

विद्युत निर्मितीचे खाजगीकरण

८.१०. मूलभूत सुविधांच्या विकासाच्या संदर्भात भारत सरकारने घेतलेल्या धोरणात्मक निर्णयानुसार राज्य शासनाने वीज निर्मिती क्षेत्रामध्ये खाजगी क्षेत्रांना सहभागी करण्यासाठी सक्रिय पुढाकार घेतलेला आहे. वीज निर्मितीत सहभागी झालेले खाजगी क्षेत्रातील पुढील प्रकल्प मूल्यमापन/अंमलबजावणीच्या विविध टप्प्यांवर आहेत.

KWH as compared to 34,755 million KWH consumed during 1992-93. During 1993-94 the highest increase in consumption of 20.3 per cent over the previous year was observed in Public Water Works followed by 11.0 per cent in Railway Traction, 10.6 per cent in Irrigation and Agriculture Dewatering, 6.2 per cent in Domestic Light and Small Power, 4.7 per cent in Industrial Power and 3.7 per cent in Commercial Light. The consumption in Public Lighting and in Miscellaneous, however, declined by 0.8 per cent and 22 per cent respectively. Out of the total consumption of electricity in 1993-94, major share was accounted for by industrial consumption (42.8 per cent). The share of Agriculture consumption (24.1 per cent) and Domestic consumption (17.6 per cent) was also sizeable. The Table No. 8.1 gives the details of installed capacity, generation and consumption of electricity in Maharashtra during 1993-94.

8.6. During 1993-94 the *per capita* total, industrial and domestic consumption of electricity in Maharashtra was 442.7 KWH, 190.6 KWH and 77.9 KWH respectively. The corresponding figures for All-India were 268.2 KWH, 106.4 KWH and 48.6 KWH respectively.

8.7. Maharashtra State has achieved 100 per cent village electrification as on 31st March, 1989. During 1993-94, 63,876 agricultural pumps were energised, bringing the total number of agricultural pumps energised in the State to 18.26 lakh by the end of March, 1994. The number of pumps energised by March, 1994 per 1,000 hectare of net area sown was 101 and per 1,000 hectare of net irrigated area was 726. The number of pending applications for energisation of pump sets was 3.62 lakh at the end of 1993-94 as compared to 3.59 lakh at the end of the previous year.

8.8. During the year 1993-94, 162 Harijan Basties were electrified bringing the cumulative number of Harijan Basties electrified in the State to 34,587 (97.8 per cent) as at the end of March, 1994.

8.9. The Transmission and Distribution losses of electricity in Maharashtra during 1993-94 amounted to 15.2 per cent. As per the latest available data at the national level which pertain to 1991-92, the losses for Maharashtra (15.5 per cent) were on the lower side as compared to the losses for All-India (22.9 per cent).

Privatisation of Electricity Generation

8.10. In keeping with the policy decision taken by the Government of India in respect of infrastructure development, the State Government has taken active lead to involve private sector participation in the power sector. The following projects are under various stages of evaluation/implementation under Private Sector Power Participation.

(१) नैसर्गिक द्रवरूप वायूवर आधारित दाभोल वीज प्रकल्प, (जिल्हा रत्नागिरी), क्षमता : २,०१५ मेगॅवॅट.

(२) कोळशावर आधारित २ × २१० मेगॅवॅट खापरखेडा विस्तार प्रकल्प, संच ५ व ६ (जिल्हा नागपूर).

(३) कोळशावर आधारित २ × ५३६ मेगॅवॅट भद्रावती प्रकल्प (जिल्हा चंद्रपूर).

(४) कोळशावर आधारित २ × २५० मेगॅवॅट खापरखेडा प्रकल्प, संच ३ आणि ४ (जिल्हा नागपूर).

(५) नाफ्तावर आधारित ४१० मेगॅवॅट नागोठणे संयुक्त सायकल गॅस टर्बाईन प्रकल्प (जिल्हा रायगड).

सहकारी साखर कारखान्यांकडून विजेची सहनिर्मिती

८.११. राज्यात विजेच्या सहनिर्मितीस उत्तेजन देण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाने राज्यातील पाच साखर कारखान्यांना ते उसाची चिपाडे वापरून निर्माण करित असलेल्या विजेपैकी अतिरिक्त वीज पारेषण जाळ्यात सामावून घेण्यास तत्वतः मान्यता दिली आहे. त्यापैकी दोन साखर कारखान्यांनी जानेवारी, १९९५ पर्यंत ५.२९ दशलक्ष किलोवॅट तास वीज महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाच्या पारेषण जाळ्यास दिली आहे.

अपारंपरिक ऊर्जा

८.१२. भारत सरकारने अपारंपरिक व नूतनीकरण योग्य ऊर्जा स्रोतांच्या विकासास उच्च प्राधान्य दिले असून हा वीस कलमी कार्यक्रमाचा एक भाग आहे. अपारंपरिक ऊर्जा स्रोत विकासांतर्गत कार्यक्रम महाराष्ट्र ऊर्जा विकास अभिकरण (मेडा) या संस्थेतर्फे राबविण्यात येतात. केंद्र शासनाच्या अपारंपरिक ऊर्जा स्रोत मंत्रालयातर्फे प्रकल्प व योजना यांच्या स्वरूपाप्रमाणे ३० ते ९० टक्क्यांपर्यंत अर्थसहाय्य दिले जाते. मेडातर्फे महाराष्ट्रात राबविल्या जाणाऱ्या योजना पुढीलप्रमाणे आहेत :-

(१) सौर ऊर्जा वापर, (२) पवन ऊर्जा वापर, (३) बायोगॅस वापर, (४) बायोमास वापर, (५) विशेष योजना व (६) ऊर्जा संरक्षण.

वरील योजनांची योजनेच्या सुरुवातीपासून मार्च, १९९४ अखेरपर्यंतची प्रगति खालीलप्रमाणे आहे :-

सौर ऊर्जा.—या कार्यक्रमांतर्गत २०,५१८ सौर कुर्सेस व १७९ पाणी क्षार विरहीत करण्याची यंत्रे बसविण्यात आली. मार्च, १९९४ पर्यंत एकूण १६.१९ लाख एलपीडी क्षमतेच्या सौर ऊर्जेवर पाणी गरम करण्याच्या पद्धतीची स्थापना करण्यात आली. तसेच अशा प्रकारच्या एकूण ५.६९ लाख एलपीडी इतकी क्षमता असणाऱ्या ५८७ पद्धतीची स्थापना करण्याचे काम प्रगतीपथावर होते.

पवन ऊर्जा.—विजयदुर्ग येथे १.५ मेगॅवॅट क्षमतेचे विंड फार्म प्रकल्प उभारणीचे काम पूर्ण करून कार्यान्वित करण्यात आले. जानेवारी, १९९५ पर्यंत ७ लाख किलोवॅट तास ऊर्जा महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाच्या पारेषण जाळ्यास दिली आहे. चाळकेवाडी येथील २ मेगॅवॅट विंड फार्मकडून वीज खरेदी करण्याचा प्रस्ताव मेडाने महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाकडे सादर केला आहे.

1. Liquefied Natural Gas (LNG) based Dabhol Power Project—2,015 MW (Dist. Ratnagiri).

2. Coal based 2 × 210 MW Khaperkheda Extension Project Unit 5 and 6 (Dist. Nagpur).

3. Coal based 2 × 536 MW Bhadravati Project (Dist. Chandrapur).

4. Coal based 2 × 250 MW Khaperkheda Project Unit 3 and 4 (Dist. Nagpur).

5. Naphtha based 410 MW Nagothane combined cycle gas turbine (CCGT) Project (Dist. Raigad).

Co-generation of Electricity by Co-operative Sugar Factories

8.11. With a view to promoting co-generation activities in the State, the MSEB has given clearance in principle to five sugar factories in the State for absorption of surplus power through bagasse based co-generation. Of these, upto January, 1995, two sugar factories have fed 5.29 million KWH of energy to MSEB grid.

Non-Conventional Energy

8.12. The development of Non-conventional and Renewable Sources of Energy has been given high priority by the Government of India and is a part of the 20 Point Programme. The programmes covered under Non-conventional Sources of Energy are implemented by Maharashtra Energy Development Agency (MEDA). The Ministry of Non-conventional Energy Sources, Central Government provides the financial assistance varying between 30 per cent to 90 per cent depending upon the projects and schemes. The schemes implemented in Maharashtra by MEDA are :-

(i) Solar Energy Utilisation, (ii) Wind Energy, (iii) Biogas Utilisation, (iv) Biomass Utilisation, (v) Special Projects and (vi) Energy Conservation.

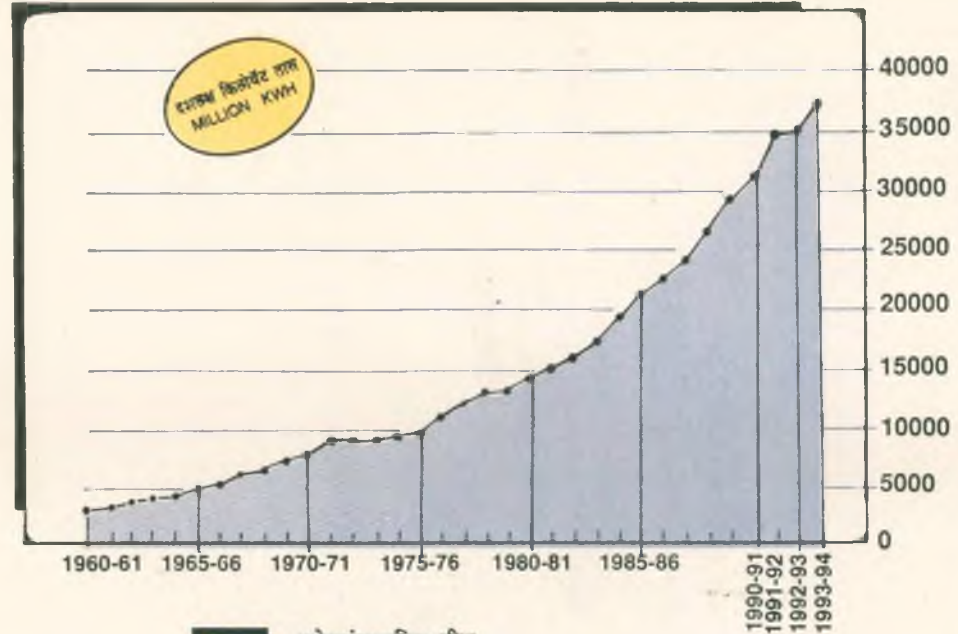
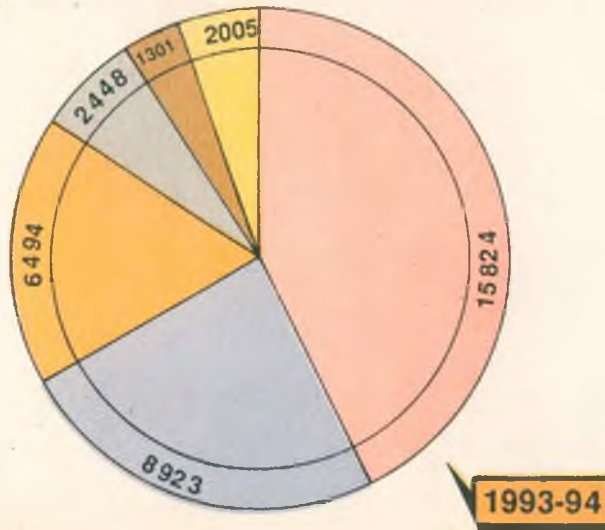
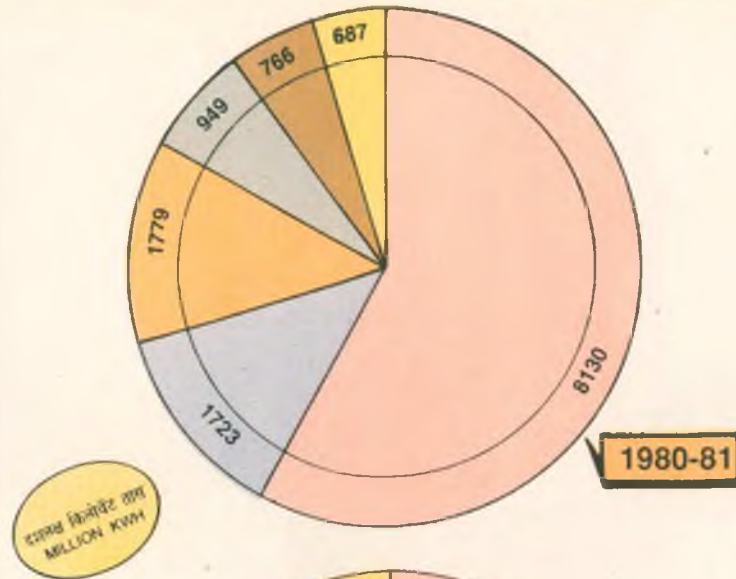
The performance in respect of the above schemes since inception of the schemes till the end of March, 1994 is as follows :-

Solar Energy—20,518 Solar Cookers were sold and 179 Solar Desalination Systems were installed. Upto March, 1994 the Solar Water Heating Systems with a total capacity of 16.19 lakh lpd were installed and the installation work of 587 Solar Water Heating Systems with a total capacity of 5.69 lakh lpd was in progress.

Wind Energy—Erection of 1.5 MW Vijaydurg Wind Farm Project was completed and commissioned. Upto January, 1995, 7 lakh KWH of energy is delivered to MSEB grid. MEDA has submitted proposals to MSEB for purchase of power from 2 MW Wind Farm at Chalkewadi.

महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

विजेचा वापर
ELECTRICITY CONSUMPTION

- उद्योगधंद्याकरिता वीज
INDUSTRIAL POWER
- जलसिंचन व कृषि जलापनघन
IRRIGATION & AGRICULTURAL DEWATERING
- घरगुती दिवाबत्ती व लहान प्रमाणावर वीजशक्ती
DOMESTIC LIGHT & SMALL POWER
- वाणिज्यिक दिवाबत्ती व लहान प्रमाणावर वीजशक्ती
COMMERCIAL LIGHT & SMALL POWER
- रेल्वे कर्षण
RAILWAY TRACTION
- संकीर्ण (सार्वजनिक दिवाबत्ती व सार्वजनिक पाणीपुरवठाव्यवस्था)
MISCELLANEOUS (INCLUDING PUBLIC LIGHTING & PUBLIC WATER WORKS)

सोलर फोटोव्होल्टेक कार्यक्रम.—या कार्यक्रमाखाली ७९९ सौर दिवे, २,८०० सोलर फोटोव्होल्टेक पद्धतीचे दिवे, १० सोलर फोटोव्होल्टेक बॅटरी चार्जर्स आणि एक सोलर फोटोव्होल्टेक स्प्रेयरची स्थापना करण्यात आली.

बायोगॅस प्लँट.—आतापर्यंत मेडा या संस्थेने ७१ सामूहिक, १४ संस्था व ६३ मलावर आधारित बायोगॅस प्लँट्सची स्थापना केली.

बायोमास गॅसीफायर कार्यक्रम.—या कार्यक्रमाखाली ३० सुधारित स्मशानभूमि व ३०५ गॅसीफायर संच स्थापित करण्यात आले.

ऊर्जा संरक्षण कार्यक्रम.—या कार्यक्रमांतर्गत ऊर्जेचा अकार्यक्षम वापर होतो का हे पाहण्यासाठी विविध औद्योगिक आस्थापनांची तपासणी केली जाते आणि कार्यक्षमतेस बाधा न आणता ऊर्जेची बचत करण्यासाठी उपाय सुचविण्यात येतात. तज्ञांच्या सहाय्याने अशा ५० तपासण्या यशस्वीरित्या पूर्ण करण्यात आल्या. या तपासणी अहवालातील सूचनांची अंमलबजावणी केल्याने तपासणी नंतरच्या वर्षात ७७० लाख किलोवॅट तास इतक्या ऊर्जेची बचत झाली.

बाह्य सहाय्य मिळणारे प्रकल्प.—

८.१३. राज्य शासनास जागतिक बँक, जपानच्या ओईसीएफ व जर्मनीच्या केएफडब्ल्यू या संस्थांकडून बाह्य सहाय्य मिळत आहे. बाह्य सहाय्य मिळणारे प्रकल्प पुढील प्रमाणे आहेत :-

- (१) उजनी जलविद्युत (ओईसीएफ-जपान),
- (२) महाराष्ट्र ऊर्जा प्रकल्प-१ (अ) कोयना टप्पा चार व (ब) पारेषण (एमएसईबी) टप्पा एक,
- (३) महाराष्ट्र ऊर्जा प्रकल्प-२ (अ) चंद्रपूर औष्णिक विद्युत केंद्र युनिट क्र. ७ व (ब) चंद्रपूर पाडघे एचव्हीडीसी पाईपलाईन,
- (४) घाटघर उदंचन (ओईसीएफ-जपान),
- (५) चंद्रपूर औष्णिक विद्युत केंद्र युनिट-५ आणि ६ (आयबीआरडी),
- (६) वेस्ट हीट रिकव्हरी प्रकल्प (युनिट १ व २) (जर्मन शासन).

Solar Photovoltaic Programme—799 solar lanterns, 2,800 SPV lanterns, 10 SPV battery chargers and one SPV sprayer have been installed.

Bio-gas Plants—So far MEDA has installed 71 community, 14 institutional and 63 night soil based biogas plants.

Biomass Gasifier Programme—Under this programme 30 improved crematoria and 305 Gasifier units were installed.

Energy Conservation Programme—Under this programme energy audits of various industrial establishments are undertaken to identify inefficient use of energy and to suggest ways and means to save energy without affecting efficiency. 50 such audits have been conducted successfully with the help of experts and the implementation of suggestions made in the audit report has resulted in energy savings of 770 lakh KWH in post audit year.

Externally assisted projects

8.13. The State Government has been receiving external assistance for projects from Agencies such as the World bank, OECF of Japan and KfW of Germany. The following is the list of externally aided projects

- (i) Ujani Hydro (OECF, Japan),
- (ii) Maharashtra Power Project-I (a) Koyna Stage IV, (b) Transmission (MSEB) phase-I,
- (iii) Maharashtra Power Project-II (a) Chandrapur Thermal Unit No. 7, (b) Chandrapur Padaghe HVDC pipe line,
- (iv) Ghatgar Pump storage (OECF-Japan),
- (v) Chandrapur Thermal Unit (5 and 6) (IBRD),
- (vi) Waste Heat Recovery Project (Unit I and II) (German Government).

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 8.1
महाराष्ट्रातील वीज पुरवठा
Electricity supply in Maharashtra

बाब	वर्ष/Year		१९९२-९३ च्या तुलनेत १९९३-९४ मध्ये झालेली टक्केवारी वाढ Percentage increase in 1993-94 over 1992-93	Item
	1992-93	1993-94		
(1)	(2)	(3)	(4)	(1)
(अ) स्थापित क्षमता (मेगॅवॅट)				(A) Installed capacity (in MW)
(१) बाष्पजन्य (औष्णिक)	6,872	6,842	(—) 0.44	(1) Steam (Thermal)
(२) जलजन्य	1,590	1,590	(2) Hydro
(३) नैसर्गिक वायू	672	792	17.86	(3) Natural Gas
(४) अणुशक्तिजन्य (महाराष्ट्राचा वाटा)	190	190	(4) Nuclear (Maharashtra's Share)
एकूण	9,324	9,414	0.97	Total
(ब) उत्पादन (दशलक्ष किलोवॅट तास)				(B) Generation (in million KWH)
(१) बाष्पजन्य (औष्णिक)	30,884	33,845	9.59	(1) Steam (Thermal)
(२) जलजन्य	5,073	5,845	15.22	(2) Hydro
(३) नैसर्गिक वायू	2,620	1,727	(—) 34.08	(3) Natural Gas
(४) अणुशक्तिजन्य (महाराष्ट्राचा वाटा)	869	819	(—) 5.75	(4) Nuclear (Maharashtra's Share)
एकूण	39,446	42,236	7.07	Total
(क) वापर (दशलक्ष किलोवॅट तास)				(C) Consumption (in million KWH)
(१) घरगुती दिवाबत्ती व लहान प्रमाणावर वीजशक्ती	6,114	6,494	6.22	(1) Domestic light and small power
(२) वाणिज्यिक दिवाबत्ती व लहान प्रमाणावर वीजशक्ती	2,360	2,448	3.73	(2) Commercial light and small power
(३) उद्योगधंद्याकरिता वीज	15,119	15,824	4.66	(3) Industrial power
(४) जलसिंचन व कृषि जलापनयन.	8,068	8,923	10.60	(4) Irrigation and agricultural dewatering
(५) सार्वजनिक दिवाबत्ती	354	351	(—) 0.85	(5) Public lighting
(६) रेल्वे कर्षण	1,172	1,301	11.01	(6) Railway traction
(७) सार्वजनिक पाणी पुरवठा	1,018	1,225	20.33	(7) Public Water Works
(८) संकीर्ण	550	429	(—) 22.00	(8) Miscellaneous
एकूण	34,755	36,995	6.45	Total

९.१. महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेत वस्तुनिर्माण क्षेत्राचे स्थान महत्त्वाचे आहे. १९९३-९४ मधील एकूण राज्य उत्पन्नामध्ये नोंदणीकृत आणि अनोंदणीकृत अशा वस्तुनिर्माण क्षेत्रातून मिळणारे उत्पन्न २५.६ टक्के होते, तर कृषि क्षेत्रापासून मिळणारे उत्पन्न २०.० टक्के होते. या तुलनेत अखिल भारतीय पातळीवर या क्षेत्रातील उत्पन्नाची टक्केवारी अनुक्रमे १६.७ व ३१.३ होती. काम करणाऱ्यांची संख्या विचारात घेतासुद्धा वस्तुनिर्माण क्षेत्र हे महाराष्ट्रातील प्रमुख क्षेत्र आहे. १९९१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रात एकूण मुख्यतः काम करणाऱ्यांपैकी वस्तुनिर्माण क्षेत्रात काम करणाऱ्यांची टक्केवारी १३.२१ होती, तर अखिल भारतीय पातळीवर ही टक्केवारी १०.०३ होती.

दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्रातील उद्योग

९.२. नोंदणीकृत कारखानदारीच्या बाबतीत त्या क्षेत्रातील विविध बाबीसंबंधीची आकडेवारी वार्षिक उद्योग पाहणी आणि नोंदणीकृत औद्योगिक कारखान्यांना लागू असणारे कारखाना अधिनियम, १९४८, तसेच इतर विविध नियम व कायदे यांनुसार विहित करण्यात आलेली प्रपत्रे यांतून वार्षिक तत्वावर मोठ्या प्रमाणात आकडेवारी उपलब्ध होते.

९.३. नोंदणीकृत कारखान्यांच्या क्षेत्रासंबंधी घेण्यात येणाऱ्या वार्षिक उद्योग पाहणीवर आधारित अगदी अलिकडचे उपलब्ध अखिल भारतीय स्तरावरील निष्कर्ष १९९०-९१ चे आहेत. त्या निष्कर्षाप्रमाणे औद्योगिक क्षेत्रात महाराष्ट्र राज्याचे भारतातील आघाडीवरील स्थान अजूनही कायम आहे. देशातील संघटित औद्योगिक क्षेत्रातील एकूण उत्पादन मूल्य व मूल्यवृद्धी ह्या दोन्हीत महाराष्ट्राचा हिस्सा प्रत्येकी २३ टक्के होता. एकूण २४ मुख्य (दोन अंकी) उद्योग गटांपैकी २० उद्योग गटांमध्ये उत्पादन मूल्याचा विचार करता देशातील आघाडीवरील पहिल्या तीन राज्यांपैकी महाराष्ट्र राज्य एक होते. या २० उद्योग गटांपैकी १२ उद्योग गटांत महाराष्ट्राचा प्रथम क्रमांक लागतो. देशातील एकूण उत्पादन मूल्यात खालील सात उद्योग गटांत राज्याचा वाटा एक चतुर्थांशापेक्षा जास्त होता. ते गट म्हणजे (१) रसायने व रसायनिक पदार्थ (३२ टक्के), (२) रबर, पेट्रोलियम, कोळसा व त्यांचे पदार्थ (३४ टक्के), (३) धातुच्या वस्तू (३१ टक्के), (४) यंत्र सामग्री, परिवहन सामग्री वगळून (२६ टक्के), (५) परिवहन सामग्री व सुटे भाग (२९ टक्के), (६) भांडवली सामग्रीची दुरुस्ती (३३ टक्के) आणि (७) अपारंपरिक ऊर्जा (४६ टक्के) हे होत. नोंदणीकृत कारखाने क्षेत्रातील दरडोई मूल्यवृद्धी सर्व राज्यांच्या तुलनेत या राज्यात सर्वात जास्त (१,५२१ रुपये) होती, तर देशातील दरडोई मूल्यवृद्धी ६१४ रुपये होती. दर लाख लोकसंख्येमागे कारखान्यांतील रोजगार विचारात घेता, १९९० मध्ये भारतात महाराष्ट्र (१,५६१) सहाव्या क्रमांकावर होता.

९.४. अखिल भारतीय औद्योगिक उत्पादनाचा वस्तुनिर्माण क्षेत्राकरिताचा निर्देशांक (पाया १९८०-८१=१००) ऑक्टोबर, १९९४ मध्ये २२५.० होता आणि तो ऑक्टोबर, १९९३ च्या निर्देशांकापेक्षा ९.२ टक्क्यांनी जास्त होता. ऑक्टोबर, १९९३ चा निर्देशांक ऑक्टोबर, १९९२

9.1. The manufacturing sector occupies a prominent position in the economy of Maharashtra. The registered and unregistered manufacturing sectors together contributed 25.6 per cent to the total State Income while agriculture contributed 20.0 per cent to the State Income in the year 1993-94. As against this, at All-India level, the corresponding percentages are 16.7 and 31.3 respectively in the same year. In terms of number of workers also, the manufacturing sector is predominant in the State of Maharashtra. According to 1991 Population Census 13.21 per cent of main workers in the State are engaged in manufacturing, processing, servicing and repair activity while at All-India level, the percentage of such workers is 10.03.

Industrial scenario in Maharashtra

9.2 In the case of registered manufacturing a large volume of data on variety of aspects becomes available on annual basis through Annual Survey of Industries and through various returns prescribed under the Factories Act, 1948 and various other rules and laws applicable to the registered industrial units in this sector.

9.3. The latest available results of Annual Survey of Industries (ASI) at All-India level pertain to 1990-91, which cover the registered factory sector. According to these results, Maharashtra continues to be in the leading position on the industrial scene in India. The State accounted for 23 per cent each of gross value of output and value added in the organised industrial sector of the country during 1990-91. Out of the 24 major (two digit level) industry groups, in as many as 20 industry groups Maharashtra State was one among the first three leading States in the country in respect of value of output. Out of these 20 industry groups, it occupied first position in 12 industry groups. The State has more than one fourth share in the value of output for the country in respect of each of the seven industry groups viz. (i) Chemical and chemical products (32 per cent), (ii) Rubber, petroleum and coal products (34 per cent), (iii) Metal products (31 per cent), (iv) Machinery other than transport (26 per cent), (v) Transport equipment and parts (29 per cent), (vi) Repair of capital goods (33 per cent) and (vii) Non-conventional energy (46 per cent). The per capita value added by the registered factories sector in the State was the highest (Rs. 1,521) amongst all the States. The corresponding figure for the country as a whole was Rs. 614. Considering factory employment per lakh population, Maharashtra (1,561) ranked sixth in India during 1990.

9.4. The All-India index number of industrial production for manufacturing sector (base: 1980-81=100) for the month of October, 1994 was 225.0, showing an increase of 9.2 per cent over that for October, 1993. The latter was higher by 2.8 per cent

च्या तुलनेत २.८ टक्क्यांनी अधिक होता. १९९४-९५ च्या पहिल्या सात महिन्यांच्या सरासरी निर्देशांक १९९३-९४ च्या तत्सम कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा ८.३० टक्क्यांनी जास्त होता. १९९३-९४ मधील हा निर्देशांक १९९२-९३ च्या तत्सम कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा ३.२ टक्क्यांनी अधिक होता. १९९३-९४ चा संपूर्ण वर्षाचा सरासरी निर्देशांक १९९२-९३ च्या सरासरी निर्देशांकापेक्षा ३.६४ टक्क्यांनी अधिक होता.

९.५. महाराष्ट्रातील औद्योगिक उत्पादनात (१) खाद्य वस्तू, (२) पेये, तंबाखू व तंबाखुची उत्पादने, (३) सुती कापड, (४) कापडाच्या वस्तू, (५) कागद, कागदाच्या वस्तू आणि मुद्रण, (६) रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ, (७) मूलभूत रसायने व रासायनिक पदार्थ, (८) धातुच्या वस्तू व सूटे भाग, यंत्रे व सामग्री सोडून, (९) यंत्रसामग्री, विद्युत सामग्री सोडून, (१०) विद्युत सामग्री, साधने व उपकरणे आणि (११) परिवहन सामग्री व सूटे भाग या ११ उद्योग गटांचा महत्त्वाचा वाटा आहे. अखिल भारतीय पातळीवर या उद्योगांतील मूल्यवृद्धीचा एकूण मूल्यवृद्धीतील वाटा ७३ टक्के एवढा मोठा आहे. ह्या उद्योग गटांच्या १९९४-९५ च्या पहिल्या सात महिन्यांतील व १९९३-९४ च्या याच कालावधीतील अखिल भारतीय औद्योगिक उत्पादनांच्या सरासरी निर्देशांकाच्या आधारे असे अनुमान काढता येते की, राज्यातील औद्योगिक उत्पादन (वस्तू निर्माण क्षेत्रातील) १९९४-९५ च्या पहिल्या सात महिन्यांत १९९३-९४ च्या त्याच कालावधीतील उत्पादनापेक्षा जवळजवळ १२.१० टक्क्यांनी जास्त होते. १९९३-९४ मधील त्याच काळातील उत्पादन त्याच्या आधीच्या म्हणजे १९९२-९३ वर्षातील संबंधित कालावधीतील उत्पादनापेक्षा १.४९ टक्क्यांनी जास्त होते. वर्ष १९९३-९४ साठी संबंध वर्षाचा सरासरी निर्देशांक आधीच्या वर्षाच्या निर्देशांकापेक्षा ४.९ टक्क्यांनी अधिक होता. यावरून असे दिसून येते की, औद्योगिक उत्पादनाच्या वाढीस बालू वर्षी चांगली चालना मिळाली आहे.

९.६. मुंबई, ठाणे, पुणे या औद्योगिकदृष्ट्या प्रगत विभागाच्या पट्ट्याबाहेर उद्योग स्थापन करण्यास उत्तेजन देण्यावर शासकीय धोरणांचा भर आहे. राज्याच्या एकूण कारखान्यांतील रोजगारात मुंबई, ठाणे व पुणे हे तीन जिल्हे वगळता इतर जिल्हांचा वाटा १९७५ मध्ये २३ टक्के होता, तो १९९३ मध्ये ४० टक्के इतका वाढला आहे. मुंबईतील संपाचा परिणाम झालेले सुती कापड उद्योग वगळता १९७५ ते १९९३ या काळात कारखान्यांतील रोजगारात झालेल्या निव्वळ वाढीत सुद्धा मुंबई-पुणे औद्योगिक पट्ट्याबाहेरील इतर जिल्हांचा हिस्सा बराच मोठा म्हणजे ९४ टक्के होता.

९.७. वार्षिक उद्योग पाहणी १९९१-९२ व १९९२-९३ मध्ये गोळा करण्यात आलेल्या माहितीच्या, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालयाने केलेल्या, तक्तीकरणावर आधारित राज्यातील औद्योगिक क्षेत्राची ठळक वैशिष्ट्ये या प्रकाशनाच्या भाग दोन मधील तक्ता क्र. १८ मध्ये दर्शविली आहेत. महाराष्ट्रातील संघटित उद्योग क्षेत्राच्या घटक रचनेत गेल्या तीन दशकात लक्षणीय बदल झाल्याचे दिसून येते. १९६० मध्ये ग्राहक वस्तू उद्योगास महत्त्वाचे स्थान होते आणि संघटित उद्योगांच्या एकूण मूल्यवृद्धीत त्यांचा वाटा ५२ टक्के होता. ह्या उद्योग गटांचे तौलनिक महत्त्व हळूहळू कमी होऊन भांडवली वस्तू उद्योग व पुनर्निर्माण वस्तू उद्योगांचे महत्त्व वाढत आहे. भांडवली वस्तू उद्योग व पुनर्निर्माण वस्तू उद्योग ह्या उद्योग गटांचा (एकत्रित) एकूण मूल्यवृद्धीत हिस्सा

than that for October, 1992. The average index number for the first seven months of 1994-95 was higher by 8.30 per cent than that for the corresponding period of 1993-94. The latter was higher by 3.2 per cent than that for the corresponding period of 1992-93. The average index number for the full year of 1993-94 was higher by 3.64 per cent than that for 1992-93.

9.5. The eleven industry groups viz. (i) food products, (ii) beverages, tobacco and tobaccoproducts, (iii) cotton textiles, (iv) textile products, (v) paper and paper products and printing, (vi) rubber, plastic, petroleum and coal products, (vii) basic chemical and chemical products, (viii) metal products and parts except machinery and equipment, (ix) machinery except electrical machinery, (x) electrical machinery, apparatus and appliances, (xi) transport equipments and parts contribute substantially to the industrial production in the State. These industry groups in the State also contribute sizeably (73 per cent) to the value added at the All-India level. Based on the average All-India index numbers in respect of these industry groups for the first seven months of 1994-95 and those for the same period of 1993-94, it is surmised that the industrial production (manufacturing) in the State was higher by 12.10 per cent in the first seven months of 1994-95 than that for the corresponding period in 1993-94. The latter was higher by 1.49 per cent than that in 1992-93. The average index for the entire year 1993-94 was higher by 4.9 per cent over the previous year. It is thus observed that the pace of industrial production has picked up considerably in the current year.

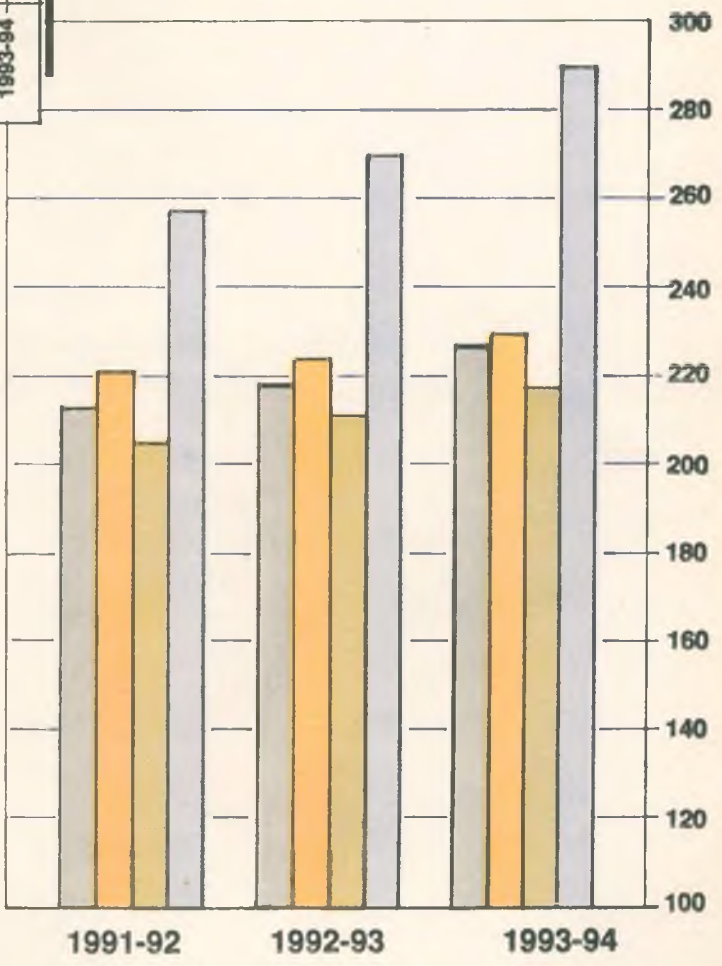
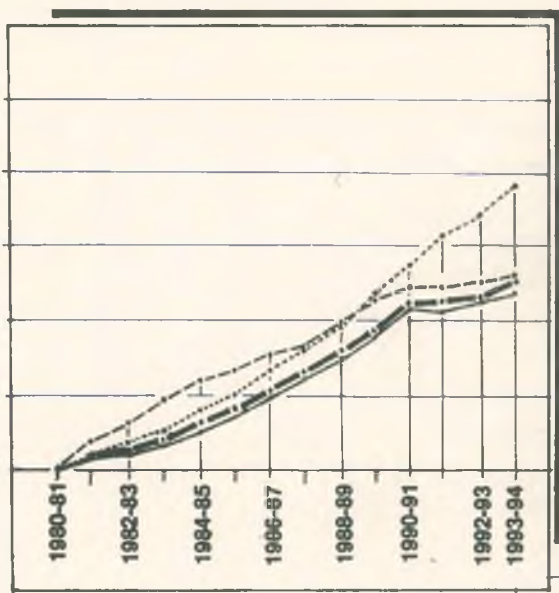
9.6. The thrust of the Government policies is on encouraging the industries in areas other than the industrially advanced Bombay-Thane-Pune belt. The total share of districts other than Greater Bombay, Thane and Pune, in the factory employment went up to 40 per cent in 1993 from 23 per cent in 1975. These districts outside Bombay-Pune industrial belt also accounted for a large proportion viz. 94 per cent of the total net additional factory employment (excluding cotton textile industry which was affected by strikes in Bombay) between 1975 and 1993.

9.7. The salient features of industrial sector in the State for 1991-92 and 1992-93 based on data collected in Annual Survey of Industries (ASI) and tabulated by the Directorate of Economics and Statistics, are shown in Table No. 18 of Part II of this publication. The composition of the organised industrial sector in Maharashtra has undergone a considerable change in the last three decades. In 1960 the consumer goods industries were predominant and the value added by these industries was then about 52 per cent of total value added by all the organised industries together. The relative importance of these industries has gradually declined with shift towards the capital goods industries and intermediate goods industries. The contribution, in terms of value added, of the

भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचे निर्देशांक

INDEX NUMBERS OF INDUSTRIAL PRODUCTION IN INDIA

पायाभूत वर्ष / BASE YEAR 1980-81 = 100

- सर्वसाधारण निर्देशांक
GENERAL INDEX
- खानकाम व दगड खानकाम.
MINING & QUARRYING
- वस्तू निर्माण
MANUFACTURING
- विद्युत
ELECTRICITY

१९६० मध्ये ४८ टक्के होता. त्यात वाढ होऊन १९९२-९३ मध्ये तो ८४ टक्के झाला आहे.

९.८. १९९२-९३ मध्ये सर्व उद्योगांतील मूल्यवृद्धी १५.८२१ कोटी रुपये होती. ती १९९१-९२ पेक्षा २०.४ टक्क्यांनी जास्त होती. या वाढीत प्रामुख्याने (१) मुख्यतः वीज उद्योगाचा समावेश असलेला इतर उद्योगांचा गट (७४३ कोटी रुपये), (२) परिवहन सामग्री वगळता इतर यंत्र सामग्री (७१९ कोटी रुपये), (३) मूलभूत रसायने व रासायनिक पदार्थ (६०३ कोटी रुपये), (४) यंत्रसामग्री वगळून धातुच्या वस्तू व सूटे भाग (९९ कोटी रुपये) व (५) खाद्य पदार्थ (१५१ कोटी रुपये) ह्या उद्योग गटांचा वाटा आहे.

९.९. वार्षिक उद्योग पाहणीमधून मिळणाऱ्या आकडेवारीवर आधारित आर्थिक महत्त्वाच्या काही गुणोत्तर प्रमाणांचा अभ्यास करणे उद्बोधक ठरेल. १९९०-९१, १९९१-९२ व १९९२-९३ या सलग तीन वर्षांकरिता सर्व उद्योगांसाठी एकूण उत्पादनाचे एकूण निविष्टीशी सरासरी गुणोत्तर प्रमाण १.३० एवढे स्थिर होते. मात्र विविध उद्योगांच्या प्रकारानुसार या प्रमाणात १.१४ ते १.५७ असा फरक आढळतो. अखिल भारतीय पातळीवरही १९९०-९१ मध्ये हे प्रमाण १.२९ होते. स्थिर भांडवलाचे निव्वळ मूल्यवृद्धीशी प्रमाण वीज या उद्योगांचा प्रामुख्याने समावेश असलेल्या "इतर" या गटासाठी १९९२-९३ मध्ये सर्वाधिक म्हणजे ४.६४ होते. वस्तुनिर्माण क्षेत्रात हे प्रमाण १९९२-९३ मध्ये ०.५० ते २.४५ या दरम्यान होते व सरासरी प्रमाण २.०१ होते. अखिल भारतीय पातळीवर १९९०-९१ मध्ये हे प्रमाण २.५९ होते. पुढील तक्ता क्रमांक ९.१ मध्ये १९९०-९१ ते १९९२-९३ या वर्षासाठी अशी महत्त्वाची प्रमाणे दिली आहेत. अखिल भारतीय पातळीवरील तत्सम प्रमाणेही १९९०-९१ साठी ह्या तक्त्यात दिली आहेत :-

capital goods and the intermediate goods industries together has increased to 84 per cent in 1992-93 from 48 per cent in 1960.

9.8. The value added by all industries during 1992-93 was Rs. 15,821 crore, which was higher by 20.4 per cent than that in 1991-92. The main industry groups contributing to this increase were (i) Other industry group (consisting mainly of Electricity) (Rs. 743 crore), (ii) Machinery and equipment excluding transport equipment (Rs. 719 crore), (iii) Basic chemicals and products (Rs. 603 crore), (iv) Metal products, parts except machinery (Rs. 99 crore), (v) Food products (Rs. 151 crore).

9.9 It is interesting to study some of the main ratios of economic importance based on ASI data. For three consecutive years viz. 1990-91, 1991-92 and 1992-93, the output input ratio is stable for all-industry level at 1.30 for all the three years, though it varied between 1.14 to 1.57 at industry type level. At all-India level also, this ratio was 1.29 in 1990-91. The ratio of fixed capital to net value added was highest for 'others' in which electricity is major activity where the ratio was 4.64 for 1992-93. In the manufacturing industries, it varied from 0.50 to 2.45 with average at 2.01 for 1992-93. At All-India level, similar ratio for 1990-91 was 2.59. Table No. 9.1 given below indicates important ratios for the years 1990-91 to 1992-93. Corresponding ratios at All-India level are also given in the table for the year 1990-91 :-

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 9.1

महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांच्या विविध वैशिष्ट्यांवर आधारित महत्त्वाची प्रमाणे
Important ratios based on characteristics of industries in Maharashtra State

उद्योग गट	वर्ष Year	स्थिर भांडवलाचे	स्थिर	प्रति	एकूण	कामगारांच्या	वापरलेल्या	Industry group
		निव्वळ मूल्यवृद्धीशी प्रमाण	भांडवलाचे उत्पादनाशी प्रमाण	श्रमदिन मूल्यवृद्धी (रु.)	उत्पादनाचे निविष्टीशी प्रमाण	वेतनाचे मूल्यवृद्धीशी प्रमाण	मालाचे उत्पादनाशी प्रमाण	
(1)	(2)	Fixed capital /net value added ratio	Fixed capital /output ratio	Value added per manday (Rs.)	Output/ input ratio	Proportion of wages to value added	Proportion of material input to value of output	(1)
खाद्य वस्तू, पेये, तंबाखू इत्यादी	1990-91	1.49	0.17	131.88	1.16	0.30	0.78	Food products
	1991-92	1.55	0.18	156.75	1.16	0.25	0.78	beverages,
	1992-93	1.58	0.19	174.45	1.16	0.25	0.78	tobacco etc.
सुती व इतर कापड व कापडाच्या वस्तू	1990-91	0.95	0.24	159.17	1.39	0.39	0.53	Cotton and other
	1991-92	0.97	0.22	172.24	1.36	0.42	0.55	textile products
	1992-93	1.51	0.31	175.23	1.32	0.41	0.56	

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 9.1—Contd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(1)
लाकड, कागद, चामडे व त्यांच्या वस्तू	1990-91 1991-92 1992-93	1.79 1.79 1.89	0.37 0.97 0.40	178.22 219.75 270.48	1.35 1.34 1.35	0.35 0.30 0.25	0.56 0.56 0.55	Wood, paper, leather and their products
मूलभूत रसायने, रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व त्यांचे पदार्थ	1990-91 1991-92 1992-93	1.56 1.46 1.50	0.26 0.27 0.30	635.47 749.20 817.75	1.26 1.29 1.32	0.14 0.13 0.12	0.68 0.66 0.63	Basic chemicals, rubber, plastics, petroleum products etc.
अधातू खनिजे, धातू, त्यांच्या वस्तू व सुटे भाग	1990-91 1991-92 1992-93	1.86 1.92 2.45	0.31 0.33 0.36	262.20 311.23 295.68	1.25 1.25 1.22	0.24 0.22 0.25	0.62 0.62 0.64	Non-metallic minerals metals, products and spare parts
यंत्रसामग्री परिवहन सामग्री धरून	1990-91 1991-92 1992-93	1.02 1.00 1.19	0.23 0.23 0.27	343.42 368.32 439.75	1.36 1.35 1.35	0.26 0.27 0.23	0.62 0.62 0.62	Machinery including transport equipment
उत्पादन करणारे इतर उद्योग	1990-91 1991-92 1992-93	0.70 0.50 0.49	0.75 0.11 0.09	193.33 248.15 436.00	1.30 1.30 1.26	0.31 0.26 0.15	0.64 0.67 0.69	Other manufacturing industries
इतर (वीज उद्योग धरून)	1990-91 1991-92 1992-93	4.24 5.70 4.64	1.38 1.56 1.34	352.83 333.85 449.09	1.57 1.46 1.51	0.23 0.27 0.22	0.32 0.53 0.36	Others including electricity
सर्व उद्योग-महाराष्ट्र	1990-91 1991-92 1992-93	1.81 1.92 2.01	0.36 0.38 0.40	296.49 332.61 381.87	1.30 1.30 1.31	0.24 0.24 0.21	0.62 0.64 0.61	All industries- Maharashtra
सर्व उद्योग-भारत	1990-91	2.59	0.49	264.24	1.29	0.26	0.61	All Industries-India

संघटनेच्या प्रकारानुसार उद्योगांची महत्त्वाची वैशिष्ट्ये

९.१०. वार्षिक उद्योग पाहणी, १९९२-९३ वर आधारित संघटनेच्या प्रकारानुसार उद्योगांची ठळक वैशिष्ट्ये उदा. कारखान्यांची संख्या, उत्पादक भांडवल, रोजगार, एकूण उत्पादन मूल्य व मूल्यवृद्धी तक्ता क्र. ९.२ मध्ये दिली आहेत. व्यक्तिगत स्वामित्व व भागीदारी कारखाने यांचा राज्यातील एकूण कारखान्यांच्या संख्येत हिस्सा जरी ६१.३ टक्के असला तरी राज्यातील एकूण मूल्यवृद्धीत त्यांचा वाटा फक्त ६.९ टक्केच होता. या उलट निगम क्षेत्रातील कारखान्यांचा एकूण कारखान्यांच्या संख्येतील वाटा ३४.४ टक्के असूनही त्यांचा मूल्यवृद्धीतील वाटा मात्र जवळपास ८८.९ टक्के होता. निगम क्षेत्रातील कारखाने जास्त भांडवलप्रधान असून त्यामुळे या कारखान्यांतील दर कर्मचाऱ्यांमागे उत्पादक भांडवल (४३२ हजार रुपये) हे व्यक्तिगत स्वामित्व व भागीदारी क्षेत्रातील कारखान्यांच्या (७६ हजार रुपये) तुलनेत पाच पटीपेक्षा अधिक होते. निगम क्षेत्रातील उत्पादकताही (म्हणजे दर कर्मचाऱ्यांमागे मूल्यवृद्धी) बरीच चांगली म्हणजे तिपटीपेक्षा जास्त होती. तथापि, दर लाख रुपये उत्पादक भांडवलामागे मूल्यवृद्धी व्यक्तिगत स्वामित्व व भागीदारी क्षेत्रात सर्वात जास्त (६३,६०० रुपये) आहे.

Important characteristics of industries according to type of organisation

9.10. Salient features of industries e.g. number of factories, productive capital, employment, value of output and value added according to type of organisation based on Annual Survey of Industries 1992-93 are given in Table No. 9.2. Even though the individual proprietorship and partnership factories accounted for 61.3 per cent of the total factories, they accounted for only 6.9 per cent of the total value added in the State. As against this the corporate sector accounted for 34.4 per cent of the total factories but its contribution in value added was about 88.9 per cent. The factories in corporate sector are more capital intensive, and hence per employee investment in productive capital of corporate sector factories was more than five times (Rs. 432 thousand) than that of individual proprietorship/partnership (Rs. 76 thousand). The productivity (i.e. per employee value added) of corporate sector is also far better (more than three times). However, value added per lakh rupees of productive capital is the highest (Rs. 63, 600) for individual proprietorship/partnership.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 9.2

महत्त्वाच्या औद्योगिक वैशिष्ट्यांचे संघटनांच्या प्रकारांनुसार वर्गीकरण (१९९२-९३)
Important industrial characteristics by organisation (1992-93)

संघटना प्रकार	एकूण बेरजेशी टक्केवारी Percentage to total					दर कर्मचार्यामागे मूल्य (हजार रु.) Value per employee (Rs. 000)			एक लाख रुपये उत्पादक भांडवलामागे मूल्यवृद्धी (हजार रुपये) Value added per lakh Rs. of productive capital (Rs. '000)	Type of organisation (1)
	कारखान्यांची संख्या No. of factories	रोजगार Employment	उत्पादक भांडवल Productive capital	उत्पादन Output	मूल्यवृद्धी Value added	उत्पादक भांडवल Productive capital	एकूण उत्पादन मूल्य Gross value of output	मूल्यवृद्धी Value added		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(1)
व्यक्तिगत स्वामित्व/ भागीदारी	61.3	17.4	3.9	10.1	6.9	75.8	354.0	48.3	63.6	Individual Proprietorship/ Partnership.
निगम क्षेत्र	34.4	73.2	92.5	84.3	88.9	432.0	704.5	147.6	34.1	Corporate Sector
सहकारी संस्था, विश्वस्त, इत्यादी	4.3	9.4	3.6	5.6	4.2	133.4	368.6	53.7	40.2	Co-operative Society, trust, etc.
एकूण ..	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	342.0	611.9	121.5	35.5	... Total

रोजगाराच्या आकारमानानुसार ठळक वैशिष्ट्ये

९.११. कारखान्यांतील रोजगाराच्या विविध आकारमान वर्गानुसार कारखान्यांच्या बाबतची १९९२-९३ मधील ठळक वैशिष्ट्ये उदा. कारखान्यांची संख्या, उत्पादक भांडवल, रोजगार, उत्पादन मूल्य आणि मूल्यवृद्धी यांची आकडेवारी तक्ता क्रमांक ९.३. मध्ये दिली आहे :—

Salient features according to Employment Size

9.11. Salient features of the factories during 1992-93 viz. number of factories, productive capital, employment, value of output and value added by size class of employment of the factories are given in Table No. 9.3 :—

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 9.3.

महत्त्वाच्या औद्योगिक वैशिष्ट्यांचे रोजगारानुसार वर्गीकरण (१९९२-९३)*
Important industrial characteristics by size class of employment (1992-93)*

रोजगार आकारमान वर्ग	एकूण बेरजेशी टक्केवारी Percentage to total					दर कर्मचार्यामागे मूल्य (हजार रुपये) Value per employee (Rs. '000)			Size class of employment (1)
	कारखान्यांची संख्या Number of factories	रोजगार Employment	उत्पादक भांडवल Productive capital	उत्पादन Output	मूल्यवृद्धी Value added	उत्पादक भांडवल Productive capital	एकूण उत्पादन मूल्य Gross value of output	मूल्यवृद्धी Value added	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(1)
२० पेक्षा कमी	52.9	8.6	3.0	4.7	3.6	97.6	336.4	47.7	Below 20
२०-४९	25.6	12.0	5.2	7.7	6.7	120.5	398.7	60.9	20-49
५०-९९	10.0	10.5	6.3	8.8	7.1	164.2	514.9	77.2	50-99
१००-१९९	5.4	11.4	10.0	11.4	10.1	241.9	618.2	102.0	100-199
२००-४९९	3.6	16.6	19.8	17.7	19.3	329.4	658.8	133.6	200-499
५०० आणि त्याहून अधिक	2.5	40.9	55.7	49.7	53.2	376.3	747.3	148.9	500 and above
एकूण ..	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	276.4	616.5	114.6	... Total

* बहुसंख्यीय १६७ एकत्रित कारखाने या विश्लेषणातून वगळण्यात आले आहेत.

* (Excluding 167 joint factories having multiple units).

९.१२. राज्यातील जवळ जवळ ७९ टक्के कारखान्यांत ५० पेक्षा कमी कामगार होते आणि ५०० व त्यापेक्षा अधिक कामगार असणारे मोठ्या आकाराचे कारखाने फक्त २.५ टक्के होते. १०० व त्यापेक्षा अधिक कामगार असलेल्या कारखान्यांचे प्रमाण तुलनात्मक दृष्ट्या कमी (जवळजवळ १२ टक्के) असले तरी एकूण कारखान्यांतील रोजगारात (६९ टक्के), उत्पादक भांडवलात (८६ टक्के), उत्पादन मूल्यात (७९ टक्के) आणि मूल्यवृद्धीत (८३ टक्के) अशा कारखान्यांचा वाटा बराच अधिक होता.

९.१३. रोजगाराच्या आकारमानाप्रमाणे महत्त्वाच्या उद्योग गटातील कारखान्यांचे वर्गीकरण भाग २ मधील तक्ता क्रमांक १९ मध्ये दिले आहे. २० पेक्षा कमी कामगार असणाऱ्या कारखान्यांचे प्रमाण ५३ टक्के होते. तथापि, काही उद्योग गटांकरिता ही टक्केवारी जास्त होती. उदा. धातुच्या वस्तू व सुटे भाग (७१ टक्के), कागद व कागदाच्या वस्तू (६४ टक्के), रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ (५९ टक्के), कापडाच्या वस्तू (५७ टक्के) आणि खाद्यपदार्थ (५८ टक्के). मोठ्या कारखान्यांचे म्हणजे ५०० किंवा त्यापेक्षा अधिक कामगार असणाऱ्या कारखान्यांचे सर्वसाधारण प्रमाण २.६ टक्के होते. यापेक्षा अधिक टक्के प्रमाण असलेले उद्योग गट म्हणजे सुती कापड (७.३ टक्के), खाद्यपदार्थ (५.४ टक्के), परिवहन सामग्री (५.१ टक्के), पेये, तंबाखू व तंबाखूचे पदार्थ (४.४ टक्के) आणि मूलभूत रसायने व रासायनिक पदार्थ (३.७ टक्के) हे होत.

यंत्रसामग्रीत गुंतविलेल्या भांडवलाच्या आकारमानानुसार ठळक वैशिष्ट्ये

९.१४. यंत्र सामग्रीत गुंतविलेल्या भांडवल आकारमान वर्गानुसार कारखान्यांची ठळक वैशिष्ट्ये तक्ता क्रमांक १४ मध्ये दर्शविली आहेत. कारखान्यांच्या एकूण संख्येत १० लाख रुपयांपर्यंत भांडवल गुंतविलेल्या कारखान्यांचे प्रमाण ६२.८ टक्के होते, तर १ कोटी रुपयांपेक्षा जास्त भांडवल असणाऱ्या कारखान्यांचे प्रमाण ९.८ टक्के होते. तरी सुद्धा १ कोटी रुपये आणि जास्त भांडवल गुंतविलेल्या कारखान्यांचा उत्पादक भांडवलात, उत्पादनात आणि मूल्यवृद्धीत तीन चतुर्थांशापेक्षा जास्त हिस्सा होता, तर एकूण रोजगारात ५८ टक्के होता. दर लाख रुपये उत्पादक भांडवलामागे रोजगार, उत्पादन आणि मूल्यवृद्धी या तीनही बाबतीतील प्रमाण भांडवल गुंतवणूक कमी असणाऱ्या कारखान्यांबाबत भांडवल गुंतवणूक मोठी असणाऱ्या कारखान्यांपेक्षा जास्त होते. भांडवल आकारमानानुसार महत्त्वाच्या उद्योग गटातील कारखान्यांचे वर्गीकरण भाग दोन मधील तक्ता क्रमांक २० मध्ये दिले आहे.

9.12. About 79 per cent of the factories in the State were employing less than 50 workers. Only 2.5 per cent factories were large sized factories employing 500 and more workers. Though the proportion of factories with employees 100 and above was relatively small (about 12 per cent), their contribution in total employment (69 per cent), productive capital (86 per cent), value of output (79 per cent) and in value added of all the factories taken together (83 per cent) was substantially high.

9.13. The distribution of factories by employment size for important industry groups is shown in Table No. 19 of Part II. The percentage of factories with employment less than 20 was 53. However, this percentage was higher for some industry groups viz. Metal products and parts (71 per cent), Paper and paper products (64 per cent), Rubber, plastic, petroleum and coal products (59 per cent), Textile products (57 per cent) and Food products (58 per cent). The industry groups wherein the percentage of large factories (i.e. 500 and more workers) was higher than the over all proportion of 2.6 per cent were Cotton textiles (7.3 per cent), Food products (5.4 per cent), Transport equipments and parts (5.1 per cent), Beverages, tobacco and related products (4.4 per cent) and Basic chemical and chemical products (3.7 per cent).

Salient features according to size class of investment in plant and machinery

9.14. Salient features of the factories according to the size class of investment in plant and machinery are given in Table No. 9.4. Factories with investment upto Rs. 10 lakh were 62.8 per cent of the total factories while those with investment above Rs. one crore were 9.8 per cent. However, the factories with investment of Rs. one crore and above contributed more than three-fourth in the total productive capital, value of output and value added while their contribution was 58 per cent in total employment. In terms of per lakh rupees of productive capital, the factories with relatively lower investment showed better performance than those having large investment for all the three indicators viz. employment, value of output and value added. The distribution of factories by size class of investment for important industry groups is shown in Table No. 20 of Part II.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 9.4

महत्त्वाच्या औद्योगिक वैशिष्ट्यांचे यंत्रसामग्रीत गुंतविलेल्या भांडवल आकारमानानुसार वर्गीकरण (१९९२-९३)*
 Important industrial characteristics by size class of investment in plant and machinery (1992-93)*

यंत्रसामग्रीत गुंतविलेले भांडवल आकारमान वर्ग (रुपयात)	एकूण बेरजेशी टक्केवारी Percentage to total					दर लाख रुपये उत्पादक भांडवलामागे (स्थिर + खेळते) Per lakh Rs. of productive capital (Fixed + Working)			Size class of investment in plant and machinery (in Rs.)
	कारखान्यांची संख्या Number of factories	रोजगार Employment	उत्पादक भांडवल (स्थिर + खेळते) Productive capital (Fixed+Working)	उत्पादन Output	मूल्यवृद्धी Value added	कर्मचारी संख्या Number of employees	एकूण उत्पादन मूल्य (लाख रुपये) Gross value of output (Lakh Rs.)	मूल्यवृद्धी Value added (Lakh Rs.)	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(1)
० ते २.५ लाख	33.1	10.0	1.2	2.4	2.8	3.1	4.50	1.00	0 to 2.5 lakh
२.५ लाख ते ५.० लाख	15.8	5.5	1.1	1.9	1.8	1.9	3.99	0.70	2.5 lakh to 5.0 lakh
५.० लाख ते ७.५ लाख	7.8	2.7	0.6	1.3	1.1	1.6	4.72	0.75	5.0 lakh to 7.5 lakh
७.५ लाख ते १०.० लाख	6.1	2.4	0.6	1.2	1.0	1.4	4.43	0.71	7.5 lakh to 10.0 lakh
१० लाख ते १५ लाख	7.1	3.4	1.2	2.1	1.6	1.1	3.98	0.58	10 lakh to 15 lakh
१५ लाख ते २० लाख	4.6	2.7	0.9	1.8	1.6	1.0	4.04	0.66	15 lakh to 20 lakh
२० लाख ते ५० लाख	11.2	9.2	3.9	7.5	6.4	0.8	4.28	0.68	20 lakh to 50 lakh
५० लाख ते १ कोटी	4.5	6.0	3.6	5.9	4.8	0.6	3.64	0.55	50 lakh to 1 crore
१ कोटी ते ५ कोटी	6.0	17.7	11.5	14.4	15.3	0.6	2.80	0.55	1 crore to 5 crore
५ कोटी व त्याहून अधिक	3.8	40.4	75.4	61.5	63.6	0.2	1.82	0.35	5 crore and above
एकूण	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	0.4	2.20	0.41	... Total

* बहुशाखीय १६७ एकत्रित कारखाने या विश्लेषणातून वगळण्यात आले आहेत.

* (Excluding 167 joint factories having multiple units).

९.१५. वार्षिक उद्योग पाहणी १९९२-९३ ची आकडेवारी असे दर्शविते की, राज्यातील १९ टक्के कारखाने ग्रामीण भागात होते. त्यांचा हिस्सा उत्पादक भांडवलात २७ टक्के, उत्पादन मूल्यात २५ टक्के आणि मूल्यवृद्धीत २२ टक्के होता. अखिल भारतीय पातळीवर १९९०-९१ मध्ये तत्सम बाबींचा हिस्सा अनुक्रमे २७, २५ व २६ टक्के होता. राज्यातील ३८ टक्के कारखाने महानगर क्षेत्रात असून त्यांचा हिस्सा उत्पादक भांडवलात ४८ टक्के, उत्पादन मूल्यात ४२ टक्के व मूल्यवृद्धीत ४६ टक्के होता. ग्रामीण भागातील बहुतेक कारखाने "खाद्य वस्तू-साखर कारखान्यांसहित" (१७ टक्के), "अशातू खनिज पदार्थ" (१५ टक्के), "मूलभूत रसायने व रासायनिक पदार्थ" (११ टक्के) आणि "परिवहन सामग्री सोडून इतर सर्व यंत्रसामग्री" (१२ टक्के) या उद्योग गटातील होते. तथापि, ग्रामीण भागातील मूल्यवृद्धीच्या दृष्टीने मोठा हिस्सा मूलभूत

9.15. The data on ASI 1992-93 reveals that, about 19 per cent of the factories in the State were located in rural areas. Their contribution was 27 per cent in productive capital, 25 per cent in value of output and 22 per cent in value added. At All-India level corresponding percentages for the year 1990-91 were 27, 25 and 26 respectively. The Metropolitan areas account for 38 per cent of the factories in the State and these accounted for 48 per cent of the productive capital, 42 per cent of value of output and 46 per cent of value added in the State. Most of the factories in the rural areas belong to the groups "Food products including Sugar factories" (17 per cent), "Non-metallic mineral products" (15 per cent), "Basic chemicals and chemical products" (11 per cent) and

रसायने (३३ टक्के), रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ (१६ टक्के) व खाद्य वस्तू (१५ टक्के) यांचा होता.

नवीन नोंदणी झालेले कारखाने

१.१६. कारखाने अधिनियम, १९४८ च्या अंतर्गत सन १९९३ मध्ये, १,५८९ नवीन कारखाने नोंदले गेले. या कारखान्यांत कामगार ५२ हजार होते. नवीन कारखान्यांपैकी ७९ टक्के कारखाने लहान आकाराचे म्हणजेच ५० पेक्षा कमी कामगार असणारे होते. या नवीन कारखान्यांत सर्वांत जास्त प्रमाण खाद्य पदार्थ (१३.२ टक्के), सुती कापड (११.९ टक्के), कापडाच्या वस्तू (१०.३ टक्के), मूलभूत रसायने व रासायनिक पदार्थ (८.५ टक्के), मूळ धातू, मिश्र धातू, धातुच्या वस्तू व सुटे भाग (यंत्र सामग्री सोडून) (७.६ टक्के), लाकूड व लाकडाच्या वस्तू (६.८ टक्के), रबर, पेट्रोलियम व कोळसा (६.३ टक्के) यांचे होते.

नवीन औद्योगिक धोरण

१.१७. भारत सरकारने जुलै, १९९१ मध्ये जाहीर केलेल्या नवीन औद्योगिक धोरणाचा देशातील व राज्यातील उद्योगांच्या वाढीवर दूरगामी परिणाम होईल अशी अपेक्षा आहे. नवीन औद्योगिक धोरणाचा मुख्य भर, देशात उद्योजकता वाढीला व तांत्रिक प्रगतीला पोषक वातावरण निर्माण करणे, त्याचप्रमाणे आंतरराष्ट्रीय स्पर्धेत उतरण्याकरिता क्षमता निर्माण करणे हा आहे. नवीन धोरणानुसार भारत सरकारने अनेक उपाय योजिले असून त्यामध्ये, काही थोडे उद्योग वगळता इतर उद्योगांसाठी औद्योगिक परवाने पद्धती रद्द करणे, महानगर क्षेत्रे वगळता उद्योगांकरिता जागेची निवड करण्यावरील निर्बंध उठविणे, निवडक प्राधान्य उद्योगांकरिता परकीय भाग-भांडवलासंबंधीच्या निर्बंधांचे शिथिलीकरण, एम.आर.टी.पी. अधिनियमात व्यापक दुरुस्ती, इत्यादी प्रमुख उपाय आहेत.

राज्य शासनाचे नवीन औद्योगिक धोरण

१.१८. १९९३ मध्ये राज्य सरकारनेसुद्धा नवीन औद्योगिक धोरण जाहीर केले आहे. त्या धोरणातील मुख्य बाबी खालीलप्रमाणे आहेत :-

- औद्योगिक उद्देशासाठी भूखंडाची खरेदी करण्यासंबंधीच्या नियमात सुलभता.
- उद्योगांसाठी उदार अर्थिक धोरण.
- पायाभूत सुविधा पुरविण्याची शाश्वती.
- लघु उद्योग क्षेत्राला विशेष सवलती.
- शेतीप्रक्रिया व सॉफ्टवेअर उद्योग वाढविण्यासाठी उत्तेजन.
- निर्यात प्रधान उद्योगांसाठी अत्यंत तातडीचा कार्यक्रम.
- स्पर्धात्मकतेसाठी अधिक भर.

संगठित उद्योगांच्या क्षेत्रातील विकास

१.१९. नवीन औद्योगिक धोरणामुळे राज्याच्या जलद औद्योगिक विकासाला चालना मिळाली आहे. उपलब्ध आकडेवारीनुसार एकूण १,०६,७०८ कोटी रुपये भांडवली गुंतवणुकीचे १,५३५ औद्योगिक प्रकल्प

“Machinery and equipment other than transport equipment” (12 per cent). However, from the point of view of value added, in rural areas, the major share was of the “Basic chemicals” (33 per cent), “Rubber, plastic, petroleum and coal products” (16 per cent) and “Food products” (15 per cent).

New registered factories

9.16 During 1993, the number of factories newly registered under Factory Act, 1948 was 1,589. Employment in these factories was 52 thousand. Amongst the newly registered factories 79 per cent were small sized i.e. employing less than 50 workers. Amongst the newly registered factories higher proportion is accounted for by Food products (13.2 per cent), Cotton textiles (11.9 per cent), Textile products (10.3 per cent), Basic chemicals and chemical products (8.5 per cent), Basic metal, alloys, metal products and spares excluding machinery (7.6 per cent), Wood and wood products (6.8 per cent), Rubber, petroleum and coal (6.3 per cent).

New Industrial Policy

9.17. The new industrial policy announced by the Government of India in July, 1991 is expected to have far reaching impact on the growth of industry in the country as well as in the State. The main thrust of this new policy is towards creating an atmosphere conducive to the development of entrepreneurship and technological progress as well as to attain competitiveness in an international market. Under the new policy, the Government of India has taken a series of initiatives. They broadly relate to dispensing with of industrial licensing except for a short list of industries, removal of restrictions on location of industries except in metropolitan centres, liberalisation of foreign equity participation in selected high priority industries, comprehensive amendment to MRTP Act, etc.

State Government's new industrial policy

9.18. In the year 1993 the State Government has also announced its new industrial policy. The salient features of this policy are as follows :-

- Simplification of rules as regards purchase of plots for industrial purposes.
- Liberal financial incentives for industries.
- Guarantee to provide infrastructural facilities.
- Special concessions to small industries sector.
- Promotion to develop agro-processing and software industries.
- Crash Programme for export oriented industries.
- Added stress on competitiveness.

Development in organised sector

9.19. The advent of new industrial policy has already given an impetus to the rapid industrial development of the State. According to the figures available about 1,535 projects involving an investment

नियोजनाच्या वेगवेगळ्या टप्प्यात आहेत. या गुंतवणुकीचा मोठा वाटा सुमारे (६० टक्के) कोकण विभागात असून त्याखालोखाल नागपूर विभाग (१८ टक्के) व पुणे (१२ टक्के) याचा क्रमांक लागतो. नवीन औद्योगिक धोरणाच्या अंतर्गत राज्यातील औद्योगिक विकासाला सहाय्य करण्यामध्ये राज्य औद्योगिक व गुंतवणूक महामंडळ, महाराष्ट्र (सिकॉम) महत्त्वाची भूमिका पार पाडीत आहे. सिकॉमच्या कार्याबाबतचा तपशील या प्रकरणात पुढे दिला आहे.

९.२०. नवीन औद्योगिक धोरणाच्या घोषणेनंतरच्या औद्योगिक विकासाचे एक वैशिष्ट्य म्हणजे गुंतवणुकीतील अनिवासी भारतीय/थेट परदेशी गुंतवणुकीचा सहभाग हे होय. वर उल्लेखिलेल्या १,५३५ प्रकल्पांपैकी २२ हजार कोटी रुपये गुंतवणुकीच्या १५२ प्रकल्पांत अनिवासी भारतीय/थेट परदेशी गुंतवणुकीचा सहभाग अंतर्भूत आहे. या प्रस्तावित गुंतवणुकीत कोकण विभागाचा वाटा (८६ प्रकल्प, १८ हजार कोटी रुपये गुंतवणूक) सर्वात मोठा आहे. त्याखालोखाल नागपूर विभाग (११ प्रकल्प, २ हजार कोटी रुपये गुंतवणूक) आणि पुणे विभाग (३४ प्रकल्प, १.५ हजार कोटी रुपये गुंतवणूक) हे विभाग येतात. औद्योगिक गटांनुसार या १५२ प्रकल्पांची संख्या व गुंतवणुकीची आकडेवारी तक्ता क्र. ९.५ मध्ये दिली आहे :-

of Rs. 1,06,708 crore are in different stages of planning. Major part of this proposed investment will be in Konkan region (about 60 per cent) followed by Nagpur region (18 per cent) and Pune region (12 per cent). The State Industrial and Investment Corporation of Maharashtra (SICOM) is playing a vital role in assisting industrial development in the State under new industrial policy. The details of SICOM's activity are given later in this chapter.

9.20. The industrial development after the announcement of new industrial policy is characterised by the participation of Non-resident Indians/Foreign Direct Investments (NRI/FDI). Out of the 1,535 projects mentioned, 152 projects with an investment of about Rs. 22 thousand crores involve participation of NRI/FDI. The major share of this proposed investment is in Konkan Division (86 projects, Rs. 18 thousand crore investment), followed by Nagpur Division (11 projects, Rs. 2 thousand crore investments) and Pune Division (34 projects, Rs. 1.5 thousand crore investment). The industry groupwise break-up of these 152 projects is given below in Table No. 9.5 :-

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 9.5

अनिवासी भारतीय/थेट परदेशी गुंतवणुकीचा सहभाग असलेले प्रस्तावित औद्योगिक प्रकल्प
Proposed industrial projects with NRI/FDI participation

स्थूल उद्योग गट (1)	प्रकल्पांची संख्या No. of projects (2)	गुंतवणूक (कोटी रुपये) Investment (Rs. crore) (3)	Byproduct industry group (1)
(1) खाद्य वस्तू, पेये वगैरे	17	277	Food products, beverage etc.
(2) सुती व इतर कापडाच्या वस्तू	27	2,567	Cotton and other textile products
(3) लाकूड, कागद, चामडे	10	667	Wood, paper, leather
(4) मूलभूत रसायने, पेट्रोलियम इत्यादी	43	7,463	Basic chemicals, petroleum etc.
(5) धातू व अधातू खनिजे व उत्पादने	24	1,076	Metalic and non-metalic mineral and products
(6) यंत्रसामग्री व वाहतूक सामग्री	28	1,238	Machinery and transport equipment
(7) इतर वस्तू निर्माण	2	51	Other manufacturing
(8) बीज	1	9,053	Electricity
एकूण	152	22,392	Total

या प्रकल्पांतील मोठे प्रकल्प म्हणजे दाभोल पॉवर कंपनी (१,०५३ कोटी रुपये), नोसिल (६,००० कोटी रुपये) व इंडो रामा सिंथेटिक (आय) लि. (१,२०० कोटी रुपये) हे होत.

The major individual projects among these 152 new NRI/FDI projects are Dabhol Power Company (Rs. 9,053 crore), NOCIL (Rs. 6,000 crore), Indo Rama Synthetic (I) Ltd. (Rs. 1, 200 crore).

लघु उद्योग क्षेत्रातील विकास

१.२१. देशाच्या आर्थिक प्रगतीत लघु उद्योग हे महत्त्वाची भूमिका बजावीत असतात व कमी भांडवली खर्चात अधिक रोजगार निर्माण करण्याचा लघु उद्योग हा एक महत्त्वाचा मार्ग आहे. लघु उद्योगांचा वेगाने विकास होण्यासाठी लघु उद्योगांच्या नोंदणी प्रक्रियेत शासनाने यापूर्वीच सुलभता आणली आहे व त्यानुसार आवश्यक असणारी कागदपत्रेही कमी करण्यात आली आहेत. १९९३-९४ च्या अखेर राज्यात एकूण १,३८,५५१ लघु उद्योग घटकांची नोंदणी (कायम व अस्थायी दोन्ही मिळून) उद्योग संचालनालयाकडे झाली होती. १९९२-९३ अखेर नोंदणी झालेल्या उद्योगांची अशाच प्रकारची संख्या १,२८,७८३ होती. एप्रिल ते डिसेंबर, १९९४ या काळात २०,२९२ उद्योग घटकांची नोंदणी झाली. १९९३ मधील याच कालावधीत नोंदलेल्या उद्योग घटकांची संख्या १४,०९९ होती. डिसेंबर, १९९४ अखेर अस्तित्वात असलेल्या लघु उद्योग घटकांची एकूण संख्या १,५३,०९६ होती. लघु उद्योगांतील स्थिर भांडवल गुंतवणुकीबाबतची अगदी अलिकडील आकडेवारी १९८७-८८ च्या गणनेनुसारची असून त्यानुसार त्यावर्षी सर्व लघु उद्योगांमध्ये मिळून एकूण गुंतवणूक १,२६० कोटी रुपये होती आणि ती सरासरी प्रति लघु उद्योग घटक ४.२२ लाख रुपये इतकी होती.

१.२२. लघु उद्योगांच्या बाबतीत रोजगार, गुंतविलेले भांडवल वगैरेबाबत विस्तृत माहिती वार्षिक तत्वावर उपलब्ध होत नाही. लघु उद्योगांच्या कार्याचा विस्तार फार मोठा आहे. त्याची कल्पना पुढील तक्ता क्रमांक ९.६ वरून येऊ शकेल. पूर्वी उल्लेख केल्याप्रमाणे डिसेंबर, १९९४ अखेर उद्योग संचालनालयाकडे कायम किंवा अस्थायी स्वरूपाची नोंदणी झालेल्या लघु उद्योग घटकांची संख्या १,५३,०९६ होती. या उद्योगात सुमारे ६,६५५ कोटी रुपयांचे भांडवल गुंतलेले असून त्यासून सुमारे ९.९१ लाख कामगारांना रोजगार मिळाला असा अंदाज आहे.

Development in SSI Sector

9.21. The Small Scale Industries (SSI) sector plays a vital role in economic development of the country and is a valuable channel for creating low cost employment opportunities. For speedy growth of SSI, Government has already brought about simplifications in the SSI registration procedures and accordingly reduction of documentation has been brought about. The SSI registration (permanent and provisional both) issued to small scale industries in Maharashtra upto 1993-94 was 1,38,551. The corresponding figure upto 1992-93 was 1,28,783. Between April to December, 1994 the SSI registration issued to small scale units was 20,292 while corresponding figure for the year 1993 was 14,099. The progressive total of the existing units of SSI registration by the end of December, 1994 was 1,53,016. The latest data on investment in fixed capital in the SSI as per 1987-88 census shows that the total investment in all units in that year was Rs. 1,260 crore with average of Rs. 4.22 lakh per unit.

9.22. Extensive data on employment, capital etc. are not available for small scale industries on annual basis. The magnitude of the extensive activity in the small scale industries can be judged from Table No. 9.6 given below. As at the end of December, 1994 there were 1,53,016 SSI units registered with the Directorate of Industries either permanently or provisionally. It is estimated that these units had a capital base of Rs. 6,655 crores and employed 9.91 lakh workers.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 9.6

उद्योग संचालनालयाकडे नोंदणी झालेले लघु उद्योग Small Scale Industries Registered with Directorate of Industries

प्रकार	संख्या Number	भांडवली गुंतवणूक (रु. कोटीत) Capital Investment (Rs. crore)	रोजगार Employment	Type
(1)	(2)	(3)	(4)	(1)
कायम स्वरूपी नोंदणी झालेले घटक—				Permanently Registered units—
३१-३-१९९३ रोजी	78,443	3,615.39	5,08,948	as on 31-3-1993
३१-३-१९९४ रोजी	85,332	3,932.89*	5,53,101*	as on 31-3-1994
३०-११-१९९४ रोजी	94,844	4,362.82*	6,15,538*	as on 30-11-1994
अस्थायी स्वरूपी नोंदणी झालेले घटक—				Provisionally Registered units (Live)—
३१-३-१९९३ रोजी	50,340	1,985.87	3,27,176	as on 31-3-1993
३१-३-१९९४ रोजी	53,219	2,099.44*	3,45,888*	as on 31-3-1994
३०-११-१९९४ रोजी	58,172	2,291.98*	3,75,536*	as on 30-11-1994
३०-११-१९९४ रोजी एकूण ..	1,53,016	6,654.80	9,91,074	... Total as on 30-11-1994

टीप.—*३१-३-१९९३ च्या आकडेवारीतील प्रमाणे वापरून केलेले अंदाज (आधार—उद्योग संचालनालय/उद्योग मित्र).

Note.—*Estimated by using proportions of data as on 31-3-93. (Source—Directorate of Industries/Udyog Mitra).

९.२३. लघु उद्योगांमधून जनतेच्या गरजांची पूर्तता तर होतेच, परंतु देशाच्या निर्यातीतही त्यांच्या उत्पादनांचा मोठा वाटा असतो. १९९२-९३ साली लघु उद्योगांची अखिल भारतीय पातळीवरील निर्यात ५१,९८४ कोटी रुपये होती. त्यात महाराष्ट्रातील लघु उद्योगांचा वाटा १,५३० कोटी रुपये होता. १९९३-९४ मध्ये निर्यातीचे हे आकडे अनुक्रमे सुमारे ७१,००० कोटी रुपये व २,०६८ कोटी रुपये होतील असा अंदाज आहे.

जिल्हा उद्योग केंद्रे (जिउके)

९.२४. लघु उद्योग व कुटीरोद्योगांना लागणाऱ्या सर्व सुविधा एकाच ठिकाणी पुरविता याव्यात आणि अशा उद्योगांना सर्व जिल्ह्यांत प्रोत्साहन मिळावे या हेतूने जि.उ.केंद्रे सर्व जिल्ह्यांत स्थापन करण्यात आली आहेत. ही उद्दीष्टे साध्य करण्यासाठी जिल्हा पातळीवर पुढील कार्यक्रम हाती घेण्यात आले आहेत :-

१. जिल्ह्यातील छोटेखानी उद्योगांना बीज भांडवल म्हणून एक लाखापेक्षा कमी लोकसंख्या असलेल्या ठिकाणी २ लाख रुपयांपर्यंत कर्ज उपलब्ध करून देणे.
२. जिल्ह्यातील लघु उद्योगांना सुविधा पुरविण्यासाठी प्रत्येक जिल्ह्यात मध्यवर्ती असे " उद्योग भवन " बांधणे. नागपूर, कोल्हापूर व सांगली येथे अशी उद्योग भवने पूर्ण झाली आहेत.
३. उद्योजकता विकास प्रशिक्षणासाठी औरंगाबाद येथे एक संस्था स्थापन करण्यात आली आहे.
४. जिल्हा उद्योग केंद्रांच्या कामकाजाचे मूल्यमापन व नियंत्रण करण्यासाठी जिल्हाधिकार्यांच्या अध्यक्षतेखाली एक जिल्हा विचार विनिमय समिती प्रत्येक जिल्ह्यात स्थापन करण्यात आली आहे.
५. जिल्ह्यातील औद्योगिक विकासासाठी कार्यरत असलेल्या विविध शासकीय / निमशासकीय संस्थांच्या कामात समन्वय ठेवण्यासाठी जिल्हा " उद्योग मित्र समिती " ची स्थापना करण्यात आली आहे.

९.२५. याशिवाय शासन आणि विविध औद्योगिक / वित्तीय महामंडळांच्या कार्यरत समन्वय साधण्यासाठी राज्य पातळीवर " उद्योग मित्र समिती " स्थापण्यात आली आहे. जिल्हा पातळीवर येणाऱ्या अडचणी सोडविण्यातही ही समिती मदत करते. औद्योगिक विकासाशी संबंधित विविध शासकीय विभागांच्या कामात समन्वय साधण्यासाठी सचिव पातळीवर " औद्योगिक विकास विषयक समिती " स्थापन करण्यात आली आहे.

औद्योगिक परवाने

९.२६. भारत सरकारने जानेवारी ते नोव्हेंबर, १९९४ या काळात राज्यात उद्योग स्थापन करण्याबाबतची १२२ इरादा पत्रे व ३१ औद्योगिक परवाने दिले. १९९३ मध्ये जानेवारी ते डिसेंबर पर्यंतचे हे आकडे अनुक्रमे १६४ व २१ असे होते. १९९४ मध्ये नोव्हेंबर अखेरपर्यंत देण्यात आलेली इरादा पत्रे ही प्रामुख्याने औषध उद्योग (२९), साखर उद्योग (२४), कापड उद्योग (१७), आणि विद्युत उपकरणे (१६) या उद्योगांकरिता देण्यात आली. ज्या उद्योगांना इरादा पत्रे दिली ते उद्योग बृहन्मुंबई, ठाणे, रायगड, पुणे आणि सांगली या जिल्ह्यांतील होते. याशिवाय जानेवारी ते नोव्हेंबर, १९९४ या काळात भारत सरकारकडे ४३६ औद्योगिक घटकांसाठी आवेदन पत्रे प्राप्त झाली आहेत. त्यात कापड उद्योग (१४८), रासायनिक

9.23. The small scale industries, apart from meeting the needs of the population, contribute substantially in the exports of the nation. During the year 1992-93 the SSI exports at the All-India level were Rs. 51,984 crore. Of which, exports originating from the State SSI were Rs. 1,530 crore. In the year 1993-94 corresponding figures are estimated at Rs. 71,000 crore and Rs. 2,068 crore respectively.

District Industries Centres (DIC)

9.24. The DICs are established in all the districts of the State with a view to providing all the requirements of SSI and cottage industries at one place and also to encourage such industries in all the districts. For fulfilment of these objectives the following activities have been taken up at the district level :-

- (i) Scheme of loans for seed capital to tiny industries in the districts with fixed capital upto Rs. 2 lakh in the places with population less than 1 lakh.
- (ii) Establishment of a centralised place " Udyog Bhavan " in each district for provision of facilities, to SSI in the districts. Such Bhavans at Nagpur, Kolhapur and Sangli are completed.
- (iii) An institute for training in entrepreneurship development in SSI is established in Aurangabad.
- (iv) For evaluation and control of functioning of DIC a District Consultative Committee is established under the Chairmanship of the District Collector.
- (v) A committee named " District Udyog Mitra " is established for co-ordination of work for all Government/Semi-Government agencies engaged in assisting industrial development in the district.

9.25. In addition to the above, " Udyog Mitra Samiti " is established at the State level for co-ordination of work at the Government level and at the level of various industrial/financial corporations. This body also helps in solving difficulties arising at the district level. For co-ordination of the work of various Government Departments concerning the industrial development, a Secretary Level Committee for Industrial Development is also established.

Industrial Licenses

9.26. During 1994, between January and November Government of India issued 122 letters of intent and 31 industrial licenses for establishing industries in the State. Corresponding figures for the period January to December for the year 1993 were 164 and 21 respectively. During 1994 upto November, among the letters of intents issued, sizeable number was for Drugs and pharmaceuticals (29), Sugar (24), Cotton textiles (17) and Electrical equipment (16). The industries for which letters of intents were issued were in Greater Bombay, Thane, Raigad, Pune and Sangli districts. In addition, Government of India has

व संलग्न उद्योग (९९), बिगर विद्युत यंत्रसामग्री (७९), लोखंड व पोलाद (४८), अन्न प्रक्रिया उद्योग (३१) व वनस्पती तेल (३१) हे प्रमुख उद्योग आहेत.

उद्योगांना सहाय्य

९.२७. राज्याच्या औद्योगिक विकासासाठी आणि राज्याच्या कमी विकसित भागात उद्योग पसरविण्यासाठी उद्योगांना आवश्यक त्या पायाभूत सुविधा व आर्थिक प्रोत्साहने उपलब्ध करून देण्याचे महाराष्ट्र शासनाचे धोरण तसेच पुढे चालू ठेवण्यात आले आहे. यासाठी खास स्थापन करण्यात आलेल्या वित्तीय संस्था उदा. राज्य औद्योगिक व गुंतवणूक महामंडळ (सिकॉम), महाराष्ट्र राज्य वित्तीय महामंडळ (महावित्त) इत्यादी आणि उद्योगांकरिता पायाभूत सुविधा पुरविणाऱ्या संस्था उदा. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ, महाराष्ट्र राज्य लघुउद्योग विकास महामंडळ इत्यादी मार्फत शासन हे उद्दिष्ट साध्य करित असते. राज्य शासनाच्या वरील संस्थांव्यतिरिक्त केंद्रीय वित्तीय संस्था उदा. भारतीय औद्योगिक विकास बँक (आ.डी.बी.आय.), भारतीय औद्योगिक पत व गुंतवणूक महामंडळ (आय.सी.आय.सी.आय.), इत्यादी संस्थांसुद्धा राज्यातील उद्योगांना वित्तीय सहाय्य करतात. या निरनिराळ्या संस्थांकडून राज्यातील उद्योगांना देण्यात आलेल्या सहाय्याचा तपशील खालील परिच्छेदात थोडक्यात दिला आहे.

एकत्रित प्रोत्साहन योजना

९.२८. एकत्रित प्रोत्साहन योजना राज्यात १९६४ पासून राबविण्यात येत आहे. राज्यातील मागास भागात उद्योगांचा विकास घडविणे हा या योजनेचा मुख्य उद्देश आहे. या योजनेमध्ये वेळोवेळी सुधारणा करण्यात आल्या असून अगदी अलिकडे म्हणजे ऑक्टोबर, १९९३ मध्ये करण्यात आलेल्या सुधारणांसह योजना चालू वर्षी राबविण्यात येत आहे. या सुधारित योजनेअंतर्गत उद्योगांना विक्रीकर, विद्युत कर, जकात कर आणि भांडवल गुंतवणूक यामध्ये अधिक सवलती देण्यात आल्या आहेत. ही योजना सिकॉम आणि कोंकण, विदर्भ, मराठवाडा व पश्चिम महाराष्ट्र यांच्या चार विभागीय विकास महामंडळांमार्फत, तसेच जिल्हा उद्योग केंद्रांमार्फत राबविण्यात येते. १९९३-९४ मध्ये या संस्थांना शासनाकडून २८.३२ कोटी रुपये उपलब्ध करून देण्यात आले. १९९४-९५ मध्ये नोव्हेंबर, १९९४ अखेर पर्यंत शासनाने या संस्थांना पात्र उद्योग घटकांना वाटप करण्यासाठी १३.६४ कोटी रुपये उपलब्ध करून दिले होते.

राज्यस्तरीय संस्था

महाराष्ट्र राज्य औद्योगिक व गुंतवणूक महामंडळ, (सिकॉम)

९.२९. महाराष्ट्राच्या कमी विकसित भागाचा औद्योगिक विकास होण्यास उत्तेजन व सक्रिय प्रोत्साहन देणे आणि उद्योजकांनी अशा भागांची निवड करावी यासाठी त्यांना प्रेरणा देणे हा सिकॉमचा उद्देश आहे. यासाठी राज्यातील मागास व विकसनशील भागात उद्योगधंदे उभारण्यासाठी सिकॉम उद्योजकांना वित्तीय, तांत्रिक व इतर सहाय्य करते. तसेच, महाराष्ट्र शासनाची उद्योगधंद्यांना प्रोत्साहन देण्याची एकत्रित प्रोत्साहन योजना राबविण्यासाठी ती शासनाची प्रतिनिधी म्हणून काम करते. भारतीय औद्योगिक विकास बँकेची " बीज भांडवलासाठी अर्थ सहाय्य " ही योजना सुद्धा सिकॉम राबविते. तसेच भारतीय औद्योगिक विकास बँकेमार्फत दिल्या जाणाऱ्या मुदतीच्या कर्जाच्या पुनर्वितरणासाठी सिकॉमला मान्यता देण्यात

received memorandum for 436 industrial units during the period January-November, 1994. The major industries among them are Textiles (148), Chemicals and allied industries (99), Non-electrical machinery (79), Iron and steel (48), Food processing (31) and Vegetable oils (31).

Assistance to industries

9.27. Government of Maharashtra has continued the policy of promoting industrial growth and dispersal of industries to the underdeveloped areas in the State through creation of necessary infrastructure and providing financial incentives. The Government achieves its objectives through specially created State Financial Institutions such as SICOM, MSFC, etc. and other infrastructure development institutions such as MIDC, MSSIDC etc. In addition to the above State Government Organisations, Central Financing Agencies such as IDBI, ICICI, etc. also extend financial assistance to the industries in the State. The details of assistance rendered by these agencies to the industries in the State are presented, in brief, in the following paragraphs.

Package Scheme of Incentives

9.28. The package scheme of incentives to industries is in operation in the State since 1964, and is aimed at development of industries in backward areas of the State. This scheme is modified from time to time and the latest modification made during October, 1993 is in operation during the current year. Under the modified scheme, incentives in respect of sales tax, electricity duty, octroi and capital investment are liberalised. The scheme is implemented through SICOM, Regional Development Corporations for Konkan, Vidarbha, Marathwada and Western Maharashtra and also through District Industries Centres. During 1993-94, an amount of Rs. 28.32 crore was made available to these institutions by the Government. During 1994-95, the amount made available by the Government to these institutions for disbursement to eligible units was Rs. 13.64 crore upto November, 1994.

State Level Institutions

State Industrial and Investment Corporation of Maharashtra (SICOM)

9.29. The objective of SICOM is to encourage and actively promote industrial development of the underdeveloped areas of Maharashtra State and to influence the locational decisions to be taken by entrepreneurs in favour of such underdeveloped areas. Towards this end, SICOM offers financial, technical and other assistance to entrepreneurs to set up industries in these areas of Maharashtra. It also acts as an agent for operation of the Government of Maharashtra's Package Scheme of Incentives. SICOM also operates the IDBI Scheme for provision of Seed

आली आहे. सिकॉमने विविध योजनांचे अंतर्गत गेल्या तीन म्हणजे १९९१-९२, १९९२-९३ व १९९३-९४ या वर्षांत दिलेल्या अर्थ सहाय्यात वाढता कल दिसून येतो. १९९१-९२ मध्ये मंजूर केलेली रक्कम १६५ कोटी रुपये होती, ती १९९३-९४ मध्ये २५८ कोटी रुपयांपर्यंत वाढली, तर संवितरित रक्कम याच काळात १११ कोटी रुपयांवरून १३५ कोटी रुपयांपर्यंत वाढली. सिकॉमने केलेल्या प्रयत्नांचा आणि दिलेल्या सहाय्याचा परिणाम म्हणून, ऑक्टोबर, १९९४ अखेर संपणाऱ्या १२ महिन्यांत राज्याच्या विकसनशील भागात एकूण २,८९२ कोटी रुपये भांडवली गुंतवणूक असलेले नियोजित ३२१ प्रकल्प उभारण्याचे आश्वासन मिळाले होते. सिकॉमची १९९३ व १९९४ मधील ऑक्टोबर अखेर संपणाऱ्या १२ महिन्यांतील साध्ये खालील तक्त्यात दिली आहेत :-

Capital Assistance. SICOM has been notified as an eligible institution for the purpose of refinance of the term loans from the IDBI. The financial assistance given by SICOM under various schemes for the last three years viz. 1991-92, 1992-93 and 1993-94 shows a rising trend. The amount sanctioned in 1991-92 was Rs. 165 crore, which rose to Rs. 258 crore in 1993-94, while amount disbursed increased from Rs. 111 crore to Rs. 135 crore in the same period. As a result of the efforts made by SICOM and the assistance rendered, 321 projects involving an aggregate capital investment of Rs. 2,892 crore were committed for being set up in the underdeveloped areas of the State in the 12 months ending October, 1994. Achievements in 12 months ending October, 1993 and October, 1994 are given in the table below :-

तक्ता क्रमांक/TABLE NO. 9.7

विविध योजनांखाली सिकॉमची साध्ये

Achievements of SICOM under different schemes

बाब	परिमाण	अखेर संपणाऱ्या १२ महिन्यांतील साध्य Achievement in the 12 months ending		ऑक्टोबर, १९९४ अखेरचे संचयी साध्य Cumulative achievement at the end October, 1994	Unit	Item
		ऑक्टोबर, १९९३ October 1993	ऑक्टोबर, १९९४ October 1994	(5)		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(2)	(1)
नियोजित घटक	संख्या	433	321	7,769	No.	Units committed
त्यांचा प्रकल्प खर्च	कोटी रुपये	4,274	2,892	32,401	Rs. crore	Their project cost
उत्पादन सुरू झालेले घटक	संख्या	77	104	4,548	No.	Units gone into production
त्यांचा प्रकल्प खर्च	कोटी रुपये	830	NA	NA	Rs. crore	Their project cost
मंजूर केलेली रक्कम	कोटी रुपये	173	229	1,420	Rs. crore	Total effective sanctions
वाटप केलेली रक्कम	कोटी रुपये	113	192	1,036	Rs. crore	Total disbursements
						Package scheme of incentives
(अ) मंजूर केलेली रक्कम	कोटी रुपये	57	77	622	Rs. crore	(a) Amount sanctioned
घटक	संख्या	269	414	3,422	No.	Units
(ब) वाटप केलेली रक्कम	कोटी रुपये	27**	8**	354**	Rs. crore	(b) Amount disbursed
घटक	संख्या	194	47	2,049	No.	Units
						Refinance from IDBI
(अ) प्रस्ताव	संख्या	122	142	1,563	No.	(a) Proposals
(ब) नमूद केलेली रक्कम	कोटी रुपये	63	90	668	Rs. crore	(b) Amount sanctioned
(क) वापरलेली रक्कम	कोटी रुपये	62	76	527	Rs. crore	(c) Amount availed
						Seed capital scheme of the IDBI
(अ) प्रस्ताव	संख्या	126	No.	(a) Proposals
(ब) मंजूर केलेले सहाय्य	कोटी रुपये	7	Rs. crore	(b) Assistance sanctioned
(क) वापरलेली रक्कम	कोटी रुपये	0.01	...	6	Rs. crore	(c) Availed
** देय रक्कम लांबणीवर टाकण्याबाबत दिलेली प्रमाणपत्रे वगळून	कोटी रुपये	0.49	...	82.96	Rs. crore	** Exclusive of deferral through issue of vouchers.

९.३०. आर्थिक व उद्योग स्थापण्याच्या इतर बाबीत सहाय्य करून १९९३-९४ मध्ये उद्योजकांकडून ४१७ प्रकल्प उभारण्याबाबत निश्चित आश्वासने सिकॉमने मिळविली आहेत. यापैकी ४८ प्रकल्प अनिवासी भारतीय / थेट परदेशी गुंतवणूकदारांचे आहेत. हे प्रकल्प राज्याच्या विकसनशील भागात उभारले जाणार आहेत. या प्रकल्पांत एकूण ४,३१४ कोटी रुपयांची गुंतवणूक अपेक्षित आहे. त्यापैकी ५८० कोटी रुपयांची गुंतवणूक अनिवासी भारतीय / थेट परदेशी गुंतवणूकदारांची असेल.

९.३१. सिकॉमच्या औद्योगिक प्रवर्तन विभागाने मोठी गुंतवणूक व रोजगाराच्या संधि उपलब्ध करून देणारे बरेच मोठे प्रकल्प नव्याने विकसित होणाऱ्या औद्योगिक क्षेत्रांत स्थापण्यात महत्त्वाचे यश मिळविले आहे. ही नवीन औद्योगिक क्षेत्रे म्हणजे नाशिक जिल्ह्यातील सिन्नर, नागपूर जिल्ह्यातील बुटीबोरी आणि चंद्रपूर जिल्ह्यातील घुगुस ही होय. शिवाय ह्या आधीपासून अस्तित्वात असलेल्या वकूज, जळगाव, नांदेड, तारापूर, महाड वगैरे क्षेत्रातही असे नवीन प्रकल्प होत आहेत.

९.३२. स्पॉज आयर्न, वस्त्रोद्योग, अभियांत्रिकी वस्तू, रसायने, औषधे, फळ प्रक्रिया, सागरीय पदार्थ प्रक्रिया अशा काही महत्त्वाच्या वस्तुनिर्माण क्षेत्रात वरील नवीन प्रकल्प स्थापन होत आहेत. अनिवासी भारतीय / थेट परदेशी गुंतवणूकीला अर्थव्यवस्थेत प्रवेश खुला करून दिल्यानंतर अनेक देशांच्या व्यापारी संघटनांनी शिष्टमंडळे पाठवून औद्योगिक संधीबाबत विचारणा केल्या आहेत. शिवाय सिकॉम ही औद्योगिक विकासातील समन्वयी (नोडल) संस्था असल्याने परदेशातील अनेक व्यक्ती आणि कंपन्यांनी पुढील चर्चेसाठी सिकॉमला भेटी दिल्या. अनिवासी भारतीय / थेट गुंतवणूकदारांच्या अनेक गटांना / प्रतिनिधींना साहिती देणे / उद्योग उभारण्याबाबत सहाय्य देणे याबाबतीतील सिकॉमने केलेल्या प्रयत्नांमुळे पुढील काळात मोठी औद्योगिक गुंतवणूक होईल असे दिसते. देशात तसेच राज्यात औद्योगिक गुंतवणुकीस पोषक होईल अशी वाढती जाणीव आता निर्माण होत आहे.

९.३३. अनिवासी भारतीयांना मार्गदर्शन व सहाय्य देण्याबरोबरच सिकॉमने अशा १४ प्रकल्पांना १३.१५ कोटी रुपयांचे मुदतीचे कर्ज दिले व ३ प्रकल्पांना १.५३ कोटी रुपयांचे भागभांडवल उपलब्ध करून दिले. नवीन औद्योगिक धोरणाचे अंतर्गत राज्याच्या औद्योगिक विकासात सिकॉम एक महत्त्वाची भूमिका बजावीत आहे. सिकॉमचे कार्य अधिक प्रभावी होण्यासाठी या महामंडळाचे खाजगीकरण करण्याचा निर्णय घेण्यात आला आहे.

महाराष्ट्र राज्य वित्तीय महामंडळ (महावित्त)

९.३४. महाराष्ट्र राज्य वित्तीय महामंडळ (महावित्त) महाराष्ट्रातील तसेच गोवा राज्यातील लहान व मध्यम उद्योग घटकांना, तसेच हॉटेल,, उपाहार गृहे, रुग्णालये व नर्सिंग होम यांना स्थिर भांडवली गुंतवणुकीसाठी मुदतीची कर्जे मंजूर करते. कर्ज मंजुरीच्या रकमेत महाराष्ट्राचा वाटा मोठा आहे. महावित्तने १९९३-९४ मध्ये ३,०६३ उद्योग घटकांना २६५ कोटी रुपयांची मुदतीची कर्जे मंजूर केली. आधीच्या वर्षातील कामगिरीच्या तुलनेत १९९३-९४ मध्ये मंजूर केलेल्या कर्जांमध्ये ११ टक्के वाढ झाली तर उद्योग घटकांच्या संख्येमध्ये १९ टक्के घट झाली. १९९२-९३ मध्ये प्रत्यक्ष वाटप करण्यात आलेल्या १४८ कोटी रुपये कर्जांच्या तुलनेत

9.30. During 1993-94, SICOM through its promotional and financial assistance secured commitments from entrepreneurs to set up 417 new industrial projects including 48 by Non-Resident Indians (NRI) and Direct Foreign Investors (DFI). These projects are to be set up in the developing regions of the State. The total investment expected to be catalysed in these projects would be to the tune of Rs. 4,314 crore including Rs. 580 crore from NRI/DFI projects.

9.31. The Industrial Promotion Division of SICOM achieved a major success in taking quite a good number of large projects with substantial investment and employment opportunities in the newly promoted areas such as Sinnar in Nashik district, Butibori in Nagpur district and Ghugus in Chandrapur district in addition to existing areas like Waluj, Jalgaon, Nanded, Tarapur, Mahad, etc.

9.32. New units that are to be set up are to cover some of the major manufacturing sectors such as sponge iron, textiles, engineering, chemicals, pharmaceuticals, fruit processing, aquacultural products, etc. The opening-up of the Indian economy for investment by DFIs and NRIs, led to enquiries in the form of various visiting delegations from Chambers of Commerce of many foreign countries. Additionally, individuals and corporate bodies from overseas visited the Corporation which is the nodal agency for such investments, for further discussions. This year's efforts in giving information/promotional assistance to various NRI/DFI related groups, delegations, etc. may most probably result in large investments in the years to come as there is a growing positive feeling for such investments in the country as also in the State.

9.33. The Corporation also extended financial assistance by way of term loan to the tune of Rs. 13.15 crore to 14 NRI sponsored projects and Rs. 1.53 crore to 3 projects in the form of equity besides providing guidance and assistance to them. Under the new industrial policy, the SICOM is playing key role in the industrial development of the State. With a view to making SICOM's functioning more effective, decision has been taken to privatise the Corporation.

Maharashtra State Financial Corporation (MSFC)

9.34. The MSFC sanctions term loans for acquisition of fixed assets to small and medium sized industrial units and also to hotels, restaurants, hospitals and nursing homes located in Goa and Maharashtra. The major share of lending is in Maharashtra. During 1993-94 the MSFC sanctioned term loans of Rs. 265 crore to 3,063 units in Maharashtra and this achievement during 1993-94 was higher by 11 per cent in terms of loans sanctioned and 19 per cent lower in terms of units covered over previous year. Amount of loans actually

१९९३-९४ मध्ये वाटप करण्यात आलेल्या रकमेत सुमारे १७ टक्के एवढी वाढ होऊन ती रक्कम १७३ कोटी रुपये झाली. एप्रिल ते डिसेंबर, १९९४ या काळात महावित्तने २४७ कोटी रुपयांची ३,०५४ कर्जे मंजूर केली आणि १३३ कोटी रुपयांचे वाटप केले. १९९३ वर्षातील त्याच कालावधीत महावित्तने १५४ कोटी रुपयांची १,४५५ कर्जे मंजूर केली आणि ९८ कोटी रुपयांचे वाटप केले होते. १९९३-९४ मध्ये महावित्तने मंजूर केलेल्या एकूण रकमेमध्ये विकसनशील भागाचा वाटा ८१ टक्के इतका होता. १९९३-९४ मध्ये मंजूर केलेल्या एकूण कर्जापैकी लघु उद्योग घटकाचा वाटा ९५ टक्के इतका होता. मार्च १९९४ अखेरपर्यंत महावित्तने राज्यातील उद्योगांकरिता एकूण १,७४० कोटी रुपयांची कर्जे मंजूर केली व १,१३७ कोटी रुपयांचे वाटप केले होते.

महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ

९.३५. राज्यातील उद्योगांची वाढ व विकास शीघ्र व सुनियोजित पद्धतीने होण्याकरिता महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळातर्फे उद्योजकांना विकसित भूखंड, तसेच आवश्यक त्या मूलभूत सोयी, उदा. अंतर्गत रस्ते, पाणी, वीज व इतर अंतर्गत सेवा उपलब्ध करून देण्यात येतात. काही निवडक औद्योगिक क्षेत्रात महामंडळाने गाळे देखील बांधले आहेत. महामंडळाकडे मार्च, १९९४ अखेर २६७ औद्योगिक क्षेत्रांच्या विकासाचे काम सोपविण्यात आले होते, तर मार्च १९९३ अखेर २५९ औद्योगिक क्षेत्रांचा विकास करण्याचे काम सोपविले होते. या २६७ औद्योगिक क्षेत्रांमध्ये ७९ मोठी क्षेत्रे, ६९ विकास केंद्रे (६४ राज्य शासनाची व ५ केंद्र सरकारची) व ११९ लघु औद्योगिक क्षेत्रे आहेत. महामंडळाचे एकूण नियोजित क्षेत्र ५९.३३ हजार हेक्टर इतके होते व त्यापैकी ३१.९३ हजार हेक्टर क्षेत्रे महामंडळाच्या ताब्यात होते. वाटप करण्यात आलेल्या भूखंडाचे क्षेत्र १२.९२ हजार हेक्टर होते. मार्च, १९९४ अखेरपर्यंत महामंडळाच्या क्षेत्रात एकूण ३७,७६३ भूखंड तयार करण्यात आले होते. त्यापैकी ३२,५६३ (८६ टक्के) भूखंड उद्योजकांना वाटण्यात आले होते. १९९३-९४ अखेर महामंडळाच्या क्षेत्रातील १५,४२८ घटकांत उत्पादन चालू होते. मार्च, १९९४ महामंडळाची एकूण गुंतवणूक ७,५५२ कोटी रुपये होती. महामंडळाची एकूण दैनिक पाणी पुरवठा क्षमता १,७४२ दशलक्ष लिटर होती. महामंडळाने १९९२-९३ व १९९३-९४ या काळात केलेल्या कार्याची स्थिती खालील तक्त्यात दर्शविली आहे :-

disbursed to the units in the State was Rs. 173 crore in 1993-94, as against Rs. 148 crore disbursed during 1992-93, registering an increase of 17 per cent. During April to December, 1994, MSFC sanctioned loans to the tune of Rs. 247 crore to 3,054 units and disbursed Rs. 133 crore, as against sanctions of Rs. 154 crore to 1,455 units and disbursal of Rs. 98 crore during the corresponding period of the year 1993. Out of the total amount sanctioned in 1993-94 by MSFC, the share of developing areas was 81 per cent. The share of small scale units in total loans sanctioned in 1993-94 was 95 per cent. Cumulative sanctions and disbursals by MSFC to the units in Maharashtra till the end of March, 1994, were of the order of Rs. 1,740 crore and Rs. 1,137 crore respectively.

Maharashtra Industrial Development Corporation (MIDC)

9.35. The MIDC provides entrepreneurs developed plots with necessary infrastructural facilities like internal road, water, electricity and internal services in the industrial areas to promote rapid, orderly growth and development of industries in the State. The MIDC has also constructed sheds in selected industrial areas. The number of areas entrusted for development to the MIDC was 267 at the end of March, 1994 as against 259 at the end of March, 1993. Of these 267 industrial areas, 79 were large, 69 were growth centres (64 State Government and 5 Central Government) and 119 were mini-industrial areas. The total planned area of MIDC was 59.33 thousand hectares of which 31.93 thousand hectares was in its possession. The areas of allotted plots was 12.92 thousand hectares. By the end of March, 1994, 37,763 plots were carved out in MIDC areas of which 32,563 plots were allotted (86 per cent) to entrepreneurs. At the end of 1993-94, the total number of units in production in MIDC areas was 15,428. At the end of March, 1994 the total investment by MIDC was Rs. 7,552 crore. The total water supply capacity of MIDC was 1,742 million litres per day. The table below gives the performance of MIDC in 1992-93 and 1993-94 :-

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 9.8

महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाचे कार्य Performance of MIDC

बाब (1)	कार्य/Performance		च्या अखेरीस		Item (1)
	1992-93 (2)	1993-94 (3)	As at the end of 1993-94 (4)		
तयार केलेले भूखंड	.. 2,743	2,662	37,763	...	Plots carved out
वाटप केलेले भूखंड	.. 2,688	2,701	32,563	...	Plots allotted
बांधलेले गाळे	.. 55	98	3,710	...	Sheds constructed
वाटप केलेले गाळे	.. (-) 1	95	3,450	...	Sheds allotted
उत्पादन सुरु केलेले घटक (नवीन)	.. 1,044	72	15,428	...	Units in production
उभारणी चालू असलेले घटक	.. 3,239 *	2,766 *	4,972	...	Units under construction
घटकांमध्ये गुंतविलेले भांडवल (कोटी रुपये)	.. 1,600	1,500	7,552	...	Total investment in units (Rs. crore)

* अखेरीस/As at the end of.

**महाराष्ट्र लघु उद्योग विकास
महामंडळ**

९.३६. राज्यातील लघु उद्योगांच्या विकासास सहाय्य करण्याच्या उद्देशाने राज्यात १९६२ साली महाराष्ट्र लघु उद्योग विकास महामंडळाची स्थापना करण्यात आली. महामंडळाच्या कार्यामध्ये राज्यातील लघु उद्योगांसाठी कच्चा माल प्राप्त करून त्याचे त्यांना वितरण करणे, लघु उद्योग क्षेत्रातील तयार मालाकरिता पणन सहाय्य देणे आणि आवश्यकता भासेल तेव्हा मालाच्या साठवणीकरिता व हाताळणीकरिता गोदामाची व्यवस्था करणे, इत्यादी कार्यांचा समावेश होतो. महामंडळाच्या १९९२-९३ मधील १९९.३१ कोटी रुपये या उलाढालीत सुमारे ११ टक्के वाढ होऊन १९९३-९४ मध्ये ती २२१.४७ कोटी रुपये झाली. एप्रिल ते डिसेंबर, १९९४ या कालावधीत महामंडळाची एकूण उलाढाल १०९.०९ कोटी रुपयांची झाली. त्यापैकी ४१.३९ कोटी रुपये कच्चा माल मिळवून वितरण करणे याबाबतीतील व ६३.६२ कोटी रुपये लघु उद्योगांच्या तयार मालाच्या पणन संबंधातील होते.

**महाराष्ट्र राज्य खादी व
ग्रामोद्योग मंडळ**

९.३७. मुंबई खादी आणि ग्रामोद्योग अधिनियम, १९६० अनुसार राज्य सरकारने महाराष्ट्र राज्य खादी व ग्रामोद्योग मंडळ स्थापन केले. या अधिनियमान्वये राज्यातील खादी आणि ग्रामोद्योगातील कार्यांचे संघटन, विकास आणि नियंत्रण करणे ही खादी आणि ग्रामोद्योग मंडळाची मुख्य उद्दिष्टे आहेत. ही मुख्य उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी वित्त वाटप करणे, प्रचार व प्रसिद्धी, ग्रामीण कारागिरांना सहकारी संस्था स्थापन करण्यास उत्तेजन देणे, कारागिरांना त्यांच्या तयार उत्पादनांच्या विक्रीसाठी सहाय्य करणे, ग्रामोद्योगासाठी योग्य असे तंत्रज्ञान शोधून काढणे वा वापरात आणणे आणि आवश्यक असेल तेथे कारागिरांना हत्यारे व सामग्री पुरविणे अशी कामे मंडळ करित असते. साधारण कार्यक्रम व कारागिरांकरिता रोजगार हमी कार्यक्रम अशा दोन मुख्य कार्यक्रमांवर मंडळ अंमलबजावणी करित आहे.

९.३८. वर्ष १९९२-९३ व १९९३-९४ मध्ये विविध संस्थांनी उपलब्ध करून दिलेला वित्तपुरवठा व १९९४-९५ मधील अपेक्षित वित्तपुरवठा पुढील तक्त्यात दिला आहे :-

**Maharashtra Small Scale Industries
Development Corporation (MSSIDC)**

9.36. The MSSIDC was incorporated in 1962 with the objective of assisting the development of small scale industries in the State. MSSIDC's activities cover procurement and distribution of raw materials required by small scale industries, assistance in marketing their products and to make available facilities for warehousing and handling of material to small scale industries wherever required. The total turn over of the MSSIDC increased by about 11 per cent to Rs. 221.47 crore in 1993-94 from Rs. 199.31 crore in 1992-93. Between April-December, 1994 its total turnover was about Rs. 109.09 crore, of which about Rs. 41.39 crore was through procurement and sale of raw materials and Rs. 63.62 crore related to marketing of the products of SSI units.

**Maharashtra State Khadi and
Village Industries Board (MSKVIB)**

9.37. The State Government constituted the Board in accordance with the Bombay Khadi and Village Industries Act, 1960. As per this Act, main functions of the Board are to organise, develop and regulate the Khadi and Village Industries in the State. To fulfil these prime objectives the Board undertakes functions such as distribution of finance, publicity and propoganda to encourage artisans for formation of co-operative set up, to help artisans in marketing of their products, to find out or introduce adequate technology in the Village Industries and wherever necessary to supply tools and equipments to the artisans etc. The Board has been implementing two main programmes viz. normal programme and artisans' employment guarantee programme.

9.38. Details regarding finance made available by various agencies during 1992-93, 1993-94 and expected funds for 1994-95 are as under :-

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 9.9

**खादी व ग्रामोद्योगासाठी उपलब्ध असलेला निधी (कर्ज व अनुदान)
Funds available for KVI programme (Loans and Grants)**

(रुपये लाखात/Rs. in lakh)

संस्था	वर्ष Year 1992-93	वर्ष Year 1993-94	वर्ष Year 1994-95 (अपेक्षित) (Expected)	Agency
(1)	(2)	(3)	(4)	(1)
खादी व ग्रामोद्योग आयोग	.. 1,477.10	1,023.05	1,125.00	... Khadi and Village Industries Commission
राष्ट्रीयीकृत बँका, सहकारी बँका व इतर वित्तीय संस्था	.. 2,285.82	2,319.05	2,550.90	... Nationalised Banks, Co-operative Banks and other financial institutions
राज्य शासन	.. 357.74	403.26	443.58	... State Government
एकूण	.. 4,120.66	3,745.36	4,119.48	... Total

९.३९. वर्ष १९९२-९३ मध्ये मंडळाने विविध वित्तीय संस्थांमार्फत खादी व ग्रामोद्योग क्षेत्राला ४१.२१ कोटी रुपयांचा वित्त पुरवठा केला. १९९२-९३ मध्ये मंडळाने राबविलेल्या सामान्य कार्यक्रमाखाली उत्पादन १६१.०० कोटी रुपये होते व राज्यातील १.५६ लाख कारागिरांना त्यातून रोजगाराची संधि मिळाली. १९९३-९४ मध्ये उत्पादन १७८.७० कोटी रुपयांचे झाले व १.६४ लाख कारागिरांना रोजगाराची संधि मिळाली. १९९४-९५ मध्ये उत्पादन सुमारे १९७ कोटी रुपयांचे होईल व १.७२ लाख कारागिरांना राज्यात रोजगाराची संधि मिळेल अशी अपेक्षा आहे.

९.४०. महाराष्ट्र राज्य खादी व ग्रामोद्योग मंडळ, १९७२ पासून कारागीर रोजगार हमी योजनाही राबवित आहे. ही योजना रिझर्व बँक, राज्य शासन व खादी ग्रामोद्योग आयोग यांची संयुक्त योजना आहे. त्यातून ग्रामीण भागात रोजगाराच्या अनेक संधि उपलब्ध होतात.

९.४१. सध्या ह्या योजनेखाली आठ मुख्य ग्रामोद्योग समाविष्ट आहेत. १९९२-९३ मध्ये या योजनेअंतर्गत २६९.७५ कोटी रुपयांचे उत्पादन झाले व २.७८ लाख कारागिरांना रोजगार मिळाला. १९९३-९४ मध्ये उत्पादनाची किंमत ३११.९२ कोटी रुपयांपर्यंत वाढली व रोजगार मिळालेल्या कारागिरांची संख्या २.७८ लाख होती. १९९४-९५ मध्ये राज्यातील २.९२ लाख कारागिरांना रोजगाराच्या संधि उपलब्ध होतील अशी अपेक्षा आहे.

९.४२. महाराष्ट्र राज्य खादी व ग्रामोद्योग मंडळाने खादी ग्रामोद्योग आयोगाकडून मिळणाऱ्या निधीमधून १९९३-९४ मध्ये राज्यातील ग्रामोद्योग व ग्रामीण कारागिरांना अनुक्रमे ८.६५ कोटी रुपयांची कर्जे व ०.१९ कोटी रुपयांची अनुदाने याचे वाटप केले. या तुलनेत १९९२-९३ मध्ये मंडळाने १२.४१ कोटी रुपयांची कर्जे व ०.५४ कोटी रुपयांची अनुदाने मंजूर केली होती. १९९३-९४ मध्ये कर्जे वाटप केलेल्या एकूण रकमेमध्ये हात कागद (१.४५ कोटी रुपये), सुतार व लोहार काम (१.३९ कोटी रुपये), तृणधान्ये व कडधान्ये प्रक्रिया (१.०० कोटी रुपये) व ग्रामीण कुंभारकाम (०.९३ कोटी रुपये) या उद्योगांचा महत्त्वाचा वाटा होता. याशिवाय मंडळ राज्यात बायोगॅस संयंत्रे बांधण्याचे कामही जिल्हा परिषदांच्या बरोबर करित असते. १९९३-९४ मध्ये मंडळाने ९३३ बायोगॅस संयंत्रे बांधली. याशिवाय नुसूचित जातींच्या व नवबौद्ध कारागिरांना सहाय्य करण्यासाठी विशेष घटक योजना, मध्यमशिक्षापालन विकास आणि रेशीम उद्योग विकास ह्या योजनांच्या अंमलबजावणीचे कामही मंडळाकडे सोपविण्यात आले आहे.

औद्योगिक विकासासाठी कार्यक्रम

९.४३. राज्यातील औद्योगीकरणाला अधिक गति प्राप्त व्हावी या हेतुने राज्य सरकारने खालील तीन महत्त्वाच्या कार्यक्रमांची अंमलबजावणी महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळातर्फे करण्याचे ठरविले आहे.

- (१) संपूर्ण राज्यभर ६४ विकास केंद्रांची स्थापना करणे,
- (२) राज्यातील सर्व तालुक्यांत लघु औद्योगिक वसाहती स्थापन करणे, आणि
- (३) केंद्र शासनाची ५ विकास केंद्रे स्थापन करणे.

9.39. During the year 1992-93 the Board provided Rs. 41.21 crore to KVI sector through various financial institutions. During the year 1992-93 under the normal programme implemented by the Board, the production was to the tune of Rs. 161.00 crore, providing employment opportunities to 1.56 lakh artisans in the State. During the year 1993-94, production recorded was of the order of Rs. 178.70 crore and employment opportunities were provided to 1.64 lakh artisans in the State. It is expected that during the year 1994-95, production would be about Rs. 197 crore and employment opportunities would be provided to 1.72 lakh artisans in the State.

9.40. The MSKVIB is also implementing Artisan Employment Guarantee Scheme, since 1972. This scheme is a joint venture of Reserve Bank of India, State Government and Khadi and Village Industries Commission. This scheme provides a number of employment opportunities in the rural area.

9.41. At present, eight major Village Industries are covered under this scheme. During the year 1992-93, value of production was Rs. 269.75 crore and employment opportunities were provided to 2.78 lakh artisans in the State. During the year 1993-94, production increased to Rs. 311.92 crore and employment was provided to 2.78 lakh artisans. It is expected that during the year 1994-95 employment opportunities would be provided to the 2.92 lakh artisans in the State.

9.42. The loans and grants disbursed from Khadi and Village Industries Commission Fund by the Maharashtra State KVIB to the village industries and rural artisans in the State during 1993-94 were Rs. 8.65 crore and Rs. 0.19 crore respectively as compared to Rs. 12.41 crore of loans and Rs. 0.54 crore of grants sanctioned during 1992-93. Of the loans disbursed in 1993-94, the prominent share was of hand made paper (Rs. 1.45 crore), carpentry and black smithy (Rs. 1.39 crore), processing of cereals and pulses (Rs. 1.00 crore) and village pottery (Rs. 0.93 crore). In addition, the Board is implementing a scheme of bio-gas plant construction along with Zilla Parishad in the State. During 1993-94, the Board constructed 933 bio-gas plants. The Board is also entrusted with the implementation of a special component plan scheme of helping scheduled caste and neo-buddhist artisans, development of bee-keeping activity and development of sericulture industry.

Programmes for Industrial Development

9.43. To accelerate the process of industrialisation in the State, the State Government is implementing following three important programmes through MIDC :-

- (1) Establishment of 64 Growth Centres covering entire State ;
- (2) Establishment of Mini-Industrial Areas to cover all the talukas in the State ; and
- (3) Establishment of 5 Central Government Growth Centres.

विकास केंद्रे

१.४४. या सर्व ६४ विकास केंद्रांकरिता जमिनी निश्चित केल्यानंतर त्या ठिकाणी औद्योगिक वसाहती स्थापन करण्याचा प्रस्ताव शासनाकडे सादर करण्यात आला होता. यापैकी २३ औद्योगिक वसाहती स्थापन करण्याचे काम पूर्ण झाले असून ४१ ठिकाणी भू-संपादनाचे काम प्रगतिपथावर आहे. याशिवाय राज्य शासनाकडे उभारणीसाठी सुपूर्द केलेल्या केंद्र शासनाच्या पाच विकास केंद्रांसाठी भू-संपादनाचे काम चालू आहे.

लघु औद्योगिक वसाहती

१.४५. ज्या तालुक्यांत औद्योगिक विकासासाठी इतर कोणतेही कार्यक्रम हाती घेण्यात आले नाहीत अशा प्रत्येक तालुक्यामध्ये लघु औद्योगिक वसाहती स्थापन करण्याचे राज्य शासनाने जाहीर केले होते. त्याप्रमाणे राज्यात १३८ लघु औद्योगिक वसाहती स्थापन करण्याचे प्रस्तावित आहे. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाने १३३ ठिकाणांकरिताचे प्रस्ताव राज्य शासनाकडे सादर केले असून उर्वरित ५ तालुक्यांकरिता जागा निश्चित करण्याचे काम प्रगतिपथावर आहे. राज्य शासनाकडे प्रस्ताव सादर केलेल्या १३३ ठिकाणांपैकी ११९ ठिकाणांना शासनाची मान्यता मिळालेली आहे. उर्वरित १४ ठिकाणांकरिता प्रस्ताव मान्यतेची प्रक्रिया चालू आहे.

सहकारी औद्योगिक वसाहती

१.४६. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाच्या क्षेत्रांतर्गत इतर औद्योगिक वसाहतींचा प्रथमतः सहकारी तत्वावर विकास करण्याचा कार्यक्रमसुद्धा राज्य शासनाने हाती घेतला आहे. या कार्यक्रमाखाली मार्च, १९९४ पर्यंत राज्यात सहकारी तत्वावरील १२० औद्योगिक वसाहती नोंदणीकृत झाल्या होत्या. या नोंदणी झालेल्या वसाहतींपैकी चार हस्तांतरित सरकारी औद्योगिक वसाहती असून ८३ वसाहतींना राज्य सरकारकडून योजनांतर्गत आर्थिक सहाय्य देण्यात आले आहे. या सर्व औद्योगिक वसाहतींमध्ये १९९३-९४ मध्ये १३० गाळे बांधण्यात आले. या तुलनेत १९९२-९३ मध्ये १३२ गाळे बांधण्यात आले होते. मार्च, १९९४ अखेर एकूण ५,१९८ गाळे बांधण्यात आले होते. १९९३-९४ मध्ये ह्या वसाहतीतील १३० घटकांनी उत्पादनास सुरुवात केली. मार्च, १९९४ अखेर या वसाहतींत एकूण ५,०७९ घटकांनी उत्पादनास सुरुवात केली होती. या वसाहतीतील उद्योगांकरिता १९९३-९४ मध्ये शासनाने समान वाटा उचलून २३.७७ लाख रुपयांचे भाग भांडवल दिले. या तुलनेत १९९२-९३ मध्ये ३३.६० लाख रुपयांचे भाग भांडवल देण्यात आले होते. मार्च, १९९४ अखेर राज्य शासनाचे एकूण भाग भांडवल ७.६५ कोटी रुपये होते.

केंद्रीय वित्तीय संस्था

भारतीय औद्योगिक विकास बँक

१.४७. भारतीय औद्योगिक विकास बँकेने १९९३-९४ मध्ये महाराष्ट्रातील उद्योगांना थेट वित्तपुरवठा, पुनर्वित्तसहाय्य व हुंडी पुनर्वटवणी या योजनेखाली मंजूर केलेले ३,३१८.५ कोटी रुपये अर्थसहाय्य हे १९९२-९३ या वर्षाच्या १,८८१.६ कोटी रुपयांपेक्षा खूपच म्हणजे ७६.४ टक्क्यांनी अधिक होते. १९९३-९४ या वर्षात १,९१९.१ कोटी रुपये रकमेचे वाटप करण्यात आले. आधीच्या वर्षात वाटप केलेल्या १,१३७.७ कोटी रुपयांच्या तुलनेत १९९३-९४ मध्ये ६८.७ टक्के एवढी वाढ झाली. भारतीय औद्योगिक विकास बँकेने १९९३-९४ मध्ये देशात मंजूर व वाटप केलेल्या एकूण रकमेत महाराष्ट्राचा वाटा अनुक्रमे २५.७ टक्के व २४.७ टक्के होता. भारतीय औद्योगिक विकास बँकेने १९९४-९५

Growth Centres

9.44. The lands for all the 64 Growth Centres have already been identified. The proposal for setting up of Industrial Areas at all these Growth Centres was submitted to the State Government. Out of these, 23 Industrial Areas have already been set up and the land acquisition is in progress at 41 locations. Besides, land acquisition is in progress for 5 Central Government Growth Centres the work of which is entrusted to the State Government.

Mini-Industrial Areas

9.45. The State Government announced setting up of Mini Industrial Areas in those Tehsils where there is no other industrial activity. Accordingly, 138 mini-industrial areas are proposed to be set up. MIDC has already submitted proposals to State Government for 133 locations and the process for finalising locations for the remaining 5 tehsils is in progress. Out of the 133 locations for which proposals were submitted, Government has approved 119 locations and approval for the remaining 14 areas is under process.

Co-operative Industrial Estates

9.46. Other than MIDC areas, the State Government has also undertaken a programme of developing industrial estates, primarily on co-operative basis and 120 co-operative industrial estates have been registered in the State till the end of March, 1994. Out of these, 4 estates are transferred Government industrial estates and 83 estates are financially assisted under schematic pattern by the State Government. The number of sheds constructed in all these co-operative industrial estates in 1993-94 was 130 as against 132 sheds constructed in 1992-93. By the end of March, 1994 the total number of sheds constructed was 5,198. During 1993-94, 130 units in these estates started production. The progressive total of units that went into production by the end of March, 1994 was 5,079. During 1993-94, Government gave matching share capital contribution of Rs. 23.77 lakh. The corresponding figure for 1992-93 was Rs. 33.60 lakh. The total share capital from the State Government was Rs. 7.65 crore at the end of March, 1994.

Central Financial Institutions

Industrial Development Bank of India (IDBI)

9.47. Aggregate financial assistance sanctioned by IDBI under direct finance, refinance and bills refinancing schemes to industries in Maharashtra during the year 1993-94, increased substantially by 76.4 per cent to Rs. 3,318.5 crore as compared to Rs. 1,881.6 crore in 1992-93. Assistance disbursed during 1993-94 increased by 68.7 per cent to Rs. 1,919.1 crore from Rs. 1,137.7 crore in the preceding year. The share of Maharashtra in both total assistance sanctioned and disbursed in the country during 1993-94 was 25.7 per cent and 24

मधील एप्रिल ते डिसेंबर, १९९४ या कालावधीत महाराष्ट्रातील प्रकल्पांना मंजूर व वाटप केलेल्या एकूण रकमा अनुक्रमे ३,७९२.६ कोटी रुपये व १,६००.० कोटी रुपये इतक्या होत्या. १९९३-९४ मध्ये याच कालावधीत बँकेने मंजूर व वाटप केलेल्या रकमा अनुक्रमे २,२९९.५ कोटी रुपये व १,०७६.६ कोटी रुपये इतक्या होत्या. एप्रिल, १९९० पासून भारतीय औद्योगिक विकास बँकेतील लघु उद्योग क्षेत्रासंबंधीची कार्यवाही त्या बँकेच्या संपूर्ण स्वामित्वाखालील भारतीय लघु उद्योग विकास बँकेकडे हस्तांतरित करण्यात आली आहे.

भारतीय लघु उद्योग विकास बँक

९.४८. भारतीय लघु उद्योग विकास बँकेने महाराष्ट्रातील लघु उद्योग क्षेत्रातील उद्योगांना १९९३-९४ मध्ये मंजूर व वाटप केलेले अर्थसहाय्य अनुक्रमे ५४७ कोटी रु. व ४३५ कोटी रुपये होते. बँकेने देशात १९९३-९४ मध्ये मंजूर व वाटप केलेल्या अनुक्रमे ३,३५४ कोटी रुपये व २,६७१ कोटी रुपये एकूण रकमांमध्ये महाराष्ट्राचा वाटा अनुक्रमे १६.६ टक्के व १६.५ टक्के होता. महाराष्ट्रातील लघु उद्योगांना आधीच्या १९९२-९३ ह्या वर्षात मंजूर व वाटप केलेले अर्थसहाय्य अनुक्रमे ५०७ कोटी रुपये व ३७० कोटी रुपये होते. आणि देशात मंजूर व वाटप केलेल्या या रकमांत महाराष्ट्राचा वाटा अनुक्रमे १७.५ व १७.३ टक्के होता. चालू आर्थिक वर्षात एप्रिल-डिसेंबर, १९९४ या कालावधीत भारतीय लघु उद्योग विकास बँकेने राज्यात मंजूर व वाटप केलेली रक्कम अनुक्रमे ४२५ कोटी रुपये व ३०७ कोटी रुपये होती. १९९३ ह्या वर्षी याच कालावधीमध्ये मंजूर व वाटप केलेली रक्कम अनुक्रमे ३६४ कोटी रुपये व ३०१ कोटी रुपये होती.

भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळ मर्यादित

९.४९. भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळ मर्यादित ही संस्था २१ मे, १९९३ रोजी स्थापण्यात आली व पूर्वीच्या भारतीय वित्त महामंडळ या संविधानिक महामंडळाचा सर्व कारभार १ जुलै, १९९३ पासून या संस्थेने हाती घेतला. भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळ मर्यादित यांनी महाराष्ट्रातील औद्योगिक घटकांना १९९३-९४ (एप्रिल-मार्च) मध्ये मंजूर व वाटप केलेल्या रकमा अनुक्रमे ६९२.५ कोटी रुपये व ३६८.५ कोटी रुपये होत्या. त्या तुलनेत १९९२-९३ (एप्रिल-मार्च) मध्ये मंजूर केलेली रक्कम ३४३.९ कोटी रुपये व वाटप केलेली रक्कम २६९.१ कोटी रुपये होती. एप्रिल ते डिसेंबर, १९९४ या कालावधीत भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळाने राज्यात मंजूर व वाटप केलेली रक्कम अनुक्रमे ५०३.०९ कोटी रुपये व २२९.६१ कोटी रुपये होती. या तुलनेत १९९३-९४ मध्ये याच कालावधीत मंजूर व वाटप केलेल्या रकमा अनुक्रमे २८३.९३ कोटी रुपये व २५६.९८ कोटी रुपये होत्या. भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळाने १९९३-९४ मध्ये एकूण मंजूर व वाटप केलेल्या रकमेत महाराष्ट्राचा वाटा अनुक्रमे १७.४ टक्के व १७.० टक्के होता.

भारतीय औद्योगिक पत व गुंतवणूक महामंडळ

९.५०. भारतीय औद्योगिक पत व गुंतवणूक महामंडळाने १९९३-९४ मध्ये महाराष्ट्रातील औद्योगिक घटकांना मंजूर व वाटप केलेल्या रकमा अनुक्रमे १,९१८ कोटी रुपये व १,१७२ कोटी रुपये होत्या. या रकमा १९९२-९३ मध्ये मंजूर व वाटप केलेल्या अनुक्रमे १,७९४ कोटी रुपये १,०४३ कोटी रुपये या रकमांच्या तुलनेत जास्त होत्या. एप्रिल, १९९४ जानेवारी, १९९५ ह्या कालावधीत भारतीय औद्योगिक पत व गुंतवणूक

per cent respectively. IDBI's sanctions and disbursements to the projects in Maharashtra during April-December, 1994 of 1994-95 amounted to Rs. 3,792.6 crore and Rs.1,600.0 crore respectively. Sanctions and disbursements in the corresponding period of the year 1993-94 were at Rs. 2,299.5 crore and Rs. 1,076.6 crore respectively. With effect from April, 1990, IDBI's operations in respect of small scale sector have been transferred to its wholly-owned subsidiary Small Industries Development Bank of India (SIDBI).

Small Industries Development Bank of India (SIDBI)

9.48 During the year 1993-94 financial assistance sanctioned by SIDBI to the small scale sector units in Maharashtra was Rs. 547 crore while the disbursements stood at Rs. 435 crore. Maharashtra accounted for a share of 16.6 per cent in SIDBI's overall sanctions of Rs. 3,354 crore and 16.5 per cent in the aggregate disbursement of Rs. 2,671 crore in the country in 1993-94. During the previous year, 1992-93, assistance sanctioned to small scale units in Maharashtra was Rs. 507 crore with a share of 17.5 per cent in the total, while disbursement was Rs. 370 crore with a share of 17.3 per cent. Sanctions and disbursements during current financial year between April to December, 1994, by SIDBI were at Rs. 425 crore and Rs. 307 crore respectively in the State as against the sanctions of Rs. 364 crore and disbursement of Rs 301 crore during the corresponding period in 1993.

Industrial Finance Corporation of India Limited (IFCIL)

9.49. The Industrial Finance Corporation of India Limited (IFCIL) was incorporated on 21st May, 1993 and with effect from 1st July, 1993 it took over all the operations of the erstwhile statutory corporation viz. Industrial Finance Corporation of India. The sanctions and disbursements by the IFCIL to industrial units in Maharashtra during 1993-94 (April-March) were at Rs. 692.5 crore and Rs. 368.5 crore respectively, as against sanction of Rs. 343.9 crore and disbursement of Rs. 269.1 crore in 1992-93 (April-March). Between April to December, 1994 the IFCIL sanctioned Rs. 503.09 crore and disbursed Rs. 229.61 crore in the State as compared to 283.93 crore sanctioned and Rs. 256.98 crore disbursed in the corresponding period of the year 1993-94. The share of Maharashtra in total sanctions and disbursements by IFCIL during 1993-94 was 17.4 per cent and 17.0 per cent respectively.

Industrial Credit and Investment Corporation of India (ICICI)

9.50. Both the sanctions and disbursements to industrial units in the State by ICICI in 1993-94 were higher at Rs. 1,918 crore and Rs. 1,172 crore respectively as against Rs. 1,794 crore and Rs. 1,043 crore in 1992-93. Sanctions and disbursement by ICICI

महामंडळाने मंजूर व वाटप केलेल्या रकमा अनुक्रमे ३,८९५ कोटी रुपये व १,४२३ कोटी रुपये होत्या. या आधीच्या वर्षाच्या याच कालावधीतील मंजूर व वाटप केलेल्या रकमा अनुक्रमे १,५८५ कोटी रुपये व ८२६ कोटी रुपये होत्या. मार्च, १९९४ अखेरपर्यंत महामंडळाने राज्यात मंजूर व वाटप केलेल्या एकूण रकमा अनुक्रमे १०,२७३ कोटी रुपये व ६,६५२ कोटी रुपये होत्या. देशातील तत्सम रकमांमध्ये महाराष्ट्राचा वाटा अनुक्रमे २७ टक्के व २९ टक्के होता.

भारतीय आयुर्विमा महामंडळ

९.५१. भारतीय आयुर्विमा महामंडळाने (शेअर बाजारातील खरेदी सोडून) १९९३-९४ मध्ये राज्यातील औद्योगिक घटक, वित्तीय महामंडळे व राज्य विद्युत मंडळ यांमध्ये एकूण २.५८ कोटी रुपयांची गुंतवणूक केली. महामंडळाची आधीच्या वर्षात अशी गुंतवणूक ३३१ कोटी रुपये होती. १९९३-९४ मधील गुंतवणुकीपैकी १९० कोटी रुपये निगम संस्थांमध्ये आणि ६८ कोटी रुपये राज्य विद्युत मंडळ व राज्य वित्तीय महामंडळांमध्ये गुंतविले होते. १९९३-९४ मध्ये आयुर्विमा महामंडळाने गुंतविलेल्या एकूण रकमेमध्ये महाराष्ट्रातील गुंतवणुकीचा हिस्सा १८.७ टक्के इतका होता. या तुलनेत १९९२-९३ मध्ये अशा प्रकारचा हिस्सा २०.८ टक्के होता. चालू आर्थिक वर्षात एप्रिल ते सप्टेंबर, १९९४ ह्या कालावधीमध्ये राज्यात आयुर्विमा महामंडळाने ९७ कोटी रुपयांची गुंतवणूक केली होती. आयुर्विमा महामंडळाच्या स्थापनेपासून मार्च, १९९४ अखेरपर्यंत महामंडळाने राज्यातील औद्योगिक घटकांत, राज्य वित्तीय महामंडळात व विद्युत मंडळात एकूण २,२९४ कोटी रुपये गुंतविले होते. ही रक्कम महामंडळाच्या देशातील एकूण गुंतवणुकीच्या १७ टक्के होती.

भारतीय सर्वसाधारण विमा महामंडळ

९.५२. भारतीय सर्वसाधारण विमा महामंडळाने १९९३-९४ मध्ये राज्यात मंजूर केलेले व वाटप केलेले अर्थसहाय्य अनुक्रमे ३६६ कोटी रुपये व २१७ कोटी रुपये होते. १९९२-९३ मध्ये मंजूर व वाटप केलेल्या रकमा अनुक्रमे १७८ कोटी रुपये व २९३ कोटी रुपये होत्या. एप्रिल ते डिसेंबर, १९९४ या कालावधीत महामंडळाने राज्यात २३८ कोटी रुपये अर्थसहाय्य मंजूर केले व १०९ कोटी रुपयांचे वाटप केले. या तुलनेत एप्रिल-डिसेंबर, १९९३ मध्ये मंजूर व वाटप केलेली रक्कम अनुक्रमे ८३ कोटी रुपये व ११४ कोटी रुपये होती. १९९३-९४ मध्ये भारतीय सर्वसाधारण विमा महामंडळाने देशात एकूण मंजूर व वाटप केलेल्या रकमेमध्ये महाराष्ट्रातील औद्योगिक घटकांचा वाटा अनुक्रमे ५१ टक्के व ५७ टक्के होता.

महाराष्ट्र राज्य वस्त्रोद्योग महामंडळ

९.५३. महाराष्ट्र राज्य वस्त्रोद्योग महामंडळ ही संपूर्णतः राज्य शासनाच्या मालकीची संस्था आहे. महाराष्ट्र राज्य वस्त्रोद्योग महामंडळाने १९९३-९४ मध्ये स्वतःकडे ताब्यात घेतलेल्या ९ कापड गिरण्यांचे अधिनियमन चालू ठेवले. १९९३-९४ मध्ये महामंडळाच्या ताब्यातील सर्व गिरण्यांत मिळून साधारणपणे १७ हजार कामगार होते. या सर्व गिरण्यांमध्ये ३.०३ लाख चाल्या होत्या व ५.० हजार माग होते. महामंडळाची १९९२-९३ मधील उलाढाल १५७ कोटी रुपये होती. या तुलनेत १९९३-९४ मध्ये महामंडळाच्या उलाढालीत वाढ होऊन ती १६९ कोटी रुपये झाली. एप्रिल ते ऑक्टोबर, १९९४ या कालावधीत महामंडळाची उलाढाल (उत्पादन मूल्य) ११० कोटी रुपये (अस्थायी) होती. आधीच्या वर्षाच्या याच कालावधीतील उलाढाल ९७ कोटी रुपये होती.

during April, 1994 to January, 1995, were Rs. 3,895 crore and Rs. 1,423 crore respectively as compared to Rs. 1,585 crore and Rs. 826 crore during the corresponding period of earlier year. At the end of March, 1994 its cumulative sanctions and disbursements in the State were Rs. 10,273 crore and Rs. 6,652 crore respectively, accounting for 27 and 29 per cent of the corresponding figures for the country.

Life Insurance Corporation of India (LIC)

9.51. The investment of LIC (excluding share market purchases) in industrial units, Financial Corporations and Electricity Board in the State during 1993-94 was Rs. 258 crore as compared to Rs. 331 crore during the earlier year. Of this, Rs. 190 crore were in corporate bodies and Rs. 68 crore in the Electricity Board and State Financial Corporations. The share of investment in Maharashtra in the total investment by LIC during 1993-94, was 18.7 per cent as compared to 20.8 per cent during 1992-93. During the current financial year, between April to September, 1994 the LIC invested Rs. 97 crore in the State. Since inception of the Corporation, upto end of March, 1994 the LIC's total investment in the industrial units, State Financial Corporations and Electricity Board in the State was Rs. 2,294 crore and this was 17 per cent of the total investments in the country.

General Insurance Corporation of India (GIC)

9.52. The financial assistance sanctioned and disbursed by the GIC and its subsidiaries in the State were placed at Rs. 366 crore and Rs. 217 crore respectively in 1993-94 as against Rs. 178 crore and Rs. 293 crore respectively in 1992-93. Between April-December, 1994 it had sanctioned Rs. 238 crore and disbursed Rs. 109 crore in the State as against sanctions and disbursements of Rs. 83 crore and Rs. 114 crore respectively in April-December, 1993. During 1993-94, the share of industrial units in Maharashtra in the amount sanctioned and disbursed by the GIC in India was 51 per cent and 57 per cent respectively.

Maharashtra State Textile Corporation (MSTC)

9.53. The MSTC is a fully owned company of the State Government. The MSTC continued to manage the nine textile mills taken over by it. In 1993-94, labour complement of MSTC group of mills taken together was about 17 thousand. MSTC group of mills together had 3.03 lakh spindles and 5.0 thousand looms. The turnover of MSTC group of mills together during the year 1993-94 increased to Rs. 169 crore from Rs. 157 crore in 1992-93. Its turnover (production value) between April-October, 1994 was Rs. 110 crore (provisional) as against Rs. 97 crore in the corresponding period of the previous year.

खनिजे

९.५४. राज्यात खनिज उत्पादनाची क्षमता असणारे क्षेत्र ५८ हजार चौरस कि.मी. (राज्याच्या एकूण क्षेत्रफळाच्या १९ टक्के) आहे. हे क्षेत्र भंडारा, चंद्रपूर, गडचिरोली, नागपूर, यवतमाळ, कोल्हापूर, सातारा, रायगड, रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग व ठाणे या जिल्हांत केंद्रित झाले आहे. राज्यात मिळणारी महत्त्वाची खनिजे म्हणजे कोळसा, कच्चे लोखंड, कच्चे मँगनीज, चुनखडी, डोलोमाईट, बॉक्साईट, कायनाईट व सिलिका वाळू इत्यादी ही होत.

९.५५. गौण खनिजे वगळता १९९२-९३ मध्ये राज्यात काढण्यात आलेल्या खनिजांचे मूल्य ७७७ कोटी रुपये होते. १९९३-९४ मध्ये काढण्यात आलेल्या अशा खनिजांचे मूल्य ९२७ कोटी रुपये म्हणजे आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत बरेच अधिक होते. १९९३-९४ मध्ये राज्यात काढलेल्या मुख्य खनिजांच्या एकूण मूल्यापैकी ९२ टक्के वाटा (८५१ कोटी रुपये) एकट्या कोळशाचाच होता.

९.५६. जानेवारी ते सप्टेंबर, १९९४ ह्या कालावधीत काढण्यात आलेल्या खनिजांचे उत्पादन १९९३ मध्ये त्याच कालावधीत काढण्यात आलेल्या उत्पादनापेक्षा अधिक होते. १९९३ मधील त्याच कालावधीतील उत्पादनाच्या तुलनेत १९९४ मध्ये मुख्यत्वे कोळशाचे उत्पादन १३२ लाख टनांवरून १५० लाख टन एवढे वाढले, पण कच्च्या मँगनीजचे उत्पादन २.३८ लाख टनांवरून १.८९ लाख टन एवढे कमी झाले. जानेवारी ते सप्टेंबर, १९९३ मध्ये राज्यात काढण्यात आलेल्या महत्त्वाच्या खनिजांचे मूल्य ५३८ कोटी रुपये होते. त्या तुलनेत जानेवारी ते सप्टेंबर, १९९४ मध्ये काढण्यात आलेल्या प्रमुख खनिजांचे मूल्य अधिक असून ते ७२२ कोटी रुपये इतके होते.

Minerals

9.54. The potential mineral bearing area in the State is about 58 thousand sq. km. (i.e. about 19 per cent of the total area of the State) and is concentrated in the districts of Bhandara, Chandrapur, Gadchiroli, Nagpur, Yavatmal, Kolhapur, Satara, Raigad, Ratnagiri, Sindhudurg and Thane. The important mineral desoposits in the State are coal, iron ore, manganese ore, limestone, dolomite, bauxite, kyanite and silica sand etc.

9.55. The value of minerals excluding minor minerals extracted in 1993-94 in the State was significantly higher at Rs. 927 crore as against Rs. 777 crore in 1992-93. Coal alone accounted for 92 per cent (Rs. 851 crore) of the total value of major mineral extracted in the State in the year 1993-94.

9.56. The quantity of major minerals extracted between January to September, 1994 in the State was higher as compared to that extracted during the corresponding period of 1993. The quantity of coal extracted has gone up from 132 lakh tonnes to 150 lakh tonnes but quantity of manganese ore went down from 2.38 lakh tonnes in 1993 to 1.89 lakh tonnes in 1994 in the corresponding period. The value of important minerals extracted between the period January-September, 1994 increased to Rs. 722 crore from Rs. 538 crore during the corresponding period of 1993.

१०. परिवहन व दळणवळण

रस्ते

१०.१. राज्यात सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांद्वारे देखरेख केल्या जाणाऱ्या रस्त्यांच्या लांबीत मार्च, १९९४ अखेर आधीच्या वर्षाखेरीपेक्षा ३,२२९ किलोमीटरने (१.८ टक्के) वाढ होऊन ती १,८०,२४१ किलोमीटर झाली. रस्त्यांचे वर्गीकरण पाच प्रकारात करण्यात येते. ते म्हणजे राष्ट्रीय महामार्ग, राज्य महामार्ग, प्रमुख जिल्हा रस्ते, इतर जिल्हा रस्ते आणि ग्रामीण रस्ते हे होत. मार्च, १९९३ अखेर असलेल्या रस्त्यांच्या लांबीच्या तुलनेत मार्च, १९९४ अखेर प्रमुख जिल्हा रस्ते, इतर जिल्हा रस्ते व ग्रामीण रस्ते यांच्या लांबीत अनुक्रमे २.० टक्के, १.३ टक्के व ३.६ टक्के अशी थोडीशी वाढ झाली. राष्ट्रीय महामार्गाची लांबी जवळजवळ तेवढीच होती. तर राज्य महामार्गाच्या लांबीत एक टक्का घट झाली.

10. TRANSPORT AND COMMUNICATIONS

Roads

10.1. The road length maintained by Public Works Department (PWD) and Zilla Parishads in the State at the end of March, 1994 was 1,80,241 km. showing an increase of 3,229 km. (1.8 per cent) over that of March, 1993. The roads are classified into five categories viz. National highways, State highways, Major district roads, other district roads and rural roads. During 1993-94 (end of March, 1994) the length of major district roads, other district roads and rural roads marginally increased by 2.0 per cent, 1.3 per cent and 3.6 per cent respectively over that of the previous year (end of March, 1993). The length of National highways was almost same, whereas that of State highways declined by one per cent.

तक्ता क्र. / TABLE No. 10.1

सार्वजनिक बांधकाम विभाग (सा.बां.वि.) व जिल्हा परिषदांच्या (जि.प.) देखरेखीखालील रस्त्यांची लांबी
Road length under maintenance with Public Works Department (PWD) and Zilla Parishads (ZPs)

(किलोमीटर मध्ये/In km.)

रस्त्यांचा प्रकार	देखभालीखालील रस्त्यांची लांबी/Road length maintained		मार्च, १९९३ च्या तुलनेत मार्च, १९९४ मध्ये झालेली टक्केवारी वाढ/घट Percentage increase/decrease in March, 1994 over March, 1993	Class of roads	
	31st March, 1993 अंतिम/Final	31st March, 1994 अस्थायी/Provisional			
(1)	(2)	(3)	(4)	(1)	
राष्ट्रीय महामार्ग	...	2,949	2,953	0.14	National highways
राज्य महामार्ग	...	31,772	31,427	(-).1.09	State highways
प्रमुख जिल्हा रस्ते	...	39,349	40,142	2.02	Major district roads
इतर जिल्हा रस्ते	...	39,819	40,340	1.31	Other district roads
ग्रामीण रस्ते	...	63,123	65,379	3.57	Village roads
एकूण	...	1,77,012	1,80,241	1.82	Total

१०.२. सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदा यांच्या देखरेखीखालील रस्त्यांच्या एकूण १,८०,२४१ किलोमीटर लांबीपैकी ७४,५२२ किलोमीटर (४१ टक्के) लांबीची देखभाल सार्वजनिक बांधकाम विभागाकडून करण्यात येते, तर १,०५,७१९ किलोमीटर (५९ टक्के) लांबीची देखभाल जिल्हा परिषदांकडून करण्यात येते. पृष्ठांकित आणि अपृष्ठांकित रस्त्यांच्या लांबीची एकूण रस्त्यांच्या लांबीशी असलेली टक्केवारी अनुक्रमे ८१ व १९ होती. वरील रस्त्यांशिवाय काही रस्त्यांची देखभाल नगर परिषदा, महानगरपालिका, वन विभाग व पाटबंधारे विभाग करते. अशा प्रकारे मार्च, १९९४ अखेर एकूण रस्त्यांची लांबी २.१५ लाख किलोमीटर होती.

10.2. Out of the total road length of 1,80,241 maintained by PWD and ZPs, 74,522 km. (41 per cent) is maintained by Public Works Department and 1,05,719 km. (59 per cent) by Zilla Parishads. The percentage of surfaced and unsurfaced road length to total road length was 81 and 19 respectively. In addition to above roads, some roads are maintained by Municipal Councils, Municipal Coroporations, Forest Department and Irrigation Department. As such, the total road length at the end of March, 1994 was 2.15^{Lakh} km.

१०.३. मार्च, १९९४ अखेरिस २५,४७५ गांवे बारमाही रस्त्यांनी व ८,८२२ गांवे हंगामी रस्त्यांनी जोडलेली होती. १,५०० पेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या गावांपैकी सुमारे ९६ टक्के गांवे बारमाही रस्त्यांनी व ४ टक्के गांवे हंगामी रस्त्यांनी जोडलेली होती. १,०००-१,५००

10.3. As at the end of March, 1994, 25,475 villages were connected by all-weather roads and 8,822 by fair weather roads. About 96 per cent of villages with populatin of above 1,500 were connected

लोकसंख्या गटातील ८४ टक्के गावांना बारमाही रस्ते होते व १६ टक्के गावे हंगामी रस्त्यांनी जोडलेली होती. ५००-१,००० लोकसंख्या गटातील ५५ टक्के गावांना बारमाही रस्ते होते व ४५ टक्के गावे हंगामी रस्त्यांनी जोडलेली होती. ५०० पेक्षा कमी लोकसंख्या असलेल्या गावांपैकी ४२ टक्के गावांना बारमाही रस्ते होते व ५८ टक्के गावे हंगामी रस्त्यांनी जोडलेली होती.

१०.४. रस्त्यांच्या लांबीची राज्यनिहाय व अखिल भारतीय स्तरावरील अगदी अलिकडील उपलब्ध असलेली आकडेवारी दि. ३१ मार्च, १९९१ रोजीची आहे. त्या माहितीनुसार महाराष्ट्रात दर १०० चौ.कि.मी. भौगोलिक क्षेत्रामागे असलेली एकूण रस्त्यांची लांबी (सर्व विभागांनी व संस्थांनी देखभाल केलेले रस्ते) ७८ कि.मी. होती, तर अखिल भारतासाठी ती ६६ कि.मी. होती. याबाबतील आंतरराज्य तुलनेत महाराष्ट्राचा क्रमांक नववा होता.

रेल्वे

१०.५. महाराष्ट्रातील लोहमार्गाची (एकूण) लांबी दि. ३१ मार्च १९९३ अखेर असलेल्या ५,४५५ किलोमीटरवरून दि. ३१ मार्च, १९९४ अखेर ५,४५९ किलोमीटरपर्यंत वाढली. एकूण ५,४५९ किलोमीटर लोहमार्गाच्या लांबीपैकी ३,६०५ किलोमीटर (६६ टक्के) ब्रॉडगेज, ७५४ किलोमीटर (१४ टक्के) मीटरगेज व १,१०० किलोमीटर (२० टक्के) नॅरोगेज होती. मार्च, १९९४ अखेर अखिल भारतीय स्तरावरील तत्सम लोहमार्गाची लांबी अनुक्रमे ३७, ८२४ कि.मी (६१ टक्के), २०,६५३ कि.मी. (३३ टक्के) व ३,९८५ कि.मी. (६ टक्के) होती. दि. ३१ मार्च, १९९४ रोजी दर १,००० चौ.कि.मी. भौगोलिक क्षेत्रामागे असलेली लोहमार्गाची लांबी राज्यात १८ कि.मी. होती, तर देशात ती १९ कि.मी. होती.

१०.६. रेल्वे क्षेत्रातील विकासाच्या बाबतीतील राज्यात घडलेल्या अगदी अलिकडील काही घटना खाली दिल्याप्रमाणे आहेत :-

१०.६.१. मुंबई-नवी मुंबईस जोडणाऱ्या मानखुर्द-बेलापूर या सुमारे १८ किलोमीटर लांबीच्या नवीन ब्रॉडगेज दुपदरी लोहमार्गाचे काम १९९३-९४ मध्ये पूर्ण झाले व हा मार्ग वाहतुकीसाठी सुरू केला आहे. ह्या नवीन लोहमार्गामुळे या दोन शहरांच्या दरम्यान होणाऱ्या सडक वाहतुकीवरील भार कमी होण्यास मदत होईल आणि जुळ्या शहराच्या जलद गतीने होणाऱ्या विकासावर त्याचा चांगला परिणाम होईल. या प्रकल्पाबरोबरच उपनगरी गाड्यांची दिशा बदलण्यासाठी उपनगरी मार्गावर रावळी जंक्शन केबिन येथे उड्डाण पूल बांधण्याचे आणि वडाळा रोड स्थानक येथे अतिरिक्त फ्लाट बांधण्याचे कामही १९९३-९४ मध्ये पूर्ण झाले आहे. ह्या सोयीमुळे नवी मुंबई क्षेत्र आणि मुंबईची पश्चिम उपनगरे (वांद्रे/अंधेरी) यांच्या दरम्यानचा रेल्वे वाहतुकीचा ओघ सुरळीत होण्यास मदत होईल.

१०.६.२. प्रामुख्याने माल वाहतुकीसाठी बेलापूरपासून पनवेलपर्यंत सुमारे ११ कि.मी. लांबीचा एकेरी ब्रॉडगेज मार्ग भारतीय रेल्वे बांधकाम कंपनीतर्फे ठेव काम म्हणून सिडकोकरिता बांधण्याचे काम सुरू आहे. बेलापूरपासून खंडेश्वरपर्यंतचा (७ कि.मी.) विभाग पूर्ण झाला असून दि. २६ जानेवारी, १९९५ रोजी सदरील मार्ग वाहतुकीसाठी खुला केला आहे.

by all-weather roads and 4 per cent by fair weather roads. In 1,000-1,500 population group 84 per cent villages had all-weather roads and 16 per cent were connected by fair weather roads. In 500-1,000 population group 55 per cent villages had all-weather roads and 45 per cent were connected by fair weather roads, while in the villages with less than 500 population 42 per cent were having all-weather roads and 58 per cent were connected by fair weather roads.

10.4. The latest Statewise and All-India figures of road length available are as on 31st March, 1991. This indicates that the total road length (roads maintained by all departments and agencies) per 100 sq.km. of geographical area in Maharashtra was 78 km. as compared to 66 km. for All-India. The inter-state comparison in this respect shows that Maharashtra stood ninth in ranking.

Railways

10.5. The total length of railway routes in the State increased from 5,455 km. as at the end of 31st March, 1993 to 5,459 km. by 31st March, 1994. Out of the total length of 5,459 km., 3,605 km. (66 per cent) is covered under broad gauge, 754 km. (14 per cent) under meter gauge and 1,100 km. (20 per cent) under narrow gauge. The corresponding railway route length under broad gauge, meter gauge and narrow gauge at All-India level at the end of March, 1994 were 37,824 km. (61 per cent), 20,653 km. (33 per cent) and 3,985 km. (6 per cent) respectively. The railway route length per 1,000 sq.km. of geographical area was 18 km. in the State as against 19 km. in the country as on 31st March, 1994.

10.6 Some of the recent developments in the field of railways in the State are given below:-

10.6.1. The new broad gauge double line of about 18 km. between Mankhurd-Belapur linking Bombay with New Bombay, has been completed and commissioned for traffic in 1993-94. This new line will help in reducing the pressure on road traffic between the two cities and will have considerable impact on the rapid development of the twin city. Along with this project, a flyover at Ravli junction cabin and additional platforms at Wadala Road station on the suburban line for reversal of local trains have also been completed in 1993-94. These facilities will help the smooth flow of rail traffic between New Bombay area and Western suburbs of Bombay (Bandra/Andheri).

10.6.2. A broad gauge single line of about 11 km. in length from Belapur to Panvel, mainly for goods traffic, is under construction for CIDCO through the Indian Railway Construction Company as deposit work. The section from Belapur to Khandeshwar (7 km.) has been completed and opened for traffic on 26th January, 1995.

१०.६.३. मध्य रेल्वेच्या इटारसी-आमला-नागपूर विभाग या संपूर्ण ब्रॉडगेज लोहमार्गाचे (२९८ कि.मी.) दुपदरीकरणेचे काम पूर्ण झाले असून टप्प्याटप्प्याने वाहतुकीसाठी खुला करण्यात आला आहे. यापैकी नागपूर ते नरखेड (८६ कि.मी.) भाग महाराष्ट्र राज्यात आहे.

१०.६.४. मुंबई उपनगर लोहमार्गावरील वांद्रे-अंधेरी स्थानकांच्या दरम्यान ७ किलोमीटर लांबीचा अतिरिक्त दुपदरी लोहमार्ग तयार करण्याचे काम प्रगतिपथावर असून पूर्ण होण्याच्या अंतिम टप्प्यावर आहे. हा प्रकल्प पूर्ण झाल्यानंतर मुंबई व्ही.टी. आणि अंधेरी दरम्यान स्वतंत्र लोहमार्ग उपलब्ध होईल.

१०.६.५. कोकण रेल्वे महामंडळाकडून अस्तित्वात असलेला दिवा-रोहा हा एकेरी लोहमार्ग मंगलोरपर्यंत वाढविण्यात येणार आहे. १९९३-९४ च्या किंमतीनुसार ह्या मार्गाचा एकूण अंदाजित खर्च १,७८४ कोटी रुपये आहे. हा लोहमार्ग ७६० कि.मी. लांबीचा असून त्यापैकी ३८२ कि.मी. लांबीचा लोहमार्ग महाराष्ट्र राज्यात आहे. रोहा ते दासगांव (वीर) विभाग (४७ कि.मी.) या लोहमार्गाचे काम पूर्ण झाले असून सप्टेंबर, १९९३ मध्ये तो वाहतुकीसाठी खुला करण्यात आला आहे. त्यापुढील उर्वरित लोहमार्गाचे काम पूर्ण होण्याच्या अंतिम टप्प्यात आहे. हा लोहमार्ग माल वाहतुकीसाठी जून, १९९५ पर्यंत व प्रवासी वाहतुकीसाठी डिसेंबर, १९९५ अखेरपर्यंत खुला होण्याची अपेक्षा आहे.

१०.६.६. ४२ कि.मी. लांबी असलेला दौंड-बारामती विभाग या नॅरो गेज लोहमार्गाचे ब्रॉडगेजमध्ये रूपांतर करण्याचे काम पूर्ण झाले आहे व तो लोहमार्ग नुकताच वाहतुकीसाठी खुला करण्यात आला आहे.

१०.६.७. गोंदिया ते वडसा (१०४ कि.मी.) या नॅरोगेज लोहमार्गाचे ब्रॉडगेज लोहमार्गात रूपांतर करण्याचे काम पूर्ण झाले आहे. वडसा ते चांदा फोर्ट या उर्वरित विभागाचे (१३८ कि.मी.) काम १९९५-९६ या वर्षात पूर्ण करण्याचे उद्दिष्ट आहे.

१०.६.८. जालना ते परभणी (११६ कि.मी.) व परभणी ते पूर्णा (३० कि.मी.) या मीटरगेज लोहमार्गाचे ब्रॉडगेजमध्ये रूपांतर झाले असून हे मार्ग वाहतुकीसाठी खुले करण्यात आले आहेत. १९९४-९५ या चालू वर्षात पूर्णा ते नांदेड विभाग (३४ कि.मी.) लोहमार्गाचे कामही पूर्ण करण्याचे उद्दिष्ट आहे.

१०.६.९. मिरज-लौंडा विभाग (१८८ कि.मी.) या मीटरगेज लोहमार्गाचे ब्रॉडगेजमध्ये रूपांतर करण्याचे काम पूर्ण करण्यात आले आहे.

१०.६.१०. मिरज-कुर्डूवाडी-लातूर विभाग (३२६ कि.मी.) या नॅरोगेज लोहमार्गाचे ब्रॉडगेजमध्ये रूपांतर करण्याच्या कामासाठी व लातूर ते लातूर रोड या नवीन मार्गाच्या कामासाठी अंतिम स्थान निश्चिती पाहणी अहवालाला योजना आयोगाने मान्यता दिलेली आहे. प्रत्यक्ष काम पुढील वर्षात साधन संपत्तीच्या उपलब्धतेनुसार टप्प्याने हाती घेण्यात येईल.

१०.६.११. अमरावती ते नरखेड या १३८ कि.मी. लांबीच्या नवीन ब्रॉडगेज लोहमार्गाच्या कामासाठी भू-संपादनाचे काम सध्या प्रगतिपथावर आहे.

10.6.3. The doubling of entire line of Itarsi-Amla-Nagpur section (298 km.) on Central Railway has been completed and opened for traffic in phases out of which Nagpur-Narkhed (86 km.) is in Maharashtra State.

10.6.4. The work of providing additional pair of lines between Bandra and Andheri stations of Bombay suburban railway covering 7 km. is in progress and is at advanced stage of completion. On completion of this project, an independent railway line would be available between Bombay V.T. and Andheri station.

10.6.5. Existing Diva-Roha broad gauge single line is being extended to Manglore at an estimated cost of Rs. 1,784 crore (gross) at 1993-94 prices by Konkan Railway Corporation. The route is about 760 km., out of which 382 km. is in Maharashtra State. The Roha-Dasgaon (Veer) section (47 km.) is completed and opened for traffic in September, 1993. The remaining work is in advance stage of completion and is expected to open for freight traffic by June, 1995 and for passenger traffic by December, 1995.

10.6.6. The work of conversion of Daund-Baramati narrow gauge section of 42 km. into broad gauge is completed and opened for traffic recently.

10.6.7. The gauge conversion of Gondia-Wadsa (104 km.) from narrow gauge to broad gauge has been completed. The remaining section from Wadsa to Chanda Fort (138 km.) is targetted for completion in 1995-96.

10.6.8. The conversion from meter gauge to broad gauge of Jalna-Parbhani (116 km.) and Parbhani-Purna (30 km.) have been completed and opened for traffic. During the current year 1994-95, Purna-Nanded section (34 km.) is also targetted for completion.

10.6.9. The gauge conversion of Miraj-Londha section (188 km.) from meter gauge to broad gauge has been completed.

10.6.10. The final location survey report for gauge conversion of Miraj-Kurduwadi-Latur section (326 km.) from narrow gauge to broad gauge along with construction of new line for Latur to Latur Road has been approved by Planning Commission. The actual work will be taken in hand as per availability of resources in the coming years in phases.

10.6.11. The land acquisition for construction of new broad gauge line for Amravati to Narkhed (134 km.) is currently in progress.

१०.६.१२. राज्यातील एकूण ५,४५९ कि.मी. लोहमार्गाच्या लांबी-पैकी २९ टक्के लोहमार्ग लांबीचे विद्युतीकरण झाले आहे. या उलट, अखिल भारतीय पातळीवर अशी टक्केवारी १८ आहे.

मोटर वाहने

१०.७.१. राज्यातील वापरात असलेल्या मोटर वाहनांची संख्या दि. १ जानेवारी, १९९५ रोजी ३४.४९ लाख होती. दि. १ जानेवारी, १९९४ च्या तुलनेत (३१.६३ लाख) ती सुमारे नऊ टक्क्यांनी अधिक होती. दि. १ जानेवारी, १९९५ रोजी राज्यातील वापरात असलेल्या मोटर वाहनांपैकी ६६ टक्के दुचाकी (मोटर सायकली/स्कूटर/मोपेड), ६ टक्के तीन चाकी (ऑटो रिक्शा/ डिलिव्हरी व्हॅन), १५ टक्के हलकी मोटर वाहने (कार/जीप/टॅक्सी), ८ टक्के जड मोटर वाहने (बसगाड्या/ट्रक/स्टेज करॅज) आणि ५ टक्के ट्रॅक्टर/ट्रॅलर इत्यादी वाहने होती. एकूण वापरातील वाहनांपैकी ८.०५ टक्के टॅक्सी/ऑटो रिक्शा/स्टेज करॅज/ कॉन्ट्रॅक्ट करॅर/स्कूल बस आणि रुग्णवाहिका अशी सार्वजनिक प्रवासी वाहतुकीची वाहने होती. माल वाहतुकीची मोटर वाहने वापरातील एकूण वाहनांच्या ९.६ टक्के इतकी होती. दि. ३१ मार्च, १९९३ रोजी भारतातील सर्व राज्यांमध्ये महाराष्ट्रात रस्त्यांवरील मोटर वाहनांची संख्या (३०.१९ लाख) पूर्वीप्रमाणेच सर्वात जास्त होती, तर देशातील रस्त्यांवरील मोटर वाहनांच्या १२ टक्के होती.

१०.७.२. दि. ३१ मार्च, १९९३ रोजी दर लाख लोकसंख्येमागे राज्यातील वाहनांची संख्या ३,७०८ होती, तर देशातील अशी संख्या २,९०२ होती. दि. १ जानेवारी, १९९५ रोजी राज्यातील एकूण ३४.४९ लाख मोटर वाहनांपैकी ६.५८ लाख म्हणजे १९ टक्के वाहने बृहन्मुंबईमध्ये होती.

१०.७.३. मोटर वाहनांवरील करांपासून राज्य शासनाला १९९३-९४ मध्ये ५१३ कोटी रुपये महसुली उत्पन्न मिळाले, तर त्या आधीच्या वर्षी ४४२ कोटी रुपये उत्पन्न मिळाले होते.

राष्ट्रीयीकृत मार्ग परिवहन

१०.८. महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाची वाहतूक असलेल्या मार्गांची एकूण संख्या १९९३-९४ मध्ये १८,९१६ होती. आधीच्या वर्षापेक्षा त्यात २.८ टक्क्यांनी वाढ झाली. मार्च, १९९४ अखेर वाहतूक असलेल्या मार्गांची एकूण लांबी ११.७३ लाख कि.मी. होती. त्यामध्ये मागील वर्षापेक्षा ३.७ टक्क्यांनी वाढ झाली. १९९३-९४ मध्ये महामंडळाकडे मालकीच्या असलेल्या गाड्यांची सरासरी संख्या १५,४८८ होती. आधीच्या वर्षापेक्षा ही संख्या १.६ टक्क्यांनी अधिक होती. १९९३-९४ मध्ये दर दिवशी वापरलेल्या गाड्यांची सरासरी संख्या १३,७१० होती. १९९२-९३ सालाशी तुलना करता ही सरासरी संख्या २.६ टक्क्यांनी जास्त होती. १९९३-९४ मध्ये सुमारे प्रतिदिनी ६५.४५ लाख प्रवाशांनी प्रवास केला. आधीच्या वर्षापेक्षा त्यात एक टक्क्याची अल्पशी घट झाली. १९९३-९४ मधील वाहतूक केलेले सरासरी दैनिक किलोमीटर यात आधीच्या वर्षापेक्षा ५ टक्क्यांनी वाढ झाली. १९९३-९४ मध्ये गाड्यांच्या वाहतुकीमुळे एकूण १,२९८.७१ कोटी रुपये मिळाले. आधीच्या वर्षी १,११२.१२ कोटी रुपये मिळाले होते. महामंडळाला प्रत्येक गाडीमागे वाहतुकीपोटी सुमारे ८.३९ लाख रुपये मिळाले. बस ताफा वापराची सरासरी टक्केवारी ८७.६६ वरून ८८.५२ पर्यंत म्हणजे आधीच्या वर्षापेक्षा जवळपास एक टक्क्यांनी वाढली. तथापि, बैठक क्षमतेचा सरासरी वापर १९९२-९३ मधील ७३.२६ टक्क्यांच्या

10.6.12. Out of the total railway route length of 5,459 km. in the State, about 29 per cent railway route length has been electrified as against 18 per cent at All-India level.

Motor Vehicles

10.7. The number of motor vehicles in operation in the State as on 1st January, 1995 was 34.49 lakh, which showed an increase of about 9 per cent over that (31.63 lakh) on 1st January, 1994. Of the total vehicles in operation on 1st January, 1995 in the State, 66 per cent were two wheelers (motor cycles/scooters/mopeds), 6 per cent were 3 wheelers (auto rickshaws/delivery vans), 15 per cent were light motor vehicles (cars/jeeps/taxis), 8 per cent were heavy motor vehicles (buses, trucks/stage carriages) and 5 per cent were tractors/trailors etc. Of the total vehicles in operation, 8.05 per cent were public passenger vehicles such as taxis, auto rickshaws, stage carriage, contract carriers, schools buses and ambulances. Goods transport vehicles constituted 9.6 per cent of the total vehicles in operation. Maharashtra continued to have the largest number of motor vehicles (30.19 lakh) on road as on 31st March, 1993, amongst all the States in India, and accounted for 12 per cent of motor vehicles on the road in the country.

10.7.2. As on 31st March 1993, the number of vehicles in the State per lakh of population was 3,708 as against 2,902 for the country. Out of the total of 34.49 lakh motor vehicles in the State as on 1st January, 1995, 6.58 lakh vehicles (i.e. 19 per cent) were in Greater Bombay.

10.7.3. The revenue receipts of State Government from taxation of motor vehicles were Rs. 513 crores during 1993-94 as compared to Rs. 442 crores in the previous year.

Nationalised Road Transport

10.8. The total number of routes operated by Maharashtra State Road Transport Corporation (MSTRC) in 1993-94 was 18,916 showing an increase of 2.8 per cent over the previous year. Total length of routes operated at the end of March, 1994 was 11.73 lakh km. which showed an increase by 3.7 per cent over the previous year. The average number of buses owned by MSRTC was 15,488 during 1993-94. This was higher by 1.6 per cent than the previous year. Per day average number of buses used were 13,710 during 1993-94 which was relatively more by 2.6 per cent as compared to previous year 1992-93. About 65.45 lakh passengers were carried per day during 1993-94 but recorded a marginal reduction of one per cent as compared to previous year. Average effective km. operated per day was increased in 1993-94 by 5 per cent over previous year. The total receipts due to bus traffic was Rs. 1,298.71 crore in 1993-94 as compared to Rs. 1,112.12 crore in the previous year. About Rs. 8.39 lakh were received per bus by Corporation as traffic realisation. An average fleet utilisation percentage increased from 87.66 to 88.52 recording about one per cent increase over previous year. However average seat

तुलनेत १९९३-९४ मध्ये ६९.३६ टक्के झाला. मार्च, १९९४ अखेर केवळ १.५ टक्के ग्रामीण भागातील लोक की जे राज्यातील ५.९ टक्के गावांमध्ये राहतात, त्यांनाच जवळच्या बस थांब्यावर पोहचण्यासाठी ५ कि.मी. पेक्षा जास्त अंतर चालावे लागत होते.

१०.९. महामंडळाच्या कामगिरीशी संबंधित १९९२-९३ व १९९३-९४ ची आकडेवारी खालील तक्त्यात दिलेली आहे :-

capacity utilisation was 69.36 per cent in 1993-94 as against 73.26 per cent in 1992-93. At the end of March, 1994, only about 1.5 per cent of rural population belonging to 5.9 per cent of villages in the State had to travel more than five km. to reach the nearest bus stop.

10.9. The operational statistics of the Corporation for 1992-93 and 1993-94 is given in the following table:—

तक्ता क्र. १०.२ / TABLE No. 10.2
महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाची कामकाज विषयक आकडेवारी
Operational statistics of Maharashtra State Road Transport Corporation

बाब	परिमाण	Year 1992-93	Year 1993-94	Unit	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(2)	(1)
वर्ष अखेर असलेले मार्ग	संख्या	18,395	18,916	Number	Routes operated at the end of the year
वर्ष अखेरीस मार्गाची लांबी	लाख किलोमीटर	11.31	11.73	Lakh km.	Route length at the end of the year
वर्षभरात महामंडळाजवळ असलेल्या गाड्यांची संख्या (विभागात).	संख्या	15,246	15,488	Number	Average number of buses held during the year (in regions).
रस्त्यावरील गाड्यांची दैनिक सरासरी (विभागात)	संख्या	13,364	13,710	Number	Average number of buses on road per day (in regions).
प्रवाशांची दैनिक सरासरी	लाख	66.12	65.45	Lakh	Average number of passengers carried per day.
वाहतूक केलेले सरासरी दैनिक किलोमीटर	लाख	37.78	39.70	Lakh	Average effective kilometres operated per day.
वाहतूकीपासून एकूण वार्षिक उत्पन्न	कोटी रुपये	1,112.12	1,298.71	Crore Rs.	Total traffic receipts during the year
बस ताफ्या वापराची सरासरी टक्केवारी	टक्के	87.66	88.52	Per cent	Average percentage fleet utilisation
रस्त्यावरील गाड्यांच्या बैठक क्षमतेचा सरासरी वापर	टक्के	73.26	69.36	Per cent	Average seat capacity utilisation of buses on road.

१०.९.१. महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाची आर्थिक आकडेवारी खालील तक्त्यात दिली आहे. महामंडळाला १९९३-९४ मध्ये रु. १,३३०.१७ कोटी रुपये महसूल प्राप्त झाला. आधीच्या वर्षापेक्षा तो १६.७ टक्क्यांनी अधिक होता. चालू खर्च १,१५५.८३ कोटी रुपये होता. आधीच्या वर्षापेक्षा त्यात १४.४ टक्क्यांनी वाढ झाली. १९९३-९४ मध्ये महामंडळाच्या स्थूल फरकामध्ये १७४.३४ कोटी रुपयांची मोठी वाढ झाली. स्थूल फरकात आधीच्या वर्षापेक्षा ३४.६ टक्क्यांनी वाढ झाली. १९९३-९४ मध्ये निव्वळ फरक ४३.९२ कोटी रुपये होता. आधीच्या वर्षात तो केवळ ४.४८ कोटी रुपये होता.

10.9.1. The table below presents the financial statistics of MSRTC. The Corporation received a revenue of Rs. 1330.17 crore during the year 1993-94, which was 16.7 per cent higher than that in the previous year. The working expenses were of the order of Rs. 1,155.83 crore which recorded an increase of 14.4 per cent over the previous year. The gross margin significantly increased by 34.6 per cent and was at Rs. 174.34 crore during 1993-94. The net margin during the year 1993-94 was Rs. 43.92 crore and it was only Rs. 4.48 crore during the previous year.

तक्ता क्र. १०.३ / TABLE No. 10.3
महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाची आर्थिक आकडेवारी
Financial Statistics of Maharashtra State Road Transport Corporation

बाब	वर्ष/Year 1992-93	वर्ष/Year 1993-94	Item
(1)	(2)	(3)	(1)
एकूण उत्पन्न	1,139.91	1,330.17	Total revenue
चालू खर्च	1,010.35	1,155.83	Working expenses
स्थूल फरक (बाब १ वजा बाब २)	129.56	174.34	Gross margin (Item 1 minus Item 2)
घसारा	85.12	94.40	Depreciation
अतिरिक्त घसारा	Additional depreciation
शासनाने दिलेल्या भांडवली हिश्यावरील व्याज	8.83	9.41	Interest paid on capital contributed by the participating Government.
संकीर्ण खर्च	31.13	26.61	Miscellaneous
एकूण खर्च	1,135.43	1,286.25	Total expenses
निव्वळ फरक	(+4.48)	(+43.92)	Net margin

(रुपये कोटीत / Rs. in crore)

मोठी बंदरे

१०.१०. मुंबई पोर्ट ट्रस्ट आणि जवाहरलाल नेहरू पोर्ट ट्रस्ट ह्यांच्याकडून अनुक्रमे मुंबई आणि न्हावा-शेवा या बंदरातील माल वाहतूक हाताळली जाते.

१०.११. मुंबई पोर्ट ट्रस्टने १९९३-९४ मध्ये २९७ लाख टन माल हाताळला. त्यातील ८५ लाख टन किनारी वाहतूक व २१२ लाख टन सागरी वाहतूक होती. आधीच्या वर्षी मात्र २८६ लाख टनांपैकी १०६ लाख टन किनारी वाहतूक व १८० लाख टन सागरी वाहतूक होती. १९९३-९४ मधील एकूण २९७ लाख टनांपैकी १६९ लाख टन इतकी आयात होती, १२८ लाख टन इतकी निर्यात होती व ०.३३ लाख टन वाहनांतरण या स्वरूपाची माल वाहतूक होती. हाताळलेल्या आयात मालापैकी सुमारे ९.२ टक्के माल लोखंड, पोलादी यंत्रे, धातू व धातुच्या वस्तू यांच्याशी संबंधित होता. निर्यातीच्या बाबतीत हाताळलेले अन्नधान्य २.१ टक्के, पेंडेसह चारा २.० टक्के, धातू व धातुच्या वस्तू, लोखंड व पोलादी यंत्रे ३.१ टक्के होती. १९९३-९४ या वर्षात मुंबई बंदरातून १५.८४ हजार प्रवासी वाहतूक झाली. १९९२-९३ मध्ये १९.३५ हजार प्रवासी वाहतूक झाली होती. १९९४-९५ मध्ये (सप्टेंबर, १९९४ पर्यंत) आयातीचा ७७.१६ लाख टन व निर्यातीचा ६२.८९ लाख टन माल हाताळला. १९९४-९५ मध्ये (सप्टेंबर, १९९४ पर्यंत) प्रवासी वाहतूक १०.२४ हजार होती, तर १९९३-९४ च्या तत्सम कालावधीतील प्रवासी वाहतूक ८.१ हजार इतकी होती.

१०.१२. न्हावा-शेवा येथील जवाहरलाल नेहरू बंदरातून हाताळलेला माल १९९२-९३ मध्ये ३०.०७ लाख टन होता. तो १९९३-९४ मध्ये वाढून ३३.८८ लाख टन झाला. १९९४-९५ मध्ये (फेब्रुवारी, १९९५ पर्यंत) हाताळलेला माल ४४.६७ लाख टन होता, तर १९९३-९४ च्या तत्सम कालावधीत तो ३१.६३ लाख टन होता.

छोटी बंदरे

१०.१३. राज्यातील ७२० कि.मी. लांबीच्या किनारपट्टीवर ४८ अधिसूचित छोटी बंदरे व ४ उप-बंदरे आहेत. तथापि, त्यापैकी मुंबई बंदर वाहतूक सेवेतील २ बंदरे धरून ४० बंदरातून १९९३-९४ मध्ये प्रवाशांची वाहतूक झाली. निरनिराळ्या छोट्या बंदरांतून फेरी सेवा धरून यांत्रिक व बिगर यांत्रिक बोटींतून १९९२-९३ मध्ये झालेल्या १२८.१५ लाख प्रवासी वाहतुकीच्या तुलनेत १९९३-९४ मध्ये ती ३.४ टक्क्यांनी वाढून १३२.५१ लाख झाली. एप्रिल ते ऑक्टोबर, १९९४ मध्ये छोट्या बंदरांतून सुमारे ६९.२४ लाख प्रवासी वाहतूक झाली. तर आधीच्या वर्षातील तत्सम कालावधीत ती ६९.६८ लाख होती.

१०.१४. छोट्या बंदरातून हाताळलेल्या मालाची वाहतूक १९९२-९३ मधील ३.०७ लाख टनांवरून १९९३-९४ मध्ये अधिक म्हणजे ७.२९ लाख टन इतकी झाली. १९९३-९४ मध्ये हाताळलेल्या एकूण माल वाहतुकीपैकी ७.०२ लाख टन ही आयात मालासंबंधात होती. हाताळलेल्या एकूण ७.२९ लाख टनांपैकी कच्च्या लोखंडाचे छरे ४२ टक्के, भाजलेल्या विटा २८ टक्के, सिमेंट १७ टक्के आणि इमारत साहित्य (मंगलौरी कौले),

Major Ports

10.10. The Bombay Port Trust and the Jawaharlal Nehru Port Trust are handling the cargo traffic in Bombay and Nhava-Sheva Port respectively.

10.11. The Bombay Port Trust handled 297 lakh tonnes cargo (comprising of 85 lakh tonnes of coastal and 212 lakh tonnes of overseas) in 1993-94, as compared to 286 lakh tonnes (comprising of 106 lakh tonnes of coastal and 180 lakh tonnes of overseas) handled in the previous year. During the year 1993-94, out of the total cargo handled, 169 lakh tonnes were related to imports and 128 lakh tonnes were exports and 0.33 lakh tonnes transshipment. Amongst the import cargo handled, about 9.2 per cent related to iron, steel machinery, metal and metal products. In case of exports, foodgrains cargo handled was 2.1 per cent, fodder including oil cakes 2.0 per cent and metal and metal products, iron and steel machinery cargo handled were 3.1 per cent. The passenger traffic at Bombay Port totalled 15.84 thousand in 1993-94 as compared to 19.35 thousand in 1992-93. During 1994-95 (upto September 1994) the cargo handled was 77.16 lakh tonnes as imports and 62.89 lakh tonnes as exports. During 1994-95 (upto September, 1994). the passenger traffic handed was 10.24 thousand as compared to 8.1 thousand during the corresponding period of 1993-94.

10.12. The cargo handled at Jawaharlal Nehru Port at Nhava-Sheva was 30.07 lakh tonnes in 1992-93, which increased to 33.88 lakh tonnes during 1993-94. During 1994-95 (upto February, 1995), the cargo handled was 44.67 lakh tonnes as compared to 31.63 lakh tonnes during corresponding period of 1993-94.

Minor Ports

10.13. There are 48 notified minor ports and four sub-ports along the coast line of 720 km. in the State. However, 40 of them, including two from Bombay harbour service, handled passenger transport during 1993-94. The passenger traffic at different minor ports by mechanised and non-mechanised vessels including ferry services, increased to 132.51 lakh in 1993-94 from 128.15 lakh in 1992-93 showing an increase of 3.4 per cent. The passenger traffic handled by the minor ports during April-October, 1994 was about 69.24 lakh, as against 69.68 lakh during the corresponding period of the previous year.

10.14. The cargo handled by the minor ports in 1993-94 was higher at 7.29 lakh tonnes as compared to 3.07 lakh tonnes during 1992-93. Out of the total cargo handled in 1993-94, 7.02 lakh tonnes pertain to imports. Of the total cargo 7.29 lakh tonnes handled, 42 per cent was iron ore pellets, 28 per cent

यंत्रे, इथिलीन व इतर सर्वसाधारण माल १३ टक्के होता. १९९३-९४ मध्ये २६,९४३ टन निर्यातीपैकी रेडी बंदरातून झालेली माल वाहतूक ८२ टक्क्यांहून अधिक होती (२२,१४५ टन), छोट्या बंदरातून एप्रिल ते ऑक्टोबर, १९९४ पर्यंत ८.४९ लाख टन माल वाहतूक झाली, तर १९९२-९३ वर्षांच्या तत्सम कालावधीतील माल वाहतूक २.१८ लाख टन होती.

महाराष्ट्र पर्यटन विकास महामंडळ

१०.१५. पर्यटकांच्या प्रोत्साहनार्थ कार्यक्रमाचा भाग म्हणून महाराष्ट्र पर्यटन विकास महामंडळ महत्वाच्या पर्यटन केंद्रांशी जोडलेल्या ९ मार्गांवर कार्य करते. १९९३-९४ मध्ये महामंडळाकडे १६ मोटारगाड्या होत्या. त्यापैकी प्रतिदिनी केवळ ७ गाड्या रस्त्यावर होत्या. या मोटार गाड्यांनी प्रतिदिनी सरासरी २,०० कि.मी प्रवास केला. मोटार गाड्यांच्या ताफ्याच्या वापराची सरासरी टक्केवारी ४४.९ होती व ही सरासरी गेल्या वर्षीच्या तुलनेत ९.७ टक्क्यांनी कमी होती. १९९३-९४ मध्ये पर्यटकांच्या वाहतुकीतून महामंडळाला ४८ लाख रुपये महसूल मिळाला. १९९३-९४ मध्ये रस्त्यावरील गाड्यांच्या बैठक क्षमतेचा सरासरी वापर ५८.३ टक्के होता. तो गेल्या वर्षीच्या तुलनेत सुमारे ६ टक्क्यांनी जास्त होता.

दूरध्वनी

१०.१६. मार्च, १९९४ अखेर राज्याच्या ग्रामीण भागात १०,८०७ व नागरी भागात १,४६४ टपाल कार्यालये होती. दर लाख लोकसंख्येमागे असलेल्या टपाल कार्यालयांची संख्या ग्रामीण व नागरी भागात अनुक्रमे २२ व ५ होती.

१०.१७. दि. ३१ मार्च १९९४ रोजी राज्यातील जोडलेले दूरध्वनी १८,०४,६९७ होते. त्यापैकी ११,२७,२५१ (६२ टक्के) दूरध्वनी एकट्या महानगर टेलिफोन निगम मर्यादित, मुंबई यांच्या कक्षेत होते. दर लाख लोकसंख्येमागे राज्यात २,१७३ दूरध्वनी होते. राज्यात १९९३-९४ अखेर २९,०३७ सार्वजनिक टेलिफोन कार्यालये (केंद्रे) होती. आधीच्या वर्षीच्या तुलनेत सार्वजनिक टेलिफोन केंद्रांच्या संख्येत लक्षणीय म्हणजे ९० टक्के वाढ झाली. मागील वर्षीच्या तुलनेत जोडलेल्या दूरध्वनींच्या संख्येत ३० टक्क्यांनी वाढ झाली.

clinker, 17 per cent cement and remaining 13 per cent was building material (Mangalore tiles), machinery, ethylene and general cargo. Out of the total export of 26,943 tonnes in 1993-94, more than 82 per cent cargo was handled by Redi Port (22,145 tonnes). The cargo traffic handled by the minor ports during April-October, 1994 was about 8.49 lakh tonnes as against 2.18 lakh tonnes handled in the corresponding period of 1992-93.

Maharashtra Tourism Development Corporation

10.15. The Maharashtra Tourism Development Corporation, as a part of tourism promotional activities, operates on nine routes connecting important tourists centres. During 1993-94, MTDC held 16 buses of which only 7 buses were on road per day. On an average, 200 km. were travelled by these buses per day. Average percentage of fleet utilisation was 44.9 only which was relatively 9.7 per cent less than the previous year. Total Rs. 48 lakh traffic receipts were realised during 1993-94. Average seat capacity utilisation of the buses on road was 58.3 per cent which was about 6 per cent more as compared to previous year.

Communications

10.16. There were 10,807 post offices in rural and 1,464 in urban areas of the State at the end of March, 1994. The number of post offices per lakh of population in rural and urban areas was 22 and 5 respectively.

10.17. As on 31st March, 1994, there were 18,04,697 telephone connections in the State. Out of these telephones, 11,27,251 (62 per cent) were managed by Mahanagar Telephone Nigam Ltd., Bombay alone. The number of telephones per lakh of population in the State was 2,173. The public call offices (PCO) were 29,037 at the end of 1993-94. There has been significant increase of 90 per cent in public call offices as compared to previous year. The telephone connections recorded an increase of 30 per cent over the previous year.

११. शिक्षण

११.१. राष्ट्राच्या सामाजिक व आर्थिक विकासात शिक्षणाची महत्त्वाची भूमिका आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानुसार ६ ते १४ वयोगटातील मुलांच्या प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण व इ.स. २००० पर्यंत प्रौढ निरक्षरतेचे निर्मूलन यांना अग्रक्रम देण्यात आला आहे.

११.२. राज्यातील प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळा यांची संख्या व त्यातील विद्यार्थ्यांची संख्या याबाबतची स्थिती खालील तक्त्यात दिली आहे :-

11. EDUCATION

11.1. Education has an important role in the socio-economic development of the nation. As per National Policy of Education, priority has been accorded to the universalisation of primary education for children in the age-group of 6 to 14 and eradication of adult illiteracy by 2000 A.D.

11.2. The position about the number of primary, secondary and higher secondary schools in the State and the enrolment therein is given in the following table :-

तक्ता क्रमांक/TABLE No.11.1

महाराष्ट्रातील प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळा व त्यातील विद्यार्थ्यांची संख्या

Number of primary, secondary and higher secondary schools and enrolment therein in Maharashtra State

(विद्यार्थी व शिक्षक यांची संख्या हजारत)
(Enrolment and teachers in thousand)

संस्थेचा प्रकार	बाब	संख्या/Number		१९९३-९४ च्या	Item	Type of school
		1993-94	1994-95*	मानाने १९९४-९५ तील वाढ(टक्केवारी) Percentage increase in 1994-95 over 1993-94		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(2)	(1)
(१) प्राथमिक	(१) शाळा	60,397	61,303	1.5	(1) Schools	Primary
	(२) (अ) विद्यार्थी	11,230	11,512	2.5	(2) (A) Enrolment	
	(ब) यातील मुली	5,272	5,440	3.2	(B) Of these girls	
	(३) शिक्षक	295	305	3.4	(3) Teachers	
(२) माध्यमिक (एकूण)	(१) शाळा	11,915	12,562	5.4	(1) Schools	Secondary (Total)
	(२) (अ) विद्यार्थी	6,602	6,875	4.1	(2) (A) Enrolment	
	(ब) यातील मुली	2,684	2,823	5.2	(B) Of these girls	
	(३) शिक्षक	203	210	3.4	(3) Teachers	
(३) वरील २ पैकी उच्च माध्यमिक ११वी व १२वी इयत्ता.	(१) शाळा	2,237	2,392	6.9	(1) Schools	Of (2) above
	(२) (अ) विद्यार्थी	515	566	9.9	(2) (A) Enrolment	Higher Secondary
	(ब) यातील मुली	188	209	11.2	(B) Of these girls	with 11th and
	(३) शिक्षक	13	14	7.7	(3) Teachers	12th Standard.

* अस्थायी/Provisional.

११.३. १९९४-९५ या वर्षात आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत शाळांच्या संख्येतील तसेच एकूण विद्यार्थ्यांच्या संख्येतील वाढ उच्च माध्यमिक शाळांच्या बाबतीत सर्वात जास्त होती.

११.४. शासनाच्या धोरणानुसार एक शिक्षकी शाळांचे रूपांतर कनिष्ठ माध्यमिक (द्वि शिक्षकी) शाळांत केले आहे. १९९३-९४ मध्ये विद्यार्थ्यांची प्रति शिक्षक सरासरी संख्या एकूण प्राथमिक शाळांकरिता ३८ होती, तर एकूण माध्यमिक शाळांकरिता ती ३३ होती.

११.५. राज्याच्या ग्रामीण व नागरी भागातील शाळांमधील विद्यार्थ्यांची संख्या इयत्तांच्या गटानुसार १९९३-९४ व १९९४-९५ या वर्षांकरिता खालील तक्त्यात दिली आहे :-

11.3. In terms of number of schools and total enrolment, the increase in 1994-95 over that in the previous year was the highest in higher secondary schools.

11.4. As per Government Policy single teacher schools are converted into lower primary (two teacher) schools. The average number of students per teacher in 1993-94 was 38 for primary schools and 33 for secondary schools.

11.5. The table below gives the standard groupwise enrolment in schools for the years 1993-94 and 1994-95 in the rural and urban areas of the State:-

तक्ता क्रमांक/TABLE No.11.2
१९९३-९४ व १९९४-९५ मधील पटावरील विद्यार्थ्यांची इयत्तानिहाय संख्या
Enrolment of students according to standard groups in
1993-94 and 1994-95

(लाखात/ In lakh)

इयत्ता गट Standard group	विद्यार्थी Enrolment				१९९३-९४ च्या मानाने १९९४-९५ मधील वाढ (टक्केवारी) Percentage increase in 1994-95 over 1993-94	
	ग्रामीण Rural		नागरी Urban		ग्रामीण Rural	नागरी Urban
	1993-94	1994-95*	1993-94	1994-95*		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
I—IV	57.68	58.63	34.11	34.87	1.65	2.23
V—VIII	33.34	34.58	28.16	29.64	3.72	5.26
IX—X	10.22	10.64	9.67	10.12	4.11	4.65
XI—XII	2.65	2.76	7.19	7.45	4.15	3.62

*अस्थायी/Provisional.

११.६. पटावरील विद्यार्थ्यांच्या संख्येत १९९३-९४ च्या तुलनेत १९९४-९५ मध्ये झालेली टक्केवारी वाढ राज्याच्या नागरी भागात ग्रामीण भागापेक्षा इयत्ता गट ११-१२ वगळता इतर सर्व इयत्ता गटांमध्ये जास्त होती.

११.७. उपलब्ध माहितीनुसार १९९३-९४ मध्ये प्रत्येक विद्यार्थ्यांसाठी सरासरी शासकीय खर्च प्राथमिक शाळांकरिता १,०४० रुपये आणि माध्यमिक शाळांकरिता १,५२५ रुपये होता.

स्त्री शिक्षण

११.८. महाराष्ट्रात स्त्रीशिक्षणाकरिता महत्वाकांक्षी मोहीम हाली घेण्यात आली असून १९९१ पासून मुलींना १२ वी पर्यंतचे शिक्षण मोफत करण्यात आले आहे. १९९३-९४ मध्ये फक्त मुलींसाठी असणाऱ्या २,१७४ प्राथमिक शाळा, ८९० माध्यमिक शाळा व १६१ उच्च माध्यमिक शाळा आणि ७९ उच्च शिक्षणाच्या संस्था होत्या. राज्यात १९९४-९५ मध्ये प्राथमिक शाळा, माध्यमिक शाळा व उच्च शिक्षणाच्या संस्थांमधील एकूण विद्यार्थ्यांमध्ये मुलींचे प्रमाण अनुक्रमे ४७, ४१ व ३८ टक्के होते. दहा वर्षांपूर्वी १९८४-८५ मध्ये हे प्रमाण अनुक्रमे ४४, ३६ आणि ३३ होते. म्हणजे दहा वर्षांत अनुक्रमे ७, १४ व १५ टक्के वाढ झाली. अखिल भारतीय स्तरावर १९९३-९४ मध्ये प्राथमिक, माध्यमिक शाळांतील मुलींचे एकूण विद्यार्थ्यांमधील प्रमाण अनुक्रमे ४३ व ३८ होते.

प्रीड शिक्षण

११.९. प्रीड शिक्षण कार्यक्रमाबाबतची माहिती खालीलप्रमाणे आहे :—

(१) १५ ते ३५ वयोगटातील प्रौढांच्या निरक्षरतेच्या निर्मूलनाबाबत नवीन कार्यपद्धती विशिष्ट कालमर्यादित यशस्वीपणे राबविण्यासाठी केंद्र शासनाने मे, १९८८ मध्ये राष्ट्रीय साक्षरता प्रचारक संघटना स्थापन केली. राष्ट्रीय साक्षरता प्रचारक संघटनेने जिल्ह्यात संपूर्ण साक्षरता मोहीम अंमलात आणण्यासाठी सविस्तर मागदर्शक तत्वे विहित केली आहेत. आठव्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये राज्याच्या सर्व जिल्ह्यात टप्पाटप्प्याने

11.6. Percentage increase in the enrolment during 1994-95 over that in 1993-94 was more in the urban areas than that in the rural areas for all the standard groups except standard group XI-XII.

11.7. As per the available data, average expenditure incurred by the Government per pupil in 1993-94 was Rs. 1,040 for primary schools and Rs. 1,525 for secondary schools.

Women Education

11.8. In Maharashtra, an ambitious campaign for women education has been undertaken and education upto XIIth standard is made free for the girls since 1991. During 1993-94 there were 2,174 primary schools, 890 secondary schools, 161 higher secondary schools and 79 higher educational institutions exclusively for girls. The proportions of girls in the total enrolment of primary schools, secondary schools and higher educational institutions in the State in 1994-95 were respectively 47, 41 and 38 per cent. Ten years back in 1984-85, the similar proportions were 44, 36 and 33 recording increase of 7, 14 and 15 per cent respectively during decade. At All-India level the proportions of girls in the total enrolment in primary and secondary schools were 43 and 38 respectively during 1993-94.

Adult Education

11.9. The information about Adult Education Programme is given below :—

(1) National Literacy Mission Authority (NLMA) was established by the Government of India in May, 1988 to successfully implement the new strategy to eradicate illiteracy in the age-group 15-35 within a specified time limit. The NLMA has prescribed detailed guidelines for the implementation of total literacy campaign in a district. The State

“संपूर्ण साक्षरता मोहीम” राबविण्याचा धोरणात्मक निर्णय राज्य शासनाने घेतला आहे. त्यानुसार १९९१-९२ मध्ये सुरुवातीला १० जिल्ह्यांत ही योजना राबविण्यात आली व १९९३-९४ मध्ये ती या जिल्ह्यात पुढे चालू ठेवण्यात आली.

(२) १९९४-९५ मध्ये ८ जिल्ह्यांत ‘संपूर्ण साक्षरता मोहीम’ कार्यक्रम चालू असून डिसेंबर, १९९४ पर्यंत १६.५९ लाख प्रौढांची नोंदणी करण्यात आली आहे. त्यापैकी अनुसूचित जातीच्या व अनुसूचित जमातीच्या व्यक्तींचे प्रमाण अनुक्रमे १७.८ टक्के व १२.७ टक्के आहेत.

(३) १९९४-९५ मध्ये राज्याच्या ८ जिल्ह्यांत साक्षरोत्तर कार्यक्रम चालू असून डिसेंबर, १९९४ अखेर त्यात ११.७२ लाख नवसाक्षरांची नोंदणी करण्यात आली आहे. त्यातील अनुसूचित जातीच्या व अनुसूचित जमातीच्या व्यक्तींचे प्रमाण अनुक्रमे १५.८ टक्के व ९.० टक्के आहे.

(४) या व्यतिरिक्त राज्याच्या ६ जिल्ह्यांत केंद्राधारित प्रौढ शिक्षण कार्यक्रम चालू आहे. ह्या ६ जिल्ह्यांत डिसेंबर, १९९४ पर्यंत १,८०० प्रौढ शिक्षण केंद्रे चालू असून त्यात ५६ हजार व्यक्ती पटावर आहेत. त्यापैकी ११.३ टक्के अनुसूचित जातीचे व ३४.७ टक्के अनुसूचित जमातीचे आहेत.

Government has also taken a policy decision to implement “Sampurna Saksharata Mohim” in all the districts of the State in a phased manner during VIII Five Year Plan. Accordingly, the scheme was initially implemented in 10 districts in 1991-92 and continued in these districts during 1993-94.

(2) During 1994-95, in 8 districts of the State “Sampurna Saksharata Mohim” programme is in operation and till December, 1994, 16.59 lakh adults have enrolled. Out of them 17.8 per cent and 12.7 per cent are of Scheduled Castes and Scheduled Tribes respectively.

(3) In 1994-95, Post Literacy Programme is in operation in 8 districts of the State. By the end of December, 1994, 11.72 lakh neo-literates have been enrolled. Out of them 15.8 per cent and 9.0 per cent belong to Scheduled Castes and scheduled Tribes respectively.

(4) Apart from this scheme, the centre based adult education programme is in operation in 6 districts of the State. In these 6 districts upto December, 1994, 1,800 adult education centres with enrolment of 56 thousand are in operation. Out of the total enrolment, 11.3 per cent and 34.7 per cent belong to Scheduled Castes and Scheduled Tribes respectively.

प्राथमिक व माध्यमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांचे गळतीचे प्रमाण

११.१०. महाराष्ट्र राज्याच्या ग्रामीण व नागरी भागाकरिता प्राथमिक व माध्यमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांचे १९९३-९४ मधील गळतीचे अंदाजित प्रमाण खाली दिले आहे :—

Drop out rates for students in Primary and Secondary Schools

11.10. The estimated drop-out rates for the students of primary and secondary stage during 1993-94 for rural and urban areas of Maharashtra State are given below :—

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 11.3

१९९३-९४ मधील राज्याच्या ग्रामीण व नागरी भागात प्राथमिक व माध्यमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांचे गळतीचे अंदाजित प्रमाण

Estimated drop out rates of students in primary and secondary schools for rural and urban areas of the State during 1993-94

शैक्षणिक स्तर	इयत्ता Standard	ग्रामीण Rural			नागरी Urban			Educational stage
		मुले Boys	मुली Girls	एकूण Total	मुले Boys	मुली Girls	एकूण Total	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(1)
प्राथमिक	IV	20	24	22	18	19	19	Primary
प्राथमिक	VII	46	58	52	23	26	25	Primary
माध्यमिक	X	66	80	73	44	51	48	Secondary

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, (१) ग्रामीण भागामध्ये मुलांचे व मुलींचे गळतीचे प्रमाण नागरी भागापेक्षा जास्त आहे आणि (२) ग्रामीण व नागरी दोन्ही भागात मुलींचे गळतीचे प्रमाण मुलांच्या तुलनेत जास्त आहे.

It can be seen from the above table that (1) drop out rates for both boys and girls are more in rural areas than in urban areas and (2) in both rural and urban areas, drop out rates for girls are more than that for boys.

उच्च शिक्षण

११.११. राज्यात १९९४-९५ अखेर वैद्यकीय व अभियांत्रिकी महाविद्यालये वगळता १,३०४ महाविद्यालये व इतर संस्था होत्या. मागील वर्षापेक्षा ही संख्या ३.५ टक्क्यांनी वाढली. त्यापैकी ७६२ शास्त्र, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालये, ३५ विधी महाविद्यालये आणि १७९ शिक्षण शास्त्र महाविद्यालयांसह ५०७ इतर संस्था होत्या. या सर्व महाविद्यालयांतील विद्यार्थ्यांची एकत्रित संख्या १३.८८ लाख होती व ती १९९३-९४ च्या मानाने ५.२ टक्क्यांनी जास्त होती. महाविद्यालये आणि त्यातील विद्यार्थ्यांची संख्या पुढील तक्त्यात दिली आहे :—

Higher Education

11.11. The total number of colleges and other institutions in the State other than the Medical and Engineering Colleges at the end of 1994-95 stood at 1,304, showing an increase of 3.5 per cent over that of the previous year. Of these, 762 were Science, Arts and Commerce Colleges, 35 were Law Colleges and 507 were other institutions including 179 Education Science Colleges. Total enrolment of these colleges taken together was 13.88 lakh and this was higher by 5.2 per cent than that in 1993-94. The position about the number of colleges and enrolment therein is given in the following table :—

तक्ता क्रमांक/TABLE No.11.4
महाराष्ट्रातील महाविद्यालयांची संख्या व त्यातील विद्यार्थी
Number of colleges and enrolment therein in
Maharashtra State

(विद्यार्थी व शिक्षक यांची संख्या हजारत)
(Enrolment and teachers in thousand)

संस्थेचा प्रकार	बाब	संख्या Number		१९९३-९४ च्या मानाने १९९४-९५ तील वाढ (टक्केवारी) Percentage increase in 1994-95 over 1993-94		Item	Type of institution
		1993-94	1994-95*	(3)	(4)		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
(१) सर्वसाधारण महाविद्यालये (एकूण)	(१) संस्था	..	733	762	4.0	(1) Institutions	... Colleges for
	(२) (अ) विद्यार्थी	..	1,160	1,211	4.4	(2) (A) Enrolment	... general education
	(ब) त्यातील मुली	..	435	466	7.1	(B) Of these girls	... (Total)
	(३) शिक्षक	..	34	35	2.9	(3) Teachers	...
(२) वरील (अ) पैकी कनिष्ठ महाविद्यालये असलेली महाविद्यालये	(१) संस्था	..	533	544	2.1	(1) Institutions	... Of (1) above
	(२) (अ) विद्यार्थी	..	465	475	2.2	(2) (A) Enrolment	... Colleges with
	(ब) त्यातील मुली	..	165	172	4.2	(B) Of these girls	... Junior Colleges
	(३) शिक्षक	..	12	13	8.3	(3) Teachers	...
(३) उच्च शिक्षणाच्या इतर संस्था	(१) संस्था	..	527	542	2.9	(1) Institutions	... Other institutions
	(२) (अ) विद्यार्थी	..	159	177	11.3	(2) (A) Enrolment	... for higher
	(ब) त्यातील मुली	..	53	59	11.3	(B) Of these girls	... education
	(३) शिक्षक	..	11	11	0.0	(3) Teachers	...

* अस्थायी/Provisional

११.१२. राज्यात एकूण दहा बिगर कृषि विद्यापीठे असून त्यामध्ये फक्त स्त्रियांसाठी असणारे मुंबईतील एस. एन. डी. टी. विद्यापीठ व अनौपचारिक शिक्षणासाठी नाशिक येथे स्थापण्यात आलेले यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ यांचा समावेश आहे. याशिवाय पुणे येथे कार्यरत असलेल्या टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाला भारत सरकारने विद्यापीठाचा दर्जा दिला आहे. ह्याशिवाय राज्यात चार कृषि विद्यापीठे व त्या विद्यापीठांना संलग्न १३ कृषि महाविद्यालये कार्यरत आहेत. या १३ कृषि महाविद्यालयांपैकी चार पदव्युत्तर शिक्षणाची सोय असणारी आहेत. १९९३-९४ मध्ये सर्व कृषि महाविद्यालयात मिळून ६,३७३ विद्यार्थी होते व त्यापैकी ३६० महिला होत्या.

11.12. There are ten non-agricultural universities in the State, including S.N.D.T. University at Bombay specially for women and Yashwantrao Chavan Open University at Nashik, which is established for non-formal education. In addition, Tilak Maharashtra University functioning at Pune has been declared as deemed University by the Government of India. Besides, four agricultural universities and 13 agricultural colleges affiliated to these universities, are functioning in the State. Out of these 13 colleges, four are having post-graduation facility. During 1993-94 the enrolment in all agricultural colleges together was 6,373 of which 360 were women.

वैद्यकीय शिक्षण

११.१३. राज्यात ११ शासकीय व ४ महानगरपालिकेची वैद्यकीय महाविद्यालये कार्यरत असून त्यांची एकूण प्रवेश क्षमता १,६६० विद्यार्थी आहे. ह्याशिवाय पुणे येथे सेना दलाचे एक वैद्यकीय महाविद्यालय असून त्याची प्रवेश क्षमता १२० विद्यार्थी आहे. वैद्यकीय शिक्षणाची वाढती मागणी भागविण्यासाठी राज्य शासनाने खाजगी संस्थांना विना अनुदान तत्वावर व शासनाने विहित केलेली फी आकारून राज्यात वैद्यकीय महाविद्यालये सुरू करण्यास परवानगी दिली आहे. राज्यात अशा प्रकारची खाजगी १५ वैद्यकीय महाविद्यालये असून त्यांची प्रवेश क्षमता १,५१६ विद्यार्थी आहे. त्याशिवाय कस्तुरबा वैद्यकीय विश्वस्त मंडळ, वर्धा चालवित असलेले एक वैद्यकीय महाविद्यालय असून त्याची प्रवेश क्षमता ६० विद्यार्थी आहे. राज्यात खाजगी आणि शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालये मिळून एकूण ३२ वैद्यकीय महाविद्यालये कार्यरत असून त्यांची एकूण प्रवेश क्षमता ३,३५६ विद्यार्थी आहे.

११.१४. राज्यात तीन शासकीय आणि एक महानगरपालिकेचे दंत महाविद्यालय असून त्यांची प्रवेश क्षमता २२० विद्यार्थी आहे. ह्याशिवाय राज्यात ९ खाजगी दंत महाविद्यालये असून त्यांची प्रवेश क्षमता ५५० विद्यार्थी आहे. तसेच राज्यात चार शासकीय आयुर्वेदिक महाविद्यालये असून त्यांची प्रवेश क्षमता १८५ विद्यार्थी आहे आणि ३३ खाजगी आयुर्वेदिक महाविद्यालये असून त्यांची प्रवेश क्षमता १,८०५ विद्यार्थी आहे.

तांत्रिक शिक्षण

११.१५. अभियांत्रिकीमधील पदवी आणि पदविका अभ्यासक्रमासाठी वाढत असलेली मागणी भागविण्यासाठी स्वतःच्या आर्थिक बळावर उभ्या असलेल्या खाजगी तांत्रिक संस्थांना राज्य शासनाने जून, १९८३ मध्ये शासनाने विहित केलेली फी आकारून अभियांत्रिकीमधील पदवी आणि पदविका अभ्यासक्रम सुरू करण्यास परवानगी देण्याचा निर्णय घेतला. त्यानुसार राज्यात १९८३ मध्ये अशा ५५ तांत्रिक संस्थांची स्थापना झाली व त्या संस्थांची प्रवेश क्षमता सुमारे १३ हजार होती. या संस्थांनी उद्योगाच्या विशिष्ट गरजा पुरविण्यासाठी विविध प्रकारच्या विषयातील अभ्यासक्रम सुरू केले. उदा. बायोमेडिकल अभियांत्रिकी, संगणक तंत्रज्ञान, औद्योगिक तंत्रज्ञान, पेट्रोलियम आणि पॉलिमर तंत्रज्ञान, पर्यावरण तंत्रज्ञान इत्यादी. राज्यातील तांत्रिक संस्थांच्या संख्येत तेव्हापासून बरीच वाढ झाली आहे. १९८२-८३ मध्ये राज्यात पदवी अभ्यासक्रमाची १७ महाविद्यालये होती व त्यांची एकूण प्रवेशक्षमता २,१६६ होती. १९९४-९५ मध्ये महाविद्यालयाच्या संख्येत वाढ होऊन ती १२८ झाली व त्यांची पहिल्या वर्षासाठी एकूण प्रवेश क्षमता २१,३६२ आहे. ह्या १२८ महाविद्यालयांपैकी ५ शासकीय अभियांत्रिकी महाविद्यालये आणि उर्वरित विना अनुदान/अनुदान प्राप्त खाजगी महाविद्यालये आहेत. त्याचप्रमाणे पदविका पातळीवरील संस्थांमध्येही वाढ झाली आहे. १९८२-८३ मध्ये राज्यात ८२ पदविका संस्था होत्या आणि त्यांची पहिल्या वर्षासाठीची प्रवेश क्षमता ७,९१० (पूर्ण वेळ अभ्यासक्रम) होती, तर १९९४-९५ मध्ये ३२१ पदविका संस्था असून त्यांची पहिल्या वर्षासाठीची प्रवेश क्षमता ३७,३७६ आहे.

११.१६. अभियांत्रिकी तंत्रज्ञान आणि उपयोजितशास्त्र यांमधील प्रगत शिक्षणाचे संशोधन करून ते कार्यान्वित करण्यासाठी योजनाबद्ध कार्यक्रम तयार करणे आणि हे शिक्षण मागास क्षेत्रातील समाजापर्यंत पोहचविण्यासाठी, रायगड जिल्ह्याच्या माणगाव तालुक्यातील लोणारे या

Medical Education

11.13. There are 11 Government and 4 Municipal Corporation Medical Colleges functioning in the State with a total intake capacity of 1,660 students. In addition to this, there is one Armed Forces Medical College at Pune with an intake capacity of 120 students. In view of the increasing demand for medical education, the State Government has allowed the private institutions to open medical colleges in the State without Government aid charging stipulated fees as prescribed by the Government. There are 15 such private medical colleges in the State with an intake capacity of 1,516 students. In addition, there is one medical college run by Kasturba Medical Trust at Wardha with an intake capacity of 60. Considering the private and Government medical colleges, there are 32 medical colleges functioning in the State with a total intake capacity of 3,356 students.

11.14. There are three Government and one Municipal Corporation Dental College in the State with an intake capacity of 220 students. In addition to this, there are 9 Private Dental Colleges in the State with an intake capacity of 550 students. The State has also 4 Government Ayurvedic Colleges with an intake capacity of 185 students and 33 Private Ayurvedic Colleges with an intake capacity of 1,805 students.

Technical Education

11.15. With a view to meeting the increasing demand for degree and diploma courses in Engineering, the State Government took the decision in June, 1983 to permit self-financing private technical institutions to open degree/diploma engineering courses charging stipulated fees. Accordingly, 55 such technical institutions with intake capacity of about 13 thousand students were established in the State in 1983. These institutions have introduced courses in diversified discipline catering to the specialised needs of industries, such as Bio-medical Engineering, Computer Technology, Industrial Technology, Petroleum and Polymer Technology, Environment Technology, etc. There has been substantial growth in number of technical institutions in the State since then. There were 17 degree colleges with 2,166 total intake capacity in 1982-83. The number of degree colleges rose to 128 with total intake capacity of 21,362 first year students in 1994-95. Out of these 128 colleges, 5 were Government Engineering Colleges and remaining unaided/aided private colleges. Similarly, the number of diploma level institutions increased from 82 with intake capacity of 7,910 (full time) first year students in 1982-83 to 321 institutions with intake capacity of 37,376 first year students in 1994-95.

11.16. The State Government has established a Technological University at Lonare in Mangaon taluka, district Raigad with the aim to promote advance knowledge in Engineering Technology, Applied Sciences and to give an impetus to research

गावात राज्य शासनाने तंत्रज्ञान विद्यापीठ स्थापन केले आहे. १९८९-९० या शैक्षणिक वर्षापासून पेट्रोकेमिकल अभियांत्रिकी पदवी अभ्यासक्रमाच्या ३० विद्यार्थ्यांच्या पहिल्या तुकडीच्या अभ्यासक्रमास सुरुवात झाली. रसायन अभियांत्रिकी व यंत्र अभियांत्रिकी पदवी अभ्यासक्रमास ऑगस्ट, १९९२ पासून सुरुवात झाली आहे.

११.१७. कुशल व निमकुशल कामगार तयार करण्यासाठी आरेखक प्रशिक्षण कार्यक्रम गेल्या अर्ध्या शतकापासून अगोदरच अस्तित्वात आहे व तो औद्योगिक प्रगतीशी अगदी निगडीत आहे. औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था निरनिराळ्या व्यवसाय उद्योगाकरिता कुशल कामगार तयार करण्याची गरज भागवित आहे. सध्या १३१ शासकीय व २६० अशासकीय औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था असून त्यांची प्रवेश क्षमता अनुक्रमे ४१,२९२ व २१,१८० आहे. यामध्ये फक्त महिलांकरिता असणाऱ्या अनुक्रमे १५ शासकीय व १२ अशासकीय संस्थांचा समावेश असून त्यांची प्रवेश क्षमता अनुक्रमे १,९५२ व ५६० महिला अशी आहे.

and dissemination of knowledge in these faculties and to promote the transference of technology in backward regions. The first batch of 30 students for the degree course in Petro-Chemical Engineering was started from academic year 1989-90. The degree course in Chemical Technology and Mechanical Engineering has been started from August, 1992.

11.17. In order to develop skilled, semi-skilled manpower, Draftsman Training Programme has already been in existence for over half a century and it has a close linkage with industrial advancement. The Industrial Training Institute (ITI) are meeting the requirements for skilled work force for various vocations/occupations. At present there are 131 Government ITIs and 260 non-Government ITIs with intake capacity of 41,292 and 21,180 respectively, Government and non-Government ITIs include 15 and 12 ITIs exclusively for women with an intake of 1,952 and 560 respectively.

१२. सार्वजनिक आरोग्य, पाणीपुरवठा आणि इतर सामाजिक सुविधा

सार्वजनिक आरोग्य

१२.१. गेल्या काही दशकांत प्रतिबंधक, प्रवर्तक, उपचारात्मक आणि पुनर्वसनात्मक मूलभूत आरोग्यसेवा पुरविण्यासाठी आरोग्य सुविधांचे जाळे (या प्रकाशनाच्या भाग-२ मधील तक्ता क्र. ३९) विकसित करण्यासाठी बरेच प्रयत्न करण्यात आले. ह्या सेवा राज्यातील दुर्गम भागांमध्ये देखील पुरविण्यात येतात. राज्यात एकूण ८३० रुग्णालये, १,७०२ दवाखाने, १,६८० प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, ९,३७७ उपकेंद्रे आणि २९२ सामूहिक आरोग्य केंद्रे आहेत. या सर्व आरोग्य सेवांमुळे राज्यातील समाजाच्या आरोग्याचा दर्जा उल्लेखनीयरीत्या सुधारला असल्याचे राज्याच्या १९९३ वर्षाकरिता असणारे कमी ढोबळ मृत्यू दर (७.२) व बाल मृत्यू दर (५०) यांवरून दिसून येते. अखिल भारतासाठी हे दर अनुक्रमे ९.२ आणि ७४ आहेत.

कुटुंब कल्याण

१२.२. राज्यात लोकसंख्या नियंत्रण कार्यक्रम राबविण्याचे बरेच प्रयत्न करण्यात आले आहेत. राज्यात १ एप्रिल, १९९४ रोजी कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत विविध पद्धतींनी संरक्षित जननक्षम जोडप्यांचे प्रमाण ५६.७ टक्के होते. अखिल भारताकरिता हे प्रमाण ४५.४ टक्के होते. राज्यातील संरक्षित जोडप्यांपैकी ६७ टक्के जोडप्यांनी नसबंदी शस्त्रक्रिया करून घेतली होती. एप्रिल ते ऑक्टोबर १९९४ या कालावधीत २.५१ लाख नसबंदी शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या. ही संख्या १९९३ मध्ये त्याच कालावधीतील शस्त्रक्रियांच्या संख्येपेक्षा ४ टक्क्यांनी कमी होती.

१२.३. पूर्वी कुटुंब कल्याण कार्यक्रमात नसबंदीवर मुख्य भर होता. दोन मुलांमध्ये अंतर ठेवणे ही बाबही तितकीच महत्त्वाची समजली जात असल्याने राज्याने त्यासाठी अलिकडील काही वर्षांत कॉपर टी, इन्ट्रायुटरीन पद्धती, पारंपरिक संतति प्रतिबंधक साधने इत्यादी पद्धतींच्या प्रसारावर भर दिला आहे. याचा परिणाम म्हणून नसबंदी शस्त्रक्रियेव्यतिरिक्त इतर कुटुंब नियोजन पद्धतींनी संरक्षित जोडप्यांची टक्केवारी १९७४-७५ मधील ६ वरून १९९३-९४ मध्ये ३३ पर्यंत इतकी लक्षणीय प्रमाणात वाढली आहे. १९९४-९५ च्या एप्रिल, १९९४ ते जानेवारी, १९९५ ह्या कालावधीत कॉपर टी वापरणाऱ्यांची संख्या ३.५७ लाख इतकी होती, तर १९९३-९४ च्या त्याच कालावधीतील ही संख्या ३.२८ लाख इतकी होती.

१२.४. कुटुंब कल्याण कार्यक्रमाचा प्रभावी परिणाम जननक्षमतेवर होण्यासाठी ज्यांना ह्यात मुले कमी आहेत अशा तरुण जोडप्यांनी त्याचा स्वीकार करणे आवश्यक आहे. पुरुष नसबंदी व स्त्री नसबंदी केलेल्यांची ह्यात मुलांच्या संख्येनुसार विभागणी असे दर्शविते की, पुरुष नसबंदी केलेल्यांच्या ह्यात मुलांची सरासरी संख्या १९७१-७२ च्या ४.३ वरून १९९३-९४ मध्ये ३.० इतकी कमी झाली आणि स्त्री नसबंदी केलेल्यांच्या बाबतीत ती ४.५ वरून ३.० इतकी कमी झाली. आय.यू.डी. स्वीकारणाऱ्यांच्या बाबतीत ती १९७९-८० मधील २.३ वरून १९९३-९४ मध्ये १.७ इतकी कमी झाली. पुरुष नसबंदी केलेल्यांचे सरासरी वय त्या कालावधीत ३९.५ वर्षांवरून ३०.१ वर्षे इतके कमी झाले, तर स्त्री नसबंदीच्या बाबतीत ते ३२.४ वर्षांवरून २८.४ वर्षे इतके कमी झाले आणि आय.यू.डी. स्वीकारणाऱ्यांच्या बाबतीत ते २७.४ वर्षांवरून २५.५ वर्षे इतके कमी झाले.

12. PUBLIC HEALTH, WATER SUPPLY AND OTHER SOCIAL SERVICES

Public Health

12.1. During the last few decades, efforts have been made in developing a network of health infrastructure (Ref. Table No. 39, Part-II) for preventive, promotive, curative and rehabilitative services which are rendered even to the remote areas of the State. There are 830 hospitals, 1,702 dispensaries, 1,680 primary health centres, 9,377 sub-centres and 292 community health centres in the State. These services have appreciably improved the health status of the community in the State which is evident from the low crude death rate (7.2) and low infant mortality rate (50) for the year 1993. The corresponding rates for All-India are 9.2 and 74 respectively.

Family Welfare

12.2. In the State considerable efforts have also been made to implement the population control programme. As on 1st April, 1994, the percentage of eligible couples effectively protected by the various methods under the family welfare programme was 56.7 in the State. This percentage was 45.4 for All-India. Out of the total protected couples in the State, 67 per cent were covered under sterilisation programme. Number of sterilisation operations performed between April and October, 1994 was 2.51 lakh and this was less by 4 per cent than that during the corresponding period of 1993.

12.3. The sterilisation was the main stay of the family welfare programme in the past. Since the spacing of births has been considered equally important aspect, the State has given more stress on propagation of spacing methods like Copper T, intrauterine device, conventional contraceptive etc. during recent years. As a result, the percentage of couples protected by family planning methods other than sterilisation has significantly increased from 6 in 1974-75 to 33 in 1993-94. During the year 1994-95 between April, 1994 and January, 1995, number of Copper-T acceptors was 3.57 lakh as compared to 3.28 lakh during the corresponding period of 1993-94.

12.4. For effective impact of family welfare programme on fertility, it is essential that the programme is accepted by younger couples having less number of living children. The distribution of vasectomy and tubectomy acceptors according to number of living children shows that the average number of living children in the case of vasectomy acceptors declined from 4.3 in 1971-72 to 3.0 in 1993-94 and that for tubectomy acceptors from 4.5 to 3.0. In respect of I.U.D. acceptors it declined from 2.3 in 1979-80 to 1.7 in 1993-94. Similarly, the average age at acceptance has shown a decline during the same period from 39.5 years to 30.1 years for vasectomy acceptors, from 32.4 years to 28.4 years for tubectomy acceptors and from 27.4 to 25.5 years for I.U.D. acceptors.

१२.५. माता व बालसंगोपन कार्यक्रमाचा उद्देश बाल व मातृक मृत्यु दरात घट करणे हा आहे. ह्या कार्यक्रमाखाली तीन उपक्रम घेण्यात आले आहेत, ते म्हणजे (अ) गरोदर व स्तन्यदा मातांना मोठ्या लोहयुक्त गोळ्या व १ ते ५ वर्ष वयोगटातील बालकांना छोट्या आकाराच्या गोळ्या दिल्या जातात. (ब) घटसर्प, डांग्या खोकला, पोलिओ, धनुर्वात, क्षय व गोवर या रोगांच्या प्रतिबंधक लसी १ वर्षापर्यंतच्या मुलांना आणि धनुर्वात प्रतिबंधक लसी गरोदर मातांना दिल्या जातात आणि (क) धनुर्वात प्रतिबंधक लस १ ते १० वर्ष वयोगटातील मुलांना व "अ" जीवनसत्वयुक्त मिश्रण बालवाडीत जाणाऱ्या मुलांना दिले जाते. १९९३-९४ मध्ये ह्या अ, ब व क उपक्रमांतर्गत लाभार्थ्यांची संख्या अनुक्रमे ४५.०५ लाख, ४१.३० लाख आणि १०३.२९ लाख होती. १९९४-९५ या वर्षात डिसेंबर, १९९४ पर्यंत या उपक्रमांतर्गत लाभार्थ्यांची संख्या अनुक्रमे ३६.०६ लाख, २७.३५ लाख आणि ७९.७८ लाख होती. राज्यात जन्ममृत्यू नमुना नोंदणी पाहणीच्या अंदाजानुसार १९९३ मध्ये बाल मृत्युंचे प्रमाण (अस्थायी) ५० होते, तर तुलनेत अखिल भारताच्या बाबतीत हे प्रमाण बरेच जास्त म्हणजे ७४ होते.

पोषण कार्यक्रम

१२.६. बालकांना आणि गरोदर व स्तन्यदा मातांना किमान पोषक आहार व संलग्न आरोग्य सुविधा पुरविण्याचे दृष्टीने पोषण कार्यक्रमांतर्गत शासन विविध योजना राबवित असते. महिला व बालकल्याण विभागातर्फे, संचालक, एकात्मिक बालविकास सेवा योजना आणि महिला व बालकल्याण संचालक यांचेमार्फत या योजना राबविण्यात येतात. या योजनेखालील कार्य खालीलप्रमाणे आहे :—

ग्रामीण भाग

शालेय पोषण कार्यक्रम

१२.७. (१) या योजनेखाली राज्याच्या ग्रामीण भागातील बहुशिक्षकी शाळेतील इयत्ता पहिलीच्या तसेच एकशिक्षकी शाळेतील पहिली ते चौथी पर्यंतच्या प्राथमिक शाळेतील ६ ते ११ वर्षे वयोगटातील मुलांना पूरक पोषक आहार दिला जातो. या योजनेची व्याप्ती वाढवून राज्याच्या आदिवासी क्षेत्रातील इयत्ता दुसरी ते चौथी पर्यंतच्या बहुशिक्षकी शाळेतील मुलांनाही समाविष्ट केले आहे.

(२) शाळेत जाणाऱ्या प्रत्येक लाभार्थी विद्यार्थ्यास १०० ग्रॅम " पौष्टिक आहार " किंवा १५० मि. ली. उकडलेले सकस दूध किंवा एक उकडलेले अंडे रविवार, सुटीचे दिवस आणि मोठ्या सुट्या सोडून इतर सर्व दिवशी देण्यात येते. १९९३-९४ मध्ये ३८.९२ लाख शाळकरी मुलांना " पौष्टिक आहार " देण्यात आला.

ग्रामीण भागातील एकात्मिक बालविकास सेवा योजना

१२.८. ह्या कार्यक्रमाखाली अंगणवाडीमध्ये नाव नोंदविलेल्या ६ वर्षाखालील कुपोषित मुलांना व गरीब कुटुंबांतील गरोदर व स्तन्यदा मातांना पूरक पोषक आहार देण्यात येतो. १९९३-९४ वर्षाखेरीस राज्याच्या ग्रामीण भागात मंजूर झालेल्या प्रकल्पांची संख्या १८१ होती. या १८१ प्रकल्पांपैकी १४१ प्रकल्प ग्रामीण भागात व ४० प्रकल्प आदिवासी भागात होते. १९९३-९४ मध्ये ग्रामीण भागातील लाभार्थ्यांची

12.5. The maternal and child health programme is aimed at reducing the infant and maternal mortality. Under this programme, three activities are undertaken viz. (a) Supply of large size tablets of folic acid and ferrous sulphate to expectant and nursing mothers and small size tablets to children in the age-group 1-5 years, (b) Immunisation of children (0-1 year) against the diseases like diphtheria, pertussis, polio, tetanus, tuberculosis and measles and administering tetanus toxoide for expectant mothers and (c) Administering tetanus toxoide to children in the age-group 1-10 years and oral administration of vitamin 'A' for pre-school going children. The number of beneficiaries during 1993-94 under the (a), (b) and (c) activities were 45.05 lakh, 41.30 lakh and 103.29 lakh respectively. During 1994-95 upto December, 1994 the beneficiaries under these activities were 36.06 lakh, 27.35 lakh and 79.78 lakh respectively. The infant mortality rate for the State during 1993 according to Sample Registration Scheme estimates (provisional) was 50 as compared to much higher rate of 74 at All-India level.

Nutrition Programme

12.6. With a view to providing minimum nutritional requirements and allied health facilities to children, pregnant women and nursing women the Government is implementing different schemes under nutrition programme. The schemes are implemented by the Woman and Child Welfare Department through Director of Integrated Child Development Services Scheme (ICDS) and Director of Woman and Child Welfare. The performance under these schemes are given below :—

Rural areas

School Feeding Programme

12.7. (1) The scheme envisages provision of supplementary nutrition to primary school going children in the age-group 6 to 11 years in 1st standard in multi teacher schools and 1st to IVth standard in single teacher schools in the rural areas of the State. The programme has been extended to the children in the II and IVth standard in multi teacher schools in the tribal areas of the State.

(2) Each beneficiary school going children is given 100 gm. of " Paushtik Ahar " or 150 ml. of boiled whole milk or one boiled egg on all school days except sundays, holidays and vacations. During 1993-94, 38.92 lakh school children were given " Paushtik Ahar ".

Integrated Child Development Services Schemes in rural areas

12.8. Under this programme, nutritious supplementary food is given to malnourished children below six years of age and to the expectant and nursing mothers belonging to poor families and enrolled in Anganwadis. The number of projects sanctioned in the rural areas of the State as at the end

संख्या २०.१६ लाख होती, तर १९९४-९५ मध्ये जानेवारी, १९९५ पर्यंत लाभार्थ्यांची संख्या २२.२४ लाख होती.

नागरी भाग

नागरी गलिच्छ वस्त्यांमधील सकस आहार विशेष कार्यक्रम

१२.९. या कार्यक्रमांतर्गत नागरी गलिच्छ वस्त्यांमधील, समाजाच्या दुर्बल घटकातील सहा वर्षाखालील मुलांना व गरोदर व स्तन्यदा मातांना पोषक आहार तसेच लोह व फोलिक ॲसिडच्या गोळ्या आणि 'अ' जीवनसत्त्वाच्या मात्रा देण्यात येतात. १९९३-९४ मध्ये ६९७ केंद्रे कार्यरत होती व १.३९ लाख लाभार्थ्यांना " पौष्टिक आहार " देण्यात आला.

नागरी भागातील एकात्मिक बालविकास सेवा योजना

१२.१०. या प्रकल्पाखाली लाभार्थ्यांना वर उल्लेखिल्याप्रमाणे पोषक आहार देण्यात येतो. असे २४ प्रकल्प राज्याच्या नागरी भागात कार्यरत आहेत. डिसेंबर, १९९३ पर्यंत त्यातील लाभार्थ्यांची संख्या २.५० लाख होती.

महिला धोरण

१२.११. महाराष्ट्र शासनाने जून, १९९४ मध्ये राज्याचे " महिलांसंबंधी धोरण " जाहीर केले आहे. अशा प्रकारचे हे धोरण भारतात पहिलेच आहे. 'राज्य महिला आयोग' स्थापन करणारेही (जानेवारी, १९९३) महाराष्ट्र हे पहिले राज्य आहे. महिलांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या, बुद्धिमत्तेच्या पूर्ण क्षमतेचा शोध घेण्यास व ती वृद्धिंगत करण्यात येणाऱ्या सामाजिक, आर्थिक व राजकीय अडचणी दूर करणे हा या धोरणाचा हेतू आहे. महाराष्ट्रात महिलांना जन्मजात हक्क म्हणून मालमत्तेत समान अधिकार देण्यासाठी महाराष्ट्रात लागू करण्याचे दृष्टीने हिंदू वारसा अधिनियम, १९५६ दुरुस्त करण्याचा युगारंभी बदल या धोरणात प्रस्तावित आहे. महिला प्रमुख असणाऱ्या बहुसंख्य कुटुंबांचा विचार करून महिलांच्या विशिष्ट गरजांकडे शासकीय यंत्रणेने लक्ष घालावे या दृष्टीने सर्व विकास योजनांची पुनर्रचना करण्यात येणार आहे. महिलांना व्यावसायिक शिक्षण, प्रगतीसाठी असलेल्या संधि व पायाभूत सोयी, वित्त पुरवठा व बाजारपेठांच्या संधि यांची माहिती करून देण्याचेही प्रस्तावित आहे. या धोरणान्वये रोजगारांच्या विविध क्षेत्रात महिलांना आरक्षण द्यावयाचे आहे. या धोरणातील इतर महत्त्वाचे मुद्दे असे आहेत :-

(१) क्रिमिनल प्रोसिजर कोडचे कलम १२५ सुधारून (अ) पोटगीवरील क्रमाल मर्यादा काढून टाकणे, (ब) न्यायालये पोटगीसाठी ठोक रक्कम देण्याविषयी आदेश देऊ शकतील अशी तरतूद करणे, (क) वेतन मिळविणाऱ्या व्यक्तीच्या पगारातून पोटगीची रक्कम मालकानेच कापावी अशी तरतूद करणे.

(२) मातेला पालकत्वाचा अधिकार देण्याबाबत पालकत्व अधिनियमात दुरुस्ती करणे.

(३) अनैतिक व्यापार प्रतिबंध अधिनियमात दुरुस्ती करून स्त्रियांप्रमाणेच गेन्हाईकांनाही तितकेच गुन्हेगार ठरविणे.

(४) भाडे नियंत्रण अधिनियमानुसार, संरक्षण दलातील व्यक्तींना मिळणाऱ्या वागणुकीप्रमाणे, विधवा, परित्यक्ता व अपंग स्त्रियांना वागणूक मेकेल अशा रीतीने त्यांत दुरुस्ती करणे.

of 1993-94 was 181. Out of these 181 projects, 141 were in rural areas and 40 were in tribal areas. The number of beneficiaries in rural areas was 20.16 lakh during 1993-94. During 1994-95 the number of beneficiaries till January, 1995 was 22.24 lakh.

Urban Areas

Special nutrition programme in urban slums.

12.9. Under this programme, children below six years of age and expectant and nursing mothers belonging to weaker sections of the community in urban slums are provided with nutritious diet and tablets of iron, folic acid along with doses of Vitamin 'A'. During 1993-94, 697 centres were functioning in the State and 1.39 lakh beneficiaries were provided with nutritious diet.

Integrated Child Development Services scheme in urban area

12.10. The beneficiaries of these projects are provided with nutritional diet as mentioned above. Such 24 projects are functioning in the urban areas of the State and number of beneficiaries was 2.50 lakh as the end of December, 1993.

Women's Policy

12.11. Maharashtra Government declared its " Women's Policy " in the month of June, 1994. The policy is the first of its kind in India. Maharashtra was also the first to set up a State Commission for Women, in January, 1993. The policy seeks to remove the social, economic and political constraints that hinder women from exploring and enhancing the full potential of their intellect and personalities. The policy proposes epoch-making changes by amending Hindu Succession Act of 1956, with reference to its application in Maharashtra, to give women coparcenary rights. Simultaneously all development programmes are to be re-oriented, keeping in mind the large number of women-headed households and making Government machinery responsive to the specific needs of women. The policy further proposes to provide women with vocational training, knowledge of opportunities and infrastructure available and financial and marketing avenues. The policy also gives the reservation for women in various categories of employment. The other significant aspect in the policy are :-

(1) Section 125 of the Criminal Procedure Code to be amended to (a) remove the ceiling on maintenance (b) enable the Court to order lumpsum payment (c) cut maintenance at source for all salaried persons.

(2) Guardianship Act to be amended to enable the mother also to be guardian.

(3) Prevention of Immoral Traffic Act to be amended to make customers as culpable as the women.

(4) Rent Control Act to be amended to treat widows, destitutes and handicapped women on par with armed force personnel.

(५) पोलीस दलात स्त्री-पुरुषांसाठी एकच संवर्ग निर्माण करणे व पोलीस भरती व प्रशिक्षणासाठी सारखेच नियम करणे.

(६) शासकीय व खाजगी क्षेत्रात 'लवचिक वेळापत्रक' या संकल्पनेसह महिला हितसंवर्धक कर्मचारी धोरणाला उत्तेजन देणे.

१२.१२. महिला धोरण हे महिलांची स्थिती सुधारण्यासाठी शासन तात्काळ कोणती पावले उचलू शकेल ते निश्चित करण्याचा एक प्रयत्न आहे. झपाट्याने बदलणाऱ्या जगात बदलणाऱ्या सामाजिक गरजांशी हे धोरण सुसंगत राहण्याच्या दृष्टीने उपरोक्त धोरणाचा दर तीन वर्षांनी आढावा घेण्यात येईल.

महिला व बालकल्याण

१२.१३. महिला व बालकांचा जलद व परिणामकारक विकास सुनिश्चित करण्यासाठी शासनाने महिला व बालकल्याण विभाग हा स्वतंत्र विभाग जून, १९९३ मध्ये निर्माण केला आहे. महिलांच्या उन्नतीसाठी विविध योजनांखाली केलेले कार्य खालील तक्त्यात दिले आहे :—

(5) Identical recruitment and training and creation of single cadre for men and women in the police force.

(6) Women friendly personnel policies including concept of flexitime to be encouraged in Government and private sectors.

12.12. This policy is an attempt to identify the immediate steps that the State Government can take to improve the position of women. These decisions will be reviewed every 3 years to ensure that policy keep pace with evolving social needs in a fast changing world.

Women and Child Welfare

12.13. A new department viz. Women and child Welfare has also been created from June, 1993, to look after the welfare of women and children with a view to ensuring their speedy and effective development. The performance under the different schemes for upliftment of women is shown in the table below :—

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 12.1

महिलांच्या उन्नतीसाठी विविध योजनांखाली १९९३-९४ मध्ये केलेले कार्य
Performance under different schemes for upliftment of women during 1993-94

अनुक्रमांक Serial No.	योजनेचे नाव	१९९३-९४ मधील खर्च Expenditure during 1993-94 (लाख रुपयात) (Rs. in lakh)	लाभार्यांची संख्या No. of beneficiaries	नामावल्याची संख्या Name of the scheme
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
1	व्यावसायिक प्रशिक्षण घेणाऱ्या महिलांना विषादेतन.	56.38	5,538	... Award of stipend to women for vocational training.
2	स्वयंरोजगारासाठी वैयक्तिक आर्थिक सहाय्य .. कार्यक्रम.	18.98	5,290	... Individual aid under self-employment programme.
3	हुंडा पद्धती निर्मूलन	.. 2.76 Abolition of dowry system.
4	देवदासींचे पुनर्वसन	.. 4.70	160	... Rehabilitation of devdasis.

१२.१४. राज्यात बालकल्याणाच्या दृष्टीने कार्यरत असणाऱ्या शासकीय/स्वयंसेवी संस्थांची दिनांक ३१ मार्च, १९९४ रोजी असणारी संख्या (अ) बाल सुधारगृहे (४८), (ब) बहुउद्देशीय सामूहिक केंद्रे (४), (क) बाल सदन (१५४), (ड) बाल मार्गदर्शन चिकित्सा केंद्रे (३२) अशी होती.

गृहनिर्माण

१२.१५. नागरी लोकसंख्येतील वाढ, शीघ्र औद्योगिकरण आणि प्रादेशिक विकास ह्या महाराष्ट्राच्या शहर व नगरातील निवासाची समस्या अधिक बिकट होण्यास कारणीभूत होणाऱ्या गोष्टी आहेत. निवासाची ही समस्या काही प्रमाणात सोडविण्याचा प्रयत्न शासनाच्या विविध कार्यक्रमांतर्गत केला जात आहे.

नागरी गृहनिर्माण

१२.१६. महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्र विकास प्राधिकरण (म्हाडा) १९७७ मध्ये स्थापन करण्यात आले. राज्यातील निवासाची गरज भागविणे

12.14. Under the child welfare programme, the Government/Voluntary Institutes functioning in the State as on 31st March, 1994 were (a) Remand Home (48), (b) Multipurpose Community Centre (4), (c) Bal Sadan (154) and (d) Child Guidance Clinic (32).

Housing

12.15. Growth of urban population, rapid industrialisation and regional development are the factors aggravating the housing problems in the cities and towns in Maharashtra. Efforts to solve the problems of housing to some extent are being made under the programme drawn up by the Government.

Urban Housing

12.16. Maharashtra Housing and Area Development Authority (MHADA) was constituted in 1977. The main objective of the authority is to meet

हे या प्राधिकरणाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. हुडको/एल.आय.सी. आणि राज्य शासनाचा योजनांतर्गत व्यय या मार्गाने प्राधिकरण गृहनिर्माणासाठी निधी जमा करते. मार्च, १९९३ पर्यंत प्राधिकरणाने अल्प उत्पन्न गटासाठी १,५३,१५६, मध्यम उत्पन्न गटासाठी २४,७०० आणि उच्च उत्पन्न गटासाठी ११,१०३ गाळे बांधले आहेत. याशिवाय दुकाने, व्यापारी संकुले बांधण्यात आली आहेत. प्राधिकरणाने मार्च, १९९२ पर्यंत झोपडपट्टी सुधार कार्यक्रमांतर्गत २२,८१२ गाळेसुद्धा बांधले आहेत. १९९३-९४ या वर्षात प्राधिकरणाने अल्प उत्पन्न गटासाठी ११,१६५, मध्यम उत्पन्न गटासाठी २,९६८ आणि उच्च उत्पन्न गटासाठी १,१७६ गाळे बांधले आहेत. दुकाने, प्लॉट्स, व्यापारी संकुलेसुद्धा ह्या वर्षात बांधली आहेत.

ग्रामीण गृहनिर्माण

१२.१७. 'किमान गरजा कार्यक्रम' तसेच 'वीस कलमी कार्यक्रमाचा' भाग म्हणून ग्रामीण भूमिहीन मजूर व घरे नसलेल्यांसाठी घरांच्या जागा देणे व झोपड्या बांधणे ही योजना राबविण्यात येते. १०० चौ. यार्ड विकसित जागा व त्यावर १० फूट × १० फूट क्षेत्राची झोपडी बांधून विनामूल्य देण्याची या योजनेत तरतूद आहे. ही योजना ग्रामविकास व जलसंधारण विभागाकडून राबविण्यात येते. १९९२-९७ या आठव्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये १,४३१.१५ लाख रुपयांचा नियत व्यय प्रस्तावित आहे. १९९४-९५ च्या वार्षिक योजनेत ५.१२ लाख रुपयांची तरतूद केली आहे.

पाणीपुरवठा

१२.१८. नागरी भागात पाणी पुरवठा कार्यक्रम नगरविकास विभागातर्फे विविध यंत्रणांमार्फत राबविण्यात येतो. सातव्या पंचवार्षिक योजनेअखेर पर्यंत राज्यातील २३३ पैकी २३० शहरांत नळ पाणीपुरवठ्याची सोय पुरविण्यात आली आहे. उर्वरित ३ शहरांत पाणी पुरवठ्याची योजना, ११२ नगरात आवर्धन योजना, ५ नगरात मलनिःसारण योजना आठव्या पंचवार्षिक योजनेत घेण्यात येत आहेत. १९९४-९५ च्या वार्षिक योजनेत नागरी पाणी पुरवठा योजना व स्वच्छता कार्यक्रम यासाठी १८६.३० कोटी रुपये नियत व्ययाची तरतूद केली आहे.

१२.१९. ग्रामीण भागांत पाणीपुरवठा कार्यक्रम ग्रामविकास विभागातर्फे, जिल्हा परिषदांसह विविध यंत्रणांमार्फत राबविण्यात येतो. केंद्र आणि राज्य शासनाने ग्रामीण भागांत पिण्याचे पाणीपुरवठा कार्यक्रमास अत्यंत उच्च अग्रक्रम दिला आहे आणि 'वीस कलमी कार्यक्रमात,' तसेच 'राष्ट्रीय किमान गरजा कार्यक्रमांतही' त्याचा अंतर्भाव केला आहे. ग्रामीण भागांतील पिण्याच्या पाण्याच्या योजना गावांतील पिण्याच्या पाण्याचे स्रोत, भूप्रदेश व लोकसंख्या यानुसार नळपाणी पुरवठा, विंधण विहिरी अथवा विहिरी अशा सोयी पुरवून राबविण्यात येतात.

१२.२०. आठवी पंचवार्षिक योजना सुरु होण्यापूर्वी केलेल्या सर्वेक्षणानुसार राज्यात १६,७९० कठीण गावे/वाड्या होत्या. १९९२-९४ या दोन वर्षांत २,७२९ गावे हाताळण्यात आली. १९९४-९५ मध्ये जानेवारी, १९९५ पर्यंत ४,३८९ गावे (वस्त्या) हाताळण्यात आली. १९९४-९५ च्या वार्षिक योजनेत ग्रामीण

the need for housing in the State. MHADA secures funds for housing activities from HUDCO/LIC and plan outlays from State Government. Upto the end of March, 1993, MHADA has constructed 1,53,156 tenements for Low Income Group, 24,700 for Middle Income Group and 11,103 for Higher Income Group. It also constructed shops, plots, commercial complexes during the year. MHADA has also constructed 22,812 dwelling units under Slum Improvement Programme by the end of March, 1992. During 1993-94, MHADA constructed 11,165 tenements for Low Income Groups, 2,968 tenements for Middle Income Groups 1,176 tenements for Higher Income Group. It also constructed shops, plots, commercial complexes during the year.

Rural Housing

12.17. Scheme of provision of house sites and construction of huts for rural houseless and landless workers is being implemented as a part of the "Minimum Needs Programme" and also a part of "20 Point Programme". The scheme envisages grant of developed house sites of 100 sq. yards with a hut of 10 feet × 10 feet constructed on it free of cost. The scheme is implemented by Rural Development and Water Conservation Department. An outlay of Rs. 1,431.15 lakh has been approved for VIII Five Year Plan (1992-97). An outlay of Rs. 5.12 lakh has been provided in Annual Plan 1994-95.

Water Supply

12.18. The water supply programme in urban areas is implemented by the Urban Development Department through different agencies. Out of 233 towns in the State, 230 towns are provided with pipewater supply facilities by the end of VII Five Year Plan. Water supply schemes for remaining three towns, augmentation scheme for 112 towns and sewerage scheme for 5 towns are being taken up in VIII Five Year Plan. An outlay of Rs. 186.30 crore is earmarked for urban water supply and sanitation programme in Annual Plan 1994-95.

12.19. The water supply programme in rural areas is implemented by Rural Development Department through different agencies including Zilla Parishads. The Central Government and State Government have accorded very high priority to the drinking water supply programme in rural areas and have included this programme in "20 Point Programme" and also in "National Minimum Needs Programme". The rural drinking water supply schemes are implemented by providing pipewater supply, borewells, dug wells depending on source of water, terrain and population of the village.

12.20. As per the survey conducted before the commencement of VIII Five Year Plan, there were 16,790 problem villages/wadis in the State. During two years 1992-94, 2,729 villages were tackled. During 1994-95, upto January, 1995, 4,389 villages (vasties) were tackled. An outlay of Rs. 132.2 crore was

पाणीपुरवठा व स्वच्छता कार्यक्रमासाठी १३२.२ कोटी रुपये नियत व्ययाची तरतूद केली आहे.

१२.२१. राज्याला दरवर्षी अपुन्या पावसामुळे बऱ्याच गावांत पिण्याच्या पाण्याच्या टंचाईच्या गंभीर समस्येला तोंड द्यावे लागते आणि अशा गावात शासनाला तातडीच्या पाणीपुरवठा योजना हाती घ्याव्या लागतात. याबाबतीत त्या त्या वेळी आदेश काढण्याऐवजी शासनाने हे कार्यक्रम राबविण्याबाबतचे व संनियंत्रण करण्याबाबतचे पूर्ण अधिकार जिल्हाधिकार्यांना देण्याविषयीचे स्थायी आदेश दिनांक ८ एप्रिल, १९९४ रोजी काढले आहेत.

१२.२२. १९९४-९५ मध्ये ह्या कार्यक्रमाखाली ३० सप्टेंबर, १९९४ पर्यंत कार्यक्रम राबविण्यात आलेल्या गावांची योजनानिहाय संख्या खालील तक्त्यात दिली आहे :—

earmarked for rural water supply and sanitation programme in Annual Plan 1994-95.

12.21. Due to shortage of rainfall, the State has to face the grave problem of acute scarcity of drinking water in number of villages every year and the Government has to take emergency water supply schemes in these villages. Instead of issuing *ad hoc* orders in this regard, the Government has issued standing orders on 8th April, 1994 giving the full powers to the District Collectors for execution and monitoring of these programmes.

12.22. During 1994-95, the schemewise number of villages covered under this programme upto 30th September 1994 are shown in the table below :—

तक्ता क्रमांक/TABLE No.12.2

३० सप्टेंबर, १९९४ पर्यंत कार्यक्रम राबविण्यात आलेल्या गावांची योजनानिहाय संख्या
Schemewise number of villages covered upto 30th September, 1994

अनुक्रमांक Sr. No. (1)	योजना (2)	संख्या No. (3)	गावे Villages (4)	वाड्या Wadies (5)	Scheme (2)
1	नवीन विधण विहिरी बांधणे	2,694	1,764	626	... Construction of new borewells.
2	नळ योजनेच्या विशेष दुरुस्त्या	1,738	1,760	151	... Special repairs to pipewater schemes.
3	विधण विहिरीच्या विशेष दुरुस्त्या	7,051	3,409	855	... Special repairs to borewells.
4	तात्पुरत्या पूरक नळ योजना	502	597	66	... Temporary supplementary pipewater schemes.

१३. नागरी पुरवठा

१३.१. आधीच्या वर्षाप्रमाणेच १९९४-९५ वर्षामध्ये सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत राज्यात तांदूळ, गहू, ज्वारी, साखर, खाद्यतेल आणि घासलेट यांचे वितरण चालू राहिले.

सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

१३.२. राज्यातील अधिकृत रास्त भावाच्या दुकानांची संख्या डिसेंबर, १९९३ अखेर ४०,४२९ होती. डिसेंबर, १९९४ अखेर त्यामध्ये २.१ टक्के एचडी वाढ होऊन ती ४१,२७२ इतकी झाली. १९९४-९५ मध्ये सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत, उपलब्धतेच्या अधीन राहून, दरमहा प्रति प्रौढास (२ युनिट्स) १० किलोग्रॅम इतके धान्य वाटपाचे परिमाण निश्चित करण्यात आले.

१३.३. शासनाने एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प आणि अवर्षण प्रवण क्षेत्र प्रकल्प क्षेत्रांत सार्वजनिक वितरण व्यवस्था बळकट करण्याच्या दृष्टीने " पुनर्रचित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था " हा कार्यक्रम १९९२ मध्ये सुरू केला. या कार्यक्रमाची अंमलबजावणी राज्याच्या ११४ तालुक्यांत करण्यात येत आहे. ह्या कार्यक्रमाचा एक भाग म्हणून शासनाने प्रत्येक स्वतंत्र महसुली गावात रास्त भावाची दुकाने उघडण्याचा निर्णय घेतला आहे. " पुनर्रचित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था " या कार्यक्रमांतर्भूत क्षेत्रात मार्च, १९९४ अखेर १२,०११ रास्त भावाची दुकाने कार्यरत होती. तसेच रास्त भावाच्या दुकानदारांच्या सोयीसाठी व सार्वजनिक वितरण व्यवस्थे अंतर्गत वितरित करण्यात येत असलेल्या वस्तूंचा अनधिकृत वापर टाळण्याच्या दृष्टीने शासनाने एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प व अवर्षण प्रवण क्षेत्र प्रकल्प क्षेत्रातील अंतर्गत भागात ११५ नवीन गोदामे उघडली आहेत. सार्वजनिक वितरण व्यवस्थे अंतर्गत असलेल्या गहू, तांदूळ, साखर इत्यादी नेहमीच्या वस्तूंशिवाय " पुनर्रचित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थे " अंतर्गत क्षेत्रात पामोलिन तेल, चहा पावडर, आयोडीनयुक्त मीठ (फक्त आदिवासी क्षेत्रात), धुण्याचा साबण व तूरडाळ या वस्तू वितरित करण्यात येत आहेत.

१३.४. राज्यातील आदिवासींची क्रयशक्ती अपुरी असल्यामुळे राज्य शासनाने राज्यातील आदिवासी क्षेत्रांकरिता " विशेष अनुदानित सार्वजनिक वितरण योजना " ही योजना मंजूर केली असून ही योजना १४ जिल्हांच्या ६८ तालुक्यांत दिनांक १ नोव्हेंबर, १९९२ पासून राबविली जात आहे. ह्या योजनेंतर्गत खालील वस्तू कमी केलेल्या किंमतीत व त्यांच्या समोर दर्शविलेल्या परिमाणानुसार वितरित करण्यात येतात.

13. CIVIL SUPPLIES

13.1. As in the earlier year rice, wheat, jowar sugar, edible oil and kerosene continued to be distributed during the year 1994-95 through the Public Distribution System in the State.

Public Distribution System (PDS)

13.2. The number of authorised fair price shops in the State increased by 2.1 per cent from 40,429 at the end of December, 1993 to 41,272 at the end of December, 1994. The quantum of foodgrains for distribution through the Public Distribution System (PDS) during 1994-95 was fixed, subject to availability, at 10 kg. per adult (2 units) per month.

13.3. With a view to strengthening the PDS in the Integrated Tribal Development Project (ITDP) and the Drought Prone Area Project (DPAP) areas, the Government launched " Revamped PDS " programme in 1992. This programme is being implemented in 114 talukas of the State. As a part of this programme, the Government has decided to open fair price shops in every independent revenue village. By the end of March, 1994, 12,011 fair price shops were functioning in the area covered under " Revamped PDS " programme. Similarly, keeping in view the convenience of the fair price shop-keepers and with a view to preventing unauthorised diversion of PDS commodities, the Government has opened 115 new godowns in the interior areas of the ITDP and DPAP blocks. In addition to the regular PDS commodities such as wheat, rice, sugar etc., the commodities viz. palmolein oil, tea powder, iodised salt (in tribal areas only), washing soap and tur dal are being distributed in the areas covered under " Revamped PDS ".

13.4. Having regard to the inadequate purchasing power of the tribals, the State Government has sanctioned a scheme known as " Specially Subsidised Public Distribution Scheme " for the tribal areas in the State, which is being implemented from 1st November, 1992 in 68 talukas of 14 districts. Under this scheme, the following commodities are distributed at lower prices and as per the quantum shown against them.

तक्ता क्रमांक / TABLE NO. 13.1
वितरित केलेल्या वस्तूंचे परिमाण व त्यांच्या किरकोळ विक्रीची किंमत
Quantum and retail selling prices of commodities distributed

वस्तू (1)	प्रतिकार्ड दरमहा परिमाण (किलोग्रॅम मध्ये)/Quantum per card per month (in kg.). (2)	किरकोळ विक्रीची प्रति किलोग्रॅम किंमत (रुपये) दि. १-२-१९९४ पासून/ Retail selling price per kg. (Rs.) w. e. f. 1-2-1994 (3)	Commodity (1)
(1) गहू	..	3.00	Wheat
(2) तांदूळ	..	4.40 to 5.50	Rice
(3) ज्वारी	..	1.75	Jowar
(4) तूरडाळ	..	12.00	Turdal
(5) पामोलिन तेल	..	27.00	Palmolein oil
(6) आयोडीन युक्त मीठ	..	1.30	Iodised salt
(7) चहा पावडर	2.50 ग्रॅम/gm.	14.50 (प्रति/पर 250 ग्रॅम/gm.)	Tea powder
(8) धुण्याचा साबण	2 बटा/cakes	1.75 (प्रति बटा/per cake)	Washing soap

१३.५. राज्याच्या आदिवासी क्षेत्रात "द्वार वितरण व्यवस्था" टप्प्याटप्प्याने अंमलात आणण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत शासकीय गोदामापासून रास्त भावाच्या दुकानापर्यंत वस्तूंची वाहतूक शासकीय वाहनांचा वापर करून व शासकीय खर्चाने केली जाते. सध्या या योजनेअंतर्गत १९९४-९५ मध्ये खरेदी केलेली १५ वाहने धरून ७४ वाहनांच्या मदतीने सुमारे ३ हजार रास्त भावांची दुकाने समाविष्ट आहेत. ही योजना महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळामार्फत राबविली जाते आणि त्यासाठी महामंडळाकडे वाहने सुपूर्द करण्यात आलेली आहेत. या महामंडळाला वाहने चालविणे, ती सुव्यवस्थित ठेवणे, त्यांची दुरुस्ती करणे आणि सुटे भाग बदलून घेणे यावरील खर्च भागविणे शक्य व्हावे यासाठी वाहतूक केलेल्या वस्तूंच्या वजनाच्या प्रमाणात प्रति क्विंटल रु. ९ या दराने रक्कम दिली जाते.

१३.६. सार्वजनिक वितरण व्यवस्था आणि पुनर्रचित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था याअंतर्गत वितरित केल्या जाणाऱ्या अन्नधान्यांच्या किरकोळ विक्रीच्या किंमती खालीलप्रमाणे आहेत :—

तक्ता क्रमांक / TABLE NO. 13.2
वितरित केलेल्या अन्नधान्याच्या किरकोळ किंमती
Retail issue prices of foodgrains distributed

वस्तु/प्रत (1)	किंमत प्रति किलोग्रॅम (रुपये) Price per kg. (Rs.)		Commodity/Variety (1)
	सार्वजनिक वितरण व्यवस्था General PDS (2)	पुनर्रचित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था Revamped PDS (3)	
दि. १-२-१९९४ पासून/ From 1-2-1994			
(1) तांदूळ			Rice
अत्युत्तम	7.90	7.25	Superfine
उत्तम	7.50	7.00	Fine
साधारण	6.60	6.00	Common
(2) गहू	5.00	4.00	Wheat
(3) ज्वारी	2.75	1.75	Jowar
(4) बाजरी	2.75	1.75	Bajra
(5) साखर	9.05	9.05	Sugar

१३.७. राज्यातील रास्त भावाच्या दुकानांनी १९९४ या कॅलेंडर वर्षात केलेली तांदळाची उचल ३.८३ लाख टन होती, तर आधीच्या कॅलेंडर वर्षात ती ६.३४ लाख टन होती. गव्हाची उचल ४.९० लाख टन होती, तर आधीच्या कॅलेंडर वर्षात ती ५.४८ लाख टन होती. १९९३ ह्या कॅलेंडर वर्षात राज्याच्या पुनर्रचित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत क्षेत्रात तांदळाची व गव्हाची उचल अनुक्रमे १.२८ लाख टन व १.६९ लाख टन झाली होती. १९९४ ह्या वर्षात या क्षेत्रात तांदळाची व गव्हाची उचल जपळपास अनुक्रमे १.१९ लाख टन व १.६७ लाख टन झाली.

१३.८. भारत सरकारने राज्य शासनाला सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत वितरित करण्यासाठी भारतीय अन्न महामंडळामार्फत तांदूळ व गहू यांचा पुरवठा करणे चालू ठेवले. राज्यास १९९४ ह्या वर्षात गेल्या वर्षा इतकाच म्हणजे ८.५८ लाख टन तांदळाचा पुरवठा करण्यात आला. गव्हाचा पुरवठा १९९४ ह्या वर्षात ९.६० लाख टन करण्यात आला. १९९३ मध्ये तो ९.८५ लाख टन इतका होता.

13.5. The "Door Step Delivery System" is being implemented in a phased manner in the tribal areas of the State. Under this scheme, the transportation of commodities from Government godowns to fair price shops is carried out using Government vehicles and at Government cost. At present the scheme covers nearly 3,000 fair price shops with the help of 74 vehicles including 15 vehicles purchased during the year 1994-95. The Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation implements this scheme and vehicles are handed over to this Corporation for the implementation of this scheme. To enable this Corporation to meet the running cost, maintenance, repairs and replacement costs an amount of Rs. 9 per quintal of transported commodities is paid to the Corporation.

13.6. The retail issue prices of foodgrains distributed through PDS and Revamped PDS are as follows :—

13.7. Offtakes of rice by fair price shops in the State for the calendar year 1994 was 3.83 lakh tonnes as against 6.34 lakh tonnes during the previous calendar year. In the case of wheat it was 4.90 lakh tonnes as against 5.48 lakh tonnes in the previous calendar year. During the calendar year 1993, the offtakes of rice and wheat in Revamped PDS areas of the State were 1.28 lakh tonnes and 1.69 lakh tonnes respectively. During the year 1994 the offtakes of rice and wheat in these areas were approximately 1.19 lakh tonnes and 1.67 lakh tonnes respectively.

13.8. The Government of India continued to allot rice and wheat to the State Government through the Food Corporation of India for distribution under the PDS. The quantity of rice allotted to the State in 1994 was 8.58 lakh tonnes, same as that in 1993. In the case of wheat, allotment was 9.60 lakh tonnes in 1994 as against 9.85 lakh tonnes in 1993.

१३.९. राज्य शासनाने पूर्वीप्रमाणेच १९९४-९५ मध्येही महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन महासंघ आणि महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ या संस्थांमार्फत आधारभूत किंमत योजनेअंतर्गत भात, सर्वसाधारण दर्जाची (एफएक्यू) ज्वारी, बाजरी व मका खरेदी करण्याची व्यवस्था केली आहे. १९९४-९५ च्या हंगामाकरिता भाताच्या अत्युत्तम, उत्तम व साधारण प्रतीसाठी ठरवून दिलेल्या आधारभूत किंमती प्रति क्विंटल अनुक्रमे रु. ३८०, रु. ३६० व रु. ३४० अशा होत्या. आधीच्या हंगामाकरिता तत्सम किंमती प्रति क्विंटल अनुक्रमे रु. ३५०, रु. ३३० व रु. ३१० अशा होत्या. एफएक्यू ज्वारी आणि बाजरीची १९९४-९५ हंगामाकरिता आधारभूत किंमत प्रति क्विंटल रु. २८० आहे, तर आधीच्या हंगामाकरिता सदर किंमत प्रति क्विंटल रु. २६० इतकी होती. मकाची आधारभूत किंमत १९९४-९५ च्या हंगामाकरिता प्रति क्विंटल रु. २९० आहे, तर आधीच्या हंगामाकरिता सदर किंमत रु. २६५ प्रति क्विंटल इतकी होती.

१३.१०. महाराष्ट्र राईस (लेव्ही ऑन राईस मिलर्स) आदेश १९८९ (राज्य आदेश) हा आदेश आवश्यक वस्तू अधिनियम, १९५५ अंतर्गत काढण्यात आला आहे. या आदेशान्वये राज्यातील हलर सोडून भात गिरण्यांनी त्यांनी रोज भरडाई केलेल्या तांदूळाच्या ३० टक्के लेव्ही विहित किंमतीने शासनाला द्यावयाची आहे. तथापि, शेतकऱ्यांसाठी अथवा शेत मजुरांसाठी करण्यात आलेली खावटी भरडाई काही प्रमाणात लेव्ही मुक्त आहे. त्यानुसार १९९३-९४ च्या हंगामामध्ये राज्यात एकूण ६७,६११ टन लेव्ही तांदूळाची वसुली झाली होती. १९९४-९५ च्या चालू हंगामात दिनांक ३१ जानेवारी, १९९५ पर्यंत ४६,७११ टन लेव्ही तांदूळाची वसुली झाली आहे.

नियंत्रित (लेव्ही) साखर

१३.११. भारत सरकारकडून महाराष्ट्राला सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत वाटपाकरिता मिळणारे नियंत्रित साखरेचे मासिक नियतन २९,९३८ टन इतके आहे. राज्यातील शिधापत्रिकाधारकांना साखर दरमहा दर माणशी ४२५ ग्रॅम या परिमाणात वितरित केली जाते. दिनांक १ फेब्रुवारी, १९९४ पासून नियंत्रित साखरेचा किरकोळ विक्रीचा दर प्रति किलोग्रॅम रु. ९.०५ इतका आहे.

१३.१२. भारत सरकारकडून नियंत्रित साखरेच्या नेहमीच्या मासिक नियतनाव्यतिरिक्त सणासुदीसाठी ९,०१४ टन इतकी अतिरिक्त साखर प्राप्त झाली. ही अतिरिक्त साखर सप्टेंबर, १९९४ व ऑक्टोबर, १९९४ या महिन्यात नेहमीच्या मासिक परिमाणाव्यतिरिक्त दर माणशी ५० ग्रॅम या परिमाणात वितरित करण्यासाठी उपलब्ध करून देण्यात आली.

खाद्यतेल

१३.१३. ऑक्टोबर, १९९४ ला संपणाऱ्या "तेल वर्षात" भारत सरकारकडून राज्यास सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत वितरित करण्यासाठी १०,००० टन इतका पामोलेन तेलाचा पुरवठा प्राप्त झाला. मागील तेल वर्षात ५,००० टन इतका पुरवठा झाला होता. हे तेल सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत दरमहा प्रति शिधापत्रिका एक किलोग्रॅम या प्रमाणात वितरित करण्यासाठी उपलब्ध करून देण्यात आले.

13.9. As in the past, in 1994-95 also the State Government has made arrangements to purchase paddy, Fair Average Quality (FAQ) jowar, bajra and maize under Price Support Scheme through the Maharashtra State Co-operative Marketing Federation and the Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation. The support prices fixed for superfine, fine and common varieties of paddy for 1994-95 season were Rs. 380, Rs. 360 and Rs. 340 per quintal respectively as against the corresponding prices of Rs. 350, Rs. 330 and Rs. 310 per quintal for the previous season. The support price for FAQ jowar and bajra for 1994-95 season is Rs. 280 per quintal as against Rs. 260 per quintal for the previous season. The support price for the maize for 1994-95 season is Rs. 290 per quintal as against Rs. 265 per quintal for the previous season.

13.10. Maharashtra rice (Levy on Rice Millers) Order, 1989 (State Order) is issued under Essential Commodities Act, 1955. As per this order, the Rice millers in the State, except hullers, are required to pay Levy in Rice to the extent of 30 per cent milled by them at a fixed price. However, khavati milling for Cultivators and Agriculture Labourers is exempted from payment of Levy to some extent. Accordingly, during 1993-94 season 67,611 tonnes levy of rice was collected in the State. During the current 1994-95 season upto 31st January, 1995, 46,711 tonnes levy of rice has been collected.

Controlled (Levy) Sugar

13.11. The monthly allocation of levy sugar for Maharashtra by the Government of India for distribution through PDS is 29,938 tonnes. Sugar is distributed to the cardholders at the rate of 425 grams per head per month in the State. The retail rate for levy sugar is Rs. 9.05 per kg. with effect from 1st February, 1994.

13.12. Apart from the regular monthly quota of levy sugar, the Government of India had released an additional quantity of 9,014 tonnes of sugar for distribution during the festival season of 1994. This was made available for distribution at the rate of 50 grams per head over and above the normal monthly quota in the months of September, 1994 and October, 1994.

Edible Oil

13.13. For the "Oil Year" ending October, 1994, the State received 10,000 tonnes of Palmolein oil from the Government of India for distribution through PDS as against 5,000 tonnes received in the earlier oil year. This oil was made available for distribution through PDS at the monthly quantum of one kg. per ration card.

घासलेट

१३.१४. राज्यास घासलेट पुरविण्यासाठी भारत सरकारने वर्षाची (१) उन्हाळा (२) पावसाळा व (३) हिवाळा अशी तीन गटात विभागणी केली आहे. प्रत्येक गटाचा कालावधी ४ महिन्यांचा आहे. त्यानुसार राज्याला घासलेटचा दरमहा उन्हाळ्यात १.५१ लाख किलो लिटर, पावसाळ्यात १.६० लाख किलो लिटर व हिवाळ्यात १.७४ लाख किलो लिटर एवढा पुरवठा प्राप्त झाला. हा घासलेटचा पुरवठा घरगुती व औद्योगिक वापरासहित बिगर घरगुती वापरासाठी असतो.

१३.१५. सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत वितरित होणाऱ्या घासलेटचा संभाव्य गैरवापर टाळण्याच्या दृष्टीने भारत सरकारकडून घरगुती वापरासाठी (इंधन व दिवाबत्तीसाठी) निळ्या रंगाचे घासलेट पुरविण्यात येते. बिगर घरगुती वापराच्या घासलेटचा रंग पांढराच चालू राहिला.

□ □

Kerosene

13.14. For allocation of kerosene to the State, the Government of India has divided the year into three blocks viz. (i) summer, (ii) monsoon and (iii) winter, the duration of each block being 4 months. Accordingly, monthly quota of kerosene received by the State was 1.51 lakh kilo litres in summer, 1.60 lakh kilo litres in monsoon and 1.74 lakh kilo litres in winter. The kerosene supplied is for domestic and non-domestic including industrial uses.

13.15. With a view to preventing possible misuse of kerosene distributed through PDS the blue dye kerosene is being supplied by the Government of India for distribution through the PDS for domestic purposes (i.e. fuel and lighting). The colour of kerosene used for non-domestic purpose is continued to be white.

□ □

वर्गीकृत व्यापारी बँका

१४.१. रिझर्व्ह बँकेने प्रसिद्ध केलेल्या " हँडआउट ऑफ बँकिंग स्टॅटिस्टिक्स " या त्रैमासिक प्रकाशनानुसार दि. ३० जून, १९९४ रोजी राज्यात वर्गीकृत व्यापारी बँकांची ५,७४३ कार्यालये (शाखा) होती. ती आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत सुमारे एक टक्क्याने जास्त होती. दि. ३० जून, १९९४ रोजी असणाऱ्या एकूण बँक शाखांपैकी ५९ टक्के शाखा ग्रामीण व निमनागरी भागात, तर ४१ टक्के शाखा नागरी भागात होत्या. एकूण बँक शाखांपैकी २१ टक्के बँक शाखा एकट्या बृहन्मुंबईमध्ये होत्या. महाराष्ट्रात दर लाख लोकसंख्येमागे असलेल्या बँक शाखांची संख्या जून, १९९४ अखेर ६.८ इतकी होती आणि ती जवळजवळ अखिल भारतीय पातळीवरील संख्येइतकीच (६.९) होती.

१४.२. वर्गीकृत व्यापारी बँकांच्या शाखांपैकी ५९ टक्के शाखा जरी राज्याच्या ग्रामीण व निमनागरी भागात होत्या तरी राज्यातील सर्व वर्गीकृत व्यापारी बँकांच्या एकूण ठेवींमध्ये व एकूण पतपुरवठ्यामध्ये त्यांचा वाटा अनुक्रमे केवळ ८.९ टक्के आणि ७.४ टक्के इतकाच होता. गेल्या पाच वर्षांत राज्याच्या ग्रामीण व निमनागरी भागातील बँकांच्या ठेवीतील व पतपुरवठ्यातील वाढ लक्षणीय म्हणजेच अनुक्रमे १०२ टक्के व ४७ टक्के होती, तरी नागरी भागात याबाबतीत झालेल्या वाढीच्या तुलनेत ही वाढ बरीच कमी होती. नागरी भागातील त्याच कालावधीतील ठेवी व पतपुरवठ्यातील वाढ अनुक्रमे १६१ टक्के व १०४ टक्के होती. दि. ३० जून, १९९४ रोजी राज्यातील वर्गीकृत व्यापारी बँकांच्या एकूण ठेवी व कर्जांमध्ये एकट्या बृहन्मुंबई जिल्ह्यातील ठेवी व कर्जांचा वाटा अनुक्रमे ७८ व ८२ टक्के इतका होता. राज्यातील सर्व वर्गीकृत व्यापारी बँकांच्या एकूण ठेवींमध्ये आधीच्या वर्षापेक्षा ७.२ टक्क्यांनी वाढ होऊन त्या जून, १९९४ अखेर ६८,८४१ कोटी रुपये झाल्या. राज्यातील या बँकांचे एकूण येणे कर्ज आधीच्या वर्षापेक्षा ३.६ टक्क्यांनी वाढून जून, १९९४ अखेर ते ४२,८७८ कोटी रुपये एवढे झाले. राज्याच्या ग्रामीण व निमनागरी भागातील येणे कर्जाची रक्कम जून, १९९४ अखेर आधीच्या वर्षापेक्षा ५.५ टक्क्यांनी वाढून ती ३,१८४ कोटी रुपये झाली. राज्यातील ह्या बँकांची जून, १९९४ अखेरची येणे कर्जाची दरडोई रक्कम रुपये ५,०६४ होती आणि ती अखिल भारतीय पातळीवरील अशा रकमेपेक्षा (रुपये १,९९१) पुष्कळ अधिक होती. राज्याच्या सर्व भागातील मिळून वर्गीकृत व्यापारी बँकांच्या येणे कर्जाचे ठेवींशी प्रमाण जून, १९९३ अखेरच्या ६४ टक्क्यांवरून कमी होऊन ते जून, १९९४ अखेर ६२ टक्के झाले. त्याचप्रमाणे ग्रामीण व निमनागरी भागात जून, १९९४ अखेरीस हे प्रमाण कमी होऊन ५२ टक्के झाले; त्या आधीच्या वर्षाअखेर ते ५८ टक्के होते.

Scheduled Commercial Banks

14.1. The number of banking offices (branches) of all scheduled commercial banks in the State as on 30th June, 1994 was 5,743 according to the "Quarterly Handout of Banking Statistics" issued by the Reserve Bank of India. This was about one per cent more than that a year back. Out of the total banking offices as on 30th June, 1994, 59 per cent were in rural and semi-urban areas and 41 per cent were in urban areas. Greater Bombay alone had 21 per cent of total banking offices. The number of bank branches per lakh population by the end of June, 1994 in Maharashtra State was 6.8, which was almost the same as that for All-India (6.9).

14.2. Eventhough 59 per cent of the branches of scheduled commercial banks were in rural and semi-urban areas of the State, these accounted for only about 8.9 per cent of the total deposits and 7.4 per cent of total outstanding credits of all the scheduled commercial banks in the State. During the last five years, the increase in the deposits and credits of the banks in the rural and semi-urban areas of the State was significant i.e. 102 per cent and 47 per cent respectively, though these were on a much lower side as compared to the increases in the urban areas of the State. The increases in deposits and credits in the urban areas in the same period were 161 per cent and 104 per cent respectively. Greater Bombay district alone accounted for 78 per cent of the total deposits and 82 per cent of the total credits in the State as on 30th June, 1994. The aggregate deposits of the scheduled commercial banks in the State stood at Rs. 68, 841 crore at the end of June, 1994 showing an increase of 7.2 per cent over that of previous year. The outstanding credit of these banks in the State stood at Rs. 42,878 crore at the end of June, 1994 showing an increase of 3.6 per cent over that of the previous year. The outstanding credit in rural and semi-urban areas of the State at end of June, 1994 stood at Rs. 3,184 crore showing an increase of 5.5 per cent over that of the previous year. The outstanding credit *per capita* of these banks in the State at the end of June, 1994 was Rs. 5,064 which was much more than that for All-India (Rs. 1,991). Credit-Deposit ratio of the scheduled commercial banks taken together in the State at the end of June, 1994 decreased to 62 per cent from 64 per cent at the end of June, 1993. So also, this ratio in rural and semi-urban areas decreased to 52 per cent at the end of June, 1994 from 58 per cent

राज्यातील सर्व बर्गीकृत व्यापारी बँकांच्या येणे कर्जाचे ठेवींशी असलेले जून, १९९४ अखेरचे प्रमाण (६२ टक्के) हे अखिल भारतीय पातळीवरील प्रमाणापेक्षा (५४ टक्के) जास्त होते.

१४.३. बर्गीकृत व्यापारी बँकांची राज्यातील विविध क्षेत्रांतील येणे कर्जाची अगदी अलिकडील काळाची म्हणजे दि. ३१ मार्च, १९९१ व दि. ३१ मार्च, १९९२ या संदर्भ दिनांकांकरिता उपलब्ध असलेली माहिती खालील तक्त्यात दिली आहे :-

year back. The Credit-Deposit ratio of these banks taken together in the State at the end of June, 1994 (62 per cent) was more than that for All-India (54 per cent).

14.3. The latest available data on outstanding credit in different sectors of the scheduled commercial banks in the State which pertain to 31st March, of 1991 and 1992 are presented in the following table :-

तक्ता क्रमांक/TABLE No.14.1
महाराष्ट्रातील बर्गीकृत व्यापारी बँकांचे क्षेत्रवार येणे कर्ज
Sectorwise outstanding bank credit of scheduled commercial banks in Maharashtra
(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

क्षेत्र	दि. ३१ मार्च, १९९१ रोजी On 31st March, 1991		दि ३१ मार्च, १९९२ रोजी On 31st March, 1992		Sector
	येणे कर्ज Outstanding credit	एकूणाशी टक्केवारी Percentage to total	येणे कर्ज Outstanding credit	एकूणाशी टक्केवारी Percentage to total	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(1)
(१) कृषि व संलग्न कामे ..	1,610	6.14	1,782	5.92	1. Agriculture and allied activities
(२) खानकाम व दगड खानकाम ..	83	0.32	69	0.23	2. Mining and quarrying
(३) वस्तुनिर्माण ..	13,305	50.73	15,708	52.17	3. Manufacturing industry
(४) वीज निर्मिती, वायू व पाणी पुरवठा	98	0.38	133	0.44	4. Electricity, gas and water
(५) बांधकाम ..	596	2.27	751	2.50	5. Construction
(६) परिवहन ..	470	1.79	437	1.45	6. Transport operations
(७) व्यावसायिक आणि इतर सेवा ..	680	2.59	741	2.46	7. Professional and other services
(८) व्यापार ..	5,453	20.79	5,734	19.04	8. Trade
(९) व्यक्तिगत कर्ज ..	1,640	6.26	1,934	6.42	9. Personal loans
(१०) इतर ..	2,290	8.73	2,822	9.37	10. Other
बँकांचे एकूण येणे कर्ज ..	26,225	100.00	30,111	100.00	Total bank credit
त्यापैकी कुशल कारागीर, ग्रामोद्योग ..	2,547	9.71	2,806	9.32	Of which on Artisans, Village Industries and Other small-scale Industries.
व इतर लघु उद्योग यांना.					

१४.४. मार्च, १९९२ अखेर राज्यातील या बँकांच्या एकूण येणे कर्जांमध्ये वस्तुनिर्माण उद्योगाचा वाटा ५२.२ टक्के इतका मोठा होता. तसेच व्यापार क्षेत्राचा वाटा देखील १९.० टक्के म्हणजे लक्षणीय होता. वस्तुनिर्माण क्षेत्रामध्ये समाविष्ट असलेल्या कुशल कारागीर, ग्रामोद्योग आणि इतर लघु उद्योग यांचा एकूण येणे कर्जांमध्ये ९.३ टक्के वाटा होता.

वार्षिक पत योजना

१४.५. प्राधान्य क्षेत्र कर्जपुरवठा कार्यक्रमाखालील ग्रामीण पतपुरवठा वाटप व्यवस्थेत सुधारणा करण्याच्या दृष्टीने भारतीय रिझर्व्ह बँकेने दि. १ एप्रिल, १९८९ पासून सेवा क्षेत्र योजना (सर्व्हिस एरिआ अप्रोच) ही नवीन योजना सुरु केली आहे. ह्या योजनेचा उद्देश ठराविक क्षेत्रातील उदा. खेड्यांच्या गटातील ग्रामीण जनतेच्या वित्त पुरवठ्याबाबतच्या सर्व

14.4. Of the total outstanding credit by these banks in the State at the end of March, 1992 manufacturing industry accounted for a sizeable share of 52.2 per cent. The share of trade sector was also significant being 19.0 per cent. The artisans, village industries and other small-scale industries which are included in the manufacturing sector accounted for 9.3 per cent of the total outstanding credit.

Annual Credit Plan

14.5. With a view to improve Rural Credit Delivery System under priority sector lending programme the Reserve Bank of India (RBI) has introduced a new scheme viz. Service Area Approach (SAA) with effect from 1st April, 1989. The SAA aims at meeting all credit requirements of the rural people in the

गरजा एकाच संस्थेमार्फत पुरविणे हा आहे. ही संस्था म्हणजे व्यापारी बँकेची शाखा, प्रादेशिक ग्रामीण बँक अथवा प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्था असू शकते. सेवा क्षेत्र योजनेखाली निवडलेल्या अशा संस्थेने भारतीय रिझर्व्ह बँकेने दिलेल्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार सेवा क्षेत्रासाठी वार्षिक पत योजना तयार करायची असते. त्यासाठी नेमून दिलेल्या क्षेत्रामध्ये आधी पाहणी करून अस्तित्वात असलेली कर्जे आणि नियोजित कर्जे विचारात घेण्यात येतात. वार्षिक पत योजना १९९३-९४ आणि १९९४-९५ (लक्ष्य) सालातील पतपुरवठा वाटपाची स्थिती खाली दिली आहे :-

given area i. e. group of villages by a single institution which can be a branch of Commercial Bank (CB), Regional Rural Bank (RRB) or Primary Agricultural Credit Society (PACS). Under SAA, the selected Commercial Bank or RRB branches or PACS are to draw up an Annual Credit Plan for the service area as per the guidelines laid down by RBI after conducting survey and taking into account existing as well as planned lending in the designated area. Position of credit disbursement under Annual Credit Plan 1993-94 and 1994-95 (targets) is given below :-

तक्ता क्रमांक/TABLE No.14.2
वार्षिक पतपुरवठा योजनेखाली कर्जचे वाटप
Credit disbursement under Annual Credit Plan

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

वर्ष	प्राधान्य क्षेत्र/Priority sector				Year
	कृषि व संलग्न कार्ये Agricultural and allied activities	ग्रामीण कारागीर/ ग्राम/कुटीर/लघु उद्योग Rural artisans V. & C. & SSI.	व्यापार व सेवा Trade and services	एकूण प्राधान्य क्षेत्र Total priority sector	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(1)
(अ) सर्व बँका १९९३-९४	1,535 (74.9)	300 (14.6)	214 (10.5)	2,049 (100.0)	(A) All Banks 1993-94
१९९४-९५ (लक्ष्य)	1,649 (72.7)	362 (16.0)	256 (11.3)	2,267 (100.0)	1994-95 (Target)
(ब) प्रादेशिक ग्रामीण बँका १९९३-९४	14.71	0.82	5.64	21.17	(B) By RRBs 1993-94
१९९४-९५ (लक्ष्य)	25.78	2.81	8.03	36.62	1994-95 (Target)

कंसातील आकडे टक्केवारी दर्शविताने.

Bracketed figures show percentages.

१४.६. १९९३-९४ मध्ये वार्षिक पत योजनेखाली राज्याच्या ग्रामीण भागात विविध प्राधान्य क्षेत्रांखाली एकूण २,०४९ कोटी रुपयांचा पतपुरवठा वाटप करण्यात आला. १९९४-९५ मध्ये या योजनेखाली २,२६७ कोटी रुपयांचा पतपुरवठा वाटप करण्याचे योजिले आहे. प्राधान्य क्षेत्र कर्जपुरवठा कार्यक्रमाखाली १९९३-९४ मध्ये करण्यात आलेल्या एकूण कर्जवाटपामध्ये कृषि व संलग्न सेवा, ग्रामीण कारागीर/ग्रामोद्योग/कुटीर उद्योग व लघुउद्योग आणि व्यापार व संलग्न सेवा यांचा वाटा अनुक्रमे ७५, १५ आणि १० टक्के होता. समाजातील दुर्बल घटकांना कर्ज पुरवठ्याचा पुरेसा आधार देण्याच्या हेतूने राज्यात प्रादेशिक ग्रामीण बँका स्थापन करण्यात आल्या असून त्यामध्ये भारत सरकार, प्रायोजक बँका आणि राज्य शासन यांचा भाग भांडवलात वाटा असतो. १९९३-९४ अखेरपर्यंत राज्यात दहा प्रादेशिक ग्रामीण बँका स्थापन करण्यात आल्या आहेत. त्यांचे कार्यक्षेत्र राज्यातील १७ जिल्ह्यांत असून त्यांच्या शाखांची संख्या ५९१ इतकी होती. ह्या दहा प्रादेशिक ग्रामीण बँकांपैकी एका बँकेचे भाग भांडवल एक कोटी रुपये असून उर्वरित बँकांचे भाग भांडवल प्रत्येकी ७५ लाख रुपये होते. ह्या भाग भांडवलामध्ये राज्य शासनाचा वाटा १५ टक्के इतका होता. १९९३-९४ मधील एकूण कर्ज वाटपापैकी सुमारे २१ कोटी रुपयांचे वाटप प्रादेशिक ग्रामीण बँकांनी केलेले होते.

14.6. Under the Annual Credit Plan total credit amounting to Rs. 2,049 crore was disbursed under various priority sectors during 1993-94 in the rural areas of the State. During 1994-95 it is envisaged to disburse credit to the extent of Rs. 2,267 crore under the above programme. Of the total credit disbursement during 1993-94 under priority sector lending programme, Agriculture and allied activities, Rural artisans/village/cottage SSI and Trade and allied services accounted for 75, 15 and 10 per cent respectively. With a view to provide adequate credit support to the weaker sections of the society, Regional Rural Banks (RRBs) have been established in the State with share capital contribution by Government of India, sponsoring banks and State Government. By the end of 1993-94, 10 RRBs have been established in the State. They are having 591 branches covering 17 districts in the State. The share capital of one of these ten RRBs was Rs. one crore and that of rest of the banks was Rs. 75 lakh each. The contribution of the State Government in the share capital is 15 per cent. Out of the total credit disbursement during 1993-94 about Rs. 21 crore was disbursed by the R.R.B.s.

एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम

१४.७. राज्य शासनाकडून राबविण्यात येणाऱ्या एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीत बँकांचा सहभाग महत्त्वाचा आहे. १९९३-९४ मध्ये ह्या कार्यक्रमाखाली शासनाकडून २,१७,६७१ कुटुंबांना ६३.८६ कोटी रुपयांचे अनुदान वाटप आणि बँकांकडून ११८.९९ कोटी रुपयांचे कर्जवाटप करण्यात आले. ह्या एकूण कर्जवाटपात व्यापारी बँकांचा वाटा ६५ टक्के, सहकारी बँकांचा २८ टक्के, तर ग्रामीण बँकांचा ७ टक्के इतका होता.

संयुक्त भांडवली संस्था

१४.८ अस्थायी आकडेवारीनुसार महाराष्ट्र राज्यातील संयुक्त भांडवली संस्थांची संख्या १९९२-९३ मधील ६२,०२४ वरून ९.७ टक्क्यांनी वाढून १९९३-९४ मध्ये ती ६८,०१२ झाली. याच कालावधीत अखिल भारतीय स्तरावर संयुक्त भांडवली संस्थांच्या संख्येत झालेली वाढ किंचित जास्त म्हणजे १०.८ टक्के होती. राज्यातील एकूण संयुक्त भांडवली संस्थांपैकी खाजगी मर्यादित संस्था ६१,६९३ (९०.७ टक्के) आणि सार्वजनिक मर्यादित संस्था ६,३१९ (९.३ टक्के) होत्या. राज्यातील खाजगी व सार्वजनिक संयुक्त भांडवली संस्थांच्या संख्येत १९९२-९३ च्या तुलनेत १९९३-९४ मध्ये अनुक्रमे १०.१ आणि ५.७ टक्क्यांनी वाढ झाली. राज्यातील या संस्थांचे भरणे केलेले भांडवल १९९२-९३ मधील १२,६३८ कोटी रुपयांवरून वाढून ते १९९३-९४ मध्ये १६,५१६ कोटी रुपये एवढे झाले व ही वाढ ३०.७ टक्के होती. या तुलनेत अखिल भारतीय स्तरावरील वाढ ११.५ टक्के होती. सन १९९४-९५ च्या पहिल्या नऊ महिन्यांमध्ये (डिसेंबर, १९९४ अखेरपर्यंत) महाराष्ट्र राज्यातील संयुक्त भांडवली संस्थांची संख्या ७४,७०१ पर्यंत वाढली. त्यापैकी खाजगी मर्यादित संस्था ६७,७२७ आणि सार्वजनिक मर्यादित संस्था ६,९७४ होत्या. राज्यातील ह्या संस्थांचे भरणे केलेले भांडवल डिसेंबर, १९९४ अखेर २१,००३ कोटी रुपये इतके झाले.

अल्पबचत

१४.९. राज्याकरिता १९९३-९४ सालासाठी निव्वळ अल्पबचत गुंतवणुकीचा इष्टांक ८५० कोटी रुपये ठरविण्यात आला होता. प्रत्यक्षात १,१७५.११ कोटी रुपये (दरडोई रु. १४२) इतकी गुंतवणूक होऊन सदरचा इष्टांक ओलांडण्यात आला. भारत सरकारकडून अल्पबचतीच्या निव्वळ गुंतवणुकीवर ५१३.३७ कोटी रुपये इतके कर्ज-सहाय्य प्राप्त झाले. १९९४-९५ करिता निव्वळ अल्पबचत गुंतवणुकीचा इष्टांक ९५० कोटी रुपये ठरविण्यात आला असून माहे डिसेंबर, १९९४ अखेर ८५९.७५ कोटी रुपये (दरडोई रु. १०२) इतकी निव्वळ अल्पबचत गुंतवणूक झाली होती. आधीच्या वर्षात तत्सम कालावधीअखेर ५२१.९७ कोटी रुपये इतकी निव्वळ गुंतवणूक झाली होती.

लॉटरी

१४.१०. राज्याच्या विकास कार्यक्रमासाठी निधी उभारण्याकरिता दि. १ मार्च, १९६९ पासून राज्यात राज्य लॉटरी योजना सुरू करण्यात आली. या योजनेखाली मासिक, साप्ताहिक आणि दैनिक सोडती काढण्यात येतात. १९९३-९४ या वर्षात राज्य लॉटरीपासून ८३ लाख रुपये निव्वळ नफा झाला, तर १९९२-९३ मध्ये हा नफा ५.७० कोटी रुपये होता.

Integrated Rural Development Programme

14.7. In the Integrated Rural Development Programme, being implemented by the State Government, the banks have important participation. During 1993-94, under this programme, the subsidy of Rs. 63.86 crore from the Government and the loan of Rs. 118.99 crore through banks were distributed to 2,17,671 families. In the total amount of the loan distribution, the share of the commercial banks was 65 per cent, that of the co-operative banks 28 per cent and that of the rural banks 7 per cent.

Joint Stock Companies

14.8. As per the provisional figures the number of Joint Stock Companies in Maharashtra State increased by 9.7 per cent to 68,012 during the year 1993-94 from 62,024 in 1992-93. The increase in the number of Joint Stock Companies at All-India level during the above period was slightly more at 10.8 per cent. Out of the total number of Joint Stock Companies, 61,693 (i.e. 90.7 per cent) were Private Limited companies and 6,319 (i.e. 9.3 per cent) were Public Limited companies. The percentage increase in number of Private and Public Limited companies during the year 1993-94 over that for 1992-93 was 10.1 and 5.7 respectively. The paid-up capital of these companies in the State increased from Rs. 12,638 crore in 1992-93 to Rs. 16,516 crore in 1993-94, registering a rise of 30.7 per cent as compared to 11.5 per cent rise at the All-India level. During the first nine months of 1994-95 (by the end of December, 1994), the number of Joint Stock Companies in Maharashtra State increased to 74,701. Out of them, 67,727 were Private Limited Companies and 6,974 were Public Limited Companies. The paid up capital of these companies in the State increased to Rs. 21,003 crore upto December, 1994.

Small Savings

14.9. The target of Rs. 850 crore net collection through Small Savings Schemes for the year 1993-94 was fixed for the State. As against this net collection was of Rs. 1,175.11 crore (per capita Rs. 142) and the target was exceeded. The loan assistance of Rs. 513.37 crore was received from the Government of India against the net small savings collections. For 1994-95, the target of net small saving collections is fixed at Rs. 950 crore and net collection by the end of December, 1994 was Rs. 859.75 crore (per capita Rs. 102). The net collections for the corresponding period of last year were Rs. 521.97 crore.

Lottery

14.10. In order to raise resources for the development programme, the State Government introduced the Scheme of Lottery in the State from 1st March, 1969. Under this scheme monthly, weekly and daily draws are being arranged. During 1993-94 the net profit from Lottery was Rs. 83 lakh as against Rs. 5.70 crore during 1992-93.

१५. स्थानिक संस्थांची वित्तीय स्थिती

15. FINANCES OF LOCAL BODIES

१५.१. १९९३-९४ मध्ये राज्यात २७,२४७ ग्रामपंचायती, २९ जिल्हा परिषदा, २३१ नगरपरिषदा, १२ महानगरपालिका आणि ७ कटक मंडळे अशा निरनिराळ्या स्थानिक स्वराज्य संस्था कार्यरत होत्या. या सर्व स्थानिक संस्थांचे १९९३-९४ मधील एकत्रित उत्पन्न (सर्व साधनांपासून) आणि खर्च अनुक्रमे ५,३१३ कोटी रुपये आणि ५,१६५ कोटी रुपये होते. स्थानिक संस्थांच्या प्रकारानुसार त्यांचे उत्पन्न व खर्च याबाबतची माहिती खालील तक्त्यात देण्यात आली आहे :-

15.1. The various Local Self Government bodies functioning in the State during 1993-94 were 27,247 village panchayats, 29 zilla parishads, 231 municipal councils, 12 municipal corporations and 7 cantonment boards. The income (from all sources) and expenditure of all these local bodies together during 1993-94 was Rs. 5,313 crore and Rs. 5,165 crore respectively. The following table gives income and expenditure by type of local bodies :-

तक्ता क्रमांक/TABLE No.15.1

१९९३-९४ मधील स्थानिक संस्थांचे (प्रकारानुसार)उत्पन्न आणि खर्च
Income and expenditure of local bodies (typewise) during 1993-94

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

स्थानिक संस्थेचा प्रकार (1)	संख्या Number (2)	उत्पन्न Income (3)	खर्च Expenditure (4)	Type of local body (1)
ग्रामपंचायती ..	27,247	161.78	123.79	Village panchayats
जिल्हा परिषदा ..	29	1,858.70	1,887.00	Zilla parishads
महानगरपालिका ..	12	2,623.91	2,499.99	Municipal corporations
नगरपरिषदा ..	231	638.34	625.09	Municipal councils
कटक मंडळे ..	7	30.52	29.28	Cantonment boards
एकूण ..	27,526	5,313.25	5,165.15	Total

ग्रामपंचायती

Village Panchayats

१५.२. ग्रामपंचायतींचे १९९२-९३ आणि १९९३-९४ या वर्षातील प्रमुख साधनांनुसार उत्पन्न व त्यांचा मुख्य शीर्षनिहाय खर्च खालील तक्त्यात दर्शविला आहे. उत्पन्नामध्ये सुरुवातीच्या शिल्लकेचासुद्धा समावेश आहे.

15.2. The major sourceswise revenue and broad headwise expenditure of the village panchayats for the year 1992-93 and 1993-94 is given in the table below. The income includes opening balance also.

तक्ता क्रमांक/TABLE No.15.2

१९९२-९३ व १९९३-९४ मधील ग्रामपंचायतींचे उत्पन्न आणि खर्च
Income and expenditure of Village Panchayats for the years 1992-93 and 1993-94

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब (1)	रक्कम/Amount		Item (1)
	1992-93 (2)	1993-94 (3)	
एक : उत्पन्न			I. INCOME
(१) कर			1. Taxes
(अ) घरे व इतर मालमत्ता यावरील कर ...	23.06 (16.98)	26.08 (16.12)	(a) Taxes on houses and other properties.
(ब) इतर कर ...	18.63 (13.72)	23.19 (14.33)	(b) Other taxes
(क) एकूण कर ...	41.69 (30.70)	49.27 (30.45)	(c) Total taxes
(२) शासकीय अनुदान ...	29.52 (21.74)	35.70 (22.07)	(2) Government grants
(३) अंशदान व देणग्या ...	19.44 (14.31)	26.20 (16.20)	(3) Contributions and donations
(४) इतर साधनांपासून उत्पन्न (सुरुवातीच्या शिल्लकेसह) ...	45.15 (33.25)	50.61 (31.28)	(4) Income from other sources (including opening balance)
एकूण उत्पन्न (१ ते ४) ...	135.80 (100.00)	161.78 (100.00)	Total income (1 to 4)

(1)	(2)	(3)	(1)
दोन : खर्च			II. EXPENDITURE
(१) प्रशासन	21.86 (21.73)	26.21 (21.17)	(1) Administration
(२) आरोग्य व स्वच्छता	24.27 (24.13)	30.40 (24.56)	(2) Health and sanitation
(३) सार्वजनिक बांधकामे	28.27 (28.10)	40.51 (32.72)	(3) Public works
(४) सार्वजनिक दिवाबत्ती	9.39 (9.33)	10.65 (8.60)	(4) Public lighting
(५) शिक्षण	2.87 (2.85)	3.43 (2.77)	(5) Education
(६) समाज कल्याण	9.01 (8.96)	9.60 (7.76)	(6) Welfare of people
(७) इतर	4.93 (4.90)	2.99 (2.42)	(7) Others
एकूण खर्च (१ ते ७)	100.60 (100.00)	123.79 (100.00)	Total expenditure (1 to 7)

टीप.—कंसातील आकडे एकूण बेरजेशी टक्केवारी दर्शवितात.

Note.—Figures in brackets show percentages to total.

१५.३. सर्व ग्रामपंचायतींचे १९९३-९४ मधील उत्पन्न १९९२-९३ च्या उत्पन्नाच्या तुलनेत १९.१ टक्क्यांनी वाढून १६१.८ कोटी रुपये झाले. १९९३-९४ मध्ये प्रति ग्रामपंचायत सरासरी उत्पन्न ५९,३७५ रुपये होते. १९९३-९४ मध्ये ग्रामपंचायतींच्या एकूण उत्पन्नात शासकीय अनुदानाचा वाटा २२.१ टक्के होता.

१५.४. १९९३-९४ मध्ये सर्व ग्रामपंचायतींचा खर्च १२३.८ कोटी रुपये होता व तो आधीच्या वर्षातील खर्चापेक्षा २३.१ टक्क्यांनी अधिक होता. १९९३-९४ मध्ये प्रति ग्रामपंचायत सरासरी खर्च ४५,४३२ रुपये होता. ग्रामपंचायतींनी त्यांच्या एकूण खर्चापैकी सार्वजनिक बांधकामावर ३३ टक्के, आरोग्य व स्वच्छता यावर २५ टक्के आणि सार्वजनिक दिवाबत्तीवर ८.६ टक्के खर्च केला. प्रशासनावरील खर्च २१ टक्के होता.

जिल्हा परिषदा

१५.५. १९९२-९३ आणि १९९३-९४ या वर्षामधील राज्यातील सर्व जिल्हा परिषदांची महसुली जमेची प्रमुख साधनांनुसार असलेली स्थिती तक्ता क्रमांक १५.३ मध्ये दिली आहे :—

15.3. The income of all village panchayats in 1993-94 was Rs. 161.8 crore registering an increase of 19.1 per cent over that of 1992-93. The average income per village panchayat during 1993-94 works out to Rs. 59,375. The Government grants formed 22.1 per cent of the total income of village panchayats during 1993-94.

15.4. The expenditure of all village panchayats during 1993-94 was Rs. 123.8 crore, which was 23.1 per cent more than that in the previous year. The average expenditure per village panchayat during 1993-94 was Rs. 45,432. The village panchayats incurred 33 per cent of their total expenditure on public works, 25 per cent on health and sanitation and 8.6 per cent on public lighting. The expenditure on administration was 21 per cent.

Zilla Parishads

15.5 The Table No. 15.3 brings out the revenue receipts position of zilla parishads in the State during 1992-93 and 1993-94 according to major sources :—

तक्ता क्रमांक/TABLE No.15.3
१९९२-९३ व १९९३-९४ मधील जिल्हा परिषदांचे महसुली उत्पन्न
Revenue receipts of Zilla Parishads during 1992-93 and 1993-94

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

वाव	1992-93		1993-94		Item
	प्रत्यक्ष Actuals	एकूण बेरजेशी टक्केवारी Percentage to total	सुधारित अंदाज Revised estimates	एकूण बेरजेशी टक्केवारी Percentage to total	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(1)
(अ) स्वतःच्या साधनांपासूनचे					A. Self-raised resources
१. जमीन महसुलावरील स्थानिक उपकर (मुद्रांक शुल्क अनुदानासह).	18.14	1.04	21.18	1.14	1. Local cess fund (including stamp duty grants)
२. शिक्षण	15.23	0.88	15.59	0.84	2. Education

तक्ता क्रमांक/TABLE No.15.3. contd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(1)
३. इमारती व दळणवळण (सार्वजनिक बांधकाम)	.. 10.21	0.59	5.10	0.27	3. Buildings and communications (Public works).
४. इतर	.. 13.77	0.79	10.78	0.58	4. Others
एकूण (अ)	.. 57.35	3.30	52.65	2.83	Total—A
(ब) शासकीय अनुदाने	..				B. Government Grants
१. सांविधिक					1. Statutory
(अ) सहेतूक अनुदाने	.. 1,047.19	60.21	1,180.95	63.54	(a) Purposive
(ब) आस्थापना अनुदान	.. 184.07	10.58	197.11	10.60	(b) Establishment
(क) योजना अंतर्गत अनुदान	237.44	13.65	246.76	13.28	(c) Plan scheme
(ड) इतर	.. 96.42	5.54	51.44	2.77	(d) Others
एकूण सांविधिक अनुदाने	.. 1,565.12	89.98	1,676.26	90.19	Total statutory grants
२. अधिकरण योजनांसाठी	.. 116.96	6.72	129.79	6.98	2. For agency schemes
एकूण (ब)	.. 1,682.08	96.70	1,806.05	97.17	Total—B
एकूण महसुली उत्पन्न	.. 1,739.43	100.00	1,858.70	100.00	Total—revenue receipts

१५.६. १९९३-९४ सालाच्या सुधारित अंदाजानुसार सर्व जिल्हा परिषदांच्या एकूण महसुली उत्पन्नामध्ये शासकीय अनुदानाचा वाटा ९७.२ टक्के होता. तर स्वतःच्या साधनांपासून मिळणारे महसुली उत्पन्न केवळ २.८ टक्के होते. स्वतःच्या साधनांपासून मिळणाऱ्या एकूण महसुली उत्पन्नाच्या ४० टक्के उत्पन्न जमीन महसुलावरील स्थानिक उपकराद्वारे (मुद्रांक शुल्क अनुदानासह) मिळाले होते, तर ३० टक्के उत्पन्न शिक्षण या शीर्षातून मिळाले होते.

१५.७. एकूण सांविधिक शासकीय अनुदानामध्ये सहेतूक अनुदानाचा (म्हणजे जिल्हा परिषदांकडे वर्ग झालेली कामे व योजना यांच्यासाठी अनुदान) वाटा सर्वात जास्त (७० टक्के) होता. १९९२-९३ (प्रत्यक्ष) च्या तुलनेत १९९३-९४ (अपेक्षित) मध्ये एकूण महसुली उत्पन्नात झालेली वाढ ही मुख्यत्वे शासकीय अनुदानातील वाढीमुळे झाली होती. १९९३-९४ च्या सुधारित अंदाजानुसार स्वनिर्मित साधनांपासूनचे उत्पन्न १९९२-९३ या वर्षातील उत्पन्नापेक्षा ८.२ टक्क्यांची घट दर्शविते, तर शासकीय अनुदानापासूनचे उत्पन्न ७.४ टक्क्यांची वाढ दर्शविते.

१५.८. १९९३-९४ मधील जिल्हा परिषदांचा एकूण महसुली खर्च १९९२-९३ मधील खर्चापेक्षा ९.० टक्क्यांनी वाढण्याचे अपेक्षित आहे. जिल्हा परिषदांचा १९९२-९३ व १९९३-९४ या वर्षातील बाबवार खर्च तक्ता क्रमांक १५.४ मध्ये दर्शविला आहे :—

15.6. As per the revised estimates for 1993-94, Government grants accounted for 97.2 per cent of the total revenue receipts of zilla parishads, while the self-raised resources accounted for only 2.8 per cent. Of the total self-raised resources, 40 per cent were raised through local cess fund (including stamp duty grants), while 30 per cent came from education head.

15.7. In the total statutory Government grants, the purposive grants (i.e. grants for works and schemes transferred to zilla parishads) formed the major part (70 per cent). The increase in total revenue receipts in 1993-94 (anticipated) over those in 1992-93 (actuals) was mainly due to the increase in Government grants. As per the revised estimates for 1993-94, the revenue receipts from self-raised resources show a decline of 8.2 per cent than that in 1992-93, while the receipts from Government grants show a rise of 7.4 per cent.

15.8. The total revenue expenditure of zilla parishads is expected to increase by 9.0 per cent in 1993-94 over that in 1992-93. The Table No. 15.4. shows the itemwise expenditure of zilla parishads during 1992-93 and 1993-94 :—

तक्ता क्रमांक/TABLE No.15.4

१९९२-९३ व १९९३-९४ मधील जिल्हा परिषदांचा महसुली खर्च

Revenue expenditure of Zilla Parishads during 1992-93 and 1993-94

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब	1992-93		1993-94		Item
	प्रत्यक्ष Actuals	एकूण बेरजेशी टक्केवारी Percentage to total	सुधारित अंदाज Revised estimates	एकूण बेरजेशी टक्केवारी Percentage to total	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(1)
१. सामान्य प्रशासन	157.73	9.11	181.26	9.60	1. General administration
२. कृषि	30.56	1.77	29.17	1.55	2. Agriculture
३. पशुसंवर्धन	20.11	1.16	23.53	1.25	3. Animal husbandry
४. वने	6.22	0.36	10.86	0.58	4. Forests
५. पाटबंधारे	109.75	6.34	106.92	5.67	5. Irrigation
६. इमारती व दळणवळण (सार्वजनिक बांधकाम)	145.69	8.42	163.42	8.66	6. Buildings and communications (Public works)
७. सामूहिक विकास	22.64	1.31	14.80	0.78	7. Community development
८. शिक्षण	855.99	49.45	980.67	51.97	8. Education
९. वैद्यकीय आणि आरोग्य सेवा	135.10	7.80	142.69	7.56	9. Medical and health services
१०. सार्वजनिक आरोग्य अभियंत्रिकी	67.97	3.93	55.31	2.93	10. Public health engineering
११. समाज कल्याण	33.10	1.91	33.56	1.78	11. Social welfare
१२. इतर	146.15	8.44	144.81	7.67	12. Others
एकूण महसुली खर्च (१ ते १२)	1,731.01	100.00	1,887.00	100.00	Total—revenue expenditure (1 to 12)

१५.९. १९९३-९४ मधील सर्व जिल्हा परिषदांच्या एकूण खर्चापैकी निम्म्याहून अधिक खर्च (५२ टक्के) शिक्षणावर होता. जिल्हा परिषदांच्या एकूण खर्चापैकी वैद्यकीय व आरोग्य सेवा आणि सार्वजनिक बांधकाम यावरील खर्च अनुक्रमे ७.६ टक्के व ८.७ टक्के होता, तर सामान्य प्रशासनावरील खर्च ९.६ टक्के होता.

नागरी संस्था

१५.१०. १९९३-९४ मध्ये राज्यात १२ महानगरपालिका कार्यरत होत्या. राज्यातील २३१ नगरपरिषदांपैकी २३ "अ" वर्गातील, ४६ "ब" वर्गातील आणि १६२ "क" वर्गातील होत्या. १९९१ च्या जनगणनेनुसार या महानगरपालिका व नगरपरिषदांमध्ये राज्यातील नागरी

15.9. More than half (52 per cent) of the expenditure of the zilla parishads in 1993-94 was on education. The medical and health services and public works accounted for 7.6 per cent and 8.7 per cent respectively, while the general administration accounted for 9.6 per cent of the total expenditure of zilla parishads.

Civic Bodies

15.10. The number of municipal corporations functioning in the State during 1993-94 was 12. Of the 231 municipal councils in the State, 23 fall in 'A' class, 46 in 'B' class and 162 in 'C' class. As per 1991 population census, these municipal

लोकसंख्येपैकी अनुक्रमे ५९.७ टक्के आणि ३५.५ टक्के लोकसंख्या अंतर्भूत होती. उर्वरित नागरी लोकसंख्या (४.८ टक्के) ७ कटक मंडळे आणि नगरपरिषदा नसलेल्या ८७ नगरांत होती. नागरी संस्थांचे उत्पन्न व खर्च याची माहिती खालील तक्त्यात दर्शविली आहे :—

corporations and municipal councils covered respectively 59.7 per cent and 35.5 per cent of the total urban population in the State. Rest of the urban population (4.8 per cent) was covered by 7 cantonment boards and 87 non-municipal towns. The income and expenditure of the civic bodies is presented in the following table :—

तक्ता क्रमांक/TABLE No.15.5
१९९२-९३ व १९९३-९४ मधील नागरी संस्थांचे उत्पन्न व खर्च
Income and expenditure of civic bodies for the years 1992-93 and 1993-94

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब	महानगरपालिका		नगरपरिषदा		कटक मंडळे		Item
	Municipal corporations		Municipal councils		Cantonment boards		
	1992-93	1993-94	1992-93	1993-94	1992-93	1993-94	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
१. नागरी संस्थांची संख्या . .	12	12	231	231	7	7	1. No. of civic bodies
२. उत्पन्न . .	2,082.59	2,623.91	577.32	638.34	25.33	30.52	2. Income
३. खर्च . .	2,257.62	2,499.99	562.15	625.09	25.27	29.28	3. Expenditure

१५.११. राज्यातील महानगरपालिकांचे उत्पन्न १९९२-९३ मधील २,०८३ कोटी रुपयांवरून २६ टक्क्यांनी वाढून १९९३-९४ मध्ये २,६२४ कोटी रुपये झाले. राज्यातील नगरपरिषदांचे उत्पन्न आधीच्या वर्षाच्या ५७७ कोटी रुपयांवरून १९९३-९४ मध्ये ११ टक्क्यांनी वाढून ते ६३८ कोटी रुपये झाले. कटक मंडळाचे उत्पन्न १९९२-९३ मधील २५ कोटी रुपयांवरून १९९३-९४ मध्ये २० टक्क्यांनी वाढून ३१ कोटी रुपये झाले. महानगरपालिकांचा खर्च आधीच्या वर्षाच्या २,२५८ कोटी रुपयांवरून १९९३-९४ मध्ये ११ टक्क्यांनी वाढून तो २,५०० कोटी रुपये इतका झाला. नगरपरिषदांचा खर्च आधीच्या वर्षाच्या ५६२ कोटी रुपयांवरून १९९३-९४ मध्ये ११ टक्क्यांनी वाढून ६२५ कोटी रुपये इतका झाला. कटक मंडळाचा खर्च १९९२-९३ मधील २५ कोटी रुपयांवरून १९९३-९४ मध्ये तो २९ कोटी रुपये इतका झाला. १९९३-९४ मध्ये महानगरपालिका, नगरपरिषदा व कटक मंडळे यांना महत्त्वाच्या साधनांपासून मिळालेले उत्पन्न आणि त्यांचा महत्त्वाच्या बाबींवरील खर्च, तक्ता क्रमांक १५.६ मध्ये दर्शविला आहे :—

15.11. The income of municipal corporations in the State increased by 26 per cent to Rs. 2,624 crore during 1993-94 from Rs. 2,083 crore in 1992-93. The income of municipal councils in the State increased by 11 per cent to Rs. 638 crore in 1993-94 from Rs. 577 crore in the previous year. The income of cantonment boards increased by 20 per cent to Rs. 31 crore in 1993-94 from Rs. 25 crore during 1992-93. The expenditure of municipal corporations increased by 11 per cent to Rs. 2,500 crore in 1993-94 from Rs. 2,258 crore during the previous year. The expenditure of municipal councils increased by 11 per cent to Rs. 625 crore in 1993-94 from Rs. 562 crore during the previous year. The expenditure of cantonment boards increased by 16 per cent to Rs. 29 crore in 1993-94 from Rs. 25 crore during 1992-93. The income from important sources and expenditure on important items of municipal corporations, municipal councils and cantonment boards for the year 1993-94 is given in the Table No. 15.6:—

तक्ता क्रमांक/TABLE No.15.6
१९९३-९४ मधील महानगरपालिका, नगरपरिषदा व कटक मंडळे यांचे उत्पन्न व खर्च
Income and expenditure of Municipal Corporations, Municipal Councils and Cantonment Boards during 1993-94
(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब	महानगरपालिका Municipal corporations	नगरपरिषदा			सर्व All	कटक मंडळे Canton- ment boards	सर्व नागरी संस्था All civic bodies	Item
		Municipal councils						
		वर्ग 'अ' Class 'A'	वर्ग 'ब' Class 'B'	वर्ग 'क' Class 'C'				
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(1)
१. उत्पन्न								1. INCOME—
१.१. दर, कर इत्यादी . .	1,499.74	175.89	80.68	61.69	318.26	13.21	1,831.21	1.1. Rates, taxes, etc.
१.२. शासकीय अनुदाने . .	137.51	58.24	43.37	58.51	160.12	3.13	300.76	1.2. Government grants
१.३. वाणिज्य उपक्रमांपासून . .	88.43	2.01	1.34	1.09	4.44	0.30	93.17	1.3. Commercial enterprises

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(1)
१.४. असाधारण उत्पन्न, ठेवी . . आणि कर्जे	271.93	47.23	27.84	17.81	92.88	6.97	371.78	1.4. Extra-ordinary income, deposits and loans
१.५. इतर उत्पन्न . . (उर्वरित बाबींपासून)	626.30	23.16	20.99	18.49	62.64	6.91	695.85	1.5. Other income (from remaining items)
एकूण उत्पन्न (१.१ ते १.५) . .	2,623.91	306.53	174.22	157.59	638.34	30.52	3,292.77	Total income (1.1 to 1.5)
२. खर्च								2. EXPENDITURE
२.१. प्रशासन								2.1. Administration
(अ) आस्थापना . .	1,051.17	93.05	54.37	57.40	204.82	11.12	1,267.11	(a) Establishment
(ब) इतर . .	42.54	10.76	7.22	5.34	23.32	0.14	66.00	(b) Others
२.२. कर वसुली . .	10.32	3.76	1.51	2.42	7.69	0.10	18.11	2.2 Recovery of taxes
२.३. सार्वजनिक दिवाबत्ती . .	65.36	10.65	3.17	3.73	17.55	0.99	83.90	2.3. Street lighting
२.४. पाणीपुरवठा . .	297.65	33.46	17.73	15.64	66.83	0.70	365.18	2.4. Water supply
२.५. सार्वजनिक सुरक्षा . .	10.53	0.57	1.88	0.56	3.01	0.04	13.58	2.5. Public security
२.६. सार्वजनिक आरोग्य . .	137.50	9.19	5.04	4.68	18.91	1.79	158.20	2.6. Public health
२.७. जलनिःसारण व मलनिःसारण . .	124.49	4.21	0.95	0.82	5.98	0.28	130.75	2.7. Drainage and sewerage
२.८. बांधकाम . .	84.59	49.71	25.06	19.63	94.40	3.47	182.46	2.8 Construction works
२.९. वाहतूक . .	106.51	0.11	0.05	0.35	0.51	...	107.02	2.9. Transport
२.१०. शिक्षण . .	69.29	6.70	4.86	3.92	15.48	0.19	84.96	2.10. Education
२.११. दुर्बल घटकांवरील खर्च	8.38	6.00	2.07	1.58	9.65	...	18.03	2.11. Expenditure on weaker sections
२.१२. विशेष खर्च व दिलेली कर्जे . .	205.05	41.63	22.32	15.18	79.13	8.01	292.19	2.12. Extra-ordinary expenditure and loans extended.
२.१३. इतर . .	286.61	35.13	21.46	21.22	77.81	2.45	366.87	2.13. Others
एकूण खर्च (२.१ ते २.१३) . .	2,499.99	304.93	167.69	152.47	625.09	29.28	3,154.36	Total expenditure (2.1 to 2.13)

टीप.—विविध विभागांतर्गत कर्मचारी आस्थापनेवरील खर्च एकत्रित करण्यात आला असून बाब क्र. २.१ (अ) समोर दर्शविला आहे.

Note.—Expenditure on staff establishment under various activities has been clubbed and shown at item 2.1. (a).

१५.१२. सर्व नागरी संस्थांच्या एकूण लोकसंख्येपैकी महानगरपालिकांची लोकसंख्या ६२ टक्के आहे. तथापि, १९९३-९४ मध्ये सर्व नागरी संस्थांच्या एकत्रित उत्पन्नांमध्ये महानगरपालिकांच्या उत्पन्नाचा वाटा ८० टक्के होता. महानगरपालिकांना दर, कर, इत्यादींपासून मिळालेले उत्पन्न त्यांच्या एकूण उत्पन्नाच्या ५७ टक्के होते. ही टक्केवारी " अ " वर्ग नगरपरिषदांसाठी ५७, " ब " वर्ग नगरपरिषदांसाठी ४६ व " क " वर्ग नगरपरिषदांसाठी ३९ आणि कटक मंडळांसाठी ४३ होती. " अ " वर्ग नगरपरिषदांच्या बाबतीत शासकीय अनुदानाचा वाटा एकूण उत्पन्नाच्या १९ टक्के, " ब " वर्ग नगरपरिषदांच्या बाबतीत २५ टक्के आणि " क " वर्ग नगरपरिषदांच्या बाबतीत ३७ टक्के आणि कटक मंडळांच्या बाबतीत १० टक्के होता. तथापि, महानगरपालिकांच्या बाबतीत शासकीय अनुदान एकूण उत्पन्नाच्या फक्त ५.२ टक्के होते.

१५.१३. महानगरपालिकांच्या एकूण खर्चापैकी ११.९ टक्के खर्च पाणीपुरवठ्यावर, ५.० टक्के जलनिःसारण व मलनिःसारणावर, ५.५

15.12. The percentage of population of all municipal corporations in total population covered by all the civic bodies is 62. However, the share of all the municipal corporations in total income of all the civic bodies together was 80 per cent in 1993-94. The income of the municipal corporations derived through rates, taxes, etc. was 57 per cent of the total income. This percentage was 57 for 'A' class, 46 for 'B' class and 39 for 'C' class municipal councils and 43 for cantonment boards. Of the total income, the Government grants were 19 per cent for 'A' class municipal councils, 25 per cent for 'B' class and 37 per cent for 'C' class municipal councils and 10 per cent for cantonment boards. However, in the case of municipal corporations, the Government grants were only 5.2. per cent of the total income.

15.13. Of the total expenditure of municipal corporations, 11.9 per cent was on water supply, 5.0

टक्के सार्वजनिक आरोग्यावर व २.८ टक्के खर्च शिक्षणावर झाला होता. "अ", "ब" आणि "क" ह्या सर्व वर्गांच्या नगरपरिषदांचा एकत्रित विचार करता तत्सम टक्केवारी अनुक्रमे १०.७, १.०, ३.० व २.५ अशी होती. कटक मंडळांसाठी ही टक्केवारी अनुक्रमे २.४, १.०, ६.१ आणि ०.६ अशी होती. प्रशासनावरील खर्च (कर वसुलीवरील खर्चासह) महानगरपालिकांच्या बाबतीत एकूण खर्चाच्या ४४ टक्के, सर्व नगरपरिषदांच्या बाबतीत एकत्रितपणे ३८ टक्के आणि कटक मंडळांच्या बाबतीत ३९ टक्के होता.

१५.१४. निरनिराळ्या प्रकारच्या स्थानिक संस्थांचे १९९२-९३ व १९९३-९४ सालांमधील दरडोई उत्पन्न व खर्च खालील तक्त्यात दिला आहे :-

per cent on drainage and sewerage, 5.5. per cent on public health and 2.8 per cent on education. In the case of 'A', 'B' and 'C' class municipal councils taken together, the corresponding percentages were 10.7, 1.0, 3.0 and 2.5 respectively. For cantonment boards, these percentages were 2.4, 1.0, 6.1 and 0.6 respectively. The expenditure on administration (including that on recovery of taxes) was 44 per cent of the total expenditure in the case of municipal corporations, 38 per cent in the case of municipal councils taken together and 39 per cent in the case of cantonment boards.

15.14. The *per capita* income and expenditure of different types of local bodies during 1992-93 and 1993-94 is given in the table below :-

तक्ता क्रमांक/TABLE No.15.7
१९९२-९३ व १९९३-९४ मधील स्थानिक संस्थांचे दरडोई उत्पन्न आणि खर्च
Per Capita income and expenditure of local bodies in the State during 1992-93 and 1993-94

स्थानिक संस्थेचा प्रकार	दरडोई (रु.) Per capita (in Rs.)				१९९२-९३ च्या मानाने १९९३-९४ मधील टक्केवारीत वाढ Percentage increase in 1993-94 over 1992-93		Type of local body (1)
	1992-93		1993-94		उत्पन्न Income	खर्च Expenditure	
	उत्पन्न Income	खर्च Expenditure	उत्पन्न Income	खर्च Expenditure			
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
ग्रामपंचायती	27.20	20.15	31.78	24.31	16.84	20.65	Village panchayats
जिल्हा परिषदा	348.43	346.74	365.08	370.64	4.78	6.89	Zilla parishads
महानगरपालिका	1,096.43	1,188.58	1,367.96	1,303.36	24.76	9.66	Municipal corporations
नगरपरिषदा	511.74	498.31	560.32	548.68	9.49	10.11	Municipal councils
कटक मंडळे	766.11	764.43	914.31	877.28	19.34	14.76	Cantonment boards
नागरी संस्था	877.35	929.56	1,065.36	1,020.58	21.43	9.79	Civic bodies
स्थानिक संस्था	560.08	574.35	639.84	622.01	14.24	8.30	Local bodies

१६.१. भारत सरकार राष्ट्रीय नमुना पाहणी संघटनेमार्फत (रा.न.पा.सं.) नियमितपणे देशातील लोकांच्या सामाजिक व आर्थिक बाबींविषयी पाहण्या घेत असते. महाराष्ट्र शासन या पाहण्यांमध्ये नियमितपणे सहभागी होत असून राज्यासाठी स्वतंत्रपणे निवडलेल्या नमुन्यासाठी (राज्य नमुना) आकडेवारी गोळा करून तिचे विश्लेषण करते. आतापर्यंत अशा ५० पाहण्या घेण्यात आल्या असून ५१ व्या पाहणीचे काम प्रगतीपथावर आहे. ५० व्या पाहणीत (जुलै, १९९३-जून, १९९४) " कुटुंबाच्या उपभोग्य बाबींवरील खर्च आणि रोजगार व बेरोजगार " या विषयी माहिती गोळा करण्यात आली. या पाहणीतील पहिल्या दोन उपफेऱ्यांवर आधारित (जुलै-डिसेंबर १९९३) निष्कर्ष आधीच्या आर्थिक पाहणीत (१९९३-९४) दिलेले होते. चारही उपफेऱ्यांची आकडेवारी आता उपलब्ध झाली असून त्यावर आधारित महत्त्वाचे निष्कर्ष पुढील परिच्छेदात दिले आहेत. हे निष्कर्ष शीघ्र तक्तीकरणाने आधारित असून त्यात तपशीलवार विश्लेषणानंतर बदल होण्याची शक्यता आहे.

कुटुंबाच्या उपभोग्य बाबींवरील खर्च आणि रोजगार व बेरोजगार

१६.२. या पाहणीचा उद्देश लोकांच्या राहणीमानावरील खर्चाच्या पातळीचा अंदाज घेणे आणि रोजगारी व बेरोजगारीच्या प्रमाणाचा अंदाज घेणे हा आहे. सदर अंदाज एकूण नमुन्यातील (राज्य नमुना) ४४८ गावांतील ४,४०५ व ८४० नागरी भागातील ८,३५७ कुटुंबांकडून गोळा करण्यात आलेल्या माहितीवर आधारित आहेत.

कुटुंबाच्या उपभोग्य बाबींवरील खर्च

१६.३. कुटुंबाच्या उपभोग्य बाबींवरील खर्च म्हणजे कुटुंबाने घरगुती प्रयोजनासाठी वापरलेल्या वस्तू व सेवांवरील खर्च होय. क्षेत्रिय कर्मचाऱ्याने कुटुंबाला दिलेल्या भेटीच्या दिवसापूर्वीच्या ३० दिवसात, कुटुंबाने वस्तू व सेवा यांवर केलेल्या खर्चाची व परिमाणाची माहिती गोळा करण्यात आली.

१६.४. संपूर्ण राज्यासाठी मासिक सरासरी दरडोई उपभोग्य बाबींवरील खर्च ४०८ रुपये होता. ग्रामीण भागात हा खर्च ३३१ रुपये होता, तर नागरी भागात तो ५४३ रुपये होता.

१६.५. मासिक सरासरी दरडोई खर्चानुसार लोकसंख्येच्या वर्गावारीवरून आढळून येते की, ग्रामीण तसेच नागरी भागातील लोकसंख्येपैकी ६३ टक्के लोकसंख्येचा मासिक दरडोई खर्च त्यांच्या भागाच्या सरासरी खर्चापेक्षा कमी होता. राज्यातील ग्रामीण व नागरी भागातील लोकसंख्येचे मासिक दरडोई खर्चाप्रमाणे केलेले वर्गीकरण खालील तक्त्यात दर्शविले आहे :-

तक्ता क्र. / TABLE No. 16.1.
दरडोई मासिक खर्चाच्या वर्गानुसार लोकसंख्येची टक्केवारी (जुलै १९९३-जून १९९४)
Percentage distribution of population according to monthly per capita expenditure classes (July 1993-June 1994)

दरडोई मासिक खर्चाचे वर्ग (रुपयात) Monthly per capita expenditure classes (in Rs.) (1)	ग्रामीण Rural (2)	नागरी Urban (3)	राज्य State (4)
0-200	17	3	12
200-300	39	18	31
300-400	23	20	22
400-500	10	16	12
500-600	5	13	8
600-700	3	9	5
700 आणि अधिक / & Above	3	21	10
एकूण / All Classes	100	100	100

16.1. The Government of India regularly conducts nationwide sample surveys through National Sample Survey Organisation (NSSO) to collect data on Socio-economic aspects of the population. The Government of Maharashtra participates in these surveys on a matching sample basis and collects and analyses the data from an independent State sample. So far-fifty such surveys are conducted and field work of fifty first survey is in progress. During (July 1993-June 1994) 50th survey data on " Household Consumer Expenditure and Employment and Unemployment " was collected. Some important results based on the first two sub-rounds (July-December, 1993) were presented in the earlier Economic Survey (1993-94). The data for all the four sub-rounds is now available and results based on all these four sub-rounds are presented in the following paragraphs. These results are based on quick tabulation and are subject to revision after the detailed tabulation of the data.

Household Consumer Expenditure and Employment and Unemployment

16.2. The objectives of this survey were to assess the level of expenditure of the population and to obtain estimates of rates of employment and unemployment. The estimates are based on the field work of the State sample completed in four sub-rounds covering 4,405 households from 448 villages and 8,357 households from 840 urban blocks spread all over the State.

Household Consumer Expenditure

16.3. The Consumer Expenditure of a household is the value of goods and services consumed by that household, exclusively for domestic consumption. During the survey, data on value and quantity of goods and services consumed by the sample household for a period of 30 days preceding the date of the visit of field worker to that household were collected.

16.4. The average per capita consumer expenditure per month was Rs. 408 in the State, Rs. 331 in the rural areas and Rs. 543 in the urban areas.

16.5. The distribution of population according to the monthly per capita expenditure shows that about 63 per cent of the rural as well as urban population had its monthly per capita expenditure below the respective average per capita expenditure. The table given below indicates the distribution of population in the rural and urban areas of the State by monthly per capita consumer expenditure classes :-

१६.६. निरनिराळ्या उपभोग्य बाबींवरील दरडोई मासिक खर्च भाग २ मधील तक्ता क्रमांक ४० मध्ये दिला आहे.

१६.७. राज्यासाठी सरासरी मासिक दरडोई खर्च ४०८ रुपये होता. त्यापैकी २३२ रुपये खर्च अन्न पदार्थांवर होता. अन्न पदार्थांवरील खर्चाचे हे प्रमाण एकूण खर्चाच्या ५७ टक्के होते. ग्रामीण भागात ते ५९ टक्के आणि नागरी भागात ५५ टक्के आढळून आले. कापड, इंधन आणि दिवाबत्ती या जीवनावश्यक बाबींवरील खर्च वगळता इतर सर्व अन्नेतर बाबींवरील खर्चाच्या प्रमाणावरून कुटुंबाच्या राहणीमानाच्या दर्जाबद्दल कल्पना येते. ग्रामीण भागात अशा बाबींवरील खर्चाचे प्रमाण २६ टक्के आणि नागरी भागात ३४ टक्के होते. सहा वर्षांपूर्वी घेतलेल्या अशाच पाहणीत ही टक्केवारी अनुक्रमे २२ व ३१ अशी होती.

१६.८. दरडोई मासिक खर्चाच्या वर्गानुसार कापड, इंधन व दिवाबत्ती या बाबी वगळून इतर अन्नेतर पदार्थांवरील खर्चाची टक्केवारी खालील तक्त्यात दिली आहे :-

तक्ता क्र. / TABLE No. 16.2.

दरडोई मासिक खर्चाच्या वर्गानुसार कापड, इंधन व दिवाबत्ती या बाबी वगळून इतर अन्नेतर पदार्थांवरील खर्चाची टक्केवारी (जुलै १९९३-जून १९९४)

Percentage of expenditure on non-food items excluding clothing, fuel & light according to monthly per capita expenditure classes (July 1993-June 1994)

दरडोई मासिक खर्चाचे वर्ग (रुपयात) Monthly per capita expenditure classes (in Rs.) (1)	ग्रामीण Rural (2)	नागरी Urban (3)	राज्य State (4)
0—200	17	19	17
200—300	22	23	22
300—400	24	26	25
400—500	26	29	28
500—600	30	31	31
600—700	30	32	32
700 आणि अधिक/& Above	43	42	42
एकूण / All Classes	26	34	30

१६.९. भेटीपूर्वीच्या ३६५ दिवसांमध्ये कुटुंबांना ज्या व्यवसायापासून जास्त उत्पन्न मिळाले त्या व्यवसायावरून कुटुंबाचा प्रकार ठरविला जातो. कुटुंबाच्या प्रकारानुसार कुटुंबाची वर्गवारी आणि त्यांचा मासिक सरासरी दरडोई खर्च खालील तक्त्यात दिला आहे :-

16.9. The type of a household is decided on the basis of the major source of household income during 365 days preceding the date of the survey. The following table gives the percentage distribution of households and their average monthly per capita expenditure according to household type :-

तक्ता क्र. / TABLE No. 16.3.

कुटुंबाच्या व्यवसाय प्रकारानुसार कुटुंबांची वर्गवारी व दरडोई मासिक खर्च (जुलै १९९३-जून १९९४)

Percentage distribution of households and their monthly per capita expenditure according to household type (July 1993-June 1994)

कुटुंब प्रकार (1)	कुटुंबाची टक्केवारी Percentage of households (2)	सरासरी दरडोई मासिक खर्च (रुपयात) Average monthly per capita expenditure (in Rs.) (3)	Household type (1)
ग्रामीण			
(१) स्वयंरोजगारी कुटुंब (कृषि)	32	352	Rural Self-employed in agriculture
(२) श्रमिक कुटुंब (कृषि)	42	268	Agricultural labour
(३) श्रमिक कुटुंब (इतर)	6	353	Other labour
(४) स्वयंरोजगारी कुटुंब (बिगर कृषि)	8	355	Self-employed in non-agriculture
(५) इतर	12	454	Others
एकूण	100	331	... All
नागरी			
(१) स्वयंरोजगारी कुटुंब	29	559	Urban Self-employed
(२) वेतन किंवा नियमित मजुरी घेणारे कुटुंब	52	583	Regular salaried / wage
(३) श्रमिक प्रासंगिक कुटुंब	13	339	Casual labour
(४) इतर	6	587	Others
एकूण	100	543	... All

रोजगार व बेरोजगार

१६.१०. पाहणीत निवडलेल्या कुटुंबातील प्रत्येक व्यक्तीच्या बाबतीत भेटीच्या दिनांकापूर्वीच्या एका आठवड्यातील कार्यस्थितीविषयी माहिती गोळा करण्यात आली. एखाद्या व्यक्तीने संदर्भ आठवड्यात कमीत कमी एका दिवसात कमीत कमी एक तास उत्पादक कार्यात काम केले असेल तर त्या व्यक्तीस " रोजगार असलेला " असे समजण्यात येते. त्याचप्रमाणे एखाद्या व्यक्तीने संदर्भ आठवड्यात मुळीच काम केले नसेल आणि जी व्यक्ती कामाच्या शोधात आणि/किंवा कामासाठी उपलब्ध होती त्या व्यक्तीस " बेरोजगार व्यक्ती " म्हणून संबोधण्यात आले. जर रोजगार असलेली व्यक्ती संदर्भ आठवड्यात एकाहून अधिक उत्पादक कार्यात गुंतलेली असेल तर ज्या व्यवसायात ती अधिक वेळ गुंतली असेल, तो त्या व्यक्तीचा संदर्भ आठवड्यातील व्यवसाय समजण्यात आला. अशा प्रकारे पाहणीतील माहितीवरून चालू आठवड्यातील कार्यस्थितीनुसार व्यक्तींच्या वर्गवारीचे अंदाज व्यक्त करणे शक्य आहे.

१६.११. संदर्भ आठवड्यात " रोजगार असलेल्या व्यक्ती " व " ज्या व्यक्ती रोजगाराच्या शोधात आणि/किंवा रोजगारासाठी उपलब्ध होत्या " अशा सर्वांचा श्रमशक्तीमध्ये समवेश होतो. खालील तक्त्यात १५-५९ वयोगटातील पुरुष, स्त्री आणि एकूण व्यक्ती यांच्यासाठी चालू कार्यस्थितीनुसार टक्केवारी दिली आहे :—

तक्ता क्र. / TABLE No. 16.4.

१५-५९ वयोगटातील व्यक्तींशी त्यांच्या चालू कार्यस्थितीनुसार टक्केवारी (जुलै १९९३-जून १९९४)

Percentage distribution of persons in the age-group 15-59 according to current weekly activity status and sex (July 1993-June 1994)

चालू कार्यस्थिती (1)	ग्रामीण/RURAL			नागरी/URBAN			Curent activity status (1)
	पुरुष Male (2)	स्त्रिया Female (3)	एकूण Total (4)	पुरुष Male (5)	स्त्रिया Female (6)	एकूण Total (7)	
(१) रोजगार असलेले	84	53	68	78	18	50	Working
(२) रोजगारीच्या शोधात आणि/किंवा रोजगारीस उपलब्ध.	1	Neg.	1	3	1	2	Not working but seeking or available for work. (i.e. unemployed)
(३) एकूण श्रमशक्ती	85	53	69	81	19	52	Total labour force
(४) श्रमशक्तीच्या बाहेर	15	47	31	19	81	48	Not in labour force
एकूण (३+४)	100	100	100	100	100	100	Total (3+4)

Neg. = नगण्य/Negligible.

१६.१२. १५-५९ ह्या वयोगटातील श्रमशक्तीतील व्यक्तींचे त्या वयोगटातील एकूण व्यक्तींशी प्रमाण (श्रमशक्तीतील सहभागाचे प्रमाण) ग्रामीण भागात ६९ टक्के आणि नागरी भागात ५२ टक्के होते. श्रमशक्तीतील सहभागाचे प्रमाण नागरी भागातील स्त्रियांचे बाबतीत १९ टक्के होते. या उलट ग्रामीण भागातील स्त्रियांसाठी हेच प्रमाण ५३ टक्के होते. याचे कारण ग्रामीण भागातील बऱ्याच स्त्रिया त्यांच्या कुटुंबाच्या शेती अगर बिगर-शेती उपक्रमात किंवा इतर उत्पादक कार्यात सहभागी असतात.

१६.१३. १५-५९ ह्या वयोगटासाठी संदर्भ आठवड्यातील रोजगार असलेल्यांची टक्केवारी ग्रामीण भागात ६८ तर नागरी भागात ५० इतकी होती. पाहणीचे निष्कर्ष असेही दर्शवितात की संदर्भ आठवड्यात बेरोजगारांचे प्रमाण नागरी भागात २.०५ टक्के होते, तर ग्रामीण भागात ते ०.८४ टक्के होते.

Employment and Unemployment

16.10. The data on employment was collected for every person in the sample household for the week preceding the date of the survey. The weekly status of a person is categorised as 'working' if the person while pursuing any economic activity had worked for atleast one hour on atleast one day during the reference week. Similarly a person is categorised as 'unemployed' if during the reference week no economic activity was pursued by the person but he/she was seeking and/or available for work. The weekly status category of a 'worker,' in case he/she had worked in more than one economic activity, was decided as that economic activity in which relatively more time was spent by him/her during the reference week. It would be thus possible to estimate from the survey data, the distribution of persons according to current weekly employment status.

16.11. Persons who are categorised as 'working' and those seeking and/or available for work' constitute the labour force. The table below gives the percentage distribution of males, females and total persons in the age group 15-59 according to current weekly activity status :—

16.12. The proportion of persons in labour force to total population (i.e. the labour force participation rate) for the age-group 15-59 was 69 per cent in the rural areas and 52 per cent in the urban areas. The labour force participation rate in the case of urban women was 19 per cent as against 53 per cent for rural women. This is because a large number of women in rural areas help in the farm and non-farm enterprises of their households or work in other economic activity.

16.13. For the age-group 15-59 the proportion of those who reported working during the reference week was 68 per cent in the rural areas as against 50 per cent in the urban areas. The survey results further reveal that in the urban areas the percentage of those who were unemployed during the reference week was 2.05. This percentage in the rural area was 0.84.

१६.१४. बेरोजगारांचे प्रमाण नागरी भागातील पुरुषांसाठी सर्वात जास्त (३.०८ टक्के) होते, तर ग्रामीण भागातील स्त्रियांच्या बाबतीत ते सर्वात कमी (०.३२ टक्के) होते.

१६.१५. खालील तक्त्यात १५-५९ वयोगटातील रोजगार असलेल्या व्यक्तींची टक्केवारी संदर्भ आठवड्यातील त्यांच्या कामाच्या प्रकारानुसार दिली आहे :-

16.14. The proportion of unemployed males was the highest in the case of urban areas i.e. 3.08 per cent while in the case of females in the rural areas it was the lowest i.e. 0.32 per cent.

16.15. The following table shows the percentage distribution of working persons in the age-group 15-59 according to their current weekly activity status observed during the reference week :-

तक्ता क्र. / TABLE No. 16.5.

१५-५९ वयोगटातील रोजगार असलेल्या व्यक्तींची कामाच्या प्रकारानुसार टक्केवारी (जुलै १९९३-जून १९९४)

Percentage of workers in the age-group 15-59 according to current weekly activity status (July 1993-June 1994)

संदर्भ आठवड्यातील कामाचा प्रकार (1)	ग्रामीण/Rural			नागरी/Urban			Curent activity status (1)
	पुरुष Male (2)	स्त्रिया Female (3)	एकूण Total (4)	पुरुष Male (5)	स्त्रिया Female (6)	एकूण Total (7)	
(१) स्वयंरोजगार/कुटुंबीय व्यवसायात मदतनीस							Working as self employed/ helper in household enterprises
(अ) कृषि	... 37	37	37	4	7	4 ...	(A) Agriculture
(ब) बिगर कृषि	... 8	4	7	29	22	28 ...	(B) Non-agriculture
उप बेरीज-१	... 45	41	44	33	29	32 ...	Sub Total-1
(२) वेतन/नियमित मजुरी							Working as salaried/regular wage employee
(अ) कृषि	... 1	Neg.	1	1	Neg.	1 ...	(A) Agriculture
(ब) बिगर कृषि	... 12	2	8	50	37	48 ...	(B) Non-agriculture
उप बेरीज-२	... 13	2	9	51	37	49 ...	Sub Total-2
(३) प्रासंगिक मजुरी							Worked as casual wage labour
(अ) कृषि	... 37	54	44	3	12	4 ...	(A) Agriculture
(ब) बिगर कृषि	... 5	3	3	13	22	15 ...	(B) Non-agriculture
उप बेरीज-३	... 42	57	47	16	34	19 ...	Sub Total-3
एकूण रोजगार असणाऱ्या व्यक्ती	100	100	100	100	100	100 ...	Total workers

Neg.= नगण्य/Negligible.

१६.१६. ग्रामीण भागात रोजगार असणाऱ्या एकूण व्यक्तींपैकी स्वयंरोजगार असलेल्या (४४ टक्के) आणि प्रासंगिक मजुरी (४७ टक्के) करणाऱ्यांचा एकूण रोजगार असलेल्यामध्ये मोठा हिस्सा होता. ग्रामीण भागात कृषि क्षेत्राने बराच रोजगार उपलब्ध करून दिला होता. कारण ७५ टक्के पुरुष व ९२ टक्के स्त्रिया कृषि क्षेत्रात स्वयंरोजगार अथवा मजुरीवर काम करीत होत्या.

१६.१७. नागरी भागात वेतनावर अथवा नियमित मजुरीवर काम करणाऱ्यांचे प्रमाण जास्त म्हणजे ४९ टक्के होते. बिगर कृषि क्षेत्रात नागरी भागात फार मोठ्या प्रमाणावर रोजगार (९१ टक्के) उपलब्ध होता. तसेच स्वयंरोजगार असलेल्यांची टक्केवारी एकूण रोजगार असलेल्या व्यक्तींमध्ये ३२ होती. स्वयंरोजगार असलेल्यांपैकी ८७ टक्के बिगर-कृषि औद्योगिक क्षेत्रात तर १३ टक्के कृषि क्षेत्रात होते.

16.16. In the rural areas of the State self-employed (44 per cent) and those who worked as casual wage labour (47 per cent) together accounted for major share of the total workers. Agriculture sector provided the bulk of the employment in the rural areas as 75 per cent of the rural male workers and 92 per cent of the female workers were found working in agriculture either as self-employed or on wage basis.

16.17. In the urban areas, the salaried/regular wage earners were predominant viz. 49 per cent. Non-agricultural activities provided bulk of the employment (91 per cent). The percentage of self-employed to the total workers was 32. Of these, 87 per cent were self-employed in non-agricultural industries and 13 per cent in agriculture.

मूल्यमापन अभ्यास

१६.१८. योजनांतर्गत योजनांचे मूल्यमापन हा नियोजन प्रक्रियेचा एक अविभाज्य भाग आहे. योजनेत अपेक्षित असलेली उद्दिष्टे कितपत साध्य झाली, योजना राबविण्यात काही अडचणी आहेत का, योजना ज्या लक्ष्यगटासाठी अभिप्रेत आहे त्यानाच लाभ होतो का याबाबत अंमलबजावणी यंत्रणेला माहिती पुरविणे हा मूल्यमापन अभ्यासाचा प्रमुख उद्देश असतो. अभ्यासाचे निष्कर्ष व शिफारशी संबंधित विभागांना योजनांची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्यासाठी योग्य ते धोरणात्मक निर्णय घेण्याकरिता आणि सुधारात्मक उपाययोजना करण्याकरिता उपयुक्त ठरतात. महत्त्वाच्या योजनांतर्गत योजनांचे मूल्यमापन अभ्यास राज्याच्या अर्थ व सांख्यिकी संचालनालयाद्वारे नियमितपणे घेतले जातात. त्याचबरोबर काही प्रसिद्ध खाजगी संशोधन संस्थांच्याकडेही असे काही अभ्यास सोपविण्यात येतात. गेल्या काही वर्षांत सुमारे ५० मूल्यमापन अभ्यास घेण्यात आले आहेत. त्यामध्ये एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम, अवर्षण प्रवण क्षेत्र कार्यक्रम, पाणीपुरवठा योजना, पाटबंधारे योजना, सर्वकष पाणलोटक्षेत्र विकास कार्यक्रम इत्यादी कार्यक्रमांखालील योजनांचा समावेश आहे.

Evaluation Studies

16.18. Evaluation of the plan schemes is an integral part of the planning process. The main objective of the evaluation studies is to give feed-back to the implementing agency on how far the objectives of the scheme have been achieved, difficulties experienced in the implementation of the scheme and whether benefits have been given to the real target groups, as envisaged in the scheme. The findings and recommendations of the evaluation studies help the concerned departments to take suitable policy decisions and remedial measures for effective implementation of the schemes. The evaluation studies of the important plan schemes are undertaken on regular basis through the State Directorate of Economics and Statistics. Some of the evaluation studies are also entrusted to renowned private research institutions. During last few years about 50 studies have been undertaken covering such important programmes like Integrated Rural Development Programme, Drought Prone Area Programme, Drinking Water Supply, Irrigation Schemes, Comprehensive Watershed Development programme etc. etc.

भाग दोन
सांख्यिकीय तक्ते

PART II
STATISTICAL TABLES

तबता क्रमांक/TABLE No. 1

महाराष्ट्राची व भारताची लोकसंख्या
POPULATION OF MAHARASHTRA AND INDIA

वर्ष Year	एकूण लोकसंख्या (लाखांमध्ये) Total population (in lakh)		दशवर्षीय टक्केवारी वाढ (+) किंवा घट (—) Decennial percentage increase (+) or decrease (—)		साक्षरतेची टक्केवारी†† Literacy percentage	
	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
1951	320	3,611	(+)19.27	(+)13.31	20.5	18.3†
1961	396	4,392	(+)23.60	(+)21.51	35.1	28.3
1971	504	5,482	(+)27.45	(+)24.80	45.8	34.5
1981	628	6,852	(+)24.54	(+)25.00	55.8	43.7*
1991	789	8,463†	(+)25.73	(+)23.85†	64.9	52.2@@

†जम्मू आणि काश्मीरची अंदाजित लोकसंख्या घेऊन/Including projected population of Jammu and Kashmir.

††१९५१, १९६१ व १९७१ ची साक्षरतेची टक्केवारी ५ वर्ष व त्याहून अधिक वयाच्या लोकसंख्येसाठी आहे./१९८१ व १९९१ ची साक्षरतेची टक्केवारी ७ वर्ष व त्याहून अधिक वयाच्या लोकसंख्येसाठी आहे./Literacy rates for 1951, 1961 and 1971 relate to population aged 5 and above. The rates for the years 1981 and 1991 relate to population aged 7 and above.

*१९८१ च्या साक्षरतेची टक्केवारी आसाम व जम्मू आणि काश्मीर सोडून./Literacy percentage of 1981 is excluding Assam and Jammu and Kashmir.

@@१९९१ च्या साक्षरतेची टक्केवारी जम्मू आणि काश्मीर सोडून./Literacy percentage of 1991 is excluding Jammu and Kashmir

बाधक.—महानिबंधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार, नवी दिल्ली व संचालक, जनगणना कार्यालय, महाराष्ट्र, मुंबई.

Source.—Registrar General and Census Commissioner, Government of India, New Delhi and Director of Census Operations, Maharashtra, Bombay.

तबता क्रमांक/TABLE No. 2

राज्यातील ग्रामीण आणि नागरी लोकसंख्या
RURAL AND URBAN POPULATION IN THE STATE

अनुक्रमांक Serial No.	वर्ष Year	लोकसंख्या (लाखांत)/Population (in lakh)					नागरी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येची टक्केवारी Percentage of urban population to total population	स्त्री-पुरुष प्रमाण (दर १,००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या) Sex Ratio (Females per thousand males)	घनता (दर चौ. कि. मीटर मागे लोकसंख्या) Density (No. of persons per sq. km.)
		पुरुष Males	स्त्रिया Females	एकूण Total	ग्रामीण Rural	नागरी Urban			
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
1	1901	98.02	95.90	193.92	161.75	32.17	16.59	978	67
2	1911	109.23	105.52	214.75	182.26	32.49	15.13	967	75
3	1921	106.93	101.57	208.50	169.92	38.58	18.50	950	73
4	1931	123.06	116.53	239.59	195.02	44.57	18.60	947	83
5	1941	137.69	130.64	268.33	211.68	56.65	21.11	949	94
6	1951	164.90	155.13	320.03	228.02	92.01	28.75	941	106
7	1961	204.29	191.25	395.54	283.91	111.63	28.22	936	129
8	1971	261.16	242.96	504.12	347.01	157.11	31.17	930	164
9	1981	324.15	303.69	627.84	407.91	219.93	35.03	937	204
10	1991	408.26	381.12	789.37	483.96	305.42	38.69	934	257

टीप.—आकडे पूर्णांकित दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

Note.—Details may not add up to totals due to rounding.

बाधक.—महानिबंधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार, नवी दिल्ली व संचालक, जनगणना कार्यालय, महाराष्ट्र, मुंबई.

Source.—Registrar General and Census Commissioner, Government of India, New Delhi and Director of Census Operations, Maharashtra, Bombay.

संख्या क्रमांक/TABLE No. 3

महाराष्ट्र राज्याचे नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारलेले जन्म, मृत्यू व बालमृत्यू दर
BIRTH, DEATH AND INFANT MORTALITY RATES BASED ON SAMPLE REGISTRATION SCHEME,
MAHARASHTRA STATE

वर्ष Year	ग्रामीण/Rural			नागरी/Urban			एकत्र/Combined		
	जन्म दर Birth rate	मृत्यू दर Death rate	बालमृत्यू दर Infant mortality rate	जन्म दर Birth rate	मृत्यू दर Death rate	बालमृत्यू दर Infant mortality rate	जन्म दर Birth rate	मृत्यू दर Death rate	बालमृत्यू दर Infant mortality rate
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
1971	33.7 (38.9)	13.5 (16.4)	111 (138)	29.0 (30.1)	9.7 (9.7)	88 (82)	32.2 (36.9)	12.3 (14.9)	105 (129)
1981	30.4 (35.6)	10.6 (13.7)	90 (119)	24.5 (27.0)	7.4 (7.8)	49 (62)	28.5 (33.9)	9.6 (12.5)	80 (110)
1985	29.8 (34.3)	9.4 (13.0)	78 (107)	27.7 (28.1)	6.7 (7.8)	49 (59)	29.0 (32.9)	8.4 (11.9)	68 (97)
1986	31.7 (34.2)	9.7 (12.2)	73 (105)	27.4 (27.1)	6.1 (7.6)	44 (62)	30.1 (32.6)	8.4 (11.1)	63 (96)
1987	30.2 (33.7)	9.5 (12.0)	76 (104)	26.6 (27.4)	6.1 (7.4)	47 (61)	28.9 (32.2)	8.3 (10.9)	66 (95)
1988	31.4 (33.1)	10.1 (12.0)	76 (102)	25.8 (26.3)	6.7 (7.7)	50 (62)	29.4 (31.5)	8.9 (11.0)	68 (94)
1989	30.6 (32.2)	8.9 (11.1)	66 (98)	24.6 (25.2)	6.3 (7.2)	44 (58)	28.5 (30.6)	8.0 (10.3)	59 (91)
1990	29.5 (31.7)	8.5 (10.5)	64 (86)	23.8 (24.7)	5.4 (6.8)	44 (50)	27.5 (30.2)	7.4 (9.7)	58 (80)
1991*	28.0 (30.9)	9.3 (10.6)	69 (87)	22.9 (24.3)	6.2 (7.1)	38 (53)	26.2 (29.5)	8.2 (9.8)	60 (80)
1992*	27.1 (30.7)	9.1 (10.8)	67 (85)	21.5 (23.1)	5.6 (7.0)	40 (53)	25.1 (29.0)	7.9 (10.0)	59 (79)
1993*	27.0 (30.3)	9.3 (10.5)	63 (82)	22.6 (23.3)	4.7 (5.7)	31 (45)	25.0 (28.5)	7.2 (9.2)	50 (74)

टीप/Note.—(1) * आकडेवारी अस्थायी असून जम्मू व काश्मीर सोडून

Figures are provisional excluding Jammu and Kashmir

(3) जन्म दर व मृत्यू दर एक हजार अंदाजित लोकसंख्येमागे आहेत.

Birth rates and Death rates are per thousand estimated population.

(2) कंसातील आकडे भारताकरिता आहेत.

Bracketed figures are for India.

(4) बालमृत्यू दर एक हजार जिवंत जन्मांमागे आहेत.

Infant mortality rates are per thousand live births.

आधार.—नमुना नोंदणी पत्रिका, महासंचालक, भारत सरकार, नवी दिल्ली.

Source.—Sample Registration Bulletin, Registrar General India, New Delhi.

तबला क्रमांक/TABLE No. 4

काम करणाऱ्या लोकांची आर्थिक वर्गवारी
ECONOMIC CLASSIFICATION OF WORKERS
1991

(हजारत/in '000.)

काम करणाऱ्यांचा वर्ग (1)	महाराष्ट्र Maharashtra			भारत* † India			Class of workers (1)
	पुरुष Males	स्त्रिया Females	एकूण Total	पुरुष Males	स्त्रिया Females	एकूण Total	
1 शेतकरी	6,231	3,941	10,172	88,481	22,221	1,10,702	Cultivators.
2 शेतमजूर	3,906	4,408	8,313	46,165	28,433	74,598	Agricultural labourers.
3 पशुसंवर्धन, जंगलकाम, मच्छीमारी शिकार, मळे, फळबागा आणि संलग्न कामे	404	68	472	4,716	1,325	6,041	Livestock, forestry, fishing, hunting and plantations, orchards and allied activities.
4 खानकाम आणि दगड खानकाम	98	17	115	1,537	214	1,751	Mining and quarrying.
5 वस्तुनिर्माण, प्रक्रिया, संधारण व दुरुस्ती.—							Manufacturing, processing, servicing and repairs—
(अ) घरगुती उद्योग	337	162	498	4,555	2,249	6,804	(a) Household industry.
(ब) घरगुती उद्योगाव्यतिरिक्त इतर उद्योग	3,251	347	3,598	19,414	2,453	21,867	(b) Other than household industry.
6 बांधकाम	709	93	802	5,122	421	5,543	Construction.
7 व्यापार आणि वाणिज्य	2,400	256	2,657	19,863	1,434	21,296	Trade and commerce.
8 वाहतूक, साठवण आणि दळणवळण	1,116	45	1,160	7,810	208	8,018	Transport, storage and communications.
9 इतर सेवा	2,468	751	3,219	23,995	5,316	29,312	Other services.
एकूण मुख्यतः काम करणारे	20,919	10,088	31,006	2,21,659	64,274	2,85,932	Total main workers.
सीमांतिक कामगार	374	2,530	2,904	2,705	15,494	28,199	Marginal workers.
एकूण काम न करणारे	19,525	25,486	45,011	2,10,844	3,13,592	5,24,437	Total non-workers.
एकूण काम करणारे आणि न करणारे.	40,817	38,104	78,921	4,35,208	4,03,360	8,38,568	Total Workers and Non- workers.

* जम्मू व काश्मीर वगळून/Excluding Jammu and Kashmir.

† धुळे जिल्ह्यातील ३३ गावांची, जेथे गणना घेतली नाही, माहिती वगळून/Excluding information of 33 villages of Dhule District, where Census was not conducted.

टीप.—आकडे पूर्णांकात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

Note.—Figures may not add up to totals due to rounding.

साधार.—महानिबंधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार, नवी दिल्ली व संचालक, जनगणना कार्यालय, महाराष्ट्र, मुंबई.

Source.—Registrar General and Census Commissioner, Government of India, New Delhi and Director of Census Operations, Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 5

औद्योगिक गटांनुसार झालेले चालू किमतीनुसार राज्य उत्पन्न
NET STATE DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRIAL ORIGIN AT CURRENT PRICES

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Sr. No.	क्षेत्र (1)	1980-81 (2)	1984-85 (3)	1985-86 (4)	1986-87 (5)	1987-88 (6)	1988-89* (7)	1989-90* (8)	1990-91* (9)	1991-92* (10)	1992-93* (11)	1993-94† (12)	Sector (13)
1	कृषि ..	3,749.1	5,022.1	5,454.5	5,248.3	7,628.2	8,521.5	9,987.1	11,283.9	11,220.3	15,254.2	18,493.5	Agriculture
2	वन उद्योग ..	370.7	649.0	609.7	589.8	715.1	744.1	1,300.6	1,354.8	1,243.6	1,380.5	1,410.0	Forestry and logging
3	मत्स्योद्योग ..	87.9	103.4	118.7	128.7	133.1	168.3	181.8	300.5	329.1	459.0	518.5	Fishing
4	खाण व दगड खाणकाम ..	53.6	131.8	145.3	105.1	116.2	162.0	236.7	224.2	225.3	303.7	355.1	Mining and quarrying
	एकूण—प्राथमिक ..	4,261.3 (28.1)	5,906.3 (25.8)	6,328.2 (23.9)	6,071.9 (21.4)	8,592.6 (25.4)	9,595.9 (24.0)	11,706.2 (24.1)	13,163.4 (23.0)	13,018.3 (20.2)	17,397.4 (22.2)	20,777.1 (22.8)	Sub-Total—Primary
5	वस्तुनिर्माण (कारखाने) --												Manufacturing—
5.1	नोंदणीकृत ..	2,900.5	3,949.4	4,917.0	5,634.6	5,806.6	7,366.1	9,111.5	11,091.5	11,719.2	13,477.9	15,249.5	Registered
5.2	अनोंदणीकृत ..	1,251.5	1,529.2	1,850.3	1,974.0	2,249.1	2,364.1	2,966.4	3,298.8	3,767.6	4,892.5	6,586.5	Un-registered
6	बांधकाम ..	1,003.5	1,859.3	2,099.7	2,386.2	2,738.5	3,162.9	3,638.9	4,129.6	5,057.9	5,974.0	6,704.8	Construction
7	बीज, वायु (गॅस) आणि पाणीपुरवठा ..	165.5	388.2	485.2	564.7	510.3	609.3	641.6	902.1	1,105.1	1,503.4	1,853.4	Electricity, gas and water supply
	एकूण—द्वितीय ..	5,321.0 (35.1)	7,726.1 (33.8)	9,352.2 (35.3)	10,559.5 (37.1)	11,304.5 (33.5)	13,502.4 (33.8)	16,358.4 (33.7)	19,422.0 (34.0)	21,649.8 (33.5)	25,847.8 (33.0)	30,394.2 (33.3)	Sub-Total—Secondary
8	परिवहन, दळणवळण, वखार, व्यापार, साधनावळ आणि उपाहारगृहे वगैरे. (16.7)	2,539.5	3,976.4	4,750.5	5,306.6	6,226.0	7,276.8	8,778.0	10,546.6	12,050.0	14,451.8	16,967.7	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यावसायिक सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा. (20.1)	3,040.8	5,281.0	6,035.6	6,492.9	7,647.3	9,602.2	11,640.1	14,038.4	17,818.3	20,697.3	23,069.3	Banking and insurance, real estate and ownership of dwelling, business services, public administration and other services.
	एकूण—तृतीय ..	5,580.3 (36.8)	9,257.4 (40.4)	10,786.1 (40.8)	11,799.5 (41.5)	13,873.3 (41.1)	16,879.0 (42.2)	20,418.1 (42.2)	24,585.0 (43.0)	29,868.3 (46.3)	35,149.1 (44.8)	40,037.0 (43.9)	Sub-Total—Tertiary
	एकूण—निव्वळ राज्य उत्पन्न ..	15,162.6 (100.0)	22,889.8 (100.0)	26,466.5 (100.0)	28,430.9 (100.0)	33,770.4 (100.0)	39,977.3 (100.0)	48,482.7 (100.0)	57,170.4 (100.0)	64,536.4 (100.0)	78,394.3 (100.0)	91,208.3 (100.0)	Net State Domestic Product.
	दरगोई राज्य उत्पन्न (रुपये) ..	2,435.2	3,374.5	3,825.7	3,995.4	4,637.6	5,363.7	6,353.4	7,315.3	8,082.9	9,627.8	10,983.7	Per capita State Income (Rs.)

* अस्थायी/Provisional.

† प्राथमिक अंदाज/Preliminary estimates.

टीप.—(१) कंसातील आकडे निव्वळ राज्य उत्पन्नामधील आकडेप्रांती टक्केवारी दर्शविताने./Note.—Figures in brackets show percentages to Net State Domestic Product.

(२) घसारा विषयक आकडेवारी बदलल्यामुळे १९८०-८१ ते १९८६-८७ या वर्षांचे राज्य उत्पन्नाचे अंदाज बदलले आहेत./Estimates from 1980-81 to 1986-87 have undergone change due to revision of figures of depreciation.

संस्कार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

NET STATE DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRIAL ORIGIN AT 1980-81 PRICES

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Serial No.	क्षेत्र	1980-81	1984-85	1985-86	1986-87	1987-88	1988-89*	1989-90*	1990-91*	1991-92*	1992-93*	1993-94†	Sector
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(2)
1	कृषि ..	3,749.1	3,823.1	3,786.5	3,233.5	4,342.4	4,443.6	5,359.9	5,311.4	4,071.0	5,632.6	6,144.4	.. Agriculture
2	वन उद्योग ..	370.7	423.6	347.9	335.0	380.2	385.4	528.8	483.5	485.1	463.8	406.0	.. Forestry and logging
3	मत्स्योद्योग ..	87.9	87.8	83.0	79.9	78.3	93.4	101.2	100.7	98.0	129.5	115.6	.. Fishing
4	खान व दगड खानकाम ..	53.6	84.1	88.6	57.0	63.0	76.2	99.8	95.7	91.1	96.3	98.5	.. Mining and quarrying
	एकूण—प्राथमिक ..	4,261.3	4,418.6	4,306.0	3,705.4	4,863.9	4,998.6	6,089.7	5,991.3	4,745.2	6,322.2	6,764.5	.. Sub-Total—Primary
		(100.0)	(103.7)	(101.0)	(87.0)	(114.1)	(117.3)	(142.9)	(140.6)	(111.4)	(148.4)	(158.7)	
5	वस्तुनिर्माण (कारखाने)—												Manufacturing—
	5.1 नोंदणीकृत ..	2,900.5	3,179.3	3,656.0	4,017.2	3,850.7	4,528.1	5,200.1	5,806.3	5,517.6	5,759.6	6,043.5	.. Registered
	5.2 अनोंदणीकृत ..	1,251.5	1,239.2	1,450.0	1,512.3	1,580.0	1,595.2	1,875.9	1,856.4	2,022.9	2,441.6	2,898.6	.. Un-registered
6	बांधकाम ..	1,003.5	1,155.9	1,197.5	1,240.5	1,285.2	1,331.4	1,379.3	1,428.9	1,480.3	1,533.5	1,588.7	.. Construction
7	बीज, वायु (गॅस) आणि पाणीपुरवठा ..	165.5	231.4	258.0	279.1	289.5	326.6	369.4	413.1	471.8	467.1	496.8	.. Electricity, gas and water Supply
	एकूण—द्वितीय ..	5,321.0	5,805.8	6,561.5	7,049.1	7,005.4	7,781.3	8,824.7	9,504.7	9,492.6	10,201.8	11,027.6	.. Sub-Total—Secondary
		(100.0)	(109.1)	(123.3)	(132.5)	(131.7)	(146.2)	(165.8)	(178.6)	(178.4)	(191.7)	(207.2)	
8	परिवहन, दळणवळण, वखार, व्यापार, साणावळ आणि उपाहारगृहे वगैरे.	2,539.5	3,003.4	3,318.3	3,452.1	3,721.0	3,954.2	4,431.9	4,795.1	4,672.4	5,099.7	5,521.4	.. Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यावसायिक सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा.	3,040.8	4,120.3	4,528.5	4,762.0	4,657.7	5,370.9	6,138.9	6,577.0	8,084.7	8,467.2	9,077.8	.. Banking and insurance, real estate and ownership of dwelling, business services, public administration and other services.
	एकूण—तृतीय ..	5,580.3	7,123.7	7,846.8	8,214.1	8,378.7	9,325.1	10,570.8	11,372.1	12,757.1	13,566.9	14,599.2	.. Sub-Total—Tertiary
		(100.0)	(127.7)	(140.6)	(147.2)	(150.1)	(167.1)	(189.4)	(203.8)	(228.6)	(243.1)	(261.6)	
	एकूण—निव्वळ राज्य उत्पन्न ..	15,162.6	17,348.1	18,714.3	18,968.6	20,248.0	22,105.0	25,485.2	26,868.1	26,994.9	30,090.9	32,391.3	.. Net State Domestic Product.
		(100.0)	(114.4)	(123.4)	(125.1)	(133.5)	(145.8)	(168.1)	(177.2)	(178.0)	(198.5)	(213.6)	
	वरडोई राज्य उत्पन्न (रुपये) ..	2,435.2	2,557.6	2,705.1	2,665.6	2,780.6	2,965.8	3,339.7	3,437.9	3,381.0	3,695.5	3,900.7	.. Per capita State Income (Rs.)
		(100.0)	(105.0)	(111.1)	(109.5)	(114.2)	(121.8)	(137.1)	(141.2)	(138.8)	(151.8)	(160.2)	

* अस्थायी/Provisional.

† प्राथमिक अंदाज/Preliminary estimates.

टीप.—(1) फंसातील आकडे स्तंभ (३) मधील आकड्यांची टक्केवारी दर्शविताने./Note.—Figures in brackets show percentages to Col. (3).

(2) घसाराविषयक आकडेवारी बदलल्यामुळे १९८०-८१ ते १९८६-८७ या वर्षांचे राज्य उत्पन्नाचे अंदाज बदलले आहेत./Estimates from 1980-81 to 1986-87 have undergone change due to revision of figures of depreciation.

साधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

तबता क्रमांक/TABLE No. 7

औद्योगिक गटानुसार निम्बळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न—चालू किमतीनुसार
NET NATIONAL DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRIAL ORIGIN AND NATIONAL INCOME AT CURRENT PRICES

(रुपये कोटीत/Rs. in Crore)

अनुक्रमांक Sr. No.	क्षेत्र (1)	1980-81 (3)	1984-85 (4)	1985-86 (5)	1986-87 (6)	1987-88 (7)	1988-89* (8)	1989-90* (9)	1990-91* (10)	1991-92* (11)	1992-93* (12)	1993-94† (13)	Sector (2)
1	कृषि	40,056	61,257	65,387	69,446	78,065	97,969	1,08,387	1,27,259	1,50,026	1,67,604	1,86,141	.. Agriculture
2	वन उद्योग	3,229	4,983	5,200	5,657	6,059	6,689	7,659	8,095	8,167	8,412	8,677	.. Forestry and logging
3	मत्स्योद्योग	806	1,479	1,701	1,929	2,314	2,681	3,237	3,944	4,367	5,646	6,753	.. Fishing
4	खान व दगड खानकाम	1,474	4,386	4,823	5,155	5,184	6,911	7,468	8,419	8,779	9,818	11,840	.. Mining and quarrying
	एकूण—प्राथमिक	45,565 (41.3)	72,105 (38.7)	77,111 (37.2)	82,187 (35.7)	91,622 (35.0)	1,14,250 (36.4)	1,26,751 (34.9)	1,47,717 (34.7)	1,71,339 (35.0)	1,91,480 (34.5)	2,13,411 (34.0)	Sub-total—Primary
5	वस्तुनिर्माण (कारखाने)— 5.1 नोंदणीकृत	10,050	19,647	21,467	23,415	26,980	32,840	41,976	47,025	50,657	57,052	62,413	.. Manufacturing— Registered
	5.2 अनोंदणीकृत	8,648	12,512	14,337	16,032	18,528	21,344	25,768	30,162	31,555	37,155	40,842	.. Unregistered
6	बांधकाम	5,771	10,479	12,227	14,426	16,780	19,690	22,384	27,222	30,787	34,060	37,975	.. Construction
7	बीज, वायु (गॅस) आणि पाणीपुरवठा	912	1,772	2,116	2,300	2,458	2,789	3,290	4,178	4,897	5,964	9,770	.. Electricity, gas and water supply
	एकूण—द्वितीय	25,381 (23.0)	44,410 (23.8)	50,147 (24.2)	56,173 (24.4)	64,746 (24.8)	76,663 (24.4)	92,518 (25.5)	1,08,587 (25.5)	1,17,896 (24.1)	1,34,231 (24.2)	1,51,000 (24.1)	Sub-total—Secondary
8	परिवहन, दळणवळण, वसाह, व्यापार, खाणावळ आणि उपाहारगृहे वगैरे	18,046	34,359	40,061	45,328	51,903	61,361	71,411	85,216	98,989	1,16,096	1,33,444	.. Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यावसायिक सेवा, सार्वजनिक प्रशासन व इतर सेवा	21,348	35,568	40,243	46,519	53,239	61,511	72,336	84,082	1,00,854	1,13,562	1,29,221	.. Banking and insurance, real estate and ownership of dwellings, business services, public administration and other services.
	एकूण—तृतीय	39,394 (35.7)	69,927 (37.5)	80,304 (38.6)	91,847 (39.9)	1,05,142 (40.2)	1,22,872 (39.2)	1,43,747 (39.6)	1,69,298 (39.8)	1,99,843 (40.9)	2,29,658 (41.3)	2,62,665 (41.9)	Sub-total—Tertiary
	एकूण—निम्बळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न	1,10,340 (100.0)	1,86,442 (100.0)	2,07,562 (100.0)	2,30,207 (100.0)	2,61,510 (100.0)	3,13,785 (100.0)	3,63,016 (100.0)	4,25,602 (100.0)	4,89,078 (100.0)	5,55,369 (100.0)	6,27,076 (100.0)	Net National Domestic Product
	एकूण—निम्बळ राष्ट्रीय उत्पन्न	1,10,685	1,85,018	2,06,133	2,28,402	2,58,891	3,09,289	3,57,285	4,18,057	4,79,001	5,43,566	6,15,273	Net National Product (i.e. National Income).
	हरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न (रुपये)	1,630	2,504	2,730	2,962	3,285	3,842	4,347	4,983	5,596	6,234	6,929	Per Capita National Income (Rs.)

*अस्थायी/Provisional. †शीघ्र अंदाज/Quick estimates.

टीप.—कंसातील आकडे एकूण निम्बळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्नाची टक्केवारी दर्शवतात/Note.—Figures in brackets show percentages to the total Net National Domestic Product.

आधारा.—केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना, नवी दिल्ली

Source.—Central Statistical Organisation, New Delhi.

औद्योगिक गटानुसार निम्नलिखित राष्ट्रीय देशांतर्गत-उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न—स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार

NET NATIONAL DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRIAL ORIGIN AND NATIONAL INCOME AT CONSTANT (1980-81) PRICES

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Sr. No. (1)	क्षेत्र (2)	1980-81 (3)	1984-85 (4)	1985-86 (5)	1986-87 (6)	1987-88 (7)	1988-89* (8)	1989-90* (9)	1990-91* (10)	1991-92* (11)	1992-93* (12)	1993-94† (13)	Sector (2)
1	कृषि ..	40,056	46,918	46,991	46,117	46,333	54,925	55,452	57,773	56,119	59,167	60,934..	Agriculture
2	वृक्ष उद्योग ..	3,229	3,132	3,131	3,036	2,927	2,878	3,130	3,037	3,012	3,022	3,032..	Forestry and logging
3	मत्स्योद्योग ..	806	1,038	1,034	1,040	1,068	1,141	1,279	1,317	1,377	1,459	1,540..	Fishing
4	खाने व दगड खणकाम ..	1,474	1,678	1,691	1,933	1,927	2,284	2,408	2,697	2,804	2,814	2,934..	Mining and quarrying
	एकूण—प्राथमिक ..	45,565 (100.0)	52,766 (115.8)	52,847 (116.0)	52,126 (114.4)	52,255 (114.7)	61,228 (134.4)	62,269 (136.7)	64,824 (142.3)	63,312 (138.9)	66,462 (145.9)	68,440.. (150.2)	Sub-total—Primary
5	वस्तुनिर्माण (कारखाने)--												Manufacturing—
	5.1 नोंदणीकृत ..	10,050	15,291	15,560	16,487	17,653	19,656	22,627	23,642	22,831	23,160	23,733..	Registered
	5.2 अनोंदणीकृत ..	8,648	10,128	10,853	11,840	12,762	13,501	14,613	15,766	14,760	15,396	16,019..	Unregistered
6	बांधकाम ..	5,771	6,346	6,679	7,011	7,228	7,797	8,166	9,147	9,404	9,450	9,555..	Construction
7	बीज, वायु (गॅस) आणि पाणीपुरवठा ..	912	1,219	1,321	1,470	1,564	1,777	2,019	2,139	2,376	2,572	2,695..	Electricity, gas and water supply
	एकूण—द्वितीय ..	25,381 (100.0)	32,984 (130.0)	34,413 (135.6)	36,808 (145.0)	39,207 (154.5)	42,731 (168.4)	47,425 (186.9)	50,694 (199.7)	49,371 (194.5)	50,578 (199.3)	52,002.. (204.9)	Sub-total—Secondary
8	परिवहन, दळणवळण, वखार, व्यापार, खाणावळ आणि उपाहारगृहे वगैरे	18,046 (100.0)	22,404 (124.1)	24,317 (134.8)	25,801 (143.0)	27,252 (151.0)	29,163 (161.6)	31,575 (175.0)	33,171 (183.8)	33,694 (186.7)	35,783 (198.3)	37,455.. (207.6)	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यावसायिक सेवा, सार्वजनिक प्रशासन व इतर सेवा.	21,348 (100.0)	26,831 (125.7)	28,649 (134.2)	31,243 (146.4)	33,274 (155.9)	35,863 (168.0)	39,417 (184.6)	41,552 (194.6)	44,403 (208.0)	46,010 (215.5)	49,144.. (230.2)	Banking and insurance, real estate and ownership of dwellings, business services public administration and other services.
	एकूण—तृतीय ..	39,394 (100.0)	49,235 (125.0)	52,966 (134.5)	57,044 (144.8)	60,526 (153.6)	65,026 (165.1)	70,992 (180.2)	74,723 (189.7)	78,097 (198.2)	81,793 (207.6)	86,599.. (219.8)	Sub-total—Tertiary
	एकूण—निम्नलिखित राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न ..	1,10,340 (100.0)	1,34,985 (122.3)	1,40,226 (127.1)	1,45,978 (132.3)	1,51,988 (137.7)	1,68,985 (153.1)	1,80,686 (163.8)	1,90,241 (172.4)	1,90,780 (172.9)	1,98,833 (180.2)	2,07,041.. (187.6)	Net National Domestic Product
	एकूण—निम्नलिखित राष्ट्रीय उत्पन्न ..	1,10,685 (100.0)	1,33,808 (120.9)	1,39,025 (125.6)	1,44,242 (130.3)	1,49,787 (135.3)	1,65,750 (149.7)	1,77,315 (160.2)	1,86,469 (168.5)	1,86,418 (168.4)	1,94,093 (175.4)	2,02,670.. (183.1)	Net National Product (i.e. National Income).
	वरवर्गे राष्ट्रीय उत्पन्न (रुपये) ..	1,630 (100.0)	1,811 (111.1)	1,841 (112.9)	1,871 (114.8)	1,901 (116.6)	2,059 (126.3)	2,157 (132.3)	2,223 (136.4)	2,178 (133.6)	2,226 (136.6)	2,282.. (140.0)	Per Capita National Income (Rs.)

*अस्थायी/Provisional. †धीन अंश/Quick estimates.

टीप—कवडीत अंकडे अंश (१) मधील अंशकवडीत अंशेवारी बंधविलाय/Note.—Figures in brackets indicate percentages to Col. (3).

संसाधन—केंद्रीय सांख्यिकीय संस्था, नवी दिल्ली./Source.—Central Statistical Organisation, New Delhi.

तबला कमांक/TABLE No. 9

महाराष्ट्र राज्यातील कृषि क्षेत्रातील करांपासून महसुली जमा
REVENUE RECEIPTS FROM TAXES ON AGRICULTURAL SECTOR IN MAHARASHTRA STATE

(रुपये लाखात)
(Rs. in lakh)

क्रमांक Serial No. (1)	वर्णना (2)	1970-71 (3)	1975-76 (4)	1980-81 (5)	1985-86 (6)	1990-91 (7)	1992-93 (8)	1993-94 (R/E) (9)	1994-95 (B/E) (10)	Particulars (2)
1	कृषि उत्पन्नावरील कर ..	5.04	24.21	23.08	8.68	0.64	0.14 Taxes on agricultural income
2	जमीन महसूल/कर-संबंधाधारण वसुली	696.36	910.16	852.77	1,225.11	2,543.38	2,253.23	2,155.95	2,192.47	.. Land revenue/tax-ordinary collections.
3	महाराष्ट्र कर (सुधारणा) अधिनियम, १९७५ अन्वये फेरबदल केलेल्या महाराष्ट्र जमीन महसूल व विशेष आकारणी यामध्ये वाढ करण्याबाबत अधिनियम, १९७४ च्या कलम २ नुसार जमीन महसुलातील वाढ.	18.98	38.41 Increase of land revenue under Section 3 of the Maharashtra Increase of Land Revenue and Special Assessment Act, 1974 as modified by Maharashtra Tax (Amendment) Act, 1975.
4	रोजगार हमी योजनेकरिता जमीन महसुलातील वाढ.	43.12	221.69	186.99	108.66	103.97	105.73	.. Increase in land revenue for Employment Guarantee Scheme.
5	जमिनीवरील पट्टी व उपकर ..	83.46	352.44	356.08	1,082.52	1,115.45	1,767.69	1,252.94	1,274.16	.. Rates and cesses on land.
6	ऊस खरेदीवरील कर ..	442.95	1,780.02	1,775.53	3,363.45	3,892.98	4,882.28	5,000.00	5,500.00	.. Tax on purchase of sugarcane
			(+) 94.64*	(+) 0.36*	(+) 15.00*	
7	ऊस (विनियमन, पुरवठा आणि खरेदी, नियंत्रण) अधिनियमाखालील जमा रकमा.	0.02 Receipts under sugarcane (Regulation, supply and purchase, control) Act.
8	शिक्षण उपकर अधिनियम—									Education Cess Act—
	(अ) वाणिज्यिक पिकांखालील शेत जमिनीवरील विशेष आकारणी.	7.64	44.49	91.88	47.82	48.54	48.00	.. (a) Special assessment on agricultural lands under commercial crops.
	(ब) अलसंचित कृषि जमिनीखालील रोजगार हमी उपकर.	78.35	53.72	39.14	9.83	81.02	73.49	.. (b) Employment Guarantee Cess on irrigated agricultural lands.
	(क) महाराष्ट्र जमीन महसूल व विशेष आकारणी अधिनियम, १९७४ खालील, विशेष आकारणीत वाढ.	30.00	11.10	12.20	11.22	11.38	9.58	.. (c) Increase in special assessment under Maharashtra Land Revenue and Special Assessment Act, 1974.

*००४५, वस्तु व सेवा यावरील दर कर व मुलक वा शीर्षांखालील जमा. *Receipts under the head 0045, Other Taxes and Duties on Commodities and Services.

R/E = सुधारलेले अंदाज/ Revised Estimates B/E = अर्थसंकल्पीय अंदाज/Budget Estimates

साधार. — वित्त विभाग, मंत्रालय, मुंबई.

Source.—Finance Department, Mantralaya, Bombay.

सबता क्रमांक/TABLE No. 10

महाराष्ट्र राज्य शासनाच्या अर्थसंकल्पाचे
ECONOMIC AND PURPOSE CLASSIFICATION OF

आर्थिक वर्गीकरण	उद्देशानुसार Purpose					
	सर्वसाधारण सेवा General Services			सामाजिक आणि सामूहिक सेवा Social and Community Services		
	1992-93 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1993-94 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates)	1994-95 (अर्थसंकल्पीय अंदाज) (Budget estimates)	1992-93 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1993-94 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates)	1994-95 (अर्थसंकल्पीय अंदाज) (Budget estimates)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
१ चालू खर्च—						
(अ) सेवा व वस्तू	1,39,512	1,58,908	2,64,903	79,868	95,027	95,401
(ब) व्याज प्रदान
(क) अनुदाने	20,090	23,453	23,667	2,73,358	3,16,211	3,04,381
(ड) इतर चालू खर्च	227	376	384	22,086	29,429	29,087
एकूण—(१)	1,59,829	1,82,737	2,88,954	3,75,312	4,40,667	4,28,869
२ भांडवली खर्च—						
२.१ (अ) एकूण भांडवल निर्मिती	4,100	7,820	7,241	30,436	31,246	51,871
(ब) भांडवली अनुदाने	24,868	35,924	41,645
(क) भाग भांडवलालात गुंतवणूक	366	372	372
(ड) कर्जे	46	5	4	9,525	11,480	8,214
(इ) इतर भांडवली हस्तांतरित रकमा	(-1,169)*	(-684)*	(-703)*	2,832	1,821	3,026
उपबेरीज—(२.१)	2,977	7,141	6,542	68,027	80,843	1,05,128
२.२ ऋणाची परतफेड
एकूण—(२)	2,977	7,141	6,542	68,027	80,843	1,05,128
एकूण—(१+२)	1,62,806	1,89,878	2,95,496	4,43,339	5,21,510	5,33,997

*ऋणांक राज्य सरकारी मालमत्तेतील (जमीन) घट दर्शविताना.

- टीप.—(१) १९८३-८४ पर्यंतच्या आर्थिक पाहणीच्या प्रकाशनात प्रसिद्ध केलेल्या उद्देशानुसार वर्गीकरणात व येथे सादर केलेल्या वर्गीकरणात थोडा फरक आहे.
- (२) सर्वसाधारण सेवेत प्रशासनिक व न्यायदान, कायदा व सुव्यवस्था, करवसुलीविषयक सेवा व इतर सर्वसाधारण सेवा यांचा अंतर्भाव होतो.
- (३) सामाजिक व सामूहिक सेवेत मूलभूत सामाजिक सेवा उदा. शिक्षण, सार्वजनिक आरोग्य, कुटुंबकल्याण, वैद्यकीय सोयी, मागासवर्गीयांचे कल्याण व इतर सामाजिक सेवा उदा. सामाजिक सुरक्षा व कल्याण कार्यक्रम व करमणूक, सार्वजनिक उद्यान इत्यादी बाबतीतील सेवांचा समावेश होतो.
- (४) आर्थिक सेवेत कृषि, लघु पाटबंधारे, मृदा संधारण, शेत विकास, पशुसंवर्धन, दुग्ध व कुक्कुट विकास, वन, शिकार व मत्स्यव्यवसाय, जल व वीज विकास, उद्योग व सनिजे, परिवहन व दळणवळण, सहकार इत्यादि विषयक सेवा या कार्यक्रमांचा अंतर्भाव होतो.
- (५) इतर सेवा या सदरात आपत्तीच्या निवारणासाठी केलेला खर्च, जमिनीची कमालमर्यादा, जमीनदारी पद्धती निर्मूलनामुळे भूधारकांना नुकसानभरपाई, सरकारी ऋणावरील व्याज प्रदान, सरकारी ऋण व्यवहार इत्यादींचा समावेश होतो.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासक, मुंबई.

TABLE No. 10

आर्थिक व उद्देशानुसार वर्गीकरण

MAHARASHTRA STATE GOVERNMENT BUDGET

(रुपये लाखात)
(Rs. in lakh)

वर्गीकरण Classification									Economic Classification
आर्थिक सेवा Economic Services			इतर सेवा Other Services			एकूण Total			
1992-93 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1993-94 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates)	1994-95 (अर्थसंकल्पीय अंदाज) (Budget estimates)	1992-93 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1993-94 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates)	1994-95 (अर्थसंकल्पीय अंदाज) (Budget estimates)	1992-93 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1993-94 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates)	1994-95 (अर्थसंकल्पीय अंदाज) (Budget estimates)	(1)
(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	
									1. <i>Current Expenditure—</i>
64,081	71,878	66,055	445	419	1,394	2,83,906	3,26,232	4,27,753	(a) Consumption expenditure
..	1,30,302	1,54,379	1,79,307	1,30,302	1,54,379	1,79,307	(b) Interest payments
16,510	18,403	20,301	3,09,958	3,58,067	3,48,349	(c) Grants
81,605	84,033	93,667	862	4,092	120	1,04,780	1,17,930	1,23,258	(d) Other current expenditure
1,62,196	1,74,314	1,80,023	1,31,609	1,58,890	1,80,821	8,28,946	9,56,608	10,78,667	Total—(1)
									2. <i>Capital Expenditure—</i>
2,01,425	2,22,310	2,30,778	408	2,35,961	2,61,376	2,90,298	2(i) (a) Gross capital formation
32,107	34,167	31,620	56,975	70,091	73,265	(b) Capital grants
8,154	26,382	21,589	8,520	26,754	21,961	(c) Investment in shares
51,308	56,599	66,810	278	456	214	61,157	68,540	75,242	(d) Loans
2,703	3,334	4,136	(-9)	30	34	4,357	4,501	6,493	(e) Other capital transfers
2,95,697	3,42,792	3,54,933	269	486	656	3,66,970	4,31,262	4,67,259	Sub-total—2(i)
..	47,529	63,750	1,68,241	47,529	63,750	1,68,241	2(ii) Repayment of debt
2,95,697	3,42,792	3,54,933	47,798	64,236	1,68,897	4,14,499	4,95,012	6,35,500	Total—(2)
4,57,893	5,17,106	5,34,956	1,79,407	2,23,126	3,49,718	12,43,445	14,51,620	17,14,167	Grand Total—(1+2)

*Negative figures represent depletion in the assets (land) held by State Government.

Note.—(1) The purpose classification presented here slightly differs from those published in the Economic Survey upto 1983-84.

(2) General services cover the services which are administrative and judiciary, those related to the maintenance of law and order and the tax collection and other general services.

(3) Social and community services cover the basic social services like education, public health, family welfare, medical facilities, backward class welfare and other social services like social security and welfare activities, recreation, public gardens etc.

(4) Economic services cover the services like agriculture, minor irrigation, soil conservation, area development, animal husbandry dairy and poultry development, forests, hunting and fisheries, water and power development, industry and minerals, transport and communications, co-operative activities etc.

(5) Other services cover the outlay in connection with relief on calamities, land ceiling, compensation to land owners on abolition of Zamindari System, payment of interest on public debt, public debt transactions etc.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 11

महाराष्ट्रातील एकूण वहितधारण जमिनी, त्यांचे एकूण क्षेत्र व सरासरी क्षेत्र
NUMBER, AREA AND AVERAGE SIZE OF OPERATIONAL HOLDINGS IN MAHARASHTRA

कृषि गणना
Agricultural Census

अनु- क्रमांक Serial No.	आकारवर्ग (हेक्टर) Size Class (Hectare)	धारण जमिनी Number of holdings (‘00)				वहित धारण जमिनीचे एकूण क्षेत्र (‘०० हेक्टर) Area of operational holdings (‘00 Hectare)				धारण जमिनीचे सरासरी क्षेत्र (हेक्टर) Average size of holdings (Hectare)			
		1970-71	1980-81	1985-86	1990-91	1970-71	1980-81	1985-86	1990-91	1970-71	1980-81	1985-86	1990-91
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
1	Below 0.5 हून कमी	6,834	9,914	12,754	16,672	1,634	2,630	3,191	4,119	0.24	0.27	0.25	0.25
2	0.5—1.0	5,585	9,345	12,126	16,075	4,142	7,103	9,125	12,057	0.74	0.76	0.75	0.75
3	1.0—2.0	8,783	15,409	21,036	27,276	12,842	23,337	31,346	39,833	1.46	1.51	1.49	1.46
4	2.0—3.0	6,266	10,275	12,474	13,969	15,386	25,363	30,582	33,689	2.46	2.47	2.45	2.41
5	3.0—4.0	4,606	6,583	7,096	7,289	15,920	22,815	24,622	25,108	3.46	3.47	3.47	3.44
6	4.0—5.0	3,576	4,601	4,672	4,469	15,961	20,556	20,822	19,864	4.46	4.47	4.46	4.44
7	5.0—10.0	8,715	9,316	8,496	7,241	61,213	63,937	57,800	48,700	7.02	6.86	6.80	6.73
8	10.0—20.0	4,180	2,819	2,102	1,530	56,302	37,213	27,594	19,749	13.47	13.20	13.13	12.91
9	20.0 व त्याहून अधिक/ and above	961	363	257	176	28,394	10,662	8,440	6,129	29.55	29.37	32.84	34.82
	एकूण/Total	49,506	68,625	81,013	94,697	2,11,794	2,13,616	2,13,522	2,09,248	4.28	3.11	2.64	2.21

आधार.—कृषि गणनेचे सांख्यिकीय तक्ते, कृषि आयुक्त, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

Source.—Statistical Tables on Agricultural Census, Commissioner of Agriculture, Maharashtra State, Pune.

तक्ता क्रमांक/TABLE NO. 12

महाराष्ट्रातील जमिनीच्या वापराची आकडेवारी
LAND UTILISATION STATISTICS OF MAHARASHTRA

(क्षेत्र '०० हेक्टरमध्ये/Area in '00 hectares)

वर्ष Year	भौगोलिक क्षेत्र Geographical area	वने Forests	पेरणीसाठी उपलब्ध नसलेले क्षेत्र Land not available for cultivation		मशागतीस अयोग्य इतर क्षेत्र Other uncultivated land			पडित जमिनी Fallow lands		पिकाखालील क्षेत्र Cropped Area		पिका-खालील एकूण क्षेत्र Gross cropped area
			ओसाड जमीन व मशागतीस अयोग्य क्षेत्र Barren and uncultivable land	विंगारक्षेती उपयोगा-करिता आणलेले क्षेत्र Land put to non-agricultural uses	मशागत योग्य पडित जमीन Culturable waste land	कायमची कुरणे व चराऊ कुरणे Permanent pastures and grazing land	किरकोळ झाडे, झुडूपे यांच्या समूहाखालील क्षेत्र Land under miscellaneous tree crops and groves	चालू पड इतर पड Current Other fallows	निव्वळ पेरणी क्षेत्र Net area sown	दुसोटा क्षेत्र Area more than once		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)
1985-86	.. 307,583	53,390	17,259	11,213	10,562	13,818	1,939	6,091	11,078	182,233	23,455	205,688
1986-87	.. 307,583	53,498	16,791	11,524	10,439	13,670	1,958	9,091	10,574	180,038	23,202	203,240
1987-88	.. 307,583	53,050	16,216	11,791	9,455	12,707	1,894	9,890	11,191	181,389	28,034	209,423
1988-89	.. 307,583	52,293	16,347	11,820	10,089	11,345	2,471	9,725	11,306	182,187	32,671	214,858
1989-90	.. 307,583	51,259	16,138	10,921	9,839	11,120	2,965	8,811	10,901	185,629	31,048	216,677
1990-91	.. 307,583	54,101	17,167	11,110	10,285	15,188	1,799	8,695	9,832	179,406	31,116	210,522
1991-92	.. 307,583	54,000	17,150	11,176	10,301	15,155	1,785	10,541	10,175	177,300	27,485	204,785
1992-93	.. 307,583	53,342	17,233	11,512	9,824	13,845	1,901	8,865	10,576	180,485	29,804	210,289
1993-94	.. 307,583	52,817	17,140	12,123	9,880	13,629	1,896	9,190	10,263	180,645	33,396	214,041

टीप.--१९९०-९१ ते १९९२-९४ चे आकडे अस्थायी आहेत.

Note.—The figures from 1990-91 to 1993-94 are provisional.

आधार.—कृषि आयुक्त, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

Source.—Commissioner of Agriculture, Maharashtra State, Pune.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 13

महाराष्ट्र राज्यातील मुख्य पिकांखालील क्षेत्र, त्यांचे उत्पादन आणि दर हेक्टरी उत्पादन
**AREA UNDER PRINCIPAL CROPS, PRODUCTION AND YIELD PER HECTARE
 IN MAHARASHTRA STATE**

अन्नधान्ये
 Foodgrains

(क्षेत्र हजार हेक्टरमध्ये/Area in '000 hectares, उत्पादन शंभर टनांमध्ये/Production in '00 tonnes,
 दर हेक्टरी उत्पादन किलोग्रॅममध्ये/Yield per hectare in kilogram)

अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	तांदूळ/Rice			गहू/Wheat			ज्वारी/Jowar				
		क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)		
1	1960-61	1,300	13,692	1,054	907	4,011	442	6,284	42,235	672
2	1965-66	1,321	8,843	669	833	2,800	336	6,057	22,948	379
3	1970-71	1,352	16,622	1,229	812	4,403	542	5,703	15,574	273
4	1975-76	1,416	22,858	1,615	1,169	11,991	1,026	6,064	34,662	572
5	1980-81	1,459	23,147	1,587	1,063	8,862	834	6,469	44,085	681
6	1985-86	1,536	21,605	1,406	888	6,515	734	6,628	39,178	591
7	1990-91	1,581	23,137	1,463	873	9,187	1,052	6,331	59,480	939
8	1991-92	1,572	21,002	1,336	628	6,257	997	5,485	33,901	618
9	1992-93	1,543	23,628	1,532	680	7,976	1,174	5,921	66,876	1,129
10	1993-94	1,550	24,844	1,602	753	10,559	1,402	6,165	59,762	969

अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	बाजरी/Bajri			सर्व तूणधान्ये/All cereals			तूर/Tur				
		क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare		
(1)	(2)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(20)		
1	1960-61	1,635	4,886	299	10,606	67,550	637	530	4,683	883
2	1965-66	1,828	3,698	202	10,512	40,374	384	564	2,480	440
3	1970-71	2,039	8,241	404	10,320	47,367	459	627	2,711	432
4	1975-76	1,808	5,600	310	10,931	78,687	720	676	4,078	604
5	1980-81	1,534	6,966	454	10,976	86,465	788	644	3,186	495
6	1985-86	1,717	4,198	245	11,209	75,540	674	758	4,541	599
7	1990-91	1,927	11,143	578	11,142	1,07,403	964	1,008	4,209	418
8	1991-92	1,911	8,978	470	10,027	74,184	740	1,016	3,632	357
9	1992-93	1,908	17,796	933	10,555	1,22,247	1,158	1,018	5,865	576
10	1993-94	1,790	12,104	676	10,755	1,13,771	1,058	1,031	7,527	730

अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	हरभरा/Gram			सर्व कडधान्ये/All pulses			सर्व अन्नधान्ये/All cereals and pulses				
		क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare		
(1)	(2)	(21)	(22)	(23)	(24)	(25)	(26)	(27)	(28)	(29)		
1	1960-61	402	1,341	334	2,349	9,889	421	12,955	77,439	598
2	1965-66	312	790	252	2,330	6,574	282	12,842	46,948	366
3	1970-71	310	866	281	2,566	6,770	264	12,886	54,137	420
4	1975-76	446	1,805	404	2,914	11,675	401	13,845	90,362	653
5	1980-81	410	1,372	335	2,715	8,252	304	13,691	94,717	692
6	1985-86	501	1,606	320	2,840	11,575	408	14,049	87,115	620
7	1990-91	673	3,578	532	3,257	14,439	443	14,399	1,21,842	846
8	1991-92	434	2,059	475	3,008	9,326	310	13,035	83,510	641
9	1992-93	591	3,015	510	3,350	18,291	546	13,906	1,40,538	1,011
10	1993-94	681	4,934	725	3,433	22,053	642	14,188	1,35,824	957

तबला क्रमांक/TABLE No. 13—contd.

(क्षेत्र हजार हेक्टरमध्ये/Area in '000 hectares,
उत्पादन शंभर टनांमध्ये/Production in '00 tonnes.
दर हेक्टरी उत्पादन किलोग्रॅममध्ये/ Yield per
hectare in kilogram)

नगदी पिके Cash crops		कापूस (रुई), Cotton (lint)			घुईभूग/Groundnut			
अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	
(1)	(2)	(30)	(31)	(32)	(33)	(34)	(35)	
1	1960-61	..	2,500	2,878	114	1,083	7,999	739
2	1965-66	..	2,716	1,787	66	1,117	4,731	423
3	1970-71	..	2,750	824	30	904	5,863	649
4	1975-76	..	2,307	1,326	58	854	6,925	811
5	1980-81	..	2,550	2,081	82	695	4,507	649
6	1985-86	..	2,709	3,372	125	670	4,906	732
7	1990-91	..	2,730	3,196	117	881	9,916	1,125
8	1991-92	..	2,724	1,964	72	742	5,461	736
9	1992-93	..	2,480	3,073	124	652	7,593	1,164
10	1993-94	..	2,479	4,463	180	659	7,692	1,167

		ऊस (ऊसात)/Sugarcane (Cane)				तंबाखू/Tobacco			
अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	कापणी क्षेत्र Harvested area	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	
(1)	(2)	(36A)	(36)	(37)	(38)	(39)	(40)	(41)	
1	1960-61	..	155	155	1,04,040	66,924	25	123	480
2	1965-66	..	133	171	1,00,800	75,996	13	64	461
3	1970-71	..	167	204	1,44,333	86,531	12	52	448
4	1975-76	..	228	268	2,05,444	89,988	11	49	441
5	1980-81	..	258	319	2,37,063	91,742	12	77	648
6	1985-86	..	265	355	2,32,682	87,771	10	79	775
7	1990-91	..	444	533	3,84,162	86,523	10	104	1,030
8	1991-92	..	453	552	3,61,866	79,829	10	80	825
9	1992-93	..	404	470	3,08,535	76,408	10	118	1,157
10	1993-94	..	344	411	2,78,915	81,056	10	130	1,368

टीप.—(१) १९९०-९१ ते १९९३-९४ सालातील आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

(२) कापसाचे उत्पादन रुईमध्ये आहे.

Note.—(1) The figures for 1990-91 to 1993-94 are provisional.

(2) Production of cotton is in lint.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 14

महाराष्ट्र राज्यातील विविध स्रोतांनुसार सिंचित क्षेत्र
AREA IRRIGATED BY SOURCES IN MAHARASHTRA STATE

(हजार हेक्टरात/In thousand hectares)

अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	जलसिंचित क्षेत्र/Area irrigated								बोळित/सालील पिकांची सघनता (टक्के) Intensity of irrigated cropping (per cent)	बिहिरीची संख्या (०००) No. of irrigated wells (in '000)	दर बिहिरीमागे जलसिंचित निव्वळ क्षेत्र (हेक्टरमध्ये) Net area irrigated per well (in hect)	पिकांखालील एकूण क्षेत्र Gross cropped area	एकूण जलसिंचित क्षेत्राची पिकांखालील एकूण क्षेत्राची टक्केवारी Percentage of gross irrigated area to gross cropped area
		सरकारी कालवे Government canals	खाजगी कालवे Private canals	तलाव Tanks	बिहिरी Wells	इतर* साधने Other sources	निव्वळ क्षेत्र Net area	एकूण क्षेत्र Gross area						
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	
1	1960-61	..	213	31	193	595	41	1,072	1,220	13.8	542	1.10	18,823	6.48
2	1965-66	..	219	30	190	711	57	1,206	1,388	15.1	611	1.16	18,972	7.32
3	1970-71	..	267	19	205	768	86	1,347	1,570	16.6	694	1.11	18,737	8.38
4	1974-75	..	319	20	232	936	105	1,612	1,933	19.9	764	1.23	19,506	9.91
5	1975-76	1,084	717	1,802	2,171	20.5	779	1.39	19,664	11.04
6	1980-81	1,055	780	1,835	2,415	31.6	826	1.28	19,642	12.30
7	1985-86	1,162	787	1,949	2,420	24.2	914	1.27	20,569	11.77
8	1987-88	1,263	745	2,008	2,470	23.0	N.A.	N.A.	20,942	11.79
9	1988-89	1,419	971	2,390	3,074	28.6	N.A.	N.A.	20,562	14.38
10	1989-90	1,568	1,007	2,575	3,217	24.9	N.A.	N.A.	20,668	15.11
11	1990-91	1,324	1,109	2,433	3,170	30.3	N.A.	N.A.	21,052	15.06
12	1991-92	1,178	988	2,165	2,814	30.0	N.A.	N.A.	20,479	13.74
13	1992-93**	1,348	1,121	2,470	3,235	31.0	N.A.	N.A.	21,029	15.38
14	1993-94**	1,373	1,141	2,514	3,292	30.9	N.A.	N.A.	21,404	15.38

N.A.—उपलब्ध नाही/Not available.

** अस्थायी/Tentative.

टि.—(१) आकडे पूर्णांकित दिस्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

(२) *१९७५-७६ पासून तळी, कालवे आदी पृष्ठभागीय साधनांद्वारे सिंचणारे निव्वळ क्षेत्र यात समाविष्ट आहे.

(३) १९८७-८८ पासूनचे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

संस्कार.—डॉ. वि. आर्जुन, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

Note.—(1) Details do not add up to the totals due to rounding.

(2) *Includes the total net irrigated area by surface irrigation (tanks, canals etc.) from 1975-76 onwards.

(3) Figures from 1987-88 are provisional.

Source.—Commissioner of Agriculture, Maharashtra State, Pune.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 15

महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख पिकांच्या कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक
INDEX NUMBERS OF AGRICULTURAL PRODUCTION OF PRINCIPAL CROPS IN MAHARASHTRA STATE

(पायाभूत वर्ष त्रैवार्षिक : १९६७-७०=१००/Base : Triennium 1967-70=100)

गट/वस्तू	भार Weight	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1980-81	1985-86	1990-91*	1991-92*	1992-93*	1993-94*	Groups/Commodities
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१)
१. अन्नधान्ये—												1. Foodgrains—
(अ) गुणधान्ये—												(a) Cereals—
(१) तांदूळ	11.52	100.2	64.7	121.7	167.3	169.4	158.1	169.4	153.7	173.0	181.9	.. (i) Rice
(२) गहू	4.81	104.4	72.9	114.6	312.1	230.7	169.6	239.1	162.8	207.6	274.8	.. (ii) Wheat
(३) ज्वारी	21.12	134.4	73.0	49.6	110.3	140.3	124.7	189.3	107.9	212.8	190.2	.. (iii) Jowar
(४) बाजरी	5.80	76.9	58.2	129.7	88.1	109.6	66.1	175.4	141.3	280.0	190.5	.. (iv) Bajri
(५) बार्ली	0.01	94.1	82.4	141.2	192.4	113.2	158.5	113.2	101.9	96.2	90.6	.. (v) Barley
(६) मका	0.24	60.3	84.8	82.2	278.4	219.3	302.9	434.5	417.1	884.5	1256.8	.. (vi) Maize
(७) नाचणी	1.19	108.4	72.2	103.6	119.8	128.6	159.7	136.1	119.8	132.1	110.6	.. (vii) Ragi
(८) कोदरा	0.09	110.4	89.6	68.8	73.6	68.7	62.8	83.0	84.0	85.5	77.6	.. (viii) Kodra
(९) इतर धान्ये	0.27	98.8	81.6	79.6	107.4	90.3	73.0	129.6	113.0	356.3	115.0	.. (ix) Other cereals
एकूण—गुणधान्ये	45.05	113.7	69.1	87.1	144.6	153.1	131.9	187.0	131.7	212.8	200.0	.. Total—Cereals
(ब) कडधान्ये—												(b) Pulses—
(१) हरभरा	1.32	130.4	76.7	84.2	175.6	133.4	156.2	348.1	200.3	293.3	480.0	.. (i) Gram
(२) तूर	4.46	156.5	82.8	90.6	136.3	106.4	151.7	140.6	121.4	196.0	251.5	.. (ii) Tur
(३) इतर कडधान्ये	4.66	90.6	77.5	74.9	135.8	86.6	127.3	156.0	85.2	220.6	224.9	.. (iii) Other pulses
एकूण—कडधान्ये	10.44	123.8	79.7	82.8	141.0	101.0	141.4	173.7	115.2	219.3	268.5	.. Total—Pulses
एकूण—अन्नधान्ये	55.49	115.6	71.1	86.3	143.9	143.3	133.7	184.5	128.6	214.0	212.9	.. Total—Foodgrains
२. अन्नधान्येतर—												2. Non-Foodgrains—
(अ) गळिताची धान्ये—												(a) Oil seeds—
(१) भूईमूग	9.25	127.4	75.3	93.4	110.3	107.9	72.3	157.9	87.0	120.9	122.5	.. (i) Groundnut
(२) तीळ	0.70	89.3	85.5	56.2	99.2	77.7	159.8	237.5	180.6	312.9	263.0	.. (ii) Sesamum
(३) मोहरी, राई आणि जवस.	0.58	163.9	100.3	94.4	177.5	126.6	163.6	149.1	63.0	89.6	135.5	.. (iii) Rape, mustard and linseed
(४) एरंडी	0.01	150.0	83.3	100.0	200.0	116.7	616.7	350.0	333.3	300.0	316.7	.. (iv) Castor seed
एकूण—गळिताची धान्ये	10.54	126.9	77.4	91.0	113.3	106.9	83.6	162.9	92.1	132.1	132.7	.. Total—Oil seeds

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 15—contd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(1)
(ब) तंतु पिके—												(b) Fibres—
(१) कापूस	8.43	122.7	77.1	35.5	57.2	89.8	145.5	137.9	84.7	132.6	192.6	(i) Cotton
(२) मेस्टा	0.03	137.2	97.0	46.4	115.8	69.7	51.1	60.9	58.1	56.9	44.8	(ii) Mesta
एकूण—तंतु पिके	8.46	122.8	77.2	35.5	57.4	89.7	145.2	137.7	84.6	132.3	192.1	Total—Fibres
(क) संकीर्ण—												(c) Miscellaneous—
(१) ऊस	21.64	81.4	78.8	115.5	156.2	182.9	180.2	297.5	280.2	238.9	216.0	(i) Sugarcane
(२) तंबाखू	0.18	256.2	133.3	108.3	102.1	160.4	164.6	216.7	166.7	245.8	270.8	(ii) Tobacco
(३) बटाटे	0.35	150.0	129.3	99.4	133.7	120.4	115.7	124.5	84.2	132.1	137.6	(iii) Potato
(४) मिरची	3.34	98.8	93.8	69.6	89.6	73.3	73.7	74.7	65.0	75.7	67.9	(iv) Chillies
एकूण—संकीर्ण पिके	25.51	85.9	81.8	109.2	146.8	167.5	165.3	265.4	248.6	216.2	195.9	Total—Miscellaneous
एकूण—अन्नधान्येतर	44.51	102.6	79.9	90.9	121.9	138.4	142.1	216.8	180.3	180.3	180.2	Total—Non-foodgrains
सर्व पिके	100.00	109.8	75.0	88.3	134.1	141.1	137.4	198.9	151.6	199.0	198.3	All commodities

*अंतिम अंदाज/Final forecast.

आधार.—कृषि आयुक्त, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

Source.—Commissioner of Agriculture, Maharashtra State, Pune.

संज्ञा क्रमांक/TABLE No. 16

महाराष्ट्र राज्यातील पशुधन, कोंबड्या आणि नवके

LIVESTOCK AND POULTRY IN MAHARASHTRA STATE

(हजारात/In thousand)

अनुक्रमांक Serial No.	वर्ष Year	एकूण गाई-बैल Total cattle	एकूण म्हशी-रेडे Total buffaloes	एकूण मेंढ्या आणि शेळ्या Total sheep and goats	इतर* पशुधन Other livestock	एकूण पशुधन Total livestock	दर	पिकाखालील	दर लाख लोकसंख्ये- मागे पशुधन No. of livestock per lakh of popu- lation	एकूण कोंबड्या-नवके Total poultry
							शंभर हेक्टर चराई क्षेत्रामागे शेळ्या. मेंढ्या (संख्या) Sheep and goats per hundred hectares of grazing and pasture land (No.)	दर शंभर हेक्टर निव्वळ क्षेत्रामागे (संख्या) Livestock per hundred hectares of net area cropped (No.)		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
1	1956	14,109	2,722	6,576	362	23,769	454	133	68	8,882
2	1961	15,328	3,087	7,273	360	26,048	512	144	66	10,577
3	1966	14,729	3,042	7,326	352	25,449	522	140	57	9,902
4	1972	14,705	3,301	8,038	317	26,361	491	164	52	12,217
5	1978	15,218	3,899	10,199	326	29,642	650	162	51	18,751
6	1982	16,162	3,972	10,376	410	30,919	673	175	48	19,844
7	1987	16,983	4,755	12,068	448	34,255	950	189	48	24,839
8	1992@	17,308	5,440	12,957	481	36,186	934	200	46	30,484

* इतर जनावरे या बाबीमध्ये डुकरे, घोडे व शिगरे, खेचरे, उंट व गाढवे यांचा समावेश करण्यात आला आहे.

* Other livestock includes pigs, horses, ponies, mules, camels and donkeys.

@ अस्थायी/Provisional.

टीप.—आकडे पूर्णांकात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

Note.—Details may not add up to totals due to rounding.

साधार.—पशुधन गणना.

Source.—Livestock Census.

तबला क्रमांक/TABLE No. 17

भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचे निर्देशांक

INDEX NUMBERS OF INDUSTRIAL PRODUCTION IN INDIA

(पायाभूत वर्ष/Base : 1980-81 = 100)

अनुक्रमांक Serial No.	वस्तु	भार/ Weight	1981-82	1989-90	1990-91	1991-92	1992-93	1993-94	1993-94*	1994-95*	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(2)
I	सर्वसाधारण निर्देशांक ..	100.00	109.3	196.4	212.6	212.5	218.9	227.2	215.6	232.8	General Index
II	खानकाम व खण्ड खानकाम ..	11.46	117.7	211.6	221.2	221.5	223.7	229.3	206.5	219.4	Mining and Quarrying
III	वस्तुनिर्माण ..	77.11	107.9	190.7	207.8	204.6	210.7	217.6	207.2	224.4	Manufacturing
	उद्योग गट										Industry Group
1	अन्न उत्पादन ..	5.3	113.5	150.9	169.8	166.2	175.3	160.5	114.9	119.8	Food Products
2	तंबाखू ..	1.6	104.3	103.0	104.8	119.1	113.7	137.8	126.5	132.7	Tobacco
3	सुती कापड ..	12.3	99.7	112.3	126.6	126.2	150.1	157.4	157.3	154.8	Cotton Textile
4	ताग, बांबाडी व मेट्टाचे कापड ..	2.0	95.7	97.4	101.6	90.4	87.0	103.2	102.0	82.3	Manufacture of Jute, Hemp and Mesta textile
5	कापडाच्या वस्तू ..	0.8	96.7	151.7	103.2	97.2	75.8	73.4	68.0	77.4	Textile Products
6	लाकूड, लाकडाच्या वस्तू व फर्निचर यांचे उत्पादन ..	0.5	153.2	176.0	197.2	185.0	190.5	198.8	197.8	197.9	Manufacture of Wood and Wood products Furniture and Fixtures
7	कागद आणि कागदाच्या वस्तूंचे उत्पादन ..	3.2	108.2	181.5	198.0	209.6	210.9	224.8	217.8	245.3	Paper and Paper products.
8	चामडे, चामड्याच्या व फरच्या वस्तू ..	0.5	128.1	188.3	194.3	196.6	187.7	199.8	204.2	214.5	Manufacture of Leather and Fur products.
9	रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ ..	4.0	119.2	173.5	174.0	172.4	174.6	176.1	172.6	184.0	Rubber, Plastic, Petroleum and Coal products
10	रसायने व रासायनिक वस्तू ..	12.5	116.9	247.6	254.1	262.8	276.9	298.0	290.6	318.2	Chemical and Chemical Products
11	अधातू खनिज पदार्थांचे उत्पादन ..	3.0	106.7	189.9	193.1	205.2	209.0	216.3	209.8	223.9	Manufacture of non-metallic Mineral Products
12	मूलभूत धातू व मिश्र धातू ..	9.8	100.0	143.7	158.8	168.5	168.5	188.7	189.5	185.2	Basic Metal and Alloys industries
13	धातुच्या वस्तू आणि तुटे भाग ..	2.3	94.6	142.6	143.1	139.9	124.6	126.4	123.8	139.3	Metal Products and Parts
14	यंत्रसामग्री (विद्युत यंत्रसामग्री सोडून) ..	6.2	111.1	171.9	186.9	184.4	181.1	188.8	179.0	180.8	Machinery except electrical machinery
15	विद्युत यंत्रसामग्री, साधने, उपकरणे व पुरवठा ..	5.8	103.9	459.2	563.6	493.6	483.6	450.3	400.4	524.9	Electrical machinery Apparatus, Appliances and Supplies.
16	परिवहन सामग्री ..	6.4	108.1	181.1	192.5	191.5	200.6	211.0	188.2	220.8	Transport equipment
17	इतर वस्तू निर्माण उद्योग ..	0.9	149.2	333.2	321.8	269.8	281.3	265.4	277.0	251.2	Other manufacturing Industries
IV	विद्युत, वायु व वाफ-विद्युत ..	11.43	110.2	219.7	236.8	257.0	269.9	289.9	281.5	303.2	Electricity, Gas and Steam-Electricity

*सरासरी सात महिन्यांकरिता असून अस्थायी./Average for seven months and provisional.

आधार.—केंद्रीय सांख्यिकी संघटना (बी.सां.क.स.), कलकत्ता./

Source.—Central Statistical Organisation (I.S. Wing), Calcutta.

महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांच्या महत्त्वाच्या बाबी
IMPORTANT CHARACTERISTICS OF INDUSTRIES IN MAHARASHTRA STATE

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

उद्योग गट	वर्ष Year	स्थिर भांडवल Fixed capital	खेळते भांडवल Working capital	एकूण प्रमाविनांची संख्या (लाखात) Total maadaya worked (in lakh)	कामगारांचे वेतन Wages to workers	एकूण उत्पादन Total output		बापरकेला माल Material consum- ed.	एकूण निविष्टी Total input	मूल्यवृद्धी Value added by manufacture		Industry Group
						मूल्य Value	वेरजेची टक्केवारी Percentage to total			मूल्य Value	वेरजेची टक्केवारी Percentage to total	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(1)
(1) खाद्य वस्तू	1991-92	1,372	657	432	216.2	7,379	11.2	5,905	6,480	763	5.8	Food products.
	1992-93	1,553	942	429	213.9	8,659	10.9	6,908	7,583	914	5.8	
(2) पेये, तंबाखू व संबंधित उद्योग	1991-92	136	132	190	56.2	797	1.2	459	568	212	1.6	Beverages, Tobacco and related products.
	1992-93	218	178	213	61.9	912	1.1	559	685	206	1.3	
(3) सुती कापड	1991-92	622	(-)114	499	358.2	2,704	4.1	1,453	1,943	671	5.1	Cotton textiles
	1992-93	1,019	(-)193	499	353.6	2,887	3.6	1,584	2,145	617	3.9	
(4) कोकर, रेशीम व मनुष्यनिर्मित सुतेचे कापड.	1991-92	518	58	172	134.0	1,871	2.8	1,065	1,407	393	3.0	Wool, silk and man-made fibre textiles.
	1992-93	860	244	198	162.2	2,495	3.1	1,414	1,937	447	2.8	
(5) कापडाच्या वस्तू	1991-92	103	155	71	39.6	966	1.5	555	738	214	1.6	Textile products.
	1992-93	170	225	78	47.2	1,282	1.6	713	968	294	1.9	
(6) लाकडाच्या वस्तू, फर्निचर इत्यादी.	1991-92	10	22	10	4.0	54	0.1	35	42	10	0.1	Wood products, furniture and fixtures.
	1992-93	21	11	10	3.8	72	0.1	45	56	15	0.1	
(7) कागद, कागदाच्या वस्तू, मुद्रण, प्रकाशन व संबंधित उद्योग.	1991-92	590	231	141	95.2	1,514	2.3	849	1,138	309	2.4	Paper and paper products, printing, publishing and allied industries.
	1992-93	791	377	144	99.5	1,908	2.4	1,037	1,420	396	2.5	
(8) कातडी व कातडीच्या, केसाळ कातडीच्या व कातडीच्या वर्गीय वस्तू.	1991-92	21	17	11	8.8	107	0.2	51	68	37	0.3	Leather and products of leather, fur and substitutes of leather.
	1992-93	38	17	12	9.8	132	0.2	72	91	38	0.2	

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 18—contd.

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

उद्योग गट	वर्ष Year	स्थिर भांडवल Fixed capital	खेळते भांडवल Working capital	एकूण श्रमदिनांची संख्या (लाखात) Total mandays worked (in lakh)	कामगारांचे वेतन Wages to workers	एकूण उत्पादन Total output		वापरलेला माळ Material consumed	एकूण निविष्टी Total input	मूल्यवृद्धी Value added by manufacture		Industry Group
						मूल्य Value	बेरजेसी टक्केवारी Percentage to total			मूल्य Value	बेरजेसी टक्केवारी Percentage to total	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(1)
(9) मूलभूत रसायने व रासायनिक पदार्थे.	1991-92 1992-93	4,675 5,509	2,733 2,898	410 447	435.1 460.5	11,984 14,859	18.1 18.6	6,385 7,980	8,525 10,616	2,887 3,490	22.0 22.1	Basic Chemicals and chemical products.
(10) रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ व अणु इंधनाची प्रक्रिया.	1991-92 1992-93	1,463 2,015	743 1,578	151 167	111.4 122.9	10,397 9,942	15.7 12.5	8,413 7,589	8,880 8,224	1,316 1,531	10.0 9.7	Rubber, plastic, petroleum and coal products and processing of nuclear fuel.
(11) अधातू खनिज पदार्थे	1991-92 1992-93	463 562	215 283	115 122	69.6 69.2	1,338 1,416	2.0 1.8	550 638	916 1,072	355 265	2.7 1.7	Non-metallic mineral products
(12) मूलभूत धातू व मिश्र धातू	1991-92 1992-93	1,808 2,345	380 829	199 205	143.4 148.4	5,092 6,609	7.7 8.3	3,458 4,606	4,287 5,671	681 764	5.2 4.8	Basic metal and alloys industries.
(13) धातूच्या वस्तू व सुटे भाग यंत्रे व सामग्री सोडून.	1991-92 1992-93	437 782	337 433	140 182	103.8 155.3	1,740 2,241	2.6 2.8	1,039 1,305	1,311 1,690	377 476	2.9 3.0	Metal products and parts except machinery and equipment.
(14) परिवहन सामग्री सोडून इतर सर्व यंत्रसामग्री	1991-92 1992-93	1,651 2,569	1,293 2,205	523 538	483.7 503.6	8,012 10,614	12.1 13.3	4,803 6,355	5,825 7,657	1,967 2,686	15.0 17.0	Machinery and equipment other than transport equipment.
(15) परिवहन सामग्री व सुटे भाग	1991-92 1992-93	1,334 1,675	494 1,067	285 272	314.5 318.5	5,045 5,370	7.6 6.7	3,260 3,523	3,825 4,197	1,009 876	7.7 5.5	Transport equipment and parts
(16) उत्पादन करणारे इतर उद्योग	1991-92 1992-93	101 160	255 440	81 75	52.1 50.0	935 1,707	1.4 2.1	627 1,180	719 1,357	201 327	1.5 2.0	Other manufacturing industries
(17) इतर	1991-92 1992-93	9,890 11,500	816 1,221	520 552	472.9 541.9	6,350 8,590	9.4 10.9	3,392 3,122	4,350 5,679	1,736 2,479	13.1 15.7	Others
एकूण	{ 1991-92 1992-93	25,194 31,787	8,424 12,755	3,950 4,143	3,098.7 3,322.2	66,285 79,695	100.0 100.0	42,299 48,630	51,022 61,048	13,140 15,821	100.0 100.0	Total

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

१९९२-९३ चे आकडे अस्थायी आहेत.

Figures for 1992-93 are provisional.

निवडक उद्योग गटांतील कारखान्यांची रोजगार आकारमानाप्रमाणे टक्केवारी (१९९२-९३)*

PERCENTAGE DISTRIBUTION OF FACTORIES BY SIZE CLASS OF EMPLOYMENT IN SELECTED INDUSTRY GROUPS (1992-93)*

रोजगार आकारमान वर्ग	खाद्य वस्तु Food products	पेये, तंबाखू व संबंधित पदार्थ Beverages, tobacco and related products	सुती कापड Cotton textiles	कापडाच्या वस्तु Textile products	कागद, कागदाच्या वस्तु, मुद्रण, प्रकाशन व संबंधित उद्योग Paper and paper products, Printing, Publishing and allied industries	मूलभूत रसायने आणि रासायनिक पदार्थ Basic Chemicals and chemical products	रबर, प्लॉस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ, अणु इंधनाची प्रक्रिया Rubber, Plastic, Petroleum and coal products and processing of nuclear fuels	धातूच्या वस्तु व सुटे भाग यंत्रे व सामग्री सोडून इतर Metal products and parts, except machinery and equipment	परिवहन सामग्री सोडून इतर Machinery and equipment other than transport equipment	परिवहन सामग्री व सुटे भाग Transport equipment and parts	सर्व उद्योग All Industries	Size Class of Employment
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(1)
२० पेक्षा कमी	57.7	27.1	32.0	56.7	64.1	40.1	59.4	71.4	51.0	51.7	52.9	Below 20
२१-४९	20.8	30.7	28.4	29.5	22.6	29.3	23.6	18.1	29.1	26.2	25.6	20-49
५०-९९	6.6	18.0	21.0	7.6	7.0	10.2	9.2	4.5	8.9	9.3	10.0	50-99
१००-१९९	5.5	12.0	8.6	3.9	3.6	9.9	4.7	3.1	5.4	2.9	5.4	100-199
२००-४९९	4.0	7.8	2.7	2.1	2.0	6.8	2.0	1.8	3.7	4.8	3.6	200-499
५०० आणि जास्त	5.4	4.4	7.3	0.2	0.7	3.7	1.1	1.1	1.9	5.1	2.5	500 and above
एकूण	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	Total

*अस्थायी/Provisional.

संस्कार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

तपसा कर्मा/TABLE No. 20

निवडक उद्योग गटांतील कारखान्यांची संवसामुखीत गुंतविलेल्या भांडवल जाकारमानाप्रमाणे टक्केवारी (१९९२-९३)*

PERCENTAGE DISTRIBUTION OF FACTORIES BY SIZE CLASS OF INVESTMENT IN PLANT AND MACHINERY IN SELECTED INDUSTRY GROUPS (1992-93)*

संवसामुखीत गुंतविलेले भांडवल जाकारमान वर्ग (रुपये)	खाद्य वस्तु Food products	पेये, तंबाखू व संबंधित पदार्थ Beverages, tobacco and related products	सुती कापड Cotton textiles	कपड्याच्या वस्तु Textile products	कागद, कागदाच्या वस्तु, मुद्रण, प्रकाशन व संबंधित उद्योग Paper and paper products, Printing, Publishing and allied industries	मूलभूत रसायने आणि रासायनिक पदार्थ Basic Chemicals and Chemical products	रबर, प्लॉस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ, वणू इंधनाची प्रक्रिया Rubber, Plastic, Petroleum and coal products and processing of nuclear fuels	धातूच्या वस्तु व सुटे भाग, यंत्रे व सामग्री Metal products and parts, except machinery and equipment	परिवहन सामग्री Machinery and equipment other than transport equipment	परिवहन सामग्री व सुटे भाग Transport equipment and parts	सर्व उद्योग All Industries	Size Class of investment in plant and machinery (In Rs.)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(1)
० ते २.५ लाख	36.3	67.3	41.2	47.8	22.3	19.2	18.0	37.2	25.6	18.4	33.1	0 to 2.5 lakh
२.५ लाख ते ५.० लाख	16.1	4.1	24.4	17.2	14.7	9.5	11.2	21.6	18.6	16.2	15.8	2.5 lakh to 5.0 lakh.
५.० लाख ते ७.५ लाख	9.2	1.6	7.0	7.3	7.9	6.2	7.7	8.3	8.9	11.1	7.8	5.0 lakh to 7.5 lakh.
७.५ लाख ते १०.० लाख	5.4	1.2	3.0	4.8	10.3	6.5	8.6	5.2	7.3	10.3	6.1	7.5 lakh to 10.0 lakh.
१० लाख ते १५ लाख	6.1	3.1	4.0	4.4	12.1	6.6	10.9	7.4	7.5	11.8	7.1	10 lakh to 15 lakh
१५ लाख ते २० लाख	4.7	1.9	1.9	3.8	5.2	6.7	7.8	5.1	5.4	4.0	4.6	15 lakh to 20 lakh
२० लाख ते ५० लाख	7.5	7.5	5.6	9.5	13.5	17.7	16.9	6.8	12.9	13.5	11.2	20 lakh to 50 lakh
५० लाख ते १ कोटी	4.0	2.5	1.3	2.6	6.5	9.2	6.0	3.3	5.0	4.4	4.5	50 lakh to 1 crore
१ कोटी ते ५ कोटी	4.2	7.5	5.7	1.5	5.1	9.3	9.0	3.8	5.3	5.1	6.0	1 crore to 5 crore
५ कोटी व त्याहून जास्त	6.5	3.3	5.9	1.1	2.4	9.1	3.9	1.3	3.5	5.2	3.8	5 crore and above
एकूण	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	Total

*अस्थायी/Provisional.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

FINANCIAL ASSISTANCE SANCTIONED AND DISBURSED BY FINANCIAL INSTITUTIONS IN MAHARASHTRA STATE

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनु- क्रमांक Serial No. (1)	वित्तीय संस्था (2)	1980-81		1985-86		1990-91		1992-93		1993-94		Financial Institutions (2)
		मंजूर Sanctioned (3)	वाटप Disbursed (4)	मंजूर Sanctioned (5)	वाटप Disbursed (6)	मंजूर Sanctioned (7)	वाटप Disbursed (8)	मंजूर Sanctioned (9)	वाटप Disbursed (10)	मंजूर Sanctioned (11)	वाटप Disbursed (12)	
1	भारतीय औद्योगिक वित्त महा- मंडळ.	36.52	23.37	83.99	57.03	405.79	251.93	343.89	269.11	692.48	368.51	Industrial Finance Corpo- ration of India.
2	भारतीय औद्योगिक पत व गुंत- वणूक महामंडळ.	85.15	51.64	113.21	95.07	734.07	379.30	1,794.00	1,042.84	1,918.10	1,172.00	Industrial Credit and Invest- ment Corporation of India.
3	एस. सी. आय. सी. आय. मर्यादित.	254.80	151.10	381.30	305.40	646.14	415.07	" SCICI Ltd. "
4	*भारतीय औद्योगिक विकास बँक	252.14	184.81	542.46	383.90	1,273.12	678.73	1,881.60	1,137.67	3,318.50	1,919.00	*Industrial Development Bank of India.
5	भारतीय लघु उद्योग विकास बँक	296.00	216.00	506.60	369.71	546.83	435.23	Small Industries Development Bank of India.
6	भारतीय उद्योग पुनर्निर्माण बँक	0.38	14.44	6.24	33.54	25.54	52.95	34.00	116.81	51.35	Industrial Reconstruction Bank of India.
7	महाराष्ट्र राज्य वित्तीय महामंडळ.	36.85	26.36	67.03	40.65	157.97	94.61	437.97	147.64	264.94	172.85	Maharashtra State Financial Corporation.
8	महाराष्ट्र राज्य औद्योगिक व गुंतवणूक महामंडळ.	58.94	36.95	73.45	57.59	136.45	87.32	211.05	138.85	258.39	134.80	State Industrial and Invest- ment Corporation of Maharashtra.
9	युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडिया	14.02	21.92	235.80	166.46	1,006.27	901.58	1,966.10	1,031.10	484.80	1,068.70	Unit Trust of India.
10	भारतीय आयुर्विमा महामंडळ	16.05	12.97	54.42	19.71	254.55	110.58	257.67	279.94	362.17	190.19	Life Insurance Corporation of India.
11	भारतीय सर्वसाधारण विमा महामंडळ.	17.20	27.40	30.72	14.05	108.34	52.25	178.48	293.06	365.98	217.12	General Insurance Corpora- tion of India.

* पुनर्वित्तसहाय्य व थेट अर्थसहाय्य मिळून एकूण अर्थसहाय्य.

* Aggregate Financial Assistance including refinance bills financing and direct assistance.

आधार.—ह्या तक्त्यात उल्लेखिलेल्या वित्तीय संस्था.

Source.—Financial Institutions mentioned in this table.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 22

महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख खनिज उत्पादन

MAJOR MINERAL PRODUCTION IN MAHARASHTRA STATE

(उत्पादनाचे आकडे हजार टन्स/Quantity in thousand tonnes)
(मूल्याचे आकडे हजार रुपयांत/Value in thousand Rs.)

अनुक्रमांक Sr. No.	खनिज पदार्थ (2)	उत्पादन/मूल्य (3)	1961 (4)	1966 (5)	1971 (6)	1976 (7)	1981 (8)	1986 (9)	1991 (10)	1993 (11)	1994* (12)	Quantity/ Value (3)	Mineral (2)
1	क्रोमाईट	(अ) उत्पादन	1	2	3	3	3	@	(i) Quantity	Chromite
		(ब) मूल्य	108	139	468	650	870	236	(ii) Value	
2	कोळसा	(अ) उत्पादन	856	1,226	2,085	3,490	6,630	11,884	19,290	20,335	14,965	(i) Quantity	Coal
		(ब) मूल्य	18,643	32,209	74,517	2,07,899	8,13,207	20,93,329	54,07,959	77,70,509	66,95,246	(ii) Value	
3	कच्चे लोखंड	(अ) उत्पादन	362	222	613	757	1,059	1,285	468	43	12	(i) Quantity	Iron Ore
		(ब) मूल्य	5,099	3,707	6,933	12,224	35,975	62,126	25,681	3,415	1,154	(ii) Value	
4	चुनखडी	(अ) उत्पादन	55	98	363	593	751	1,961	5,635	5,667	4,473	(i) Quantity	Limestone
		(ब) मूल्य	230	524	3,316	8,029	17,646	65,078	1,56,590	2,60,880	2,57,505	(ii) Value	
5	कच्चे मॅंगनीज	(अ) उत्पादन	179	340	218	200	222	238	294	308	189	(i) Quantity	Manganese Ore
		(ब) मूल्य	20,625	28,447	14,784	31,667	51,362	1,21,109	2,25,512	3,52,847	2,21,474	(ii) Value	
6	केओलिन (नैसर्गिक)	(अ) उत्पादन	2	5	3	4	6	11	4	4	2	(i) Quantity	Kaolin (Natural)
		(ब) मूल्य	13	41	16	37	134	239	151	228	116	(ii) Value	
7	बॉक्साईट	(अ) उत्पादन	27	9	302	294	298	413	481	597	355	(i) Quantity	Bauxite
		(ब) मूल्य	199	107	2,052	7,646	11,890	18,437	34,871	42,763	33,497	(ii) Value	
8	मीट	(अ) उत्पादन	384	470	472	433	540	375	229	252	182	(i) Quantity	Salt
		(ब) मूल्य	38	64	53	133	812	1,402	1,858	2,549	1,460	(ii) Value	
9	डोलोमाईट	(अ) उत्पादन	6	7	5	7	25	26	24	25	13	(i) Quantity	Dolomite
		(ब) मूल्य	38	64	53	133	812	1,402	1,858	2,549	1,460	(ii) Value	
10	सिलिकासॅंड	(अ) उत्पादन	5	17	27	67	105	168	259	175	138	(i) Quantity	Silica sand
		(ब) मूल्य	34	132	346	1,628	2,785	5,912	11,525	9,165	8,368	(ii) Value	
11	गेरू	(अ) उत्पादन	1	2	1	1	3	3	1	1	(i) Quantity	Ochre
		(ब) मूल्य	13	18	13	24	64	105	52	57	(ii) Value	
12	कोरंडम	(अ) उत्पादन	@	1	1	@	@	@	(i) Quantity	Corundum
		(ब) मूल्य	6	688	1,202	70	18	9	(ii) Value	
13	क्याननाईट	(अ) उत्पादन	5	16	19	10	10	5	3	(i) Quantity	Kyanite
		(ब) मूल्य	1,066	2,981	5,606	2,263	5,994	2,294	1,388	(ii) Value	
14	स्टेटाईट	(अ) उत्पादन	1	2	2	@	(i) Quantity	Steatite
		(ब) मूल्य	6	12	13	2	(ii) Value	
एकूण मूल्य			44,989 (100)	65,389 (145)	1,03,587 (230)	2,72,920 (607)	9,41,001 (2,092)	23,71,161 (5,270)	58,70,316 (13,048)	84,44,720 (18,771)	72,20,510 (16,050)	Total Value	

* आकडे ९ महिन्यांचे असून अस्थायी आहेत/Figures for nine months and are provisional.

@ आकडे ५०० टनांपेक्षा कमी आहेत./Less than 500 tonnes.

- टीप.—(१) १९९३ चे आकडे सुधारित आहेत.
(२) १९६१ चे पायाभूत वर्ष घेऊन कॅसातील आकडे शेकडेशेवारी दर्शवितात.
(३) मिठाचे मूल्य खनिजांच्या एकूण मूल्यात अंतर्भूत केलेले नाही.
- आधार.—(१) इंडियन ब्यूरो ऑफ माईन्स, भारत सरकार, नागपूर.
(२) सहाय्यक मीठ आयुक्त, भारत सरकार, मुंबई (फक्त मिठाकरिता).

- Note.—(1) Figures for 1993 are revised.
(2) Figures in the brackets show the percentage relative by taking 1961 as base.
(3) Value of salt is not included in the value of all minerals.
- Source.—(1) Indian Bureau of Mines, Government of India, Nagpur.
(2) Assistant Salt Commissioner, Government of India, Bombay (for salt only).

महाराष्ट्र राज्यातील वीजपुरवठा
ELECTRICITY SUPPLY IN MAHARASHTRA STATE

वाव	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1980-81	1985-86	1990-91	1992-93	1993-94	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(1)
I. स्थापित क्षमता (हजार किलोवॉट) —										I. Installed capacity (Thousand kilowatt) —
(i) बाष्पजन्य (औष्णिक)	443	653	1,051	1,401	2,771	4,890	6,462	6,872	6,842	Steam (Thermal)
(ii) तेलजन्य ..	34	52	14	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Oil
(iii) जलजन्य ..	282	599	844	1,175	1,317	1,339	1,552	1,590	1,590	Hydro
(iv) नैसर्गिक वायू	672	672	672	792	Natural Gas
(v) अणुशक्तीजन्य (महाराष्ट्राचा वाटा)	210	210	210	190	190	190	190	Nuclear (Maharashtra's Share)
एकूण ..	759	1,304	2,119	2,786	4,298	7,091	8,876	9,324	9,414	Total
II. उत्पादन (दशलक्ष किलोवॉट तास) —										II. Output (Million Kilowatt hour) —
(i) बाष्पजन्य (औष्णिक)	1,835	2,416	3,392	6,252	11,416	20,229	28,085	30,884	33,845	Steam (Thermal)
(ii) तेलजन्य ..	68	62	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Oil
(iii) जलजन्य ..	1,365	3,157	4,533	4,753	6,448	5,398	5,615	5,073	5,845	Hydro
(iv) नैसर्गिक वायू	1,128	2,730	2,620	1,727	Natural Gas
(v) अणुशक्तीजन्य (महाराष्ट्राचा वाटा)	1,209	1,047	887	891	881	869	819	Nuclear (Maharashtra's Share)
एकूण ..	3,268	5,635	9,134	12,052	18,751	27,647	37,311	39,446	42,236	Total
III. वर्षातील वापर (दशलक्ष किलोवॉट तास) —										III. Consumption (Million kilowatt hour) —
(i) घरगुती दिवाबत्ती व लहान प्रमाणावर वीजशक्ती.	260	448	732	1,049	1,779	2,975	5,065	6,114	6,494	Domestic light and small power.
(ii) वाणिज्यिक दिवाबत्ती व लहान प्रमाणावर वीजशक्ती.	198	363	547	745	949	1,410	2,068	2,360	2,448	Commercial light and small power.

सक्ता कमाई/TABLE No. 23—Contd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
(iii) उद्योगघंटाकारिता	1,853	3,297	5,312	5,935	8,130	11,124	14,706	15,119	15,824	Industrial power
(iv) सार्वजनिक दिवाबत्ती	20	39	74	101	159	218	291	354	351	Public lighting
(v) रेल्वे कर्षण	339	414	421	658	766	853	970	1,172	1,301	Railway traction
(vi) जलसिंचन व कृषि जलापनयन	15	90	356	803	1,723	3,671	6,604	8,068	8,923	Irrigation and dewatering
(vii) पाणीपुरवठा	35	66	146	196	330	511	N.A.	1,018	1,225	Water works
(viii) संकीर्ण	62	3	198	217	1,071	550	429	Miscellaneous
एकूण	2,720	4,717	7,650	9,490	14,034	20,979	30,775	34,755	36,995	Total

IV बरडोई बिजेचा वापर—

	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
(i) वाणिज्यिक दिवाबत्ती व लहान प्रमाणातील वीज-शक्ति (किलोवॅट तास)	5.0	8.0	10.9	13.3	15.1	20.1	27.5	29.0	29.5	Commercial light and small power (in kilowatt hour)
(ii) उद्योगघंटाकारिता वीज (किलोवॅट तास)	46.8	72.8	105.4	106.7	129.5	158.8	195.4	185.7	190.6	Industrial power (in kilowatt hour)

IV. Per capita consumption of electricity—

Neg. — नगण्य/Negligible.

N.A. = उपलब्ध नाही/Not available.

टीप.— (१) वरील आकडे सार्वजनिक वापराकरिता वीज उत्पादन करणाऱ्या कारखान्यांचे आहेत.
(२) आकडे पूर्णांकात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.
(३) १९८६-८७ नंतरचे आकडे महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाकडून घेतले आहेत.

Note.—(1) The above figures are related to public utilities only.
(2) Details may not add up to the totals due to rounding.
(3) Figures from 1986-87 onwards are obtained from Maharashtra State Electricity Board.

माघार.— (१) सेंट्रल इलेक्ट्रिसिटी अथॉरिटी, कमिश्नियल डायरेक्टोरेट, भारत सरकार, नवी दिल्ली.
(२) महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळ, मुंबई.

Source.—(1) Central Electricity Authority, Commercial Directorate, Government of India, New Delhi.
(2) Maharashtra State Electricity Board, Bombay.

तक्ता क्रमांक / TABLE No.. 24

WORKING FACTORIES AND FACTORY

कारखान्याचा प्रकार	डिसेंबर १९६१ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1961		डिसेंबर १९६६ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1966		डिसेंबर १९७१ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1971		डिसेंबर १९७६ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1976		डिसेंबर १९८१ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1981	
	चालू कारखा- न्यांची संख्या Number of working factories	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment	चालू कारखा- न्यांची संख्या Number of working factories	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment	चालू कारखा- न्यांची संख्या Number of working factories	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment	चालू कारखा- न्यांची संख्या Number of working factories	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment	चालू कारखा- न्यांची संख्या Number of working factories	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
एक. शक्तीवर चालणारे कारखाने—										
(अ) ५० हून कमी कामगार कामावर असलेले.	5,097	99	5,504	108	6,341	123	8,414	157	10,238	183
(ब) ५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले.	1,781	626	2,246	715	2,701	824	2,715	874	3,132	983
एकूण—शक्तीवर चालणारे कारखाने.	6,878	725	7,750	823	9,042	947	11,129	1,031	13,370	1,166
दोन. बिगर शक्तीवर चालणारे कारखाने—										
(अ) ५० हून कमी कामगार कामावर असलेले.	1,004	21	934	18	856	15	724	11	3,154	20
(ब) ५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले.	351	41	359	38	343	36	70	6	70	6
एकूण—बिगर शक्तीवर चालणारे कारखाने. *	1,355	63	1,293	57	1,199	51	794	17	3,224	26
तीन. एकूण कारखाने—										
(अ) ५० हून कमी कामगार कामावर असलेले.	6,101	120	6,438	126	7,197	138	9,138	168	13,392	203
(ब) ५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले.	2,132	667	2,605	753	3,044	860	2,785	880	3,202	989
एकूण—सर्व कारखाने	8,233	787	9,043	879	10,241	998	11,923	1,048	16,594	1,192

* १९७४ पासून विडी कारखान्यांची नोंद यातून काढून वेगळ्या अधिनियमाखाली समावेश करण्यात आली आहे.

टीप.—(१) प्रतिवृत्त न पाठविणाऱ्या कारखान्यातील कामगारांची अंदाजे सरासरी वरील आकड्यामध्ये अंतर्भूत आहे.

(२) वरील आकडे १९४८ च्या कारखाना अधिनियमाखाली येणाऱ्या कारखान्यासंबंधीचे आहेत.

(३) डिसेंबर १९९३ चे व १९९४ अर्धवर्षाचे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

(४) "बिगर शक्तीवर चालणारे कारखाने" यामध्ये कारखाना अधिनियम, १९४८ च्या विभाग ८५ खाली नोंदविलेल्या लहान कारखान्यांचा समावेश आहे.

(५) रोजगाराचे आकडे संक्षिप्तात लिहिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.

आधार.—औद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.

TABLE No. 24

कारखाने व त्यातील कामगार

EMPLOYMENT IN MAHARASHTRA STATE

(रोजगाराची संख्या हजारत)
(Employment figures in thousand)

डिसेंबर १९८६ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1986		डिसेंबर १९९१ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1991		जून १९९३ अखेर संपणारे वर्ष Half Year ending June 1993		डिसेंबर १९९३ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1993		जून १९९४ अखेर संपणारे वर्ष Half-Year ending June 1994		Type of factory (1)
चालू कारखा- न्यांची संख्या Number of working factories (12)	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment (13)	चालू कारखा- न्यांची संख्या Number of working factories (14)	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment (15)	चालू कारखा- न्यांची संख्या Number of working factories (16)	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment (17)	चालू कारखा- न्यांची संख्या Number of working factories (18)	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment (19)	चालू कारखा- न्यांची संख्या Number of working factories (20)	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment (21)	
11,364	189	13,139	215	13,354	220	14,397	236	14,687	242	1. Power operated factories—
3,043	929	3,199	910	3,316	931	3,358	930	3,407	919	(a) Employing less than 50 workers.
										(b) Employing 50 or more workers.
14,407	1,117	16,338	1,124	16,670	1,151	17,755	1,167	18,094	1,161	Total—Power operated factories.
5,524	28	7,743	40	8,277	42	8,307	41	8,308	41	2. Non-Power operated factories—
35	4	38	4	41	5	40	4	29	3	(a) Employing less than 50 workers.
										(b) Employing 50 or more workers.
5,559	32	7,781	44	8,318	47	8,347	45	8,337	44	Total—Non-Power operated factories.
16,888	217	20,882	254	21,631	262	22,704	278	22,995	283	3. All factories—
3,078	933	3,237	914	3,357	936	3,398	934	3,436	922	(a) Employing less than 50 workers.
										(b) Employing 50 or more workers.
19,966	1,150	24,119	1,169	24,988	1,198	26,102	1,212	26,431	1,206	Total—All factories.

*Bidi factories are deregistered and covered under separate Act, from 1974.

Note.—(1) Employment includes estimated average daily employment of factories not submitting returns.

(2) Figures related to the factories registered under the Factories Act, 1948.

(3) Figures for December, 1993 and half yearly 1994 are provisional.

(4) Non-power operated factories are inclusive of the small factories registered under section 85 of the Factories Act, 1948.

(5) Details may not add up to totals due to rounding in respect of employment.

Source.—Directorate of Industrial Safety and Health, Maharashtra State, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 25

महाराष्ट्र राज्यातील विविध उद्योगातील कामगार

EMPLOYMENT IN DIFFERENT INDUSTRIES IN MAHARASHTRA STATE

(संभारत/In '00)

अनुक्रमांक Serial No.	उद्योग	कामगारांची दैनिक सरासरी Average daily number of workers employed										Industries
		1961	1966	1971	1976	1981	1986	1991	अर्धवार्षिक Half yearly 1993	अर्धवार्षिक Half yearly 1994	1993	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(2)
1	खाद्य वस्तू	551	554	573	770	883	1,094	1,224	1,206	1,251	1,165	Food products
2	पेये	11	16	23	33	41	56	64	65	73	84	Beverages
3	तंबाखू व तंबाखूचे पदार्थ	340	346	325	36	41	46	42	43	42	42	Tobacco and tobacco products
4	सुती कापड	3,210	2,882	2,831	2,806	2,804	2,341	1,872	1,894	1,892	1,808	Cotton textiles
5	लोकर, रेशीम व मनुष्यनिर्मित कृत्रिम तंतूचे कापड	349	345	523	486	496	372	439	429	440	479	Wool, silk and manmade fibre textiles
6	कापडाच्या वस्तू	132	243	162	275	254	215	216	251	268	271	Textile products
7	लाकूड व लाकडाच्या वस्तू, फर्निचर	109	111	75	62	75	152	152	149	149	145	Wood and wood products, furniture and fixtures.
8	कागद, कागदाच्या वस्तू, मुद्रण, प्रकाशन व संबंधित उद्योग.	390	451	494	511	549	530	491	516	573	555	Paper and paper products, printing, publishing and allied industries.
9	कातडी, कातडीच्या आणि केसाळ कातडीच्या व पर्यायी वस्तू	11	13	14	23	25	27	35	33	34	35	Leather and products of leather, fur and substitutes of leather.
10	रसायने व रासायनिक पदार्थ	340	519	760	947	1,059	1,034	1,215	1,188	1,328	1,288	Chemicals and chemical products.
11	रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ व अणुइंधनाची प्रक्रिया	174	245	349	353	421	464	482	506	516	492	Rubber, plastic, petroleum and coal products, processing of nuclear fuels
12	अधातू खनिज पदार्थ	284	339	402	403	403	399	423	440	422	414	Non-metallic mineral products
13	मूलभूत धातू व मिश्र धातू, धातूच्या वस्तू व सुटे भाग (यंत्रे व सामग्री सोडून).	499	708	924	1,044	1,310	1,181	1,301	1,402	1,313	1,295	Basic metal and alloys industries, Metal products and parts (except machinery and equipments).

14	यंत्रसामग्री, यांत्रिक अवजारे (परिवहन सामग्री सोडून)	..	594	1,017	1,322	1,431	1,786	1,728	1,614	1,718	1,686	1,704	Machinery, and equipments (other than transport equipments).
15	परिवहन सामग्री व सुटे भाग	..	469	502	608	701	903	1,004	867	790	783	825	Transport equipments and parts.
16	उत्पादन करणारे इतर उद्योग	..	157	186	180	169	209	171	231	235	245	251	Other manufacturing industries.
17	इतर	..	256	315	412	431	663	681	1,016	1,121	1,107	1,203	Others
एकूण ..			7,874	8,793	9,977	10,481	11,921	11,496	11,686	11,986	12,121	12,056	Total

- टीप.—(१) आकडे पूर्णांकात दिल्याने बेरीज जुळेलच असे नाही.
 (२) १९७४ पासून विडी कारखान्यांची नोंद वेगळ्या अधिनियमात करण्यात आली.
 (३) १९९३ व अर्धवार्षिक १९९४ चे आकडे अस्थायी आहेत.

- Note.—(1) Details may not add up to totals due to rounding.
 (2) Bidi factories are covered under separate Act, from 1974.
 (3) Figures for 1993 and Half yearly 1994 are provisional.

आधार.—औद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.

Source.—Directorate of Industrial Safety and Health, Maharashtra State, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 26

महाराष्ट्र राज्यातील औद्योगिक विवाद*
INDUSTRIAL DISPUTES IN MAHARASHTRA STATE*

वार	1961	1966	1971	1976	1981	1986	1990	1991	1993	1994	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)
1. कायद विरुद्धा—											Textile—
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या.	34	89	156	72	66	28	4	10	21	23	(a) No. of strikes and lockouts.
(ब) भाग घेतलेल्या कामगारांची संख्या (००).	172	3,069	3,197	955	564	108	32	61	199	155	(b) No. of workers involved (00).
(क) वाया गेलेली श्रमदिन संख्या (००).	356	22,280	9,702	1,917	47,356	5,920	1,523	2,368	12,664	7,907	(c) No. of mandays lost (00).
2. अधिवात्रिकी कारखाने--											Engineering—
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या.	57	230	211	143	119	65	32	59	79	60	(a) No. of strikes and lockouts.
(ब) भाग घेतलेल्या कामगारांची संख्या (००).	122	485	469	276	412	140	85	110	230	133	(b) No. of workers involved (00).
(क) वाया गेलेली श्रमदिन संख्या (००).	1,071	3,340	5,641	1,747	16,209	10,927	8,317	14,462	15,605	16,162	(c) No. of mandays lost (00).
3. संकीर्ण--											Miscellaneous—
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या.	183	462	323	122	451	207	157	148	94	73	(a) No. of strikes and lockouts.
(ब) भाग घेतलेल्या कामगारांची संख्या (००).	541	1,590	841	287	1,031	584	484	423	407	604	(b) No. of workers involved (00).
(क) वाया गेलेली श्रमदिन संख्या (००).	4,329	9,799	5,182	546	31,489	36,131	30,249	29,663	11,294	12,795	(c) No. of mandays lost (00).
4. एकूण--											Total—
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या.	274	781	690	337	636	300	193	217	194	156	(a) No. of strikes and lockouts.
(ब) भाग घेतलेल्या कामगारांची संख्या (००).	834	5,144	4,507	1,519	2,007	831	601	594	836	892	(b) No. of workers involved (00).
(क) वाया गेलेली श्रमदिन संख्या (००).	5,756	35,419	20,525	4,210	95,054	52,978	40,089	46,493	39,563	36,864	(c) No. of mandays lost (00).

टीप.—(१) १९९४ चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.
(२) वार क्रमांक ४(ब) व ४ (क) समोरील आकडे पूर्णाकात दिल्याने प्रत्यक्ष बेरजेची जुळविलेली असे नाही.
(३) *राज्य औद्योगिक संबंध यंत्रणेबाबत.

Note.—(1) The figures for 1994 are provisional.
(2) Figures against item No. 4(b) and 4 (c) may not tally against actual totals due to rounding.
(3) *Under State Industrial Relations Machinery.

साधार.—कामगार आयुक्त, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Commissioner of Labour, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 27

महाराष्ट्र राज्यातील सेवायोजनविषयक आकडेवारी
EMPLOYMENT EXCHANGE STATISTICS IN MAHARASHTRA STATE

(हजारांत/In thousand)

वर्ष/महिना Year/Month	नोंदणी झालेल्या अर्जांदांची संख्या Number of registrations	नोकरी मिळालेल्यांची संख्या Number of placements	जाहीर झालेल्या रिक्त्या जागा Number of vacancies notified	दर हजार जाहीर केलेल्या जागांच्या संख्येमागे नोकरी मिळालेल्या व्यक्ती (संख्या) Placements per 1,000 vacancies notified (No.)	वर्ष/महिना- अखेरीस पटावर असलेल्या अर्जांदांची संख्या Number on live register as at the end of the year/month
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
1960-61	278	29	62	476	162
1965-66	381	60	102	485	267
1970-71	415	40	87	458	361
1975-76	456	35	83	416	795
1980-81	608	40	86	469	1,268
1985-86	639	40	80	502	2,546
1990-91	622	31	64	484	3,022
1992-93	591	27	56	482	3,342
1993-94	615	25	54	463	3,351
एप्रिल/April 1994	34	2	5	400	3,337
मे/May 1994	28	2	6	333	3,325
जून/June 1994	68	2	6	333	3,364
जुलै/July 1994	98	3	5	600	3,430
ऑगस्ट/August 1994	59	2	4	500	3,450
सप्टेंबर/September 1994	47	2	4	500	3,429
ऑक्टोबर/October 1994	47	2	4	500	3,417
नोव्हेंबर/November 1994	48	2	3	666	3,350
डिसेंबर/December 1994	68	2	4	500	3,439

टीप.—(१) वरील आकडेवारीत 'डीकेज्युअलायझेशन स्कीम (टेक्स्टाईल), यांचे आकडे समाविष्ट नाहीत.

Note.—(1) The above figures are exclusive of those relating to 'Decasualisation scheme (Textile)'.
(२) स्तंभ ३ व ४ मधील आकडे पूर्णांकांत दिल्याने स्तंभ ५ मधील आकडे जुळविलेलेच असे नाही.

(2) Figures in column 5 may not tally due to rounding of figures under column numbers 3 and 4.

आधार.—सेवायोजन संचालक, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Director of Employment, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 28

रोजगार हमी योजनेखाली महाराष्ट्र राज्यात घेण्यात आलेली प्रकारानुसार कामे व त्यांवरील खर्च
**CATEGORYWISE NUMBER OF WORKS AND EXPENDITURE INCURRED THEREON UNDER
 THE EMPLOYMENT GUARANTEE SCHEME IN MAHARASHTRA STATE**

(रुपये लाखात/Rs. in lakh)

कामाचा प्रकार	1992-93		1993-94		1994-95*		Category of work
	मार्च १९९३ अखेरची एकूण कामे Number of works at the end of March 1993	सन १९९२- ९३ मधील खर्च Expenditure incurred during 1992-93	मार्च १९९४ अखेरची एकूण कामे Number of works at the end of March 1994	सन १९९३- ९४ मधील खर्च Expenditure incurred during 1993-94	डिसेंबर १९९४ अखेरची एकूण कामे Number of works at the end of December 1994	सन १९९४-९५ मधील डिसेंबर १९९४ पर्यंतचा खर्च Expenditure incurred during 1994-95 up to December 1994	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
१. जलसिंचन ..	4,518	8,914.18	4,980	5,592.51	484	3,586.29	Irrigation
२. मृदसंधारण व जमीन सुधारणा ..	7,460	8,252.62	5,739	6,145.59	1,635	3,826.69	Soil conservation and land development.
३. जंगल काम ..	895	4,897.65	459	3,445.09	71	2,534.58	Forest works
४. रस्तेविषयक कामे ..	1,095	10,514.72	1,375	5,951.53	494	3,642.35	Road works
५. इतर कामे	3,731	1,038.43	311	339.82	58	467.02	Other works
६. इतर (कर्मचाऱ्यांवरील खर्च, यंत्र, भूमिसंपादन श्रमशक्ती, फळझाडेलागवड व जवाहर विहिरी इत्यादी)	3,202	8,482.40	4,127	9,525.46	421	3,881.69	Other (Expenditure under staff, machinery, land acquisition, Shram- shakti, Jawahar wells, Horticulture Development etc.)
एकूण ..	20,901	42,100.00	16,991	31,000.00	3,163	17,938.62	Total

* अस्थायी/Provisional.

आधार.—नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Planning Department, Government of Maharashtra, Bombay

महाराष्ट्र राज्यातील निवडक केंद्रांमधील औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक

CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR INDUSTRIAL WORKERS AT SELECTED CENTRES IN MAHARASHTRA STATE

(पायाभूत वर्ष १९८२ = १००/Base Year 1982=100)

वर्षे/महिना Year/Month	मुंबई BOMBAY		सोलापूर SOLAPUR		नागपूर NAGPUR		पुणे PUNE				
	अन्न गट Food group	सर्वसाधारण निर्देशांक General index	अन्न गट Food group	सर्वसाधारण निर्देशांक General index	अन्न गट Food group	सर्वसाधारण निर्देशांक General index	अन्न गट Food group	सर्वसाधारण निर्देशांक General index			
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)			
भार/Weight	59.9	100.0	59.9	100.0	53.08	100.0	50.6	100.0
1990-91	212	201	194	196	195	201	212	198
1991-92	255	234	242	234	229	230	251	226
1992-93	285	260	274	262	257	257	287	257
1993-94	302	279	271	269	270	273	299	272
1994-95*	339	311	303	293	298	298	331	301
डिसेंबर/December 1993	303	281	276	272	278	280	306	277
जानेवारी/January 1994	301	281	279	275	278	280	302	275
फेब्रुवारी/February 1994	318	291	282	277	276	279	308	280
मार्च/March 1994	322	295	279	276	277	281	318	288
एप्रिल/April 1994	326	299	285	282	280	283	323	292
मे/May 1994	334	306	293	286	284	286	326	295
जून/June 1994	338	309	300	291	295	292	327	297
जुलै/July 1994	340	312	300	292	298	295	327	298
ऑगस्ट/August 1994	341	314	304	295	308	301	331	303
सप्टेंबर/September 1994	345	317	309	298	314	305	336	306
ऑक्टोबर/October 1994	342	315	310	298	306	301	334	304
नोव्हेंबर/November 1994	343	315	311	299	301	298	336	306
डिसेंबर/December 1994	343	314	315	300	300	298	341	309

संख्या क्रमांक/TABLE No. 29—contd.

वर्ष/महिना Year/Month	नाशिक NASHIK		अकोला AKOLA		कोल्हापूर KOLHAPUR		जळगाव JALGAON		नांदेड NANDED		औरंगाबाद AURANGABAD	
	अन्न गट Food group	सर्वसाधारण निर्देशांक General index	अन्न गट Food group	सर्वसाधारण निर्देशांक General index	अन्न गट Food group	सर्वसाधारण निर्देशांक General index	अन्न गट Food group	सर्वसाधारण निर्देशांक General index	अन्न गट Food group	सर्वसाधारण निर्देशांक General index	अन्न गट Food group	सर्वसाधारण निर्देशांक General index
(1)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(20)	(21)
वार/Weight ..	52.9	100.0	62.3	100.0	55.64	100.0	55.98	100.0	60.26	100.0	53.65	100.0
1990-91 ..	202	202	198	199	200	196	201	196	191	200	205	197
1991-92 ..	247	236	237	229	249	230	247	228	238	234	247	227
1992-93 ..	266	257	263	253	285	259	276	251	261	256	277	252
1993-94 ..	284	277	270	266	286	267	277	259	260	264	276	258
1994-95*	313	300	307	295	319	297	310	290	291	292	311	286
डिसेंबर/December 1993	294	284	274	270	293	272	283	263	272	274	286	264
जानेवारी/January 1994	293	282	278	272	291	272	286	266	270	272	294	270
फेब्रुवारी/February 1994	295	284	283	276	292	274	282	263	272	273	296	272
मार्च/March 1994	292	284	285	278	288	272	283	266	265	271	291	271
एप्रिल/April 1994	294	286	293	284	301	283	293	274	279	281	292	272
मे/May 1994	299	289	298	288	305	286	298	283	286	286	295	274
जून/June 1994	304	295	302	291	307	288	302	286	288	290	294	274
जुलै/July 1994	316	302	306	293	313	294	304	289	290	292	300	277
ऑगस्ट/August 1994	319	304	306	294	322	299	314	294	290	292	303	282
सप्टेंबर/September 1994	322	306	311	298	329	303	317	296	289	291	313	288
ऑक्टोबर/October 1994	322	306	314	300	330	305	320	297	296	296	326	296
नोव्हेंबर/November 1994	319	305	319	303	330	305	320	297	299	299	333	302
डिसेंबर/December 1994	324	308	315	300	335	307	321	298	305	300	339	306

* ९ महिन्यांची सरासरी.

* Average of 9 months.

आधार.—कामगार आयुक्त, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.

Source.—Commissioner of Labour, Maharashtra State, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 30

नागरी श्रमिकेतर कर्मचाऱ्यांकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक
CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR URBAN NON-MANUAL EMPLOYEES

(पायाभूत वर्ष : १९८४-८५ = १००) / (Base year : 1984-85 = 100)

वर्ष/महिना Year/Month (1)	मुंबई Bombay (2)	औरंगाबाद Aurangabad (3)	नागपूर Nagpur (4)	पुणे Pune (5)	सोलापूर Solapur (6)	अखिल भारत All India (7)
1990-91	154	165	162	162	157	161
1991-92	180	191	182	182	184	183
1992-93	204	209	198	201	204	202
1993-94	219	223	209	213	214	216
1994-95*	236	245	223	225	230	234
डिसेंबर/December 1993	223	229	213	218	219	221
जानेवारी/January 1994	223	234	213	219	222	221
फेब्रुवारी/February 1994	224	234	214	218	221	222
मार्च/March 1994	225	231	215	217	220	222
एप्रिल/April 1994	229	234	216	219	223	224
मे/May 1994	231	237	218	220	226	227
जून/June 1994	234	238	220	221	227	230
जुलै/July 1994	235	245	223	224	230	234
ऑगस्ट/August 1994	236	249	225	228	232	236
सप्टेंबर/September 1994	238	251	228	229	233	238
ऑक्टोबर/October 1994	241	253	228	231	235	240
नोव्हेंबर/November 1994	242	254	227	231	237	240

*८ महिन्यांची सरासरी/Average for 8 months

आधार.—केंद्रीय सांख्यिकी संघटना, नवी दिल्ली.

Source.—Central Statistical Organisation, New Delhi.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 31

महाराष्ट्र व अखिल भारतातील शेतमजुरांकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक
**CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR AGRICULTURAL LABOURERS IN MAHARASHTRA
 AND ALL INDIA**

(पायाभूत वर्ष : शेतकी वर्ष १९६०-६१ = १००) (Base : Agricultural year 1960-61 = 100)

वर्ष/महिना Year/Month (1)	महाराष्ट्र/Maharashtra		अखिल भारत/All India	
	अन्न गट Food group (2)	सर्वसाधारण निर्देशांक General Index (3)	अन्न गट Food group (4)	सर्वसाधारण निर्देशांक General Index (5)
भार/Weight	76.07	100 00	78.12	100 00
1961-62	97	98	N.A.	N.A.
1966-67	190	173	198	181
1971-72	223	204	211	196
1976-77	338	309	313	293
1981-82	515	462	488	444
1986-87	622	571	618	572
1990-91	829	764	868	803
1991-92	1107	991	1048	958
1992-93	1298	1152	1180	1076
1993-94	1125	1033	1214	1114
1994-95*	1315	1196	1343	1230
डिसेंबर/December 1993	1173	1071	1278	1166
जानेवारी/January 1994	1204	1096	1275	1166
फेब्रुवारी/February 1994	1193	1088	1273	1166
मार्च/March 1994	1172	1074	1283	1175
एप्रिल/April 1994	1195	1094	1269	1165
मे/May 1994	1249	1138	1280	1175
जून/June 1994	1268	1155	1295	1189
जुलै/July 1994	1281	1168	1321	1211
ऑगस्ट/August 1994	1304	1188	1344	1231
सप्टेंबर/September 1994	1334	1213	1368	1251
ऑक्टोबर/October 1994	1368	1242	1384	1265
नोव्हेंबर/November 1994	1400	1269	1407	1285
डिसेंबर/December 1994	1437	1299	1419	1297

*९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months.

N.A.—उपलब्ध नाही/Not available.

आधार.—श्रम केंद्र, भारत सरकार, सिमला.

Source.—Labour Bureau, Government of India, Simla.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 32

औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किमतींचे निर्देशांक
ALL-INDIA CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR INDUSTRIAL WORKERS

(पायाभूत वर्ष : १९८२=१००/Base year : 1982=100)

वर्ष/महिना Year/Month	अन्न Food	पान-सुपारी, मादक पदार्थ व तंबाखू Pan, supari, tobacco and intoxicants	इंधन व दिवाबत्ती Fuel and light	घरभाडे Housing	कापड, बिछाना व पादत्राणे Clothing, bedding and footwear	संकीर्ण Miscellaneous	सर्वसाधारण निर्देशांक General Index
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
1990-91	199	243	186	185	154	187	193
1991-92	230	280	204	198	169	210	219
1992-93	254	315	220	212	185	232	240
1993-94	272	340	234	224	201	251	258
1994-95*	302	365	242	235	225	270	282
दिसेंबर/December 1993	281	344	236	224	202	255	264
जानेवारी/January 1994	277	346	237	230	199	257	263
फेब्रुवारी/February 1994	280	349	238	230	201	259	265
मार्च/March 1994	281	351	239	230	209	259	267
एप्रिल/April 1994	284	355	239	230	214	261	269
मे/May 1994	288	357	240	230	218	263	272
जून/June 1994	294	364	241	230	221	265	277
जुलै/July 1994	301	365	240	237	224	269	281
ऑगस्ट/August 1994	304	367	241	237	228	271	284
सप्टेंबर/September 1994	309	367	242	237	230	273	288
ऑक्टोबर/October 1994	311	368	243	237	230	274	289
नोव्हेंबर/November 1994	313	370	244	237	232	275	291
दिसेंबर/December 1994	311	373	245	237	227	277	289

*९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months

साधार.—अन्न केंद्र, भारत सरकार, सिमला.

Source.—Labour Bureau, Government of India, Simla.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 33

अखिल भारतीय घाऊक किमतींचे निर्देशांक
ALL-INDIA WHOLESALE PRICE INDEX NUMBERS

(पायाभूत वर्ष : १९८१-८२=१००/Base year : 1981-82 = 100)

वर्ष Year	मूलभूत वस्तू Primary articles	इंधन, शक्ति, दिवाबत्ती व वंगण Fuel, power, light and lubricants	उत्पादित वस्तू Manufactured products	सर्व वस्तू All commodities
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
वार/Weight	(32.295)	(10.663)	(57.042)	(100.000)
1983-84	118.2	112.5	109.8	112.8
1984-85	125.5	117.3	117.5	120.1
1985-86	125.7	129.8	124.5	125.4
1986-87	137.1	138.6	129.2	132.7
1987-88	152.6	143.3	138.5	143.6
1988-89	160.1	151.2	151.5	154.3
1989-90	163.6	156.6	168.6	165.7
1990-91	184.9	175.8	182.8	182.7
1991-92	218.3	199.0	203.4	207.8
1992-93	234.6	227.1	225.6	228.7
1993-94	250.9	262.4	243.2	247.8
1994-95(P)*	280.6	279.4	265.5	271.9

(P)=अस्थायी/Provisional.

*१० महिन्यांची सरासरी/Average for 10 months.

साधार.—आर्थिक सल्लागार, उद्योग मंत्रालय, भारत सरकार, नवी दिल्ली.

Source.—Office of the Economic Adviser, Ministry of Industry, Government of India, New Delhi.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 34

महत्वाच्या किंमत निर्देशांकांच्या चलन वाढीचे दर
INFLATION RATES OF IMPORTANT PRICE INDICES

वर्ष/महिना Year/Month	अखिल भारतीय घाऊक किमतीचा निर्देशांक All-India wholesale price index number	औद्योगिक कामगारांसाठी अखिल भारतीय ग्राहक किमतीचा निर्देशांक All-India consumer price index number for industrial workers	महाराष्ट्रातील नागरी विभागाकरिता ग्राहक किमतीचा निर्देशांक Consumer price index number for urban Maharashtra	महाराष्ट्रातील ग्रामीण विभागाकरिता ग्राहक किमतीचा निर्देशांक Consumer price index number for rural Maharashtra
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
1983-84	7.54	12.69	N.A.	N.A.
1984-85	6.45	6.44	7.78	6.69
1985-86	4.48	6.41	6.63	5.35
1986-87	5.80	8.82	10.07	8.72
1987-88	8.17	9.06	7.71	8.00
1988-89	7.45	9.13	8.10	10.69
1989-90	7.41	6.51	6.72	8.86
1990-91	10.23	11.20	11.20	8.83
1991-92	13.78	13.48	15.03	19.42
1992-93	10.05	9.86	11.28	12.06
1993-94	8.34	7.28	6.09	0.83
1994-95 (April-January)	10.49	10.38	8.22	9.83
डिसेंबर/December, 1993	8.77	8.64	9.11	5.23
जानेवारी/January, 1994	9.11	9.13	8.51	4.95
फेब्रुवारी/February, 1994	9.45	9.50	8.20	4.67
मार्च/March, 1994	10.51	9.88	7.88	5.52
एप्रिल/April, 1994	11.81	9.80	8.91	7.91
मे/May, 1994	11.98	10.57	8.73	9.29
जून/June, 1994	11.80	10.80	8.13	9.06
जुलै/July, 1994	11.60	11.07	7.70	8.98
ऑगस्ट/August, 1994	10.16	10.94	7.75	8.89
सप्टेंबर/September, 1994	8.89	11.20	8.20	9.96
ऑक्टोबर/October, 1994	8.72	10.31	8.52	10.70
नोव्हेंबर/November, 1994	9.22	9.81	7.63	10.55
डिसेंबर/December, 1994	9.93	9.47	7.66	10.64
जानेवारी/January, 1995	11.08	9.89	9.04	12.11

टीप.—चलनवाढ दर = मागील वर्षाच्या तत्सम काळाच्या निर्देशांकापेक्षा चालू काळाच्या निर्देशांकात झालेली टक्केवारी वाढ.

Note.—Inflation rate = The percentage rise in the index of the current period over that of corresponding period of the previous

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

N. A. = उपलब्ध नाही/Not available

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 35

महाराष्ट्रातील रास्त भावांच्या दुकानांना देण्यात आलेला तांदूळ व गहू

QUANTITY OF RICE AND WHEAT ISSUED TO FAIR PRICE SHOPS IN MAHARASHTRA

(परिमाण लाख टनांत/Quantity in lakh tonnes)

वर्ष Year	तांदूळ/Rice			गहू/Wheat			शिधावाटप/ रास्त भावांच्या दुकानांची संख्या No. of ration/fair price shops
	मुंबई शिधावाटप क्षेत्र Bombay rationing area	इतर जिल्हे Other districts	एकूण (रकाना २ + रकाना ३) Total (Col.2 + Col.3)	मुंबई शिधावाटप क्षेत्र Bombay rationing area	इतर जिल्हे Other districts	एकूण (रकाना ५ + रकाना ६) Total (Col.5 + Col.6)	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
1972	2.11	3.19	5.30	1.11	5.88	6.99	N.A.
1977	2.89	1.25	4.14	2.68	2.19	4.87	28,039
1982	2.68	3.82	6.50	1.98	3.06	5.04	30,907
1985	1.75	1.46	3.21	1.32	1.66	2.98	33,005
1986	2.32	2.99	5.31	1.79	4.91	6.70	33,456
1987	2.63	4.45	7.08	2.13	8.54	10.67	33,830
1988	2.55	4.85	7.40	3.20	8.08	11.28	34,392
1989	2.48	3.90	6.38	3.42	7.64	11.06	34,596
1990	2.28	3.47	5.75	3.65	7.18	10.83	35,169
1991	2.73	3.89	6.62	3.87	8.91	12.78	35,437
1992	3.04	4.46	7.50	2.67	8.90	11.57	38,776
1993	2.65	3.69	6.34	1.43	4.05	5.48	40,429
1994	1.46	2.37	3.83	1.33	3.57	4.90	41,272

N.A.—उपलब्ध नाही/Not available.

साधर.—अन्न व नागरी पुरवठा विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Food and Civil Supplies Department, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 36

भारत सरकारकडून महाराष्ट्र राज्याला मिळालेली अन्नधान्ये

RECEIPTS OF FOODGRAINS FROM GOVERNMENT OF INDIA TO MAHARASHTRA STATE

(हजार टनांत/In '000 tonnes)

वर्ष Year	तांदूळ Rice	गहू Wheat	इतर अन्नधान्ये Others	एकूण Total
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
1979	218	722	..	940
1983	300	979	..	1,279
1985	390	720	..	1,110
1986	640	740	..	1,380
1987	720	1,080	..	1,800
1988	750	1,045	..	1,795
1989	675	1,251	..	1,926
1990	570	1,165	..	1,735
1991	570	1,390	..	1,960
1992	780	1,215	..	1,995
1993	858	985	..	1,843
1994*	858	960	..	1,818

*अस्थायी/Provisional.

गव्हाचा कोटा, गिरण्यांना पुरवण्यात आलेला कोटा घरून आहे./Wheat quota is inclusive of quota of R.F. Mills.

साधर.—अन्न व नागरी पुरवठा विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Food and Civil Supplies Department, Government of Maharashtra, Bombay.

सक्ता क्रमांक/TABLE No. 37

महाराष्ट्रात शासनाने केलेली अन्नधान्याची खरेदी
 PROCUREMENT OF FOODGRAINS IN MAHARASHTRA BY GOVERNMENT

(हजार टनांत/In thousand tonnes)

वर्ष/Year	आधार किमत योजनेअंतर्गत खरेदी Procurement under price support scheme			लेव्हीद्वारे खरेदी Procurement under Levy		
	भात/Paddy	ज्वारी/Jowar	बाजरी/Bajra	मका/Maize	तांदूळ/Rice	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	
1986-87	8
1987-88	173
1988-89
1989-90	142
1990-91	..	22	212	8
1992-93	..	1	769	9	4	70
1993-94	..	25	86	68
1994-95 (P) (upto 31-1-1995)	..	7	46

(P)=अस्थायी/Provisional.

आधार.—अन्न व नागरी पुरवठा विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Food and Civil Supplies Department, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 38

महाराष्ट्रातील शैक्षणिक क्षेत्रात झालेली वाढ
GROWTH OF EDUCATION IN MAHARASHTRA

संस्थांचा प्रकार	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1980-81	1985-86	1990-91	1992-93	1993-94 ^(@)	1994-95*	Type of Institution
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)
1. प्राथमिक											Primary—
(1) संस्था	34,594	41,781	45,143	48,299	51,045	54,406	57,744	59,299	60,397	61,303	Institutions
(2) विद्यार्थी (हजारांत)	4,178	5,535	6,229	6,993	8,392	9,418	10,424	11,065	11,230	11,512	Enrolment ('000)
(3) शिक्षक (हजारांत)	113	153	185	221	222	245	268	282	295	305	Teachers ('000)
(4) प्रत्येक शिक्षकामागे विद्यार्थ्यांची संख्या	37	36	34	32	38	38	39	39	38	38	No. of students per teacher.
2. माध्यमिक											Secondary—
(1) संस्था	2,468	4,032	5,339	5,810	6,119	8,177	9,972	11,280	11,915	12,562	Institutions
(2) विद्यार्थी (हजारांत)	858	1,500	1,936	2,442	3,309	4,585	5,794	6,322	6,602	6,875	Enrolment ('000)
(3) शिक्षक (हजारांत)	35	57	77	96	114	146	182	195	203	210	Teachers ('000)
(4) प्रत्येक शिक्षकामागे विद्यार्थ्यांची संख्या	25	26	25	25	29	31	32	32	33	33	No. of students per teacher.
3. उच्च (सर्व प्रकारचे)—											Higher (all types)—
(1) संस्था	211	361	547	701	739	964	1,134	1,210	1,260	1,304	Institutions
(2) विद्यार्थी (हजारांत)	110	189	328	474	589	864	1,135	1,239	1,319	1,388	Enrolment ('000)

^(@) = अस्थायी/Provisional.

*अंदाजित/Estimated.

साधर.—शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Source.—Directorate of Education, Government of Maharashtra, Pune.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 39

महाराष्ट्र राज्यातील उपलब्ध वैद्यकीय सुविधा

MEDICAL FACILITIES AVAILABLE IN MAHARASHTRA STATE

(सार्वजनिक आणि सार्वजनिक सहाय्यित)
(Public and Public aided)

अनुक्रमांक Serial No.	वर्ष Year	रुग्णालये (संख्या) Hospitals (No.)	दवाखाने (संख्या) Dispensaries (No.)	प्राथमिक आरोग्य केंद्रे (संख्या) Primary Health Centres (No.)	प्राथमिक आरोग्य पथके (संख्या) Primary Health Units (No.)	क्षयरोग रुग्णालये आणि रुग्ण चिकित्सालये (संख्या) T. B. Hospitals and clinics (No.)	संस्थांतील@@ खाटांची (संख्या) No .of beds in Institutions	दर लाख@ लोकसंख्ये- मागे खाटा Beds per lakh of Population
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
1	1971	299	1,372	388	1	72	43,823	88†
2	1976	423	1,502	409	220	90	48,748	105
3	1981	530	1,776	454	400	90	71,385	114
4	1986	769	1,782	1,539	81*	90	99,487	142
5	1991	768	1,896	1,672	81	1,977**	1,09,267	144
6	1992	830	1,702	1,672	81	1,977	1,15,747	143
7	1993	830	1,702	1,680	151	1,977	1,16,075	141

† सुधारित/Revised (P) = अस्थायी/Provisional

@ @यामध्ये खाजगी रुग्णालयातील खाटांचा समावेश आहे.
Including beds in Private Hospitals.*प्राथमिक आरोग्य केंद्र म्हणून श्रेणी वाढ झाल्यामुळे संख्या कमी झाली.
Reduction in numbers due to upgradation as Primary Health Centres.@संबंधित वर्षाच्या मध्याकरिता अंदाजित लोकसंख्येवर आधारित आहे.
Based on mid year projected population of respective year.**१९८८ पासून चिकित्सालयांचा समावेश करण्यात आला आहे.
No. of clinics have been included since 1988.

आधार. —आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Source.—Directorate of Health Services, Government of Maharashtra, Pune.

PER CAPITA MONTHLY EXPENDITURE

बाब	जानेवारी १९८३ ते डिसेंबर १९८३/January 1983 to December 1983						जुलै १९८७ ते जून १९८८/July 1987				
	ग्रामीण/Rural		नागरी/Urban		राज्य/State		ग्रामीण/Rural		नागरी/Urban		
	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)
1. तृणधान्ये ..	28.89	24.85	29.41	13.98	29.06	19.80	31.65	19.98	33.55	11.53	
2. कडधान्ये ..	5.72	4.92	7.79	3.70	6.39	4.35	8.27	5.22	10.66	3.66	
3. दूध व दुधाचे पदार्थ ..	6.33	5.44	18.18	8.64	10.17	6.93	10.23	6.46	24.90	8.55	
4. इतर अन्न पदार्थ ..	30.56	26.29	65.60	31.18	41.91	28.56	48.65	30.71	97.13	33.38	
एकूण—अन्न पदार्थ ..	71.50	61.50	120.98	57.50	87.53	59.64	98.80	62.37	166.24	57.12	
5. कापड ..	10.69	9.19	14.98	7.12	12.08	8.23	11.60	7.32	14.61	5.02	
6. वस्त्रे व विवावस्त्रे ..	9.25	7.96	13.43	6.38	10.61	7.23	13.13	8.29	19.34	6.64	
7. इतर अन्नोत्तर पदार्थ ..	24.82	21.35	61.03	29.00	36.55	24.90	34.87	22.02	90.85	31.22	
एकूण—अन्नोत्तर पदार्थ ..	44.76	38.50	89.44	42.50	59.24	40.36	59.60	37.63	124.80	42.88	
एकूण ..	116.26	100.00	210.42	100.00	146.77	100.00	158.40	100.00	291.04	100.00	

टीप.—(१) द.मा.ख. म्हणजे दरबोई मासिक खर्च (रुपयात).

(२) वरील आकडे राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या राज्य नमुन्यावरून मिळालेल्या माहितीवर आधारलेले आहेत.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

TABLE No. 40

उपभोग्य बाबींवरील बरडोई मासिक खर्च

ON DIFFERENT ITEMS OF CONSUMPTION

to June 1988		जुलै १९९३ ते जून १९९४/July 1993 to June 1994*						Item
राज्य/State		ग्रामीण/Rural		नागरी/Urban		राज्य/State		
द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	
(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(1)
32.26	16.04	55.53	16.79	63.23	11.65	58.33	14.30	.. Cereals
9.07	4.51	16.44	4.97	19.42	3.58	17.52	4.30	.. Pulses
15.00	7.46	21.65	6.55	45.46	8.37	30.31	7.43	.. Milk and milk products.
64.16	31.92	101.77	30.76	169.18	31.16	126.27	30.96	.. Other food items
120.49	59.93	195.39	59.07	297.29	54.76	232.43	56.99	.. Total—Food items
12.57	6.25	22.48	6.80	24.39	4.49	23.17	5.68	.. Clothing
15.13	7.52	26.21	7.98	36.86	6.79	30.08	7.37	.. Fuel and light
52.87	26.30	86.66	26.20	184.40	33.96	122.19	29.96	.. Other non-food items.
80.57	40.07	135.35	40.93	245.65	45.24	175.44	43.01	.. Total—Non-food items.
201.06	100.00	330.74	100.00	542.94	100.00	407.87	100.00	.. Total

*अस्थायी/Provisional.

Note.—(1) P.C.E. means *per capita* expenditure in Rs.

(2) The figures are based on the State Sample of the National Sample Survey.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 41

दरडोई मासिक खर्चाच्या वर्गावारीप्रमाणे लोकसंख्येची टक्केवारी

PERCENTAGE DISTRIBUTION OF POPULATION ACCORDING TO MONTHLY PER CAPITA EXPENDITURE CLASSES

दरडोई मासिक खर्चाचे वर्ग (रुपयात) Monthly per capita expenditure classes in (Rs.)	जानेवारी १९८३ ते डिसेंबर १९८३ January 1983 to December 1983			जुलै १९८७ ते जून १९८८ July 1987 to June 1988			जुलै १९९३ ते जून १९९४* July 1993 to June 1994		
	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	राज्य State	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	राज्य State	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	राज्य State
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
०-६०	11.91	3.13	9.06	2.72	1.11	2.20	0.00	0.00	0.00
६०-१००	40.95	14.62	32.40	21.22	5.15	16.05	0.15	0.00	0.10
१००-२००	39.05	43.20	40.40	57.56	36.17	50.69	16.85	3.08	11.84
२००-३००	5.21	21.86	10.61	12.49	25.53	16.68	38.64	18.37	31.27
३००-४००	1.54	8.67	3.85	3.46	13.17	6.58	22.70	20.03	21.73
४००-५००	0.42	3.59	1.45	1.36	7.37	3.30	10.30	16.25	12.46
५००-६००	0.33	2.14	0.92	0.54	4.49	1.81	5.07	12.51	7.78
६०० आणि अधिक/and above	0.59	2.79	1.31	0.65	7.01	2.69	6.29	29.76	14.82
एकूण All Classes	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00

*अस्थायी/Provisional.

टीप.—वरील आकडे राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या राज्य नमुन्यावरून मिळालेल्या माहितीवर आधारलेले आहेत.

Note.—The figures are based on the State Sample of the National Sample Survey.

साधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

महाराष्ट्र राज्याच्या ग्रामीण, निमनगरी व नागरी/महानगर क्षेत्रातील बर्गीकृत व्यापारी बँकांच्या ठेवी व येणे कर्ज

DEPOSITS AND OUTSTANDING ADVANCES OF SCHEDULED COMMERCIAL BANKS IN RURAL, SEMI-URBAN AND URBAN/METROPOLITAN AREAS OF MAHARASHTRA STATE

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

वर्ष Year	जून महिन्याच्या शेवटच्या शुक्रवारी संपणाऱ्या वर्षाची स्थिती/ Position as on last Friday of June of the year						एकूण ठेवी Total deposits	दरडोई ठेवी (रुपये) Per capita deposits (in Rs.)	एकूण येणे कर्ज Total outstanding advances	दरडोई येणे कर्ज (रुपये) Per capita outstanding advances (in Rs.)	एकूण बँक कार्यालयांची संख्या Total No. of banking offices (No.)	दर लाख लोकसंख्येमागे बँक कार्यालयांची संख्या Number of banking offices per lakh of population	दर १,००० चौरस किलो मीटर क्षेत्रा- मागे बँक कार्या- लयांची संख्या Number of banking offices per '000 sq. km of area
	ग्रामीण Rural	निमनगरी Semi-Urban	नागरी/महानगर Urban/Metropolitan	ठेवी Deposits	येणे कर्ज Outstanding Advances	ठेवी Deposits							
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
1971 ..	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	1,460.06	290	1,291.20†	256	1,471	2.9	4.8
1976 ..	78.53	58.86	266.33	132.02	2,904.43	2,396.16	3,249.29	582	2,587.04	464	2,381	4.3	7.7
1981 ..	308.51	226.20	713.56	383.55	6,568.26	5,320.98	7,590.33	1,204	5,930.72	940	3,627	5.8	11.7
1986 ..	763.58	583.44	1,190.23	669.06	15,550.08	13,872.79	17,503.89	2,498	15,125.30	2,159	4,901	7.0	15.9
1991 ..	1,700.76	1,356.90	2,347.38	1,354.43	36,181.44	26,935.52	40,229.58	5,344	29,646.85	3,580	5,591	7.4	18.2
1992 ..	1,908.93	1,452.85	2,517.83	1,355.42	52,336.98	31,325.13	56,763.74	7,208	34,133.40	4,335	5,630	7.1	18.3
1993 ..	2,238.63	1,561.46	2,932.59	1,456.73	59,044.95	38,387.77	64,216.18	7,731	41,405.96	4,986	5,684	6.8	18.1
1994 ..	2,632.30	1,649.42	3,500.11	1,534.38	62,708.94	39,693.98	68,841.36	8,130	42,877.79	5,064	5,743	6.8	18.6

† आकडे जून १९७१ च्या दुसऱ्या शुक्रवारचे आहेत/ † Data relate to the second Friday of June 1971.

टीप.—आकडे पूर्णांकाल दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

स्रोत.—(१) रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया यांनी प्रकाशित केलेले, सारांशात्मक सांख्यिकी दर्शविणारे प्रकाशन
बाण

(२) बँक कार्यालयांची निर्देशिका.

N.A.—उपलब्ध नाही/Not Available.

Note.—Details may not add up to totals due to rounding.

Source.—(1) Banking Statistics, Basic Statistical Returns, Summary Results
and

(2) Directory of Bank offices published by the Reserve Bank of India.

महाराष्ट्र राज्यातील रस्त्यांची निरनिराळ्या प्रकारांनुसार लांबी
ROAD LENGTH ACCORDING TO DIFFERENT CLASSES IN MAHARASHTRA STATE

(किलोमीटरमध्ये/In kilometres)

अनुक्रमांक Serial No.	वर्ष Year	राष्ट्रीय महामार्ग National highways	राज्य महामार्ग State highways	प्रमुख जिल्हा रस्ते Major district roads	इतर जिल्हा रस्ते Other district roads	ग्रामीण रस्ते Village roads	एकूण रस्ते All roads	दर शंभर चौ. किलोमीटर क्षेत्रा- मागे रस्त्यांची लांबी (कि.मी.) Road length per 100 sq.km. of area (km.)	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	
1	1965-66	..	2,364	10,528	12,628	8,744	17,524	51,788	16.9
2	1970-71	..	2,445	14,203	17,684	11,012	20,020	65,364	21.2
3	1975-76	..	2,860	15,032	19,925	14,506	36,434	88,757	28.9
4	1980-81	..	2,945	18,949	25,233	25,404	68,600	1,41,131	45.8
5	1985-86	..	2,937	19,260	26,157	28,478	76,839	1,53,671	49.9
6	1990-91	..	2,959@@	30,975	38,936	38,573	61,522	1,72,965	56.2
7	1991-92	..	2,959	31,076	38,984	39,316	62,159	1,74,494	56.7
8	1992-93	..	2,949	31,772	39,349	39,819	63,123	1,77,012	57.5
9	1993-94 (P)	..	2,953	31,427	40,142	40,340	65,379	1,80,241	58.6

(P)=अस्थायी/Provisional

टीप.—(१) ग्रामीण रस्त्यांमध्ये अर्गनीकृत रस्त्यांचा समावेश आहे.

Note.—(1) Village roads also include "unclassified" roads.

(२) १९८१ पासून १९८७ पर्यंतच्या रस्ते लांबीची विभागणी "१९६१-८१ रस्ते विकास योजने" प्रमाणे केली आहे.

(2) The classification of road length for 1981 to 1987 is according to "Road Development Plan, 1961-81".

(३) १९८७-८८ पासूनचे आकडे "१९८१-२००१ रस्ते विकास योजने" प्रमाणे असून त्यामध्ये खालच्या दर्जाच्या रस्त्यांची दर्जावृत्ती झाली आहे. म्हणून वरील रकाना ७ मध्ये ग्रामीण रस्त्यांचे बाबतीत रस्त्यांची लांबी कमी झालेली दिसते.

(3) The classification of road length for 1987-88 onwards is according to "Road Development Plan, 1981-2001". Hence in column number 7 there is reduction in length in respect of village roads due to upgradation of lower category to upper category.

(४) @@ राष्ट्रीय महामार्ग नं. ४ च्या काही भागाचे पिंपरी-चिंचवड महानगरपालिकेकडे हस्तांतरण केल्यामुळे घट झाली आहे.

(4) @@Decline due to declassification of part of National Highways No. 4 transferred to Pimpri-Chinchwad Municipal Corporation.

आधार.—सार्वजनिक बांधकाम विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Public Works Department, Government of Maharashtra, Bombay.

महाराष्ट्र राज्यातील वापरत असलेली मोटार वाहने
NUMBER OF MOTOR VEHICLES IN OPERATION IN MAHARASHTRA STATE

अनुक्रमांक Sr.No.	वाहनांचा प्रकार (2)	1961 (3)	1966 (4)	1971 (5)	1976 (6)	1981 (7)	1986 (8)	1991 (9)	1994 (10)	1995 (11)	Class of vehicles (2)
1	मोटार सायकली, स्कूटर व मोपेड.	12,532	29,985	83,930	1,71,135	3,46,826	8,52,740	16,96,157	21,18,694	22,64,743	.. Motor-cycles, Scooters & Moped.
2	मोटार गाड्या	50,589	68,858	1,22,508	1,79,989	2,24,752	3,08,566	4,23,505	4,20,247	4,71,071	.. Motor cars
3	टॅक्सी कॅब्स	6,086	8,802	17,806	22,657	31,302	39,838	43,168	43,129	50,958	.. Taxi cabs
4	स्वयंचालित रिक्शा	379	922	3,049	9,906	29,474	76,018	1,26,049	1,63,168	1,93,899	.. Auto rickshaws
5	स्टेज कॅरिजेस—										Stage carriages—
	(१) डिझेल इंजिनवर चालणाऱ्या.	3,345	5,136	9,526	9,665	13,789	16,515	18,203	19,214	21,193	.. (i) Diesel engine
	(२) पेट्रोल इंजिनवर चालणाऱ्या.	790	548	624	49 (ii) Petrol engine
6	कॉन्ट्रॅक्ट कॅरिजेस	1,498	2,732	3,980	4,754	7,567	.. Contract carriages
7	मालमोटारी—										Lorries—
	(अ) खाजगी वाहने—										A. Private carriers—
	(१) डिझेल इंजिनवर चालणारी.	1,302	5,053	10,878	19,216	23,719	29,427	33,665	@	@	.. (i) Diesel engine
	(२) पेट्रोल इंजिनवर चालणारी.	4,641	6,181	9,354	7,107	7,755	6,905	6,713	@	@	.. (ii) Petrol engine
	(ब) सार्वजनिक वाहने—										B. Public carriers—
	(१) डिझेल इंजिनवर चालणारी.	6,486	14,064	24,109	40,744	63,360	1,06,482	1,47,818	1,90,048	2,13,004	.. (i) Diesel engine
	(२) पेट्रोल इंजिनवर चालणारी.	10,691	12,087	12,437	9,654	10,250	7,676	7,061	25,791	28,865	.. (ii) Petrol engine
8	रुग्णवाहिका	119	278	441	643	925	1,504	2,233	2,784	2,805	.. Ambulances
9	शाळेच्या बसेस	269	359	491	504	594	795	1,025	844	1,313	.. School buses
10	खाजगी प्रवासी वाहने	177	370	810	1,478	2,171	3,278	4,622	5,892	7,176	.. Private service vehicles
11	जोड वाहने (ट्रेलर)	1,554	4,021	7,075	11,298	23,173	40,159	60,858	80,072	89,667	.. Trailers
12	ट्रॅक्टर	899	3,543	7,821	12,019	24,079	40,452	61,088	80,406	88,699	.. Tractors
13	इतर	285	539	810	1,636	1,319	3,193	5,040	7,583	8,111	.. Others
	एकूण	1,00,144	1,60,746	3,11,669	4,97,700	8,04,986	15,36,280	26,40,585	31,62,626	34,49,071	.. Total
दर	लाख लोकसंख्येमागे मोटार वाहनांची संख्या.	253	355	618	890	1,309	2,193	3,353	3,767	40,73	.. Motor vehicles per lakh of population
दर	लाख लोकसंख्येमागे रुग्णवाहिकांची संख्या.	0.3	0.7	0.9	1.2	1.5	2.1	2.8	3.5	3.3	.. Ambulances per lakh of population.

-(१) वरील आकडे दर वर्षीच्या १ जानेवारीचे आहेत

मधील मोटार वाहन कायद्याप्रमाणे खाजगी वाहने व सार्वजनिक वाहने असे वर्गीकरण रद्द करण्यात आले असून १९९४ च्या खाजगी व सार्वजनिक मालवाहक वाहने "सार्वजनिक वाहने" या रकान्यात एकत्र दाखविण्यात आली आहेत.

महाराष्ट्र शासन मु.बई.

Note.—(1) Figures are as on 1st January of each year.

(2) @ According to New Act, separate classification of private carrier class has been cancelled. From 1994 No. of private and public carriers together are shown in total 'Public Carriers'.

Source.—Transport Commissioner, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक//TABLE No. 45

महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी चळवळ (संस्था, सभासद आणि खेळते भांडवल)

CO-OPERATIVE MOVEMENT IN MAHARASHTRA STATE (Societies, Members and Working Capital)

संस्थांचे प्रकार (1)	1960-61 (2)	1965-66 (3)	1970-71 (4)	1975-76 (5)	1980-81 (6)	1985-86 (7)	1990-91 (8)	1992-93 (9)	1993-94 (10)	Type (1)
I. सहकारी संस्थांची संख्या—										
										<i>Number of societies—</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती—कृषि व विंगर कृषि पत संस्था	39	29	29	30	31	34	34	34	34	Agricultural and non-agricultural credit—apex and central.
(2) कृषि पत संस्था*	21,400	20,861	20,420	20,130	18,577	18,458	19,565	19,787	19,858	Agricultural credit.*
(3) विंगर-कृषि पत संस्था	1,630	2,255	2,964	3,863	5,474	7,112	11,291	13,651	15,132	Non-agricultural credit.
(4) पणन संस्था	344	419	410	400	423	655	931	1,033	1,073	Marketing.
(5) उत्पादन संस्था	4,306	6,506	6,810	9,553	14,327	21,148	28,954	33,367	36,802	Productive enterprises.
(6) इतर	3,846	7,337	11,964	15,683	21,915	31,883	43,845	50,585	54,095	Others.
II. सभासदांची संख्या (हजारामध्ये)—										
										<i>Number of members ('000)—</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व विंगर-कृषि पत संस्था **	76	67	70	951	1,014	1,065	1,485	1,475	1,505	Agricultural and non-agricultural credit—apex and central.**
(2) कृषि पत संस्था	2,170	3,360	3,794	4,447	5,416	6,327	7,942	8,067	8,314	Agricultural credit.
(3) विंगर-कृषि पत संस्था	1,087	1,779	2,438	3,143	3,759	6,169	9,302	12,156	13,079	Non-agricultural credit.
(4) पणन संस्था	141	219	282	351	471	624	745	822	846	Marketing.
(5) उत्पादन संस्था	323	622	959	1,396	2,124	3,037	3,974	4,845	5,245	Productive enterprises.
(6) इतर	394	739	1,038	1,341	1,999	2,919	3,455	3,933	4,105	Others.
III. खेळते भांडवल (लाख रुपये)—										
										<i>Working capital (in lakh Rs.)—</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व विंगर-कृषि पत संस्था.	11,907	29,331	61,317	1,10,409	1,83,052	3,99,218	8,80,554	11,79,685	13,42,304	Agricultural and non-agricultural credit—apex and central.
(2) कृषि पत संस्था	5,812	17,500	34,329	31,549	52,746	89,328	1,85,100	2,22,481	2,35,797	Agricultural credit.
(3) विंगर-कृषि पत संस्था	4,593	8,031	16,806	34,405	1,20,881	3,15,985	7,50,784	10,09,671	10,81,354	Non-agricultural credit.
(4) पणन संस्था	592	2,683	3,910	13,551	18,822	26,149	33,960	53,170	59,814	Marketing.
(5) उत्पादन संस्था	4,132	8,764	21,920	60,203	1,02,945	1,74,142	4,58,810	7,09,277	7,52,651	Productive enterprises.
(6) इतर	2,060	4,866	10,749	28,728	42,591	79,915	1,19,137	1,77,194	1,86,890	Others.

*यात प्राथमिक कृषि पत संस्था, प्राथमिक भू-सुधार संस्था आणि धान्य बँका यांचा १९७०-७१ पर्यंत समावेश आहे
Includes primary agricultural credit societies, primary and development banks and grain banks upto 1970-71.

**नाममात्र सभासद वगळून/Excludes Nominal Members.

टीप — १९९२-९३ चे आकडे सुधारित आहेत. १९९३-९४ चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

Note.—The figures for 1992-93 are revised and those for 1993-94 are provisional.

साधार—सहकार आयुक्त आणि निबंधक, सहकारी संस्था, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Source.—Commissioner for Co-operation and Registrar, Co-operative Societies, Government of Maharashtra, Pune.

महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी चळवळ (दिलेले कर्ज, येणे कर्ज व उलाढाल)
CO-OPERATIVE MOVEMENT IN MAHARASHTRA STATE (Advances, Outstanding Loans and Turnover)

संस्थांचे प्रकार	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1980-81	1985-86	1990-91	1992-93	1993-94	Type
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(1)
I. दिलेले कर्ज (लाख रुपये)—										
<i>Advances (in lakh Rs.)—</i>										
(1) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व विंगर-कृषि पत संस्था.	17,538	43,221	75,103	1,90,954	1,52,751	2,80,348	9,08,475	11,74,275	12,34,605	Agricultural and non-agricultural credit-apex and central.
(2) कृषि पत संस्था	4,256	9,130	13,296	17,009	24,999	41,892	79,966	1,01,819*	99,208	Agricultural credit.
(3) विंगर-कृषि पत संस्था	4,703	8,550	20,443	35,557	1,12,948	3,47,448	5,17,816	6,36,958	6,68,823	Non-agricultural credit.
(4) पणन संस्था	347	753	327	510	349	585	845	951	1,015	Marketing.
(5) उत्पादन संस्था	71	249	328	459	1,208	1,077	1,678	1,720	1,880	Productive enterprises.
(6) इतर	84	263	374	445	1,218	5,289	6,029	15,645	16,427	Others.
II. येणे कर्ज (लाख रुपये)—										
<i>Outstanding loans (in lakh Rs.)—</i>										
(1) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व विंगर-कृषि पत संस्था.	8,714	23,386	47,803	71,563	1,13,677	2,47,693	5,88,901	7,98,773	7,96,878	Agricultural and non-agricultural credit-apex and central.
(2) कृषि पत संस्था	4,788	14,328	28,410	22,977	38,367	64,417	1,31,021	1,52,509	1,57,242	Agricultural credit.
(3) विंगर-कृषि पत संस्था	3,185	5,806	10,506	19,478	73,089	1,85,402	4,59,440	5,62,446	5,90,569	Non-agricultural credit.
(4) पणन संस्था	80	235	182	293	387	489	935	1,007	1,071	Marketing.
(5) उत्पादन संस्था	57	382	607	1,423	3,033	4,376	6,884	10,046	10,702	Productive enterprises.
(6) इतर	218	597	785	1,370	2,523	10,870	19,101	26,249	29,213	Others.
III. उलाढाल—तयार मालाच्या विक्रीचे मूल्य (लाख रुपये)—										
<i>Turnover—Value of produced goods sold (in lakh Rs.)—</i>										
(1) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व विंगर-कृषि पत संस्था.	Agricultural and non-agricultural credit-apex and central.
(2) कृषि पत संस्था	1,005	1,730	5,097	8,209	14,623	19,458	23,948	28,064	29,468	Agricultural credit.
(3) विंगर-कृषि पत संस्था	247	258	306	455	977	1,793	Non-agricultural credit.
(4) पणन संस्था	4,761	14,501	21,389	73,765	97,923	1,22,259	1,60,247	2,09,013	2,23,066	Marketing.
(5) उत्पादन संस्था	3,601	7,250	19,433	52,001	1,03,134	1,95,400	3,46,703	4,43,600	4,64,926	Productive enterprises.
(6) इतर	1,117	4,549	6,914	14,123	18,684	27,756	33,008	90,122	84,606	Others.

*अस्थायी/Provisional.

टीप.—१९९२-९३ चे आकडे सुधारित आहेत. १९९३-९४ चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

Note.—The figures for 1992-93 are revised and those for 1993-94 are provisional.

आधार.—सहकार आयुक्त आणि निबंधक, सहकारी संस्था, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Source.—Commissioner for Co-operation and Registrar, Co-operative Societies, Government of Maharashtra, Pune.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 47

वृद्धिक्षेपात आर्थिक गणना १९८० आणि १९९०

ECONOMIC CENSUS 1980 AND 1990 AT A GLANCE

(हजारत, in Thousand)

नाव	ग्रामीण/Rural			नागरी/Urban			एकूण/Total			Item
	1980	1990	शेकडा वाढ per cent increase	1980	1990	शेकडा वाढ per cent increase	1980	1990	शेकडा वाढ per cent increase	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(1)
1. उपक्रमांची संख्या										I. No. of Enterprises
(अ) स्व-कार्यरत उपक्रम	732	1,009	37.74	504	714	41.63	1,236	1,722	39.33	(a) OAEs
(ब) आस्थापना*	233	300	28.68	370	602	62.45	603	902	49.41	(b) Establishments*
(क) एकूण	965	1,308	35.56	874	1,315	50.45	1,839	2,624	42.63	(c) Total
2. काम करणाऱ्या व्यक्तींची संख्या										II. Persons Usually Working in—
(अ) स्व-कार्यरत उपक्रम	1,009	1,375	36.30	74	998	1,246.23	1,083	2,373	119.16	(a) OAEs
(ब) आस्थापना	1,137	1,472	29.51	3,860	5,115	32.52	4,997	6,587	31.83	(b) Establishments
(क) एकूण	2,145	2,847	32.70	4,605	6,113	32.76	6,750	8,960	32.74	(c) Total
3. प्रती उपक्रम काम करणाऱ्यांची सरासरी संख्या	2.2	2.2	..	5.3	4.6	..	3.7	3.4	..	III. Average size of Enterprise
4. प्रती आस्थापना काम करणाऱ्यांची सरासरी संख्या	4.9	4.9	..	10.4	8.5	..	8.3	7.3	..	IV. Average size of Establishment
5. एकूण आस्थापनेमधील पगारावरील व्यक्ती ..	1,031	1,332	29.26	3,469	4,561	31.49	4,500	5,894	30.98	V. Hired Workers in all Establishments
6. प्रमुख वैशिष्ट्यांनुसार उपक्रमांची संख्या. ..										VI. No. of Enterprises according to principal characteristics.
(१) हंगामी	92	163	76.97	26	38	45.40	118	201	70.04	(1) Seasonal
(२) परिसर नसलेले	227	231	2.01	121	156	29.45	347	388	11.55	(2) Without Premises
(३) शक्ती/इंधन वापरणारे	136	218	59.80	171	304	78.37	307	522	70.12	(3) With Power/Fuel
(४) मालकाचा सामाजिक गट										(4) Social Group of Owne
(अ) अनुसूचित जाती	110	118	6.94	42	62	47.79	152	180	18.18	(a) Scheduled castes
(ब) अनुसूचित जमाती	49	63	30.00	24	26	7.59	73	89	22.64	(b) Scheduled tribes
(५) मालकीचा प्रकार										(5) Type of Ownership
(अ) खाजगी	835	1,147	37.41	817	1,241	51.88	1,652	2,389	44.57	(a) Private
(ब) सहकारी	18	25	42.07	12	18	53.04	30	44	46.48	(b) Co-operative
(क) सार्वजनिक	113	136	20.77	45	55	23.73	157	191	21.61	(c) Public

OAEs= Own Account Enterprises.

* ज्या उपक्रमात कमीत कमी एक तरी व्यक्ती पगारावर काम करते असे उपक्रम /Enterprises with atleast one hired worker.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई./Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

टीप.—आकडे पूर्णाकात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही./Note.—Details may not add up to totals due to rounding.

वर्षिक गणना/ECONOMIC CENSUS 1990

प्रमुख उद्योग गटाप्रमाणे उपक्रमांची आणि कामगारांची संख्या

MAJOR ACTIVITYWISE NUMBER OF ENTERPRISES AND PERSONS USUALLY WORKING

प्रमुख उद्योग गट	उपक्रमांची संख्या Enterprises			कामगारांची संख्या (हजारत) Persons Usually Working (in thousand)			पगारावरील कामगारांची संख्या (हजारत) Hired Persons Usually Working (in thousand)			Major Activity
	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	एकूण Total	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	एकूण Total	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	एकूण Total	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(1)
1. कृषि	2,86,821	21,679	3,08,500	480	54	534	58	21	79	.. Agricultural
2. खानकाम व दगड खानकाम	3,272	527	3,799	22	20	43	18	20	38	.. Mining and Quarrying
3. वस्तुनिर्माण	2,36,323	2,47,628	4,83,951	782	1,870	2,652	438	1,553	1,990	.. Manufacturing
4. वीज, गॅस आणि पाणीपुरवठा	2,452	2,064	4,516	15	41	56	15	41	56	.. Electricity, Gas and Water
5. बांधकाम	22,938	17,133	40,071	42	55	97	14	36	50	.. Construction
6. थंडीक व्यापार	10,291	48,405	58,696	29	224	252	20	156	176	.. Wholesale Trade
7. किरकोळ व्यापार	3,11,126	5,17,147	8,28,273	435	1,115	1,550	65	463	528	.. Retail Trade
8. उपहारगृहे आणि हॉटेल्स	41,640	58,421	1,00,061	92	295	387	35	219	255	.. Restaurants and Hotels
9. वाहतूक	15,921	34,344	50,265	41	165	206	21	130	151	.. Transport
10. साठवण आणि गोदामे	5,371	22,521	27,892	16	69	85	13	51	64	.. Storage and Warehousing
11. दळणवळण	7,468	2,515	9,983	17	61	78	17	60	78	.. Communications
12. वित्तीय, विमा, स्थावर मालमता आणि व्यावसायिक सेवा	19,728	48,952	68,680	56	416	472	42	371	413	.. Financial, Insurance, Real Estate and Business Services.
13. सामूहिक, सामाजिक व व्यक्तिगत सेवा	3,44,923	2,89,172	6,34,095	816	1,693	2,509	572	1,411	1,982	.. Community, Social and Personal Services
14. इतर सेवा (इतर वर्गीकरण न केलेल्या)	220	4,592	4,812	4	35	39	4	31	35	.. Others (Unspecified Activities)
एकूण	13,08,494	13,15,100	26,23,594	2,847	6,113	8,960	1,332	4,561	5,893	All Activities

टीप.—रकाना क्रमांक ५ ते १० मधील आकडे पूर्णांकात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

Note.—Details may not add up to totals due to rounding of figures in column No. 5 to 10.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई. Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 49

आठवी पंचवर्षिक योजना-वर्षानिहाय व उप क्षेत्रनिहाय व्यय आणि खर्च

EIGHTH FIVE YEAR PLAN—YEARWISE AND SUB-SECTORWISE OUTLAY AND EXPENDITURE

(रुपये कोटीत/Rs. in Crore)

(1)	(2)	मान्य व्यय आठवी पंचवर्षिक योजना (१९९२-९७) Approved Outlay VIIIth five Year Plan (1992-97) (3)	वाषिक योजना १९९२-९३ Annual Plan 1992-93			वाषिक योजना १९९३-९४ Annual Plan 1993-94			वाषिक योजना १९९४-९५ Annual Plan 1994-95		Head/Sub-head of Development (2)
			मान्य नियत व्यय Approved Outlay (4)	सुधारित व्यय Revised Outlay (5)	प्रत्यक्ष खर्च Actual Expenditure (6)	मान्य नियत व्यय Approved Outlay (7)	सुधारित व्यय Revised Outlay (8)	प्रत्यक्ष खर्च Actual Expenditure (9)	मान्य नियत व्यय Approved Outlay (10)	सुधारित व्यय Revised Outlay (11)	
1	विकासचे शीर्ष	1,350.22	252.38	215.53	193.53	343.31	263.88	247.66	372.87	346.37	Agriculture and Allied Services.
2	कार्यक्रम	1,709.83	308.76	461.99	497.63	287.02	421.80	418.35	379.59	376.88	Rural Development.
3	पाटवधार व पूरानियंत्रण	216.56	63.70	92.05	87.42	88.92	71.14	71.86	46.03	44.94	Special Area Programme.
4	विद्युत् विकास	3,329.10	570.66	702.13	704.96	848.00	902.49	912.61	933.04	867.69	Irrigation and Control.
5	उद्योग व खानकाम	4,579.98	805.11	684.47	832.61	890.36	782.31	808.75	1,036.28	993.28	Power Development.
6	वाहतूक व दळणवळण	814.46	161.74	88.83	102.31	152.69	153.31	101.11	195.96	174.33	Industry and Minerals.
7	शास्त्रीय सेवा, पर्यावरण व तांत्रिक	1,739.23	265.76	234.89	240.26	351.43	375.02	339.17	394.91	590.39	Transport and Communica-tions.
8	सर्वसाधारण आर्थिक सेवा	8.11	1.30	0.55	0.47	1.50	1.44	1.08	1.35	1.16	Science, Technology and Environment.
9	सामाजिक व सामूहिक सेवा	386.02	64.48	88.69	85.56	93.56	103.70	94.86	122.89	123.68	General Economic Services.
10	सर्वसाधारण सेवा	4,185.13	639.17	634.87	602.86	706.09	712.09	720.53	875.53	833.37	Social and Community Services.
11	इतर कार्यक्रम	201.36	26.94	29.79	25.20	41.04	45.62	36.90	41.55	47.92	General Services.
12	एकूण	18,520.00	3,160.00	3,233.80	3,372.81	3,804.00	3,832.80	3,752.89	4,400.00	4,758.00	Total

आधार.—नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Planning Department, Government of Maharashtra, Bombay.

LIBRARY & DOCUMENTATION CENTRE
National Institute of Educational
Planning and Administration,
17-B, Sri Aurobindo Marg,
New Delhi-110016
Serial No. 05-05-95

शासकीय सहाय्यती मुद्रणालय, मुंबई.